

Folkloristika 7

Na poti v Kamnik

Marija Klobčar

Na poti v Kamnik

Marija Klobčar

Folkloristika 7

Urednica zbirke: Marjetka Golež Kaučič

Marija Klobčar
Na poti v Kamnik

Uredila: Urša Šivic

Recenzenta: Jurij Fikfak, Peter Vodopivec

Jezikovni pregled: Teja Klobčar

Prevod povzetka: DEKS d. o. o.

Oblikovanje in prelom: Monika Klobčar

Izdajatelj: ZRC SAZU, Glasbenonarodopisni inštitut

Zanj: Drago Kunej

Založnik: ZRC SAZU, Založba ZRC

Zanj: Oto Luthar

Glavni urednik založbe: Aleš Pogačnik

Tisk: Cicero Begunje, d. o. o.

Naklada: 620 izvodov

Prva izdaja, prvi natis.

Ljubljana 2016

Izid knjige sta podprli Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Občina Kamnik s sredstvi iz leta 2015.

Fotografija na naslovnici: Kamniški meščani in okoličani ob vpoklicu v prvo svetovno vojno na Glavnem trgu v Kamniku; foto Josip Nikolaj Sadnikar, 1914.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

398.8(497.4)Kamnik)

78.085.7(497.4)

394:001.981(497.4)Kamnik)

KLOBČAR, Marija

Na poti v Kamnik / Marija Klobčar ; [prevod Deks]. - 1. izd., 1. natis.

- Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016. - (Zbirka Folkloristika, ISSN 2232-3791 ; 7)

ISBN 978-961-254-853-7

282481664

Digitalna različica (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:

<https://doi.org/10.3986/9789612548537>

Na poti v Kamnik

Marija Klobčar

Ljubljana 2016

Vsebina

<i>Predgovor</i>	7
<i>Uvod</i>	9
» <i>Sploh je pesem 'od kamniških purgarjov' v tej okolici jako popularna</i> «	17
» <i>V tem mičnem, prijaznem zatišji, kjer stoji preljubeznivo mestice Kamnik</i> «	21
Opredelitev obravnavanega območja	21
Zanimanje za preteklost kamniškega območja pred zavedanjem nacionalnega	30
» <i>Kar je ljudi na Šutini, mojga petja poslušajo</i> «	37
Mesto kot prostor novic, zabave in umetnostne ustvarjalnosti	37
Pesem o kamniških purgarjih	41
» <i>Kakor drugi narodi, cenimo tudi mi svoje starine!</i> «	47
Spreminjanje odnosa do slovenskega jezika in izražanja narodnega	47
Zanimanje za izročilo in Sadnikarjev muzej	57
» <i>Usojam si Vam javiti, da imam zopet nekoliko narodnih pesmic nabranih</i> «	63
» <i>Pohitite v obilnem številu v rajsko kamniško okolico!</i> «	79
» <i>Zelo smo bili domoljubni tiste čase</i> «	105
» <i>Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja ...</i> «	123
» <i>Sinoči sem na vasi bil</i> «	153
» <i>Demokratični so. Na grofe in barone nič ne dajo.</i> «	163
» <i>Vse, ki bijejo nas, preženite ...</i> «	181
» <i>Jaz sem šla v življenju od vrha dol čist skoz vsa nadstropja!</i> «	193
» <i>Ko smo imel praznovanja, smo imel tud kulturo</i> «	211
» <i>Veselo v Kamnik</i> «	229
<i>Sklep ali pomen etnološko-folklorističnega raziskovanja zaključenih območij</i>	253
<i>Kratice</i>	262
<i>Viri in literatura</i>	263
<i>Seznam pevcev in sogovornikov</i>	279
<i>Stvarno in imensko kazalo</i>	281
<i>On the Way to Kamnik</i>	287

Zahvala

Hvala vsem, ki ste kot moji sogovorniki z odkrivanjem svojih skritih svetov z menoj pisali to knjigo: hvala za vaš čas, za pripovedi in za občutenja stisk in radosti, ki ste jih delili z mano. Brez vas te poti v Kamnik ne bi bilo.

Hvala vam, ki ste mi kot sopotniki, prijatelji ali sodelavci v mojih iskanjih prišli naproti: hvala za vaše poglede, izkušnje, za kritične misli in spodbude. Brez vas ta iskanja velikokrat ne bi imela ne moči ne veselja.

Hvala vsem, ki ste s svojo podporo omogočili, da so te zgodbe našle pot do knjige: brez vaše pomoči ne bi bili deležni izkušenj ljudi, ki so živeli različne resnice.

Predgovor

Bilo je tistega večera, ko sem na parkirišču pred Domom kulture čakala na enega od svojih otrok. Na drobne korake, na nasmeh, na pripoved o prostranstvih glasbe, ki živi samo na parketu.

Ta večer dolgo ni bilo tistega svetlega nasmeha. Parkirišče se je polnilo, iz avtomobilov so stopali na videz znani ljudje, namenjeni v kulturni hram. Člani domače folklorne skupine. S prešernimi nasmehi in z razigranimi komentarji so, s harmonikarjem v sredini, glasno vstopali v sproščeni svet svojih druženj in v svet svojih otroških sanj, na nevidni oder svoje mladosti.

Dom kulture in oder, veliki in mali. Spomin na prvi nastop zbora naše podružnične šole v velikem Kamniku, na pionirske čepice in rdeče rutice, na vznemirjenje, ob katerem sem se komaj spomnila besedila pesmi, ki smo jo peli na odru. In spomin na čokolado, ki smo jo po nastopu dobili od tovarne Svilanit, pokroviteljice naše šole. Vsak svojo, kot bi imeli god.

Parkirišče je utihnilo. Iz radia je z rahlimi šumi prihajal glas iz pokrajine čez Muro, iz sveta mojih otroških spominov. Nikoli začelih in nikoli končanih, nikoli povsem slišanih in nikoli izpetih.

Vsako poletje znova smo odhajali v Prekmurje, v pokrajino, ki je bila za nas na koncu sveta. Čeprav je govorica teh ljudi postala moja lastna govorica, je bila zame to daljna dežela. Niso mi bile tuje stvari, ki jih pri nas ni bilo, tuje mi je bilo tisto, kar bi moralo biti samoumevno: tam so jedli drugačen kruh in ob nedeljah v cerkvi peli tako, kot da so prišli iz nekega daljnega, skrivnostnega časa. Vsaka vrnitev v Kamnik je bila zato vrnitev s podobami drugačnosti, ki so tiho ostajale z nami.

Glas iz radia se je sprehajal med spomini in parkiriščem. To ni bil samo glas oddaljene pokrajine, to je bila pesem o prostranstvih različnih govoric. Glas raznih dežel, časov in doživljanj, upanj in razočaranj, pesmi in tišine, glas sprejetosti in tujosti. »... Pelji me v svet, odpelji, da vprašanje izvem ...« Koliko poletij moramo preživeti drugje, da nam postane blizu svet na drugi strani Kamniške Bistrice, in kolikokrat moramo priti nazaj, da Kamniška Bistrica začne teči tudi pod drugimi mostovi. In mimo njih.

Uvod

Monografija *Na poti v Kamnik* je odsev mnogih potovanj. Tistih, ki sem jih na razdalji med Kamnikom in okolico prepoznavala v nešteti podobah, pripovedih, v zapisih in v najrazličnejših zvočnih svetovih, in tistih, ki sem jih prehodila sama. Zaznamujejo in osmišljujejo jo različne razdalje in bližine med kraji in ljudmi in razdalje med različnimi dojemANJI sveta.

Misel o širši raziskavi kamniškega območja, namenjeni podobi njegove razslojenosti in podobam kulture, je zorela že ob raziskovanju kmečko-obrtniškega območja nekdanje domžalske občine (Klobčar 1989), še bolj pa ob raziskovanju življenja kamniškega meščanstva (Klobčar 1998). Ob premisleku, ki ga je v slovensko narodopisje vnesla študija *Slovenska vas na Dolenjskem* (Möderndorfer 1938), sem preučevanje družbene strukture meščanstva želela razširiti v raziskavo življenja v zaledju Kamnika, v preučitev razmerij, ki jih je krojilo lastništvo zemlje, gruntarstvo. S spoznavnimi obzorji, oblikovanimi z izsledki raziskav mestnega obrobja in proletariata (Kremenšek 1966, 1970; Ravnik 1981), kjer so postali etnološko zanimivi »vsi razredi in sloji« (Kremenšek 1980: 68), bi takšna raziskava zajela tudi tiste plati življenja na podeželju, ki jih je narodopisje obšlo, in sicer ne v totaliteti ljudskega, temveč v različnostih v njem.

Za etnološko raziskavo, naravnano v preučevanje življenjskih praks kamniške okolice, takrat nisem imela možnosti, po zaposlitvi na Glasbenonarodopisnem inštitutu pa sem, v novi vlogi tekstologinje, preučevanje ljudskih pesmi skušala močneje nasloniti na preučevanje življenja, ki jih je oblikovalo, oziroma življenja, v katerem so se pesmi ohranjale. V tem času je slovenska glasbena folkloristika že spremljala nekatere izzive urbanizacije (Ramovš in Strajnar 1987), ob vplivu dela *The Anthropology of Music* (Merriam 2000 [1964]) sledila poudarkom o nujnosti raziskovanja konteksta (Vodušek 2003 [1977]: 24) in premislekom, ki so zaznamovali etnologijo (Terseglav 1983), novo vlogo pa je folkloristika iskala tudi v vprašanih intertekstualnosti (Golež Kaučič 2003).

Z vprašanji o družbeni razslojenosti, identitetah in pesemskem izročilu sem se odločila za raziskavo na kamniškem območju, osredotočeno na preučevanje razmerja med ljudsko pesmijo in življenjskimi praksami, sprva usmerjeno predvsem v Tuhinjsko dolino. Hkrati sem se problemsko lotevala zelo različnih vprašanj, ki so postopno razpirala moj pogled na pesmi, razumljene kot ljudske, na njihovo ustvarjanje, na njihovo pričevalnost in na razhajanja med predstavami in tem, kar prepoznavamo kot realnost. Ob tem se mi je vedno bolj ostril tudi pogled na čas iskanja narodne identitete oziroma na čas oblikovanja narodov kot »zamišljenih skupnosti« (Anderson 2003 [1983]), hkrati pa tudi povezav med nacionalnostjo in odkrivanjem pesemskega izročila (glej Bohlman 2004: 43; Pisk 2013: 109–114) in zahtev po kulturni čistosti (Bendix 1997: 9).

Dejstvo, da so ljudske pesmi podeželja kot narodnoidentitetni simboli postale zanimive za meščane (Fikfak 1999: 115–156), v vzorcu, ki je zajemal le podeželje, ne bi prišlo do izraza. V teh premišljanjih, ki so se navezovala tudi na različna sočasna etnomuziko-

loška iskanja, sem se bolj zavedala možnosti, ki jih etnologija ponuja folkloristiki, torej možnosti povezovanja z življenjskim kontekstom, manj pa možnosti, ki jih folkloristika ponuja etnologiji. Glede na to, da me je izbrano območje zanimalo predvsem zaradi družbenih nasprotij, ki so ta prostor izjemno zaznamovala med drugo svetovno vojno, sem pričakovala, da bom tudi s preučevanjem pesmi in iz odnosa do njih lahko razbrala ozadje teh nasprotij in ugotovila, zakaj je bil prav v tem prostoru družbeni spopad, povezan z revolucijo, tako silovit in zakaj je v sodobnosti še vedno tako odmeven.

Bolj ko sem se poglobljala v ta vprašanja, bolj mi je bilo jasno, da s preučevanjem socialnih nasprotij v profesionalno dokaj nediferencirani Tuhinjski dolini ne bom razkrila tistih družbenih procesov, ki bi lahko razložili te konflikte. Ugotovila sem, da bom morala v raziskovalni okvir vključiti tudi tiste dejavnike, ki so prihajali od drugod in so vplivali na življenje v obravnavanem območju, tako da so ga pomagali spreminjati ali pa so ga ohranjali v njegovi drugačnosti in v ekonomski in družbeni izoliranosti. Potrebovala sem mesto z vsemi nasprotji, ki so jih prinašali stiki z meščani, in hkrati z nasprotji, ki jih je povzročala oddaljenost od njega oziroma izoliranost. Vključitev mesta je hkrati ponujala tudi opazovanje procesov, ki jih je sprožilo zanimanje za ljudsko kulturo: z izbiro širšega vzorca sem dobila priložnost za preučevanje tistih razmerij med mestom in podeželjem, ki jih je zaznamovalo odkrivanje pesemskega izročila. Odločila sem se za razširitev problemskega in prostorskega okvira raziskave, za širšo etnološko-folkloristično raziskavo kamniškega območja, torej območja, ki je gravitiralo na Kamnik.

Samo mesto Kamnik je bilo poleg številnih raziskav s stališča drugih strok deležno tudi monografskih osvetlitev vsakdanjega življenja, bodisi z zgodovinskega (Torkar 1996; Zika 2011 [1971–1976]) bodisi z etnološkega stališča (Klobčar 1998; Paladin 2008), ob tem pa tudi številnih zgodovinskih prispevkov o mestu in okolici, vključno z razpravami o ljudskem izročilu in posameznikih, povezanih z njegovim ohranjanjem ali odkrivanjem,¹ in krajevnih monografij, publikacij ob obletnicah šol itn. Širitev raziskave je narekovala tudi pritegnitev kamniške okolice in območja pod planinami, vendar z drugimi vprašanji, kot so obravnavana v raziskavah velikoplaninskega izročila (Cevc T. 1972, 1993; Kopač 2006; Rifel 2010b): vključitev tega območja je izhajala iz razkritja povezav med obiskovalci Kamniških planin in domačini (Klobčar 2006), ki so po drugi svetovni vojni pripeljale do snemanj sodelavcev Glasbenonarodopisnega inštituta na kamniškem območju, tudi v Tuhinjski dolini.

S temi premisleki in spodbudami se je moje opazovanje prostorsko razširilo in se hkrati premaknilo iz osi, vpete med družbeno razlikovanje in ljudsko pesem, in dobilo nove pomenske poudarke: osredotočila sem se na opazovanje kulturnih prepletanj med podeželjem in mestom, na prepoznavanje identitet, pri čemer sem kulturo podeželja začela opazovati tudi s stališča tistih meščanov, ki so v njej iskali potrditev svoje nacionalne

---

¹ Številne humanistične in družboslovne obravnave, vezane na kamniško območje, so pomenile pomemben vir za dopolnjevanje védenja o mestu in okolici, vendar razen del, ki jih citiram neposredno, te literature zaradi njene številčnosti posebej ne navajam. Večina je izšla v različnih letnikih *Kamniškega zbornika*.

identitete. Hkrati me je zanimala tudi sama ustvarjalnost mesta in predmestij, torej to, kar je v folklorističnih raziskavah ostajalo ob strani.

Razširitev obravnavanega območja je bila zame vrnitev v Kamnik, ki je imela paradigmatški pomen. Vključitev mesta v obravnavo je sama po sebi problematizirala tradicionalni folkloristični pristop in definicijo ljudskega (glej Dundes 1996: 11), ob zavedanju, da opredeljevanje folklornega določa skupno oziroma deleženo znanje v kateri koli skupini ljudi (Niles 1999: 38). Moje zanimanje je veljalo temu, kar je bilo za neke družbene skupine razločevalno, in temu, kar je prestopalo meje posameznih skupin in časov, ob zavedanju, da so meje v kulturnem smislu »arbitrarne in so proces« (Muršič 2000: 44): pomenilo je opazovanje stremljenja po boljšem življenju, soočanj tistih, ki so branili privilegije, in tistih, ki so jih želeli doseči, soočanja svetov meščanov z življenjem na podeželju, v katerem so meščani iskali umik, raziskovanje stikov in razhajanj, spoznavanje neznanega in zavedanje lastnega sveta.

Ob opazovanju teh procesov je tudi pozornost do podobe ljudske kulture dobila drug pomen: skušala sem jo vključiti v interpretacije različnih kultur (Geertz 1973), ki so se izrisovale s prepoznavanjem pesmi in družbenih razmerij. Diferenciranosti podeželja nisem več razumela le v opazovanju socialnih razlik, temveč tudi v razbiranju različnih identitet in njihove medsebojne interakcije. Razširitev obravnavanega območja in navzočnost mesta v obravnavi sta tako moje opazovanje močno zapletla, hkrati pa sta omogočila razumevanje nekaterih procesov, ki bi jih s preprosto oznako ljudskega oropali njihove družbene pričevalnosti.

S to razširitvijo je delo, s katerim sem začela v Tuhinjski dolini, dobilo širše razsežnosti, novim vprašanjem pa so sledili različni poudarki na posameznih metodah dela. Večji pomen je dobila zgodovinsko-analitična metoda, razširila sem arhivske raziskave in raziskave drugih pisnih virov, kljub temu pa je bila še vedno temeljna prav etnografska metoda, večinoma oprta na polstrukturirane intervjuje s sogovorniki, ponekod pa na njihove življenjske zgodbe. Vnovič sem analizirala tudi številne zapise pogovorov, ki so bili del mojih prejšnjih raziskav, povezanih s Kamnikom, predvsem tistih, ki so razgrinjali dogajanje v vojni in v povojnem času.

Dejstvo, da sem domačinka, mi je omogočilo lažji dostop do različnosti pogledov, izkušenj in spoznanj. Kljub temu sem tam, kjer se mi je sprva zdelo, da sem najbolj doma, odkrivala povsem neznane svetove, meni prej povsem tuji svet pa mi je ob raziskavi postal bližji. Prav opazovanje z udeležbo, ki je vključevalo različne bližine, mi je omogočilo, da sem zaznala tudi tisto, kar ni bilo izgovorjeno, in sicer ne le v opazovanju, temveč tudi v pogovorih. Kot poseben problem pa se je kazalo vprašanje družbenih konfliktov in dogodkov, povezanih z drugo svetovno vojno, vprašanje doživete zgodovine, kjer raziskovalcev »ne zanima njena dejanska (ne)objektivnost, temveč pogoji in razmere, v katerih te različne 'resnice' nastajajo in se spreminjajo« (Brumen 2000: 24–25). Ves čas pa sem se zavedala odgovornosti, ki jih prevzemam z razkrivanjem teh svetov, in se vračala k pomislekom sogovornikov: »Ldje pa tko mislajo: 'To je hudič, k ne veš, kaj bo pol not pisav!'«

Ker sem obravnavala dokaj znani teren, sem se marsikje opirala na svoje lastne spomine iz otroštva in lastno občutenje družbenih nasprotij, v različnih obdobjih tudi

različno osebno zaznamovano. V delu odzvanjajo spomini na odnos nekaterih gruntarjev do ljudi brez zemlje in brez imetja, spomini na ponižanja, na poribana tla in sveže stopinje na njih, na svet, v katerem so odmevali klici furmanov, na zateglo petje delavcev ob večerih, ko so dobili plačo, in spomini na pritrkavanje zvonov in vaške proslave. Zaznavanje pesemskega bogastva je bilo zato v raziskavi podrejeno vprašanju družbenih razmerij, vprašanju ponižanj in iskanja pravice.

Za preučevanje družbenih razmerij so bili poleg časopisnega gradiva najdragocenejši zapisniki občinskih sej ali šolske kronike, ki jih hrani Zgodovinski arhiv v Ljubljani, ob tem pa tudi župnijske kronike, z vsemi neformalnimi opombami, ki so razkrivale družbene norme in njihovo kršenje. Pomemben del arhiva je pomenilo tudi gradivo Glasbenonarodopisnega inštituta pa tudi gradivo, ki ga hrani Inštitut za slovensko narodopisje: pri tem je šlo tako za starejše zapise s kamniškega območja, namenjene objavi v Štrekljevi zbirki *Slovenske narodne pesmi*, kot za zapise, zbrane v okviru akcije *Das Volkslied in Österreich, Narodna pesem v Avstriji*, hkrati pa tudi za novejše zapise pesmi in zvočne posnetke z obravnavanega območja. Posebnega pomena pa so bila spoznanja ob mojih lastnih snemanjih na terenu, spoznanja, ki so izhajala iz mojih lastnih opazanj, pogovorov in razbiranja podob izročila, ob zavedanju možnosti in omejitev folklorističnega raziskovanja preteklosti (glej Widdess 1992: 220).

Arhiv Glasbenonarodopisnega inštituta in moje lastno zvočno snemanje na terenu, ki je poleg raziskovalne s posnetimi pesmimi nudilo tudi dokumentarno raven, sta sestavljala gradivo za folkloristični del raziskave. Pri obravnavi folklorističnega dela, močno zaznamovanega z etnološkim preučevanjem, sem se opirala na tekstualno metodo, analiza besedil pa je bila oprta na spoznanja sočasnega preučevanja konteksta. Ob etnoloških izkušnjah s terenskim delom pa sem imela pri vključevanju pesmi in petja pogosto težave: bližina, ki se je ustvarila ob neformalnih pogovorih, se je ob mojem vabilu k petju razblinila. Zaznala sem, da ljudje ob petju – v nasprotju s pogovori – čutijo, da so opazovani, da stopijo na nevidni oder in da se zaupnost, ki je veljala pred tem, pogosto ne vrne. Zaupnost pa je bila za razkrivanje različnih pogledov in doživljanj temeljna in sem jo v pogovorih nezavedno iskala.

Na podlagi spoznanj o interpretacijah kultur (Geertz 1973) sem skušala slediti spreminjanju pogleda na ljudskost skozi različna obdobja, hkrati pa razširiti pogled na obravnave nasprotja med mestom in podeželjem in njuno »obojestransko perspektivo« (Braudel 1988 [1979]: 288). Ob tem sem bila pozorna tudi do tistih družbenih razmerij, ki so se drobila v številne preplete med mestom in starimi predmestji, predvsem predmestjem Šutna, med mestom in novimi predmestji, ki so v 19. stoletju nastala iz priključenih vasi, in kmečko okolico. Razmerje med mestom in okolico je prav v opazovanju različnih kulturnih praks razpadalo v številna prepletanja.

Obravnavane procese sem lažje razumela ob zavedanju vpliva opazovanja, raziskovanja in samih raziskovalcev na kulturo, ki je predmet raziskovanja (Fikfak 2008; Pisk 2012, 2013). V raziskavi sem opazovala tako samo pesemsko izročilo, vpeto v širše razumljeno tradicijo, kot opazovanje tega izročila. Prav nacionalizacija, ki je bila temeljni vzgib za zbiranje, je namreč hkrati pustila svoje sledi v oblikovanju podobe o tem izro-

čilu. S tem pogledom sem preučevala oživljanje izročila, interpretacije »izumljanja tradicije« (Hobsbawm 1983), procese »institucionalizacije tradicije« (Kaneff 2004: 145–153) in vlogo folklore v identifikacijskih procesih (glej Kiliánová in Krekovičova, ur. 1994).

Ljudske kulture nisem vključevala kot nekaj, kar je obstajalo samo po sebi, temveč kot kulturo, ki je v določenem zgodovinskem trenutku postala zanimiva za meščane. Ta iskanja so potekala ob sočasnih folklorističnih premislekih, ki so se navezovali na ustvarjalnost mest, predvsem na drugačno razumevanje nosilcev pesemskega izročila (Klobčar 2010), na potujoče pevce (2012), na vprašanje, kako prostor določa vrste pesemskega izročila, in na prehajanje ustvarjalnosti iz mest na podeželje oziroma na procese ustvarjanja tradicije (2014a).

Monografija je torej zasnovana kot obravnava kulture in družbenih razmerij kamniškega območja skozi čas, ob posebnem poudarku na podobi ljudske kulture in na odnosu meščanov do nje, ob opazovanju različnih manifestacij te kulture in spremljanju njene ustvarjalnosti. S tem pogledom sem opazovala porajanje zanimanja za ljudsko kulturo med kamniškimi meščani in intelektualci, ki so zahajali na podeželje, podobam ljudske kulture pa sledim tudi v razbiranju njenega spreminjanja. Hkrati sem razmerje med mestom in okolico preučevala kot razmerje moči, v katerem so meščani okoličanom določali svoja pravila, okoličani pa so si ves čas prizadevali, da bi se meščanom vsaj na simbolni ravni približali. Razmerje moči sem opazovala tudi v odnosu med posamezniki na podeželju, kot razlikovanje med posestniki in najetimi delavci. Temu razmerju sem sledila v času druge svetovne vojne in v obdobju po njej, vse do manifestiranja upora in družbenih sprememb, ki so vodile v slovensko osamosvojitvev. Pesmi so tudi v obdobju po drugi svetovni vojni v monografiji razumljene kot odsev identitet oziroma kot njihovo sooblikovanje, vključno s porajanjem popularne glasbe.

Pesmi so torej obravnavane ne le kot integralni del ustvarjalnosti, temveč predvsem kot dragocen odziv na svet in kot njegov odsev. Po drugi strani sta se potrjevali nujnost prepoznavanja življenjskega konteksta za razumevanje pesmi in potreba po vključitvi zgodovine. Ta vključitev je bila potrebna za razumevanje odnosov med posameznimi naselji ali ožjimi območji, hkrati pa je bilo prav s pomočjo pesmi te odnose lažje razbirati.

Temu prepletanju sledi tudi poimenovanje posameznih poglavij: nekateri naslovi so vzeti iz zapisov zbiralcev oziroma zapisovalcev izročila, nekateri iz pesmi, ki so zaznamovale ljudi v določenem času, nekateri iz izjav mojih sogovornikov, eden pa iz novinarskega zapisa. Po izjavah zbiralcev so poimenovana poglavja »Sploh je pesem 'od kamniških purgarjov' v tej okolici jako popularna« (Kamniška ... b. n. l.), »V tem mičnem, prijaznem zatišji, kjer stoji preljubeznivo mestice Kamnik« (Ogrinec 1870: 225), »Kakor drugi narodi cenimo tudi mi svoje starine!« (Slovansko slovstvo 1864), »Usojam si Vam javiti, da imam zopet nekoliko narodnih pesmic nabranih« (Malenšek 1906), »Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja« (Mrkun 1925: 11) in poglavje »Demokratični so. Na grofe in barone nič ne dajo« (prav tam). Iz pesmi so vzeti naslovi »Kar je ljudi na Šutini, mojga petja poslušajo« (GNI O 8880), »Sinoči sem na vasi bil« (GNI M 23.480); z verzom iz tretje kitice partizanske pesmi *Ob tabornem ognju*, s katero sta Karel Destovnik - Kajuh in Vladimir Pavšič - Matej Bor dopolnila besedilo Mitje

Ribičiča - Cirila, napisano na melodijo napolitanske popevke, je poimenovano poglavje »Vse, ki bijejo nas, preženite« (Apih idr., ur. 1976: 333, 562), po začetnem verzu *Kamniške polke* Andreja Blumauerja, objavljene na plošči Ansambla Borisa Kovačiča, pa je poimenovano poglavje »Veselo v Kamnik«. Izjave sogovornic so dale naslove poglavjem »Zelo smo bili domoljubni tiste čase«, »Jaz sem šla v življenju od vrha dol čist skoz vsa nadstrojpa!« in »Ko smo imel praznovanja, smo imel tud kulturo«, na zapis v časopisu pa se nanaša naslov poglavja »Pohitite v obilnem številu v rajsko kamniško okolico« (Krščansko ... 1911). S tem je tudi v naslovih vidno prepletanje med raziskovanjem pesmi in njihovega konteksta.

Pesmi so v raziskavi prepoznavne kot tisti del socialnega spomina, ki razkriva življenjske prakse, odsev notranjega sveta mojih sogovornikov, hkrati pa tudi odsev pogleda na »drugega«. Z razumevanjem pesmi in pevskih praks sem skušala pojasniti razmerja med vami in malimi skupnostmi, v tem okviru pa je tudi preučevanje družbenih razlik dobilo večji pomen. Pesmi so razkrivale obzorja, predstave in čutenja ljudi, pripovedne pesmi pa tudi realnost vsakdanjega življenja. Prav z besedilnimi analizami sem lahko segla tudi v starejša obdobja, v čas, kamor spomin mojih sogovornikov ni mogel seči: razumevanje besedil pesmi mi je omogočilo emski pogled, pogled od znotraj.

Največjo vrednost za razkrivanje teh razmerij so imele zabavljice; najbolj razširjena zabavljica tega območja, zabavljica o kamniških purgarjih, se mi je s svojimi različnimi konteksti ob tem izkazala za pomensko zelo pričevalno rdečo nit, ki ji je bilo mogoče slediti skozi vso raziskavo. Prav z vključitvijo zabavljic sem lažje sledila oblikovanjem identitet oziroma definiranju »drugega«, saj je kulturna identiteta, kot jo označuje Stuart Hall (2009 [1996]), predvsem »produkt zaznamovanja razlik in izkjučevanj« (Šabec 2006: 16).

Glede na to, da »označevanje posameznika ali skupine kot 'drugega' poteka vzporedno s stereotipiziranjem« (prav tam: 36), sta me zanimala tudi navzočnost stereotipov v zabavljicah in vpliv teh stereotipov, posredovan z njimi, na razumevanje drugega. Vprašanju stereotipov kot »semantičnih označevalcev« (Putnam 2003 [1975]: 269), navzočih v zabavljicah, sem sledila tudi v obravnavi konfliktov, predvsem v času druge svetovne vojne, v obravnava usodnih nasprotij, pa tudi v pogledih nanje. Tem konfliktom se zato približam s pričevanji »prenesenega in doživetega spomina« (Zonabend 1993: 11), s sopostavljanjem nasprotujočih si svetov, izjemoma izraženih tudi v pesmi. Pesmi sem torej opazovala s stališča njihove družbene umeščenosti, hkrati pa sem prav z besedilnimi analizami, ki mi jih omogoča folkloristično znanje, lahko razumela spoznavna obzorja ljudi.

Kontekst je imel torej v delu središčni pomen, in sicer tako kontekst, ki je sledil premikom iz besedilno usmerjenih raziskav v kontekstualne (Golež Kaučič 2001: 281), kot ožji kontekst, kontekst samega raziskovanja (Pisk 2012). Ob tem me je zanimalo vprašanje, ali je s stališči kontekstualne folkloristike mogoče raziskovati preteklost (Ceribašič 2003: 10), hkrati pa tudi vprašanje, kakšna je moč razkrivanja tako pesmi kot konteksta, če upoštevamo omejene možnosti jezika v prepoznavanju vsakdanjosti (glej Bloch 1998: 23). Tudi iz teh razlogov moj cilj v monografiji ni bil predstavitev samega pesemskega izročila.

Čeprav sem za samo raziskavo preučila vse doslej zapisane ali posnete pesmi z obravnavanega območja in sem z védenjem, pridobljenim z besedilnimi analizami, lažje prikazala življenje na kamniškem območju skozi različna obdobja, sem v samo besedilo neposredno vključila samo pesmi, ki so hkrati delovale kot metafore, kot znaki, s katerimi sem se lažje približala resničnosti (Collins 1994; po Fikfak 2008: 27), oziroma kot simbolne reprezentacije. Same pesmi bo celoviteje prikazala zgoščenka s pesemsko ustvarjalnostjo izbranega območja. Poleg tega bi širši prikaz pesemskega izročila zahteval monografijo, namenjeno predvsem prikazu raznolikosti pesemskega izročila v določenem območju (glej Kumer Z. 1968), oziroma bi narekoval ločeni prikaz, ki bi bil poveden le z ustrezno etnološko raziskavo (glej Marošević 2010).

Tako kot so pesmi prikazane le s posameznimi primeri, so z izbranimi krajšimi izseki iz življenjskih zgodb, s spomini in z odzivi na različna dogajanja prikazani dogodki in družbene razmere. Dogajanja v posameznih obdobjih sem namreč skušala prikazati skozi soočanja različnih doživljanj, pogledov in prepričanj ljudi, zato sem izbrala tiste odlomke iz pripovedi, ki to različnost in moč doživetega najbolj razkrivajo. Pripovedovalcev imensko nisem označevala, razen izjemoma, nakazan pa je svet, ki mu pripadajo. Tiste dele besedila, ki bi razkrivali njihovo identiteto ali identiteto drugih oseb, oziroma namerno izpuščene dele pripovedi sem posebej označila.²

Naslov *Na poti v Kamnik* nakazuje orientacijo samega dela: pripadnost skupnosti oziroma skupnemu prostoru problematizira z željo po drugačnosti in s pomeni kulturnih stikov. Folkloristična vprašanja skuša povezati z odnosom do prostora (Warf in Arias 2009).

Izbira naslova poudarja preseganje navidezne trajnosti, ki jo nakazuje zavezanost prostoru in izročilu, prav tako predstavljena v raziskavi, z dinamiko, ki jo ustvarja pot v drugačnost. Obravnave lokalnosti se monografija ne loteva kot obravnave izolirane skupnosti, kot odkrivanje prvobitnih kulturnih prvin (Hannerz 1996), temveč skuša slediti dinamični konceptualizaciji prostora (Repič 2009: 47–48).

V časovnem pogledu naslov nakazuje pomen, ki ga je imel promet za nastanek srednjeveškega Kamnika in za njegov položaj glede na okolico. Opozarja na spreminjanja od konca 18. stoletja naprej, ko je Kamnik z upravnimi reformami za okoličane postajal vse pomembnejši. Skozi perspektivo kulturnih praks poudarja Kamnik kot pomembno središče za okoličane: kot središče družbene moči, ugleda, kot gospodarsko središče, kot prostor, ki je privabljal okoličane s svojimi sejmi in z možnostjo za zaslužek. Kamnik prikazuje kot mesto, kjer so okoličani pozabili na dom oziroma na svet, ki so mu pripadali, ali pa so se ga ob omejitvah, ki jih je postavljalo mesto, še bolj spominjali. Iz Kamnika so vodile številne osebne poti, zaznamovane s soočenji in s spoznanji drugačnosti. Po drugi strani naslov nakazuje stike Kamničanov in okoličanov z ljudmi, ki so na to območje prihajali »iz velikega sveta«, kot obiskovalci, turisti, planinci ali pa ljudje, ki so tu našli kruh. Ti ljudje so Kamnik s svojimi obiski in odzivi nanj tudi spreminjali, vključno s tistimi, ki se vedno znova vračajo vanj kot v brezčasni prostor izročila.

² Oznaka za namerno opustitev besedila je [...], medtem ko tropičje brez oklepajev pomeni razmišljanje pripovedovalca.

»Sploh je pesem 'od kamniških purgarjov' v tej okolici jako popularna«

Sredi 19. stoletja, ko je z zatrtjem rokovnjačev v kamniški okolici pot proti Kamniški Bistrici postala varnejša (Benkovič 1890; Rifel 2010a), so strani domačih časopisov pogosto polnile vabljive vesti o lepotah Kamnika in njegove okolice, drobci iz njegove slavne zgodovine in zapisi o skrivnostih, ki so se skrivale v skalah Malega gradu. Prišel je čas, ko je pot v Kamnik postala privlačna za tujce, za tiste, ki so se iz Ljubljane želeli podati v slikovito okolje pod Grintovci.

Hkrati s poročili, ki so obiskovalce vabili na pot v Kamnik, so se v tem času pojavile objave zabavljive pesmi, ki je na najrazličnejše načine smešila kamniške meščane, »purgarje«. To je bil čas, ko je pojem narodnega postal največja vrednota, ko so »narodnost pojmovali ne kot tisto, kar je človeku privzgojeno, temveč kot tisto, kar mu je prirojeno« (Jezernik 2013: 18), in ko se je najbolj ponašal tisti kraj, za katerega je med Slovenci veljalo: »Vse je narodno, vse vneto, vse se le v domačem jeziku pogovarja« (T. L. 1863: 103). Ta čas je za Kamnik pomenil nov izziv, nakazala pa ga je objava začetka zabavljice o mestu in meščanih v glasilu *Torbica jugoslavjanske mladosti*, ki je z izrazitim poudarjanjem narodnega duha povezoval mlade pripadnike Južnih Slovanov:

»Bela Ljubljana,
črn si ti Kranj,
pisana Loka,
sam Kamnik z a s p a n!«³ (T[omšič]. 1863: 102)

Ta predstavitev Kamnika, namenjena južnoslovanskim narodom, za Kamničane ni bila obetavna. Pesem, ki je Kamnik z uvodno kitico predstavila kot zaspano mesto, se je dve leti pozneje z zapisom številnih kitic pojavila v slovenskem okolju, v najbolj razširjenem domačem časniku, v Bleiweisovih *Kmetijskih in rokodelskih novicah* (O[grinec]. 1865), namenjenih tako meščanom kot podeželanom.

Ti dve objavi sta le nakazali odmevnost pesmi, ob kateri so se zabavali ljudje daleč naokrog. Eden od zapisovalcev, Janko Hacin, ki je zabavljico slišal kot dijak v Kranju, je Karlu Štreklju, uredniku *Slovenskih narodnih pesmi*, v začetku 20. stoletja ob tem zapisal: »Sploh je pesem 'od kamniških purgarjov' v tej okolici jako popularna, samo da malokdo ve več od začetnih verzov in morda še kakega odlomka« (Kamniška ... b. n. l.). Številni zapisi zabavljice pa kažejo ne le na njeno razširjenost, temveč tudi na njeno živost, ki je izhajala iz posebnega odnosa okoličanov do kamniških meščanov.

³ Velike črke na začetkih vrstic, ki so bile v starejših objavah pesmi, so v knjigi zamenjane z malimi.

Zapisi zabavljičice iz različnih krajev, ki so jih v navdušenju nad vsem »narodnim« v naslednjih letih prestregli razni zbiralci, se med seboj zelo razlikujejo, vse variante pa se sučejo okrog temeljnih motivov: izražajo norčevanje iz mesta Kamnik, pred katerim se po mnenju kamniških meščanov lahko skrijejo sosednja mesta, kot so Ljubljana, Škofja Loka ali Kranj, prav tako pa tudi veliki mesti Gradec in Dunaj. Temeljno nasprotje je nasprotje med navideznim bogastvom, ki ga označuje predstava o bogati hrani meščanov, in revščino, izraženo s pomanjkanjem hrane in z jedmi, ki ne dosega niti ravni okoliškega podeželja, predvsem z močnikom. V ogroženosti se meščani zanašajo na varno mestno obzidje, ki se v resnici podira. Zapis iz neposredne kamniške okolice zabavljičico slabšalno predstavi kot *Kamniško himno*:

1. Bela Ljubljana, črn je Kranj,
Kamnik pa z močnikom ves ocmokan.
2. Beži Ljubljana, Gradec se skrij,
Dunaj še Kamniku glihati ni.
3. Kamniško mesto ma šance fine,
za štuke imajo pa stare metle.
4. Sovražnika bati se v Kamniku ni,
en purgar prov lačen na vahti stoji.
5. Po trgu špancierata purgarja dva,
iz repe pa ure imata oba.
6. En purgar ju vpraša, al kaj ali ne,
al kašo, al močnik al tud kaj mesa.
7. Kosila sva dobro, za n krajcer oba,
obema se močnik na hlačah pozna.
8. Dva žlahtna gospoda hodta po plac,
obema pa mahajo srajce izza hlač.
9. En purgar prav šepast na pragu stoji,
iz bezgove fajfe pa listje kadi.
10. Več žlahtnih gospodov gre žabe lovit,
da mogli za močnik bi moke kupit.
11. Kamniški fantje gredo na špancier,
po gvantu pa pajčovne majo za cir.
12. Kamniške frajle v Podgorje gredo,
kislega mleka za n krajcer snedo.
13. Kamniški purgar na kahli sedi,
za srajco si sega in bije uši.
14. Kamniški purgar je ofcet rovnov,
tri maselce ovsa za njo je semlov.
15. Fantje iz Kamnika
nimajo slamnika,
16. sam rihtarjev sin
ga ma s pasjih kocin.
17. Fantje se s Kamnika skupaj zbero
in vina en frakel za malco spijo.
18. Se kamniški fantje skupaj zbero,
na rotovž za močnik neslan se steпо.
19. En purgar je žlico u močnik utaknil,
pa takoj je rihtar u trebuh ga bacnil.
20. Pa enkrat je purgarjam teklo hudo,
prav čisto nič dnarja za močnik ni blo.
21. Na placu polcaj berača dobi,
z veseljem ga hitro na rotovž podi.
22. Pa vzeli beraču ves sok so in krop.
23. Ko treba je bilo močnik hladit,
neslanga so morali dati hladit.
24. Počakaj ti zlobnež, da vsaj se vhladi,
saj vidiš, da še rihtarja ni.
25. To purgarja draži ter pljune v roke
in z močnikom drugim obzida glave.
26. Rihtarjev sluga polizal je lonc
pa v močniku našel je čika en konc.
27. Za pošto priteknel en purgar je bos,
v Stranjah prifehtal je kruha en kos.
28. En purgar pa pravi tako:
Letos za močnik bo teklo trdo.
29. Tam doli na Turškem je letos suho,
Podgorke na upanje več ne dajo.
30. Zdaj rihtar ga vpraša: kje turški je kraj?
Al je to deleč od Palovč naprej?
31. Al nisi študiral, da tega ne veš,
glavo maš narobe, da tga ne poveš.
32. Sem dolgo študiral, al meniš,
da j špas?
Res, 8 let hodil v prvi sem klas.
33. Imenitnega gospoda uščipnil je rak,
kako b ga kaznovali, je tuhtov ta spak.
34. En purgar se melda in pravi tako,
da raka bi vrgli v globoko vodo.
35. Se žlahtni gospodje brž skupaj zbero

»Sploh je pesem 'od kamniških purgarjov' v tej okolici jako popularna«

- in raka prav hitro na Žajspoh neso.
36. Za rabeljna zvoljen en purgar je mlad,
ki raka je moral v Žajspoh zagnat.
37. Čez šance prilezel je polž bil enkrat
je čuvarja splašil in šel ga klofkat.
38. Na rotovž priteče in drugim pove,
da čudna zverina čez šance gor gre.
39. Ko rihtar ga vgleda, se vstraši tako,
da koj mu je nekaj v hlače všlo.
40. En purgar je rekel: to lintvern je.
Na mir ga pustimo, da nas ne požre.
41. Od tistega časa se za šance ne ve,
ker steklega polža preveč se boje.
(Kamniška himna b. n. l.)

V raznih variantah pesmi, zapisanih v kamniški okolici in v okoliških mestih, nastopajo različne tegobe, s katerimi se srečujejo kamniški meščani: beračijo za moko, pri kmetih se zadolžujejo za živež, za preživetje morajo opravljati sramotna dela. Posmeh, izražen v raznih variantah zabavljice, kamniškim meščanom pripisuje tudi druge lastnosti, značilne za okoliško kmečko prebivalstvo: fantje plezajo na mestno hišo, rotovž, prisiljeni so celo loviti žabe, zaradi pomanjkanja jedo iz skupne sklede, pri tem pa med njimi prihaja do sporov. Največjega sramotenja je deležen kamniški mestni sodnik, »rihtar«, predstavnik mesta: je najrevnejši, napol nag, v coklah, najbolj nerazgledan in boječ. V različici iz Tržiča ga vzdržujejo berači, »petlarji«,⁴ ki beračijo zanj, hkrati pa »rihtar« prav v tej varianti pesmi svojo človeško majhnost in uboštvo mesta skuša prikriti z razkošnim oblačenjem:

Cira in gvanta se na use strani,
tako de se ga sam zlodi boji.

Meščani, purgarji, hodijo bos in neustrezno oblečeni in imajo uši, hrano, predvsem močnik, jemljejo beračem, v Stranjah beračijo za kruh in namesto tobaka kadijo bukovo ali orehovo listje. So povsem nerazgledani, saj ne ločijo niti Palovč in Turčije, predvsem pa so bojazljivi in mehkužni. Smešijo se tudi z neznanjem nemščine.⁵

V zabavljici so torej osmešeni meščani, povsem pa so razvrednoteni tudi simboli mesta – mestni sodnik, mestna hiša in mestno obzidje. Po poročanju pesmi mesto nima več obrambe, saj je mestno obzidje zamenjalo trnje, mestne topove pa stare metle. Okoličani, v očeh meščanov pomembni samo toliko, kolikor so pomembni za mesto, meščane na različne načine prekašajo.

Kaj je pomenila zabavljica, s katero so se norčevali iz Kamničanov? Kaj sporoča o ljudeh, o katerih govori, in kaj o tistih, ki so pesem zložili in jo prenašali? Kaj je omogočilo te poglede, če so bili »Kamničanje že od nekedaj ponosni na-se in polni možate zavesti: da se tudi visokim gospodom niso dali kar mirno briti pod nosom pa tako brž ugnati v kozji rog« (Ogrinec 1870: 225)? Kaj vse se je takrat, ko je Kamnik postal svetovljansko mesto, dogajalo v okolici, »v tem mičnem, prijaznem zatišji, kjer stoji preljubeznivo mestice Kamnik« (prav tam: 224), in kaj o tem lahko povedo pesmi?

⁴ Iz nem. der Bettler – berač.

⁵ Upoštevani so zapisi iz Domžal, Konfina, Tržiča, Vinj in Kamnika oziroma objave v SNP IV 1908–1923: 690–696.

»V tem mičnem, prijaznem zatišji, kjer stoji preljubeznivo mestice Kamnik«

Opredelitev obravnavanega območja

Kdo so bili torej ljudje, ki so se norčevali iz Kamničanov, in od kod so prihajali? Zabavljica se namreč nanaša na mesto, ki je bilo stoletja središče širšega območja in je imelo v tem okolju iz več razlogov posebno vlogo.

Območje, ki ga je zaznamovala ali ga še zaznamuje povezanost s Kamnikom, nima enotnega imena, prav tako se razlikujejo predstave o tem, kaj je pravzaprav mogoče razumeti kot **skupni kamniški prostor**. Ta svet je navzven že stoletja prepoznaven predvsem po veduti mesta Kamnik s planinami v ozadju. Manj pozornosti je bila deležna okolica, plodna ravnina pred mestom, gorati svet na severu in Tuhinjska dolina, ki je imela kot vez med Primorjem in Podonavjem pomembno vlogo pri uveljavitvi samega Kamnika.

Ravninski del, ki na zahodu prehaja v komendsko ravan, se je s svojimi vasmi neposredno navezoval na samo mesto, predvsem z oskrbovanjem trga, te vezi z mestom pa so imeli tudi vaščani z gričevnatega območja v širši okolici. V odnosu do Kamnika je imela posebno mesto Tuhinjska dolina, same opredelitve doline pa so različne: za Kamničane se začinja že pri Vrhpolju, za prebivalce Zgornjega Tuhinja pa je Tuhinj samo območje vasi s tem imenom, dolini pa pravijo »V dolin«. Domačini kot začetek Tuhinjske doline pojmujejo Vir.

Prisojna stran Tuhinjske doline z gričevjem ustvarja prehodni del, ki prehaja v dolino Črne, ta dolina pa že sodi v gorati predel kamniške okolice. To območje je na severu ločeno z naravno mejo, s Kamniško-Savinjskimi Alpami. Svet, ki ga je oblikovalo življenje pod planinami, zavzemajo dolina Bistričice, dolina Kamniške Bistrice in dolina Črne, ki se v Stahovici ob sotočju rek združijo. Prehod v ravninski del, ki vodi od severa proti Kamniku, je zaznamovan s terasami in s pripovedmi o velikem jezeru, ki je nekoč segalo do Stranj.

Za uveljavitev Kamnika in za njegov središčni položaj v širšem območju je bila odločilna **vloga mesta v prometu med Primorjem in Podonavjem**. Navezovala se je na posest ustanoviteljev Kamnika, grofov Andeških, in na čas, ko je bil Kamnik središče njihovih posesti in ko so v kamniški kovnici kovali denar z napisom Civitas Stain. V ohranjenih in doslej znanih zgodovinskih virih je Kamnik oziroma nemško Stein prvič omenjen v listini, datirani v čas med 1143 in 1147. V listini iz leta 1229 so Kamničani izpričani kot meščani (Otošec 1985a: 19), to pa ne izključuje starejše podelitve mestnih pravic.

Za uveljavitev Kamnika in za njegov središčni položaj v širšem območju je bila odločilna vloga mesta v prometu med Primorjem in Podonavjem. *Mesto Kamnik z okolico v 17. stoletju, ko je to vlogo že izgubilo*. J. W. Valvasor, *Die Ehre des Hertzogthums Krain*, 1877 [1689], XI: 542.

Pomembna prometna pot je poleg Kamnika močno zaznamovala tudi Motnik, v njegovi bližini, pod Kozjim Hrbtom, kot se je do prve svetovne vojne imenoval Spodnji Okrog, pa je Henrik, mejni grof istrski, ustanovil špital. Tako špital v Kamniku kot špital pod Kozjim Hrbtom (Zika 2011 [1971–1976]: 62) sta popotnikom zagotavljala ustrezno oskrbo. V špitalu oz. hospicu sv. Antona pod Kozjim Hrbtom so za revne popotnike skrbeli bratje vetrinjskega samostana (Kosi 1998: 201).

Pot skozi Kamnik je bila za popotnike, ki so potovali med Primorjem in Podonavjem, v tem času obvezna: šlo je namreč za t. i. prisilno cesto, Kamnik pa je imel tudi pravico skladiščenja (Kosi 1998: 209). V srednjem veku so morali trgovci s svojim blagom na posameznih odsekih uporabljati določene ceste, ki so vključevale ne le predvidene mitninske in nabitkovne postaje, temveč tudi določena mesta, ki so se pri tem na različne načine gospodarsko okoriščala, med drugim z izvajanjem skladiščne pravice (Vilfan 1985: 99).

Te pravice so Kamniku dajale izjemno moč in veljavo. Kamniški (»stari«) grad je skupaj z Malim gradom obvladoval stičišče kranjsko-škofjeloške, ljubljanske, črniške in tuhinjske ceste. V času, ko je Ljubljana doživela svoj veliki vzpon, torej okrog leta 1240, je moral biti Kamnik na tej zvezi že uveljavljen. Po zaslugi tuhinjske ceste, zaradi katere je bogatel, je bil še potem, ko je Ljubljana postala najpomembnejše mesto na Kranjskem, med gmotno najboljše stoječimi mesti v deželi. V drugi polovici 15. stoletja je Kamnik davčno moč še povečal, za kar »gre zasluga [...] tuhinjski cesti in po njej potekajoči mednarodni trgovini« (Vilfan 1985: 100–101).

V začetku 16. stoletja pa je prišlo do **odločilnega preobrata**: na predlog deželnih stanov in trgovcev iz drugih mest je bila po letu 1504 pravica do obvezne poti skozi Kamnik mestu odvzeta (Vilfan 1985: 103–104). V začetku 16. stoletja je bila namreč sprva ilegalna uporaba stare ceste skozi Črni graben legalizirana. Stiske meščanov so povečali še potres leta 1511, protiturški davek in kmečki upori. Iz vloge mesta Kamnik iz leta 1534, naslovljene na deželnega kneza, je razvidno, da je vse to sprožilo gospodarski preobrat:

»Pred nekaj leti so naši predniki dali stanovom svojo napoved, da bi poleg drugih kranjskih mest in z njimi plačevali davke. Tedaj so živeli v blagostanju in nekateri so imeli po več sto goldinarjev denarja, pri tem pa so veliko trgovali. Tedaj sta eden, dva imela več premoženja, kot ga imamo zdaj vsi skupaj. Le nekaj let nazaj smo imeli tu cesto, prevoz, skladiščno pravico in mitnino [...]. Iz tega je mesto popravljalo stolpe in obzidje, česar zdaj nimamo. [...] Kamnik in druga mesta so na tedenskih sejnih prodajali kmetu blago za preživljanje, kot so vino, obrtni izdelki in tisto, česar na svoji domačiji ne more ne izdelovati ne pridelovati. Tudi je kmet v mestih spravljal na varno svoje premoženje.« (Prav tam: 101–102)

Meščani so zatrjevali, da ne morejo vzdrževati ceste, hkrati pa so okoliške prebivalce obtoževali, da so »zgradili v starograjskem (kamniškem) deželnosodnem okraju nad dvajset taborov, v katerih kroži pri kupčevanju, obrti, špekulaciji in tihotapstvu ne samo kmečki, temveč tudi plemiški in cerkveni denar.« Ob tem so zagrenjeno sklepali: »Videti je, da nam sovražniki žele, naj zapustimo mesto, zato da bi kmetje ob taborih še bolje uspevali« (prav tam: 102). Izguba izjemnega položaja, vezanega na promet, je sprožila tudi spreminjanje odnosa do mesta.

Kamnik je tako v tem času izgubljal dve vrsti dohodkov, dohodke od prometa na velike razdalje in dohodke od hranjenja žita, ki je bilo last kmetov. Kamničanom so namreč očitali tudi oderuštvu pri hranjenju žita, zaradi česar so kmetje postavljali tabore in tam žito hranili zastonj. Posledica teh sprememb, ki so zelo znižale dohodke meščanov, je bilo znižanje davčne osnove Kamnika na četrtno (prav tam: 103).

Meščani so se v teh stiskah močneje naslonili na podeljene pravice; leta 1478 jih je s posebno listino potrdil cesar Friderik III. (Otošec 1958). Potrditev privilegijev navedenja ni mogla zaustaviti, sredi 16. stoletja pa so se temu pridružila še verska nasprotja. Protestantizem je zaznamoval tako meščane kot plemstvo, zaradi preganjanja pa so se protestanti zbirali predvsem v graščini Zaprice, v Podgorju in na Križu. Nekateri so vzroke za nagli gospodarski propad Kamnika pripisovali prav protestantizmu (Stiasny 1894: 77).

Kljub verskim nasprotjem, ki so jim v tem času pripisovali velik vpliv, so bila za položaj mesta pomembna nasprotja med meščani in okoliškimi kmeti, ob teh pa tudi nasprotja med meščani in zemljiškimi gospodi, predvsem grofi Lambergi, ki so se s kmeti povezovali. Ta nasprotja so najbolj odsevala v lastništvu Velike planine oziroma v pravici do paše v bistriških gozdovih, razmerje med mestom in okolico pa so zaznamovala tudi po odmevni razsodbi leta 1540, ki je meščanom potrdila lastništvo Velike planine (glej Žnidaršič Golec 2008). Mesto je ohranilo tudi pravico do bistriških gozdov, s privoljenjem mesta pa so okoličani smeli tam podnevi pasti svojo živino. Kljub tem določbam so se spori pojavljali tudi pozneje.

V naslednjih stoletjih je torej mesto gospodarsko propadalo, Kamničani pa so se stalno trudili, da bi promet vnovič oživili. Leta 1717 so prosili nadvojvodo, naj bi šla pošta spet čez Kamnik in Motnik v Celje. »Kamnik peša,« so rekli, 'lepe stavbe se podirajo, ker se suše dohodki'« (Stiasny 1894: 34). Mesto je pošto dobilo le občasno, v začetku 18. stoletja pa je to možnost povsem izgubilo, saj so popravili staro cesto čez Trojane.

V 16. stoletju je Kamnik prizadela izguba »prisilne ceste«, miselno obzorje meščanov in okoličanov pa je zaznamoval protestantizem. Bakrena plošča z napisom »Božja beseda in Lutrov nauk ne bosta nikoli prešla« iz leta 1546, najdena na podstrešju cerkve v Podgorju pri Kamniku. Sadnikarjev muzej, Kamnik. Foto M. K.

S popravilom ceste skozi Črni graben sta Kamnik in Motnik izgubila možnosti ne le za poštno zvezo, temveč za vnovično oživitev prometa. Ko je leta 1728 po obnovljeni »Dunajski cesti« potoval cesar Karel VI., so ga na kranjsko-štajerski meji v motniškem Zajasovniku sprejeli kranjski deželni stanovi. V spomin na to srečanje so na tem mestu postavili spominsko piramido iz črnega marmorja z vklesanimi napisi (Urankar 1940: 54). Piramida ni ohranjala le spomina na srečanje s cesarjem, temveč tudi spomin na **izgubo možnosti za vnovično oživitev prometne povezave** skozi Tuhinjsko dolino.

Ob koncu 18. stoletja je podeželje dobilo nove možnosti za razvoj, mesto pa se je opiralo na svoje pravice: »Od raznih avstrijskih vladarjev je dobilo mesto sčasoma mnogih in nenavadnih pravic in sloboščin« (Benkovič 1892: 519). Med »sloboščinami« so Kamničanom izredno veliko pomenili gozdovi v bistriški dolini. »Zaradi tega darú so prejemale vsako leto meščani, dobrodelni zavodi in duhovske hiše (med njimi in mekinški samostan) določeno množino drv skoro brezplačno« (prav tam). Pričevanja o prvi podelitvi teh pravic so se razhajala, Kamničani pa so ob tem ohranili predvsem spomin na cesarico Marijo Terezijo, ki jim je to »veliko dobroto [...] z novimi pravicami pomnožila in potrdila« (prav tam).

Razmerje med mestom in okolico so v tem času začele krojiti določbe, ki so **spreminjale položaj okoličanov**. Tudi na kamniškem območju je namreč od konca 17. stoletja močno poraslo število kajžarjev. Nekateri kraji so se razvili v izrazita kajžarska naselja, kot na primer Podboršt in Mekinje. V katastrski občini Mlaka s kraji Gmajnica, Mlaka in Podboršt je bilo leta 1830 pri šestih kmetih osemindeset kajžarjev in bajtarjev, v katastrski občini Mekinje s krajema Mekinje in Zduša pa pri trinajstih kmetih sedemtrideset kajžarjev in bajtarjev. Največ kajž v primerjavi s kmetijami je bilo v katastrski občini Podgorje, kjer je bilo petinštirideset kmetij in enainštirideset kajž. (Žontar 1985: 58) Število kajžarjev je bilo zato v tej katastrski občini zelo veliko.

Z nevoljniškim patentom iz leta 1782, ki je z odpravo nevoljništva izboljšal položaj kmetov (prav tam), je absolutistična država želela izboljšati osebni položaj podložnikov. Patent je določal, da smejo podložniki svoje kmetije, ki bi jih prevedli v kupnopravne, po svoji volji zastaviti, dati v najem, prodati ali zamenjati. Smeli so se tudi zadolžiti, vendar le do dveh tretjin vrednosti kmetije (prav tam).

Ukrepi za dvig gospodarstva, namenjeni boljši obdelavi polj, so zboljševali položaj kmetov. V drugi polovici 18. stoletja so kmetje vedno bolj sejali deteljo in opuščali praho, ki je sicer sodila v triletni kolobar. Leta 1815 se v vaseh Podgorje, Šmarca, Godič in Špitalič v desetinskih registrih gospostva Križ že navaja krompir, desetletje pozneje pa je bil v kamniškem območju splošno razširjen. Po letu 1780 so kmetje v nižini začeli opuščati setev lanu, ki je bil predvsem na območju Klanca in Podgorja glavni poljski pridelek in predmet trgovanja v teh krajih. Vedno večji pomen so dobivale okopavine, ki pa so zahtevale tudi globlje oranje. (Prav tam: 61) Tem spremembam je počasi sledilo spreminjanje prehrane, zaznamovano tudi s socialnimi in pokrajinskimi razlikami: okrog leta 1830 je imel na podeželju v prehrani velik delež močnik, ki je bil pogosta hrana predvsem za zajtrk in večerjo. V Črni, kjer so pekli ovseni kruh, so imeli ovseni močnik, v Tuhinjski dolini je bil pogost fižol. (Prav tam: 62–63)

GT 6
931

Vaniar av. Dn. Milhuga odn. Dnuzanne Pita.

HIC CERNE VIATOR.
 EXTREMOS DUCAT. CARNIOLIAE FINES.
 IBI POST INVISOS EJUS PENATES.
 EDENTI CAROLO VI. CAES. MAX.
 REMO ANIMOS SUOS SUBSTRARUNT.
 ATQUE PATRIAM.
 CAESAREAE CLEMENTIAE CONSIGNARUNT.
 TANTAE REI MEMORIAM.
 HOC ERECTO MONUMENTO.
 AETERNITATI COMMENDARUNT.
 FIDELISSIMI STATUS.

On Dn. Ch. P. P. P.

IMMORTALI MEMORIAE.
 OB IMMORTALIA PRODIGIA.
 CAROLI VI. CAESARIS AUG. M.
 CUM POST INSTAURATAS VIAS.
 ATQUE AMPLIATA MERCIMONIA.
 CARNIOLIAE DUCATUM.
 MAIESTATIS SVAE NUMINE.
 PRAESENS BRASSET.
 GLORIAE COLOSSUM EREXERUNT.
 VENERABUNDI PROCERES.
 A. M D C C X X V I I I.

GT 7
93.1

Autv. d. d. d. d. d. d.

IOAN CASP. COM. A COBENZL.
S. C. M. SUPR. CAMER. OLIM CARN. CAPIT.
QUI VIAS INSTRUARE COEPIT, QUAS
WOLFFG. WEICHARD COM. A GALLENBERG.
SUPR. CAPIT. CONSUMAVIT.
ORPHEUS COM. A STRASSOLDO.
PRÆTOR ET LOCUMTENENS.
FRANC. ANT. COM. AB AVRSBERG.
MARSCHALLUS.
ERNESTUS FERDINAND COM. A SAURAU.
DEPUTAT. PRÆSID.
ANT. IOS. COM. AB AURSPERG.
GEORG. XAV. DE MAROTTIEP. PET.
IOAN ADAM COM. A RASP.
FRANC. IAC. A SHMIDHOFFER.

Englagers Autv. d. d. d. d. d. d.

Na brezuspešna prizadevanja po oživitvi prometa skozi Tuhinjsko dolino je spominjala piramida v Zgornjem Motniku iz leta 1728. Napisi na spominski piramidi v »Gornjem Motniku«. ZRC SAZU, Arhiv ISN, Göthova topografija, mapa 93, kopija.

Gospodarski vzpon nekaterih kmetij v okolici Kamnika je meščane ogrožal in poniževal. Terezija Gerkman, roj. Šporn, iz Mekinj sredi 19. stoletja; noša je takrat še izražala premoženjsko stanje in pokrajinsko pripadnost. Iz arhiva Anne-Marie Melkhard, Dunaj, Avstrija.

V tem času se je začela spreminjati tudi pripadnost skupnemu prostoru. **Notranja povezanost kamniškega območja**, ki je bila stoletja vezana na župnijo Kamnik in je izšla iz kamniške pražupnije oziroma neveljske prafare (Otošar 1985b: 25, 27), je začela dobivati tudi upravne okvire. Pripadnost nekdanji skupni kamniški župniji pa je bila še vedno vidna ob velikih praznikih, kot sta bila božič in velika noč, ko so tudi okoličani, nekdanj farani Kamnika, prihajali v mesto k obredom. S pripadnostjo Kamniku so bile povezane tudi maše v cerkvi svetega Primoža in Felicijana, ki je hkrati slovela kot romarska; v Valvasorjevem času so k tem mašam, med katerimi je bila tudi maša na nedeljo pred svetim Janezom Krstnikom, prihajali v procesiji verniki iz osemnajstih župnij (Valvasor 1877 [1689], VIII: 811). Cerkev svetega Primoža in Felicijana je tudi po izločanju posameznih lokalij in župnij ostala kamniška podružnica; ohranile so se pravice, da je nekdanjim faranom pri svetem Primožu zvonilo ob smrti.

Od konca 18. stoletja je občutek pripadnosti gradilo oblikovanje nabornih okrajev, kar je pomenilo nove upravne enote (Melik 1985: 52). V upravnem pogledu je od leta 1780 naprej kamniško območje spadalo v naborni okraj Križ, ta pa se je po reformah in z delitvijo med okrajni gosposki Križ in Mekinje leta 1825 združil pod okrajno gosposko Mekinje (Žontar 1985: 56). Ta okraj je bil po obsegu enak predjožefinski kamniški župniji: segal je od Grintovca in Krvavca do štajersko-kranjske meje pri Motniku; vanj ni bil vključen južni del današnje kamniške občine in celo sama graščina Križ je bila zunaj ozemlja svojega okraja (Melik 1985: 54). V tem času, leta 1836, se je z načrtom za železniško progo Dunaj–Celje–Vransko–Motnik–Tuhinjska dolina–Kamnik–Ljubljana–Trst vnovič pojavilo upanje za ožvitev prometa skozi Tuhinjsko dolino (Urankar 1940: 79), ki pa ni bilo uresničeno.

Leta 1849 je bila mestna občina Kamnik povečana, s predstavitvijo državnih uradov iz Mekinj v Kamnik leta 1851 je mesto vnovič dobilo vodilno vlogo, spreminjala pa se je tudi južna meja okraja; s tem se je obnavljala podoba predjožefinske kamniške župnije, ki je vključevala tudi Radomlje in Rova. Povečanje mestne občine Kamnik pa je sprožilo razhajanja med novo, razširjeno občino in prejšnjimi imetniki pravic do koriščenja bistriških gozdov. Leta 1866 so Kamničani z Meščansko korporacijo meščansko premoženje ločili od občinskega (Valenčič 1958: 76), podobna razhajanja pa so bila tudi v Motniku (Urankar 1940: 69).

Pripadnost skupnemu območju se je nato do druge svetovne vojne gradila kot pripadnost okrajnemu glavarstvu oziroma srezu Kamnik: ljudje so jo čutili kot upravno in sodno oblast, ta pa se je opirala tudi na funkcionalno povezanost s Kamnikom. Ta pripadnost je imela različne oblike in različne poudarke, dokler se ni v drugi polovici 20. stoletja v manjšem obsegu ustalila kot pripadnost občini Kamnik. Kamniška občina je vključevala severni del Mengeškega polja, Tuhinjsko dolino, dolino Črne, Bistriško dolino in dolino Bistričice ter tunjiško in komendsko ravan. Po letu 1998 se je območje občine Komenda od nje odcepilo.

Zanimanje za preteklost kamniškega območja pred zavedanjem nacionalnega

Kamnik je bil s svojo zunanjo podobo in s sledmi »slavne zgodovine« dovolj privlačen, da je bil deležen pozornosti že dolgo pred narodnim samozavedanjem. **Najstarejši znani zapis** o kamniškem območju ohranja spomin na nastanek mesta; zapis, namenjen polihistorju Valvasorju, so do druge svetovne vojne hranili v frančiškanskem samostanu v Kamniku.

»Kamniško mesto je zelo staro, v poganskih časih pa so bili (tod) trije gradovi, mesta pa ni bilo; na kraju, kjer je danes mesto, je bilo veliko jezero, ki se je raztezalo od Kamnika do okoliških hribov. Od omenjenih gradov pa je bil eden na večjem, drugi na manjšem hribu nad mestom, tretji pa na mengeškem hribu. V njih so prebivali trije malikovalski bratje, ki niso bili nikoli složni; vedno so se klali in spopadali med seboj. Končno se je v tem kraju zakotil zmaj, ki se je tako močno premikal, da je razbil razvotljeno goro, ki je zadrževala jezero in to se je razlilo po polju okoli hriba, zmaj pa, ki mu je zmanjkalo vode, je na polju poginil. Nato je na mestu, kjer je bilo jezero, nastal lep in prijazen kraj, kjer so zgradili mesto in ko so prišli učenci sv. Mohorja in Fortunata,⁶ so spreobrnili tamošnje prebivalce h krščanski veri. Ko so ti videli lepi čudež, so po vzoru mesta Berita izbrali za zavetnico sv. Marjeto. – Še je videti ostanke teh gradov; dva še stojita, tretji, Mengeški grad, pa je do tal porušen. Mali grad, ki je danes v mestu, je poln obokov in votlin in mnogih zakladov. V času pa, ko se je razlilo jezero, je ostalo v tem gradu le eno dekle z imenom Veronika. Ker je hlepela po zakladu in se je bala očetovih bratov, je rekla takole: 'Raje se kot kača plazim s trebuhom po tleh, kakor da bi zapustila zaklade.' In z božjim privoljenjem se ji je zgodilo, kot je želela in postala je v zgornji polovici dekleta, v spodnji pa kača ter se je tiste dni mnogokrat prikazala. S svojo navzočnostjo je strašila ljudi, da so mnogi zboleli, posebno pa ženske, ki so zaradi tega spovijale. Zato so duhovni in sveti možje tistih dni (Veroniko) izobčili in ji prepovedali izhod iz njenega domovanja, kjer so počivali zakladi. Od tamkaj skozi majhno odprtino nekatere dni v letu navadno svetijo luči, ki jih mnogi vidijo. – Pred nekaj leti je bilo tu tudi sedem obročev za priklepanje jezerskih čolnov, ki pa so jih z grajskih zidov odstranili.« (Stele 1928: 69; Cevc E. 1958: 141)

Zapis neznanega kronista najverjetneje samemu Valvasorju ni prišel v roke, izraža pa temeljne značilnosti, ki so poleg Kamniške Bistrice ustvarjale prepoznavnost kamniškega območja. Najpomembnejše je izročilo o jezeru, povezano z verovanjem v zmaja. Razlitje jezera povezuje z zgodbo o Veroniki, ki v podzemnih votlinah Malega gradu varuje dragocene zaklade.

⁶ Očitno gre za širjenje krščanstva pod vplivom Ogleja. V Ogleju so bile od leta 408 ali 409 relikvije svetega Mohorja in Fortunata. Ta dva mučenca sta bila tudi zavetnika Oglejskega patriarhata (Bajt in Kocjan - Barle, ur. 2007: 774).

»V tem mičnem, prijaznem zatišji, kjer stoji preljubeznivo mestice Kamnik«

Valvasor je v *Slavi vojvodine Kranjske* svojo predstavitev Kamnika prav tako naslovenil na izročilo o jezeru, ki naj bi bilo tam, kjer je pozneje nastalo mesto. Razlitja jezera pa Valvasor ni povezoval z zmajem, temveč z naravno nesrečo, s tem, da se je »utrgal oblak«, torej s strahovitim deževjem, ki je povzročilo, da je narasla voda razdelila pobratena gradova, Mali in Stari grad. Poročal je tudi o posledicah, o razlitju vode po Mengeškem polju in o uničenju samostana, ki se je nahajal med Homcem in Mengšem. V tem času so Nevlje nekateri še imenovali Sveti Jurij ob jezeru (Valvasor 1877 [1689], XI: 541–542). Ob tem je podrobno predstavil mesto in njegove značilnosti, hkrati pa je nakazal protislovnost med slavo, ki jo je mesto doživljalo v času svojega vzpona, in stanjem, v katerem je bilo ob koncu 17. stoletja: o tem je sklepal po izjemni arhitekturi, predvsem po izrezanih kamnih, ki so po njegovi oceni stali več, kot je bila v njegovem času vrednost samih hiš. V svojo predstavitev mesta pa je vključil tudi prvi zapis o zvočnosti v njem: v opisu Malega gradu je omenil, da je tam le ena sama hiša, v kateri prebiva nožar, ki je tudi nočni čuvaj; oglašča se vsake četrte ure in kliče: »Čuvaj« (prav tam: 542–543).

Neprehodnost območja pod Grintovci je ohranjala posebno kulturno podobo. Prečkanje Kamniške Bistrice na hoduljah, »štrevcarjih«. J. W. Valvasor, *Die Ehre des Hertzogthums Krain*, 1877 [1689], II: 153.

Na pomen nekdanje prometne ceste skozi Tuhinjsko dolino sta spominjala grad ob cerkvi v Špitaliču, kjer je bil prvotno špital svetega Antona, in ime naselja Špitalič. *Cerkev svetega Antona in graščina Neuthall, nekdanji špital pod Kozjim Hrbtom*; J. W. Valvasor, Topografija, 1679, bakrorez št. 164. Narodni muzej Slovenije (fotodokumentacija NMS).

Valvasor je v svojo predstavitev vključil tudi nekaj podob kamniškega podeželja, usmerjenih predvsem na predstavitev gradov, ob tem pa je poudaril še dvoje pomembnih posebnosti kamniške okolice. Iz njegovih opisov je tako mogoče razbrati temeljno razliko med dvema območjema, med območjem »pod snežniki«, torej območjem Kamniške Bistrice, in Tuhinjsko dolino.

Življenje »pod snežniki« je krojila Kamniška Bistrica, »Kamenska Bisterca«; po Valvasorjevem poročilu sodeč je bila ob izviru tako mrzla, da človek ni zmožl držati roke v njej niti tako dolgo, da bi zmolil očenaš. Valvasor je sicer opozoril na korist vodne sile za razne namene, vključno s fužinami, hkrati pa je nakazal izoliranost sveta pod planinami: »Na več mestih, kjer ta voda nima ne mostov ne poti, hodijo moški in ženske na hoduljah, kot kaže bakrorez. Kajti voda je široka in globoka in dere s silnim tokom.« (Valvasor 1877 [1689], II: 152). Težko prehodna reka je vplivala na ohranjanje posebne kulture tega območja.

Po drugi strani je Valvasor, ki je v zgodovinskem pregledu opozoril na razkorak med pomenom Kamnika v preteklosti in njegovo sočasno podobo, nakazal pomen Špitaliča v Tuhinjski dolini in slavo Motnika, s tem pa tudi prometa skozi Tuhinjsko dolino. V njegovem času grad v Špitaliču, tedaj kot grad v lasti rodbine Thaller imenovan Neuthall, ni več služil prvotnemu namenu, torej popotnikom (Zika 2011 [1971–1976]: 165).

Usodo Kamnika in okolice so v **začetku 19. stoletja** razkrivale predstavitve v nemškem jeziku, namenjene topografskim pregledom; v njih je še čutiti razsvetljensko naravnost. Zapisi kronistov in topografski opisi so se usmerjali predvsem na samo mesto Kamnik in na tiste točke v okolici, ki so bile pomembne s stališča vladarjev, pomembno pa je bilo tudi izročilo o kamniškem jezeru. Leta 1804 je v ljubljanskem tedniku *Laibacher Wochenblatt* zapisovalec obstoj jezera in izročilo, da se je »zaradi strašnega utrganja oblaka gora preklala na dvoje«, z razsvetljenskim dvomom povsem zanikal. Kot dokaz je navedel, da o tem ni nobenih zapisov. (A. S. 1804: 1–2)

Pri topografskih predstavitev v tem času je bilo zelo poudarjeno gospodarstvo. To je razvidno iz skoraj sočasnega poročila, ki v predstavitev kamniškega območja vključuje tudi dejavnosti, pomembne navzven. To območje je bilo v začetku 19. stoletja znamenito zaradi krznarstva, pomembnega za izvoz na Češko in Saško, in zaradi usnjarstva, ki je zaznamovalo izvoz v Romunijo in na Nemško. Za kamniško območje je bilo v tem času izjemno pomembno tudi čipkarstvo, in sicer tako izdelava kot prodaja čipk (Hoff 1808: 161–162). V tej predstavitvi gospodarstva je bil Kamnik z okolico že razumljen kot enotni prostor.

Za predstavitev pokrajin v habsburški monarhiji so bile deležne pozornosti tudi zanimivosti, med katere so sodili mesto Kamnik, po katerem so dobile ime Kamniške planine, nekdanji samostan klaris z grobnicami Gallenbergov in »tri ure oddaljeni« izvir Kamniške Bistrice, ki »grmi na dan iz grozovite skalne razpoke, pri kateri je Knežja miza« (Thielen 1827: 118–119). Marsikatera pot v Kamnik je bila namenjena prav izletu v Kamniško Bistrico oziroma obisku naravnega mostu Prédaselj z znamenito Knežjo oziroma Firštovo mizo z napisom, da je 29. aprila leta 1564 nadvojvoda Karl II. tam obedoval. »Veliko bravcov je ta napis k sebi vabil. Le-ti bravci niso bili ljubi ubežnim, kateri so se tam perkrivali: svoje zavetje neznanjši in samotniški napraviti, so ta dragi spominik, imenovan Firštova miza, v Bistriški potok zavalili.« (Ravnikar - Poženčan 1845a: 76) Leta 1826 je ob ogledu Kamniške Bistrice, namenjenem objavi potovalnega priročnika, Maximilian Friedrich Thielen knežjo mizo še občudoval, istega leta pa so jo vojni ubežniki vrgli v Kamniško Bistrico: ob izidu priročnika te znamenitosti torej ni bilo več.

Spomin na posebno dragocenost tega območja je v prvi polovici 19. stoletja ohranila Göthova topografija, ki je nastala na pobudo nadvojvode Janeza. Namenjena je bila Štajerski; Zgornji Motnik je v tem času sodil pod Štajersko, zato ga je topografija zajela. Topografija je opozorila na posebnost, ki pomeni posebno pričevanje o prizadevanjih za uveljavitev prometa skozi Tuhinjsko dolino, na spominsko piramido, postavljeno v spomin na srečanje kranjskih deželnih stanov s cesarjem Karlom VI. (Kuret 1989: 299–301).

Sledi za Firštovo mizo in za piramido v Zgornjem Motniku so se izgubile. Pogledi v preteklost pa so se kljub temu vedno znova vračali v tiste **podobe spominske pokrajine, ki so ostajale v izročilu**. Prav zaradi položaja kamniškega območja v preteklosti, ki je Kamnik močno zaznamoval, torej zaradi pomena tuhinjske ceste in zaradi veljave Kamnika v širšem prostoru, se je to zanimanje ves čas prepletalo s premišljanji zgodovine. To je bilo izročilo o graščinah, ki so tedaj še imele svojo moč ali pa so propadale, pa tudi o tistih, ki so živele le še v ljudskem izročilu, s pripovedmi, ki so se zapisale v ljudski spomin. V ospredju pa so vendarle ostajali spomin na jezero in zgodbe o ošabni grofici Veroniki.

Izročilo o jezeru, na katerega je vsak dan spominjalo zvonjenje v neveljski cerkvi, o privezovanju čolnov in o čolnarjih, ki so vozili ljudi na drugo stran jezera, je kamniško območje izjemno povezovalo (glej Učakar I. 2010; Klobčar 2015). To zavedanje je zaznamovalo tako ljudsko izročilo kot topografske opise. Na to izročilo so se navezovale pripovedi o Veroniki: ta nastopa kot princesinja ali grajska gospodična, kot lakomna grofica, kot pol ženska-pol kača, ki je nadlegovala cerkvnika in meščane, ali pa kot kača oziroma zmaj (glej Cevc E. 1958; Majcenovič 2001).

Na izročilo o jezeru in o njegovem razlitju pa se navezuje tudi zgodba o sveti Marjeti, zavetnici mesta. Ta zgodba je sredi 19. stoletja še živela kot pripovedna pesem; zapisal jo je Matija Ravnikar - Poženčan, med letoma 1842 in 1845 župnik na Selih pri Kamniku. Gre za pesem o sveti Marjeti, svetem Juriju in zmaju v jezeru, ki so mu darovali ljudi. V pesmi je viden konflikt med predkrščanskim verovanjem in krščanskim pogledom na svet. Graščaka sta za dar zmaju izbrala pastorko sveto Marjeto, ta pa je s pomočjo svetega Jurija s sklepancem zmaja premagala.

1 Tam stoji, stoji velika vas, na konc vasi beli grad, na konc gradu pa jezer globok. Notri je pa neguden črv, 5 neguden črv, lintvern hud; druzga ne pije, družga ne je, leško kri, leško meso. Še so imel ordnancijo, de so mu enga človeka dajali. 10 Prišla je ordnanca bla na zlahtniga gospoda in pa na gospo, de pojde k jezer globokimu, de tam svoje življenje sklenil bo: ven bo prišal neguden črv 15 in bo tam tega požrl, kter bo tjekaj poslan. Še je to rekel zlahtni gospod: »Kaj pravim, zlahtna gospa! Prišla je ordnanca: 20 pojdeš ti, al pojdem jez k jezer globokimu?« Še to rekla zlahtna gospa: »Nič se ne boj, zlahtni gospod! Ne pojdeš ti, ne pojdem jez, 25 dala bova Marjetico.« Še tako rekla zlahtna gospa: »Gori, gori pojd, Marjetica, naprav se k ena nevestica!« Marjetica čista, nedolžna bla, 30 rada je svojo mačoho bogala. Napravla se je k ena nevestica, pa je bla silno žalostna.	Šla je k jezeru globokimu, srečal jo je en stari mož, 35 o ljub sveti Jurij orožnik. Še je tako rekel star možic: »Kaj je tebi, Marjetica, ker si silno žalostna?« Še je tako rekla Marjetica: 40 »Usmil se tavženkrat Bogu! Godi se vselej tako, k otroci svoje matere nimajo. Jaz grem k jezer globokimu: prišal bo neguden črv, 45 ki bo mene tam požrl.« Še je tako rekel star možic, oj ljub svet Jurij orožnik: »Nič se ne boj, Marjetica, saj pojdem jez tudi s tabo.« 50 Šla sta k jezer globokimu, prišal je ven neguden črv, neguden črv, lintvern hud. Svet Jur je zavzdignil desno roko, čez črva storil sveti križ. 55 Marjetica je zdrasala pases svoj, vrgla ga je črvu na vrat. Črv je tako močno zarjul, de se je ves grad na kup razsul. Zdaj premisli, človek ti, 60 kaj ena taka pregreha stri: to nevošljivost stri, de se cel grad potopi. (Ravnikar - Poženčan 1845b)⁷

⁷ Leški - laški (kaže na to, da so vodnemu božanstvu darovali staroselce); neguden - grd, ostuden; ordnancija, ordnanca (iz nem. die Ordnung) - red, obveznost; zdrasala - odtrgala.

Pesem se navezuje na verovanje ljudi v vodno božanstvo, ki je zahtevalo človeške žrtve. Izraža pogled domačinov na izročilo o jezeru, hkrati pa razlaga tudi vlogo mestne zavetnice Kamnika, svete Marjete, in zavetnika prafare Nevlje, svetega Jurija (glej Klobčar 2014b). Pomembna pa ni le vsebina pesmi, temveč tudi sam zapis oziroma objava. Sodi med najstarejše pesemske zapise s kamniškega območja, pobudo zanje pa je dal ne le Kamničanom, temveč tudi drugim Slovencem tedaj še neznani študent poljskega rodu Emil Korytko: v političnem izgnanstvu v Ljubljani je v dveh letih združil dotedanja zbirateljska prizadevanja Prešernovega kroga in pred smrtjo leta 1839 pripravil zbirko *Slovenske pesmi krajnskiga naroda* (Korytko 1939–1844).

V tem času se je ob zanimanju za lokalno zgodovino in za posebnosti, vredne ogleda ali spomina, vedno bolj jasno izrisovalo zanimanje za ljudsko izročilo. To je bilo zanimanje za pripovedi in pesmi o tem, »kako je blo včasoh«, zanimanje za pesmi, ki so si jih pripovedovali in peli preprosti ljudje, za tisti del izročila, v katerem so zapisovalci prepoznavali posebnosti, ki so jih potrjevali v drugačnosti od Nemcev in so nakazovali bližino z drugimi slovanskimi narodi. Čas, ko preteklost ni bila več samo last tistih, ki so ohranjali njena pričevanja, temveč last naroda.

To izročilo je nakazovalo pomembne in skrivnostne dogodke iz preteklosti, ki jih samo ni moglo pojasniti, zanimanje zanj pa je izrisovalo prihodnost. Nakazovalo je odpiranje novih pogledov na razmerje med mestom in podeželjem in opozarjalo na poseben položaj Kamnika.

Prav Poženčan, ki je, trpeč zaradi odmaknjenosti od osrednjeslovenskega dogajanja, na Selih pisal svoje *Pesmi iz samote*, pa je s pričevanjem o uničenju Firštove mize pokazal, da je čas, ko je bilo neko pričevanje lahko izpostavljeno samovolji posameznikov, minil: ko je leta 1845 v *Novicah* razkril, kako je več kot dve desetletji pred tem izginila ena najpomembnejših znamenitosti kamniškega območja, Firštova miza (Ravnikar - Poženčan 1845a; Zika 2011 [1971–1976]: 179), je izročilo začelo dobivati dotlej neznano vrednost.

V času, ko je Matevž Ravnikar - Poženčan zapisal pesem o sveti Marjeti in razkril okoliščine uničenja Firštove mize, je preteklost vedno bolj postajala last skupnosti. Z njo se je začel predstavljati slovenski narod, z njo so se tudi Kamničani opredeljevali za Slovence, Slovenci pa naj bi bili s kamniškim izročilom še večji in pomembnejši. To je bil čas, ko niso le preprosti ljudje poslušali izobražencev, ki so delovali na podeželju, temveč so tudi izobraženci in drugi pisane besede in glasbe večji ljudje prisluhnili preprostim vaščanom.

Ta proces pa je vedno znova postavljaj v ospredje ne le podeželje, kjer naj bi se ti »zakladi« skrivali, temveč tudi samo mesto Kamnik. Razkrivanje izročila je imelo namreč veliko globlje ozadje, kot je bilo videti iz zapisov in ključnih objav. V tem razkrivanju se je sredi 19. stoletja kot najbolj prepoznavna kamniška pesem pojavila zabavljica o kamniških meščanih. Zgodba o tem, kako je pesem nastala in kaj je pomenila, kaj je razkrila in kaj prezrla, in o tem, zakaj se je ohranila, pa zahteva globlji vpogled v razmerje med Kamnikom in okolico, torej v razmerje, ki je krojilo nadaljnjo usodo tega območja in predstave o njem. Prav zabavljica hkrati s temi vprašanji omogoča vstop v tisti meščanski vsakdan, ki je vplival na predstave o »drugem« in »drugacnem«.

»Kar je ljudi na Šutini, mojga petja poslušajo«

Mesto kot prostor novic, zabave in umetnostne ustvarjalnosti

Kamnik je od začetka 16. stoletja naprej gospodarsko nazadoval. To nazadovanje je bilo ob koncu 17. stoletja vidno tudi v izrazitem propadanju meščanskih hiš. Pred popolnim obubožanjem so meščane varovale pravice, predvsem pravica do koriščenja bistriških gozdov. Kljub udarcem, ki so povsem oslabili gospodarsko moč mesta, pa so meščani ohranjali izjemno zavest posebnega. To zavest so izražali s posebnimi rituali, povezanimi z volitvami mestnega sodnika in s slovesnostmi na dan mestne zavetnice, svete Marjete (Stiasny 1894: 35–36), z ohranjanjem cerkvenoupravnega položaja in z umetnostno ustvarjalnostjo.

Raven, ki jo je Kamnik v gospodarskem pogledu izgubil, so meščani nadomeščali z umetniškim izrazom. V času, ko naj bi v mestu večina hiš razpadala, so bili Kamničani v predstavitvi prebivalcev Kranjske posebni prav zaradi svojih izjemnih pevskih moči: po opisu Janeza Gregorija Dolničarja v rokopisnih zaznamkih *Discursus politicus* iz leta 1680, ki jih je objavil pod naslovom *Descriptio nationis Carniolicae*, so sloveli kot pevci, »cantatores« (J. V. 1896). Pol stoletja pozneje, 21. junija 1731, so v prizadevanju za visoko raven glasbenega izraza pri bogoslužju v Kamniku ustanovili Združenje svete Cecilije (Confederation Accademiae sub invocatione S. Caeciliae V. et M.). Delokrog združenja je sprva obsegal izvajanje dvanajstih pétih maš na leto, leta 1760 pa so število teh maš podvojili. Poleg tega je združenje vsako leto oblikovalo še eno péto mašo in slovesnejše bogoslužje na god svoje zavetnice, sv. Cecilije, sodelovalo pri treh mašah na preostale tri praznike združenja ter pri mašah na kvaterne dni. V delokrog združenja so sodili tudi rekvijem za umrlega člana, navadne péte maše za novega člana in sodelovanje pri štirih, pri združenju ustanovljenih mašah (Škrjanc 2001: 51–54).

Člani kamniškega združenja so bili v matrikuli iz leta 1749 večkrat naslovljeni z akademiki (Sodalibus Accademicis), sámo združenje pa imenovano akademija (Accademiae Sanctae Caeciliae V. et M.); opis delovanja združenja je v marsičem spominjal na delokrog trideset let mlajše ljubljanske Akademije filharmonikov, hkrati pa je bilo združenje blizu cerkvenim bratovščinam (več prav tam: 51–56).

Kamniški meščani so torej gospodarsko nazadovanje mesta na simbolni ravni premoščali z glasbeno dejavnostjo. Ker pa je Združenje svete Cecilije formalno delovalo kot cerkvena bratovščina, je bilo leta 1784, skladno z odlokom Jožefa II., razpuščeno (Škrjanc 2001: 51). Razpust kamniške »akademije« je pomenil padec še enega od prepoznavnih identitetnih simbolov mesta, ta ukinitvev pa je bila le del številnih reform, ki so posredno spremenile tudi razmerje med mestom in podeželjem.

Nevoljniški patent iz leta 1782 je spreminjal tudi odnos kmetov do meščanov: mesto je bilo zanje bolj odprto in dostopno, dogajanje v mestu bližje. Po drugi strani je prav Kamnik postal novo pribežališče tistim, ki so se skušali umakniti roki pravice. Ustanovitev nabornih okrajev leta 1780, ko je Kamnik še spadal pod naborni okraj Križ (Žontar 1985: 56), je ob dosmrtni vojaški službi, ki je zamenjala dotedanje najemništvo, namreč sprožila skrivanje pred nabornimi komisijami. Izjemen porast števila rokovnjačev, ki so našli zavetje v območju od Kamniške Bistrice do Solčave (več Rifel 2010a), je kot breme roparskih napadov občutilo predvsem kmečko prebivalstvo.

Kamnik je bil ob tem stičišče, prostor novic pa tudi zabave. Čeprav so bili upravni sedeži tedaj še drugje – na gradu Križ in pozneje v Mekinjah – je mesto veljalo za središče obveščanja. Obveščenost o dogodkih je bila še bolj samoumevna zaradi navzočnosti vojaštva, vezane na Veliko in Malo vojašnico v središču mesta (Polec 1955: 64) nasproti mestne hiše, rotovža, zaradi sejmov, ob katerih se je v mesto zgrnilo prebivalstvo iz okolice in iz oddaljenih mest in trgov, in zaradi gostiln, v katerih je bilo poleg hrane in pijače mogoče dobiti tudi sveže novice.

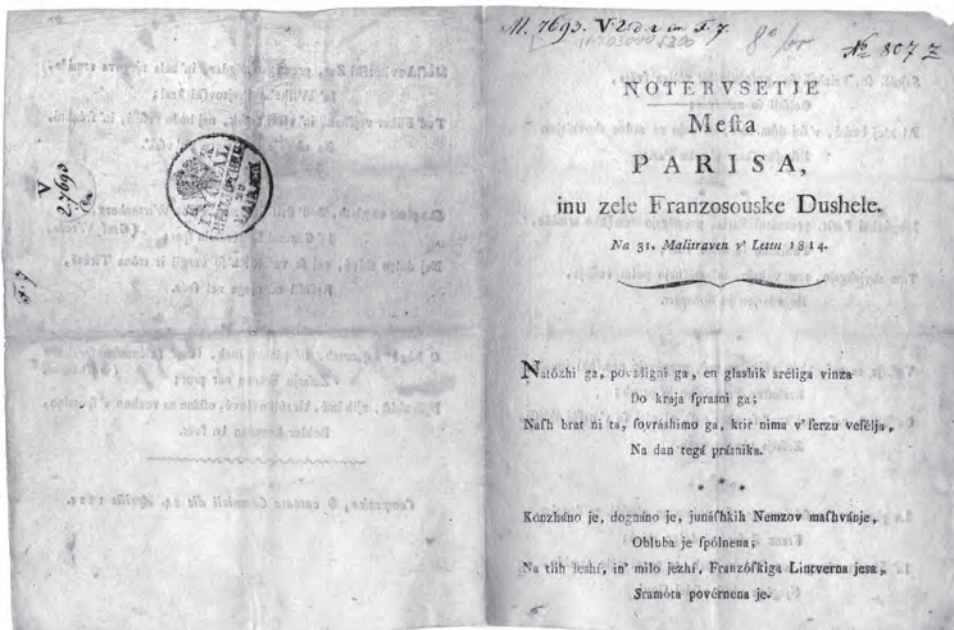
Pomembne novice so v mestu dobile ustrezen odziv. V obdobju skromne pismenosti so bile zelo prikladen način širjenja novic pesmi, ki so jih širili z letaki. Letaki pa so zagotavljali tudi hitrejšo širjenje vesti. Na enem od takšnih letakov je bila natisnjena pesem o koncu Napoleonovih vojn. Iz letaka, natisnjene na jurjevo, 24. aprila 1814, je razvidno, da je bila pesem »sestavljena in péta v Kamniku« (Notervsetje 1814). Pesem o padcu Napoleona ni bila le vest o vojaški zmagi: sestavljena je bila kot napitnica, saj je vojaška zmaga nudila dovolj razlogov za veselje in druženje ob vinu in petju.

Sámo mesto in predmestje Šutna sta imela glede na druga predmestja poseben položaj: v gostilne v najožjem delu mesta je zahajala mestna gospoda, mimo njih sta se ob večernih urah pogosteje sprehodila mestna policaja in nadzorovala upoštevanje policijske ure. Po drugi strani pa sta prav mesto in predmestje Šutna na poseben način oživila v semanjih dneh.

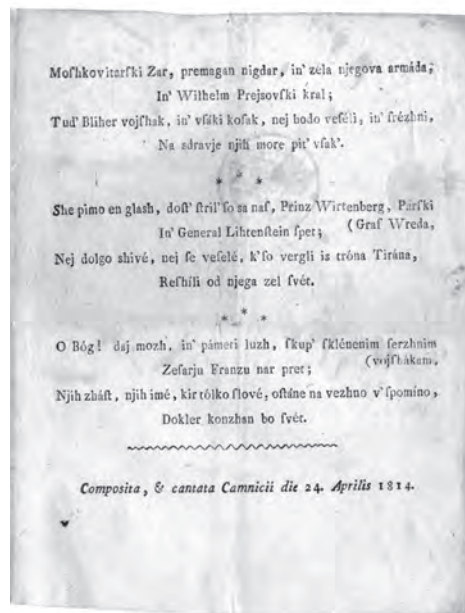
Ob sejmih so se v mesto zgrnili kramarji iz bližnje in daljne okolice, predvsem z Gorenjske, in prodajali svoje blago, iz vse okolice so prišli tudi kupci. Poulično dogajanje pa ni nudilo samo blaga, temveč je omogočalo tudi izmenjavo informacij. V Kamniku rojeni pravnik, publicist in prevajalec Josip Suchy (Gantar 1960–1971: 541) je leta 1928 v svojih *Spominih* med podobami iz življenja v rojstnem mestu ohranil tudi spomin na tisto vlogo sejmov, ki je bila doslej zakrita, na priložnost za zaslužek s širjenjem novic in posebnih, grozljivih zgodb. Spretni posamezniki so te vznemirljive zgodbe in novice širili s pesmimi; imenovali so jih »moritatlerji«.

»Moritatlerji' / so se nazivali tisti zagoreli in raztrgani sejmski kričači, ki so na pripravnem prostoru, navadno pred okrajnim sodiščem, razobešali veliko plateno tablo, čezinčez poslikano z različnimi prizori, ki so kazali krvav umor in njegove posledice ter kaznujočo roko pravice. / Kolikor se še spominjam, so bili ti potujoči kričači moravskega porekla. Pred tablo je stalo majhno, suhljato človeče, ki je s palico kazaje na sliko, z vidnim naporom pelo: 'Hört, ihr Leute mit Entse - j - tzen von dem gro - j - ssen Postraumbmord, der sich erst neulich hotte

»Kar je ljudi na Šutini, mojga petja poslušajo«

Kamnik je bil središče umetnostne ustvarjalnosti, obveščanja in družabnosti, pri čemer je imela glasba zelo pomembno vlogo. *Slavljenje Napoleonevega poraza leta 1814 z napitnico, ki je bila »sestavljena in péta« v Kamniku; začetek in konec pesmi.* Notervsetje mesta Parisa, NUK, GS I 7693.

zugetrogen in dem Lond Krobotien!' Potem je povabil še ženo: 'Geh, Olte, sing mal mit!' / Hreščavi glas starke je privabil dokaj radovednega in radoglednega ljudstva. Na koncu je po pet krajcarjev delil liste, kjer je bila natanko popisana vsa ta krvava 'moritat'.« (Suchy 1928: 92–93)

V sedemdesetih letih 19. stoletja so na sejmih v Kamniku potujoči pevci, ki so prihajali od drugod, predvsem z Moravskega, torej s petjem predstavljali razne novice in jih s pesemskimi letaki ohranjali med meščani in okoličani, ki so se v času sejma zadrževali v mestu. Sejme so popestrili še Romi s plešočimi medvedi in opicami.

Novice so po mestnih ulicah s pesmijo širili tudi Slovenci. Ko je bila leta 1855 v Ljubljani kolera, ljubljanski »šolmošter« pa je o njej napisal pesem in jo poslal v druge dežele (Kumer Z. 1976: 123), se je ta novica s pesmijo razširila tudi v Kamniku. Okoličani so novico s pesmijo odnesli domov, spomin na pretresljivi dogodek pa so s petjem tudi ohranjali. Ker so se takšnih pesmi ljudje naučili na hitro, so si jih zapomnili površno, zato so se posamezne variante med seboj marsikdaj zelo razlikovale.

Mesto je torej z ulicami nudilo prostor petju tistih pesmi, ki so privabile ljudi. To petje je bilo sicer namenjeno zaslužku, služilo pa je tudi obveščanju in zabavi. Omogočalo je druženja, ki so jih zanimive pesmi, povezane tudi z nenavadnimi dogodki, še bolj popestrile. Ena od takšnih pripovednih pesmi govori o tem, kako je fant svojo ljubico našel z ljubimcem in ji je zaradi nezvestobe hotel odsekati roko, ona pa mu je namesto svoje roke pomolila mačkino taco. Pesem se v uvodnem delu navezuje na kamniško Šutno, s čimer jasno dokazuje poulično petje v Kamniku:

1. Štirje godci godejo,
štirje piskači piskajo,
štirje vorglárji vorglajo.
2. Kar je ljudi na Šutini,
mojga petja poslušajo,
moje lubce pa blizu ni [...]. (GNI O 8880)

Poulično življenje se je pogosto nadaljevalo v gostilnah. **Gostilne** so bile pomembna središča družabnega življenja tako za meščane kot za okoličane, v veliki meri pa so živele od tiste vloge mesta, ki je sam Kamnik oblikovala, torej od prevoznitva. Tudi »furmane«, ki so vozili skozi Kamnik, so vabili s pesmijo:

Kelnarca na pragu stala
in tok prav in govori:
»Le sprezajte, le sprezajte,
lubi moji furmani,
le k večeri, le k večeri,
konče je cajt futrati.« (Kelnarca ... b. n. l.)

Gostilne v mestu so namreč nudile ne le hrano in pijačo ter oskrbo konj, s katerimi so vozili skozi Kamnik, temveč tudi prostore za zabavo in druženje. Vse gostilne v mestu niso nudile enake zabave, saj so bile namenjene različnim gostom, najuglednejšim pa

»Kar je ljudi na Šutini, mojga petja poslušajo«

so bili namenjeni posebni prostori, »ekstra sobe« (več Klobčar 1998). Na splošno je bila večja sproščenost mogoča tam, kjer je bil nadzor v mestu manjši, predvsem na Grabnu, v Podgori⁸ in v Novem trgu.⁹

Gostilne so bile zbirališča, kamor so lahko prihajali okoličani in kjer so se počutili domače. V gostilnah so se izmenjavale novice, pesmi in viže, v njih so okoličani spoznavali plese, v gostilnah so pokazali svojo veljavo, merili moči in se norčevali iz drugih in drugačnih. Najbolj pa so gostilne oživele ob naborih, ko so se v njih soočili fantje iz različnih vasi, in ob sejmi. Kamnik je bil torej prostor zabave, vendar je bilo v njem okoličanom namenjeno posebno mesto. Ko so kršili norme mesta, jih je doletela kazen. Fantje so se ob naborih vedno zbrali v gostilnah, ob pretepih pa so prišli v roke mestnima policajema.

Okoličani so premoč Kamnika občutili že ob vstopu v mesto: prevoz skozi mesto so omejevale mitnice, prodajo blaga na sejmi pa sejemske pristojbine. In meščani so bili še vedno purgarji, vredni več kot okoličani.

Pesem o kamniških purgarjih

Nedvomno je najzgovornejši izraz razmerja med Kamničani in okoličani oziroma premoči mesta nad okolico *Zabavljica Kamničanom*. V katerih okoliščinah je lahko nastala pesem, ki s sramotenjem najvidnejših simbolov mesta ponižuje Kamnik in njegove prebivalce? Pregled raznih variant kaže na to, da posamezne kitice v njih nizajo različne lastnosti meščanov ali prizorov iz njihovega življenja, iz katerih so se okoličani norčevali. Iz same vsebine je mogoče razbrati odziv na dogajanja ob koncu 18. stoletja, v času, ko je še stalo mestno obzidje, v pesmi imenovano »šance«, »ringmaver«, »cvinger«, Kamnik pa je imel še mestno hišo. Na ta čas kaže tudi podatek, da je mestno obzidje propadlo predvsem po požaru leta 1788, ko je več pogorelcev dobilo dovoljenje, da smejo za nove hiše porabiti kamenje iz mestnega obzidja Biriških vrat (Cevc E. 1957: 35). Omemba Turkov v nekaterih variantah pa nakazuje možnost, da je pesem še starejša in da je v času Napoleona turško nevarnost zamenjal strah pred Francozi. V eni od variant iz Domžal je spomin na turško nevarnost še ohranjen:

V Kamenk se Turka prav nič ne boje,
za šance pa imajo ta stare metle (V Kamenk ... b. n. l.).

V času, ko so se okoličani iz Kamničanov že norčevali z zabavljico, je mesto zadelo več nesreč. Leta »1804. dne 24. junija zvečer ob 9. uri. – V Kamniku je pogorelo 91 hiš in frančiškanski samostan z enim samostancem in enim delalcem vred. Pri tej priliki je zgorela tudi siromašnica za uboge mestjane obojega spola, sprva za 10, potem za 12–15

⁸ Podgora je bilo predmestje pod Goro, torej pod Starim gradom.

⁹ Predložna zveza »v Novem trgu« je nenavadna, kaže pa na to, da predmestje Novi trg nima oblike trga.

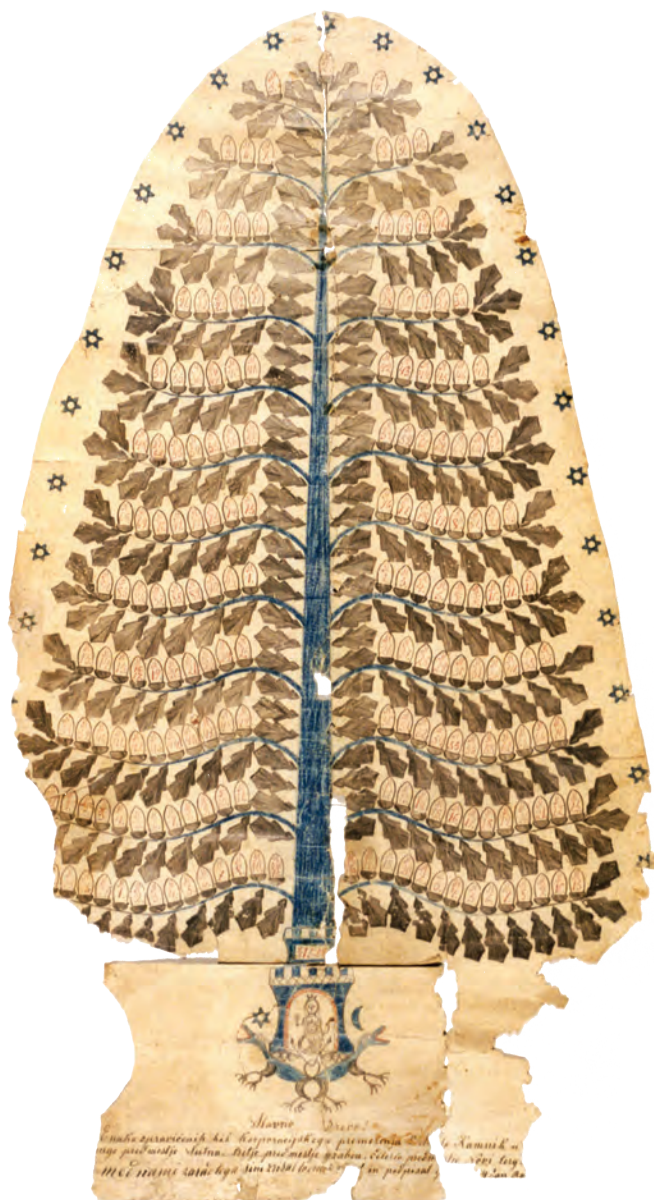
V času, ko je po požaru na Grabnu nastala votivna slika in ko se je Kamnik ponašal z umetnostno glasbeno ustvarjalnostjo, je bila živost kamniške zabavljice najizrazitejša. *Votivna slika s podobo svetega Florijana in Kamnika iz leta 1779; cerkev svetega Florijana, Zakal. Foto M. K.*

oseb« (Parapat 1876: 144). V tem času je oblast uvedla nekatere ukrepe, s katerimi je skušala omejiti samovoljo meščanov in nadaljnje gospodarsko propadanje mesta.

Ne glede na upravne in gospodarske ukrepe, ki so želeli odpraviti posledice nekdanje mestne samovolje, je zabavljica ohranjala svojo zbadljivo ost. Nizanje raznih motivov, s katerimi je smešila kamniške meščane, sicer razkriva večplastnost norčevanja, ki je z leti dobivala nove poteze, ne razkriva pa okoliščin, v katerih je pesem nastala, in njene družbene vloge. Šele pregled doslej neopaženih zapisov iz začetka 20. stoletja pa razkriva, da se je zabavljica pela.

Tudi dejstvo, da so pesem peli, družbene vloge zabavljice ne pojasni: pravo sliko o pesmi o kamniških purgarjih dajo šele tisti zapisi, ki vsebujejo tudi refren. Prvi del refrena daje pesmi samo še en vsebinski poudarek: več variant, vključno z varianto iz Otavic pri Ribnici, dokazuje, da je bila zaradi refrena zabavljica o kamniških purgarjih dvojezična, t. i. makaronska pesem. Pesem je s prvim delom refrena posredovala vtis slabe nemščine, s katero so okoličani označevali Kamničane.

»Kar je ljudi na Šutini, mojga petja poslušajo«

Kamniška zabavljica je bila usmerjena proti mestni oblasti in proti purgarjem, nosilcem pravic do koriščenja bistriških gozdov. »Slavno drevo enako upravičenih hiš korporacijskega premoženja« z datumom izdaje Privilegijske knjige Kamnika; okrog leta 1890 narisal Johan Matičič, mlinar iz Kamnika. Iz arhiva Boža Matičiča, Kamnik.

Za razumevanje nastanka zabavljice je najpomembnejši drugi del refrena, izražen z besedami:

Hopsi ger štajeriš
pa marš, marš, marš.

V nekaterih variantah je refren izražen nekoliko drugače: beseda štajeriš je ponekod preoblikovana v »intrštajeriš«, kot na primer v zapisu iz Domžal (OSNP 9654), v zvezo

Štajeriš marš, marš, marš,
tam na Štajerskem jo maš,

kot je razvidno iz zapisa iz Torovega (SNP IV 1908–1923: 695, št. 8562), ali v »stariše« v zapisu Franceta Steleta iz Tunjic; v tem refrenu sta zveza s štajerišem in izvirna podoba prvotnega refrena skoraj povsem zabrisana:

Kute noht
in fršloht,
likm tavžnt male noht,
unzi heri stariše marš (Od Kamničanov ... b. n. l.).

Beseda štajeriš je torej v nekaterih variantah zabavljice ohranjena v popolni obliki, druge je preoblikovana. Štajeriš je ples, ki ima izvor v starem, deloma improviziranem snubitvenem plesu alpskega območja, vezanem na avstrijsko, južnonemško in švicarsko območje (Kunej 2012: 15). O tem, kdaj se je pojavil, se mnenja razlikujejo; najzgodnejši nastanek nemških poskočnic je umeščen med začetek 16. in drugo polovico 17. stoletja (Rotter 1912: 64–72; po Vodusek 2003 [1960]: 58). Da je bil ta ples na Slovenskem znan že ob koncu 17. stoletja, je mogoče sklepati po Valvasorjevi upodobitvi v *Slavi vojvodine Kranjske* (Ramovš 1992: 22, 34). Sredi 18. stoletja je bil ta ples na Slovenskem zagotovo že razširjen; na to kažejo zapisi poskočnic v *Leškem rokopisu*, ki je nastal med letoma 1758 in 1761 (Kotnik 1929: 179–181; Vodusek 2003 [1960]: 68).

Štajeriš se je v območju, kjer se je najprej pojavil, povezoval z improviziranimi poskočnicami: petje kratkih ljubezenskih ali šaljivih verzov se je izmenjevalo s plesom. V območje pétega-inštrumentalnega štajeriša je spadal tudi Kamnik z okolico (Vodusek 2003 [1960]: 53). Omemba Turkov v eni od variant kamniške zabavljice ob podatkih o pojavljanju štajeriša v tem prostoru kaže na to, da je pesem verjetno res nastala pred koncem 18. stoletja, in sicer v času, ko je bil spomin na nevarnost turških vpadov še zanimiv, ne pa obremenjujoč. Zabavljica pa se je z novo ustvarjalnostjo oziroma z improvizacijami tudi v naslednjih desetletjih spreminjala oziroma dopolnjevala, s tem da so jo najbolj zaznamovali dogajanje in družbena razmerja v Kamniku in okolici iz konca 18. stoletja.

Vsebinska kamniške zabavljice, ki s posameznimi kiticami izraža norčevanje iz kamniških meščanov in iz mesta ter njegovih simbolov, metrična struktura zabavljice in navajanje plesa štajeriš razkrivajo, da kamniška zabavljica ni bila samo péta pesem,

temveč se je povezovala s plesom oziroma se nanaša nanj.¹⁰ Posamezne kitice so pevci nizali brez ustaljenega reda. Lahko so jih znali od prej ali pa so jih ustvarjali sproti, v veselem razpoloženju, ki se je oplajalo z zabavljanjem čez Kamničane. Zaključek refrena, izražen z besedami »marš, marš« ali z njihovimi variantami, pa kaže na to, da je bilo to zabavljanje nasilno prekinjeno.

Takšen zaključek zabavljice nakazuje okolje, kjer je nastala. Beseda »marš« pomeni, da so pevce iz okolja, kjer so se zabavali, nagnali. To okolje so bile lahko le mestne gostilne. V kamniških gostilnah so se predvsem ob sejnih okoličani zbirali in se zabavali, do največjih konfliktov pa je prihajalo ob naborih. Mestna oblast je namreč okoličane ob neustreznem obnašanju kaznovala, ti pa so se ji maščevali z norčevanjem iz mesta in njenega rihtarja.

Nastanek zabavljice o kamniških meščanih je torej povezan s konfliktom med mestom in okolico, ki se je prenesel tudi na konflikt med fanti kot predstavniki vasi in kamniško mestno oblastjo ali pa se izražal z njim. Priljubljenost in razširjenost zabavljice dokazujeta, da se je ta pesem hitro razširila po vsej okolici in okoličanom nudila izvrstno zabavo, ki je bila – glede na razširjenost plesa štajeriš na kamniškem območju – vsaj v začetku izražena tudi ob plesu. Prav ples je okoličanom omogočal najbolj poglobljen posmeh in norčevanje iz vsega, s čimer so se ponašali kamniški meščani: bil je utelešenje posmeha, s katerim so se okoličani odzivali na moč mestne oblasti.

Začetek refrena, označen z besedami »gute Nacht«, lahko noč, in besede »marš« v zaključku, ki označujejo prisilni odhod, torej kažejo, da je zabavljica nastajala v mestnem prostoru, v okolju, ki je bil okoličanom tuj in so se morali umakniti iz njega, ko jim je bilo to ukazano. Povezava zabavljice z mestnim okoljem pa hkrati s časom, ki jo je najbolj zaznamoval, opozarja še na eno ustvarjalnost: leta 1780, ko se je poslovila od sveta vladarica Marija Terezija, okoličani pa so dobili nove pravice, je v Kamniku nastala prva slovenska opera, opera *Belin*. Uglasbil jo je organist kamniške župnijske cerkve na Šutni, skladatelj in učitelj Jakob Frančišek Zupan.

Zupan se kot kamniški organist in najverjetneje tudi v času delovanja v Komendi ni posvečal samo cerkveni glasbi. Opera *Belin*, opera v treh »nastopjih« za pet »pojočih peršon«, ki je bila napisana po libretu Janeza Damascena Deva, leta 1780 objavljenem v *Pisanicah* (Pokorn 1980–1991: 873), je sodila v njegovo posvetno ustvarjalnost. Ta opera najverjetneje ni bila nikoli uprizorjena (Bizjak 2010), Pohlinov zapis pa dopušča domnevo, da je bila izvedena v Kamniku (Pokorn 1980–1991: 873). Dejstvo, da se v Kamniku ni ohranil spomin nanjo, odpira vprašanje razlogov za odklonilni odnos do nje: ali se je vprašanje uprizoritve opere, namenjene predstavniku oblasti, lahko povsem izognilo staremu sovraštvu med Kamničani in Lambergi? Odnos do oblasti pri tem gotovo ni bil nepomemben, saj so sedem let pozneje, leta 1787, deželne oblasti Zupanu prepovedale opravljanje učiteljske službe; po ženini smrti in upokojitvi se je namreč preselil v Kranjsko Goro (Bizjak 2010).

Sočasnost izrazite ustvarjalnosti in živosti zabavljice, uperjene proti Kamničanom, in Zupanove opere *Belin* ne zagotavlja povezav med njima, hkrati pa oplajanja ene

¹⁰ Vsi zapisi melodij ne izpričujejo štajeriša, besedilo pa ga nakazuje.

ustvarjalnosti ob drugi ne izključuje. Najočitnejše so metrične povezave, ki posnemajo in narekujejo dinamiko gibanja. Vpliv umetnostne glasbene ustvarjalnosti, kot se je izražala v delu kamniškega organista Jakoba Zupana ali v ustvarjalnosti kamniških akademikov v Združenju sv. Cecilije, na tisto glasbo, ki je bila namenjena zabavi, je težko povsem izključiti.

Navsezadnje so okoličani, ki so tudi po izločitvi nekaterih lokalij še vedno ob velikih praznikih prihajali v Kamnik, imeli dovolj priložnosti za srečevanja s to ustvarjalnostjo. Svet, ki se je izražal s to glasbo, pa ni bil njihov: premoščali so ga lahko le s posnemanjem, in sicer prav z glasbo in plesom. Glasba in ples, ki ju razkriva kamniška zabavljica, sta torej najpreprostejšim in najrevnejšim Kamničanom in okoličanom omogočila preseganje njihovega družbenega položaja. Norčevanje iz mestne oblasti, kamniškega rihtarja, in norčevanje iz Kamničanov kažeta na izrazit razkorak med tistimi, ki so imeli pravice, in tistimi, ki so z vladnimi odloki dobivali več svobode, na razkorak med mestom in okolico. Ta razkorak narekuje sledenje različnim svetovom, ki so se oblikovali na območju med Bistriško ravnjo, Grintovci in Tuhinjsko dolino, svetovom, ki jih na svoj način razkrivajo tudi ohranjene sledi pesemske podobe tega območja.

Sled za Zupanovo ustvarjalnostjo se je v Kamniku postopno zbrisala. Več desetletij pozneje, leta 1864, leto dni po objavi začetka kamniške zabavljice, je na opero *Belin* opozorila omemba v Šafařikovi *Geschichte der südslavischen Literatur*, namenjeni drugim slovanskim narodom. Neznani poročevalec, ki je opozoril na to »delo, ki se spevoigra (opera) imenuje«, je poudaril, da je zanjo »Jakob Zupan, učitelj v Kamniku, muziko zložil«. Ob tem je poudaril njen pomen in pomen izročila nasploh: »Brž ko ne je tedaj ta opera kdaj igrana bila. Čeravno muzika morebiti ni dosti več vredna kakor beseda Damascenova, bi vendar prav bilo, da bi, če ni že zgubljena, pogube oteli to muziko. Ako kdo ve za to delo, naj pove; ali če ima sledu, naj sledi po nji.« (Slovansko slovstvo 1864)

Opozorilo na vrednost pretekle ustvarjalnosti je v Kamniku začelo spreminjati tako mesto kot razmerje med mestom in okolico. Sledenje pozivu k zbiranju starin je odprlo novo poglavje v zgodovini mesta, oprto na širše družbene spremembe. Kamničani so morali sprejeti nove poglede, da so lahko soglašali z dopisnikom, ki je poročilo o Zupanovem *Belinu* zaključil z besedami: »Kakor drugi narodi, cenimo tudi mi svoje starine« (prav tam).

»Kakor drugi narodi, cenimo tudi mi svoje starine!«

Spreminjanje odnosa do slovenskega jezika in izražanja narodnega

Odnos do izročila se je začel spreminjati s spremenjenim **zavedanjem vrednosti lastnega jezika**, ki je sledilo marčni revoluciji: revolucija leta 1848 je namreč odpravila fevdalni družbeni red in z ustavo avstrijskim narodom priznala pravice do uporabe narodnih jezikov v šolah in uradih (Jezernik 2013: 32).

Na spremenjeni položaj slovenskega jezika je Kamničane opozoril nastop uradne osebe:

»Iz Kamnika. Pervi dan t. m. je v Kamniku vse na nogah bilo. Naš novi, častitljivi gospod kantonski sodnik Konšek je po sveti maši, katero so gospod tehant z leviti peli, noviga vstavniga kantonskiga s o d n j i š t v a urata odperl, in v pričlo tukajšnih častnikov in veliko drugih ljudi v s l o v e n s k i m jeziku imenitno novo napravo razložil, svoj govor pa s »živio« našimu milimu cesarju Francetu Jožefu sklenil. Hvala verlimu domorodcu, ki nas je pri ti lepi priliki očitno z domačim jezikom razveselil. Kakor v Kamniku, se je tudi po vsih drugih krajih, kjer so nove sodnjištva, njih pričetek z veliko slovesnostjo praznoval, ker je ta naprava zares imenitna.« (L. R. 1850)

Ta dogodek in priznanje slovenskemu jeziku sta nakazovala spremembe, ki so se navezovala na čas po marčni revoluciji, in spremembe, ki so ji sledile. Po eni strani je to povzročilo krepitev vloge Kamnika v širšem območju, po drugi strani pa večjo odprtost, ki je spreminjala odnos med mestom in podeželjem.

Leta 1851 so se državni uradi iz bivšega samostana klaris v Mekinjah preselili v Kamnik. Z ustanovitvijo nove upravne enote, kamniške občine, je bil ukinjen nekdanji mestni dominij, občina Kamnik pa je poleg mesta s starimi predmestji Šutna, Graben, Novi trg in Podgora leta 1849 zajela Zaprice, Perovo, pozneje pa še Košiče. Zunaj mesta, na Fužinah, je bila leta 1852, potem ko je Avstrija izgubila Lombardijo, postavljena »cesarsko-kraljeva praharnica«, smodnišnica.

Smodnišnici je sledila keramično-obrtna delavnica, ki jo je leta 1855 ustanovil kamniški okrajni glavar Florijan Konšek (več Zika 1960: 222). Lastništvo se je pozneje menjavalo, leta 1878 pa je kamniška keramika prišla v roke Blaža Schnabla. Na severnem delu mesta, in sicer zunaj območja samega Kamnika, je industrialec Alojz Prašnikar postavil cementarno, v južnem delu Kamnika, v predmestju Perovo, pa se je pojavila kovinska industrija.

Kamnik, kjer so okoličani iskali delo kot hlapci in služkinje, ponekod tudi dekletke, je z industrializacijo privabljal vedno več ljudi iz okolice. Tako smodnišnica kot keramična industrija sta povzročili, da je v Kamnik prihajalo vedno več tujcev, predvsem Čehov.

V drugi polovici 19. stoletja je severni del Kamnika začela spreminjati industrija, na sotočju Kamniške Bistrice in Nevljice pa je leta 1876 industrialec Alojz Prašnikar zgradil kopališče in zdravilišče Kurhaus. *Sotočje Kamniške Bistrice in Nevljice pred zgraditvijo Kurhauza. Iz arhiva Helene Plahuta, Kamnik.*

Smodnišnica je sicer dve desetletji zaposlovala le vojake, vendar so ti velikokrat po odsluženem vojaškem roku ostali v Kamniku, predvsem potem, ko so v smodnišnici lahko ostali zaposleni kot civilisti. Tako smodnišnica kot keramična industrija sta zaposlovali veliko Čehov, ki so ostajali v Kamniku kot pomembna skupnost (glej Torkar 2000: 45–48). Prav smodnišnica pa je v naslednjih desetletjih posredno in neposredno posegla tudi v odnos meščanov do izročila, predvsem v povezavi z zanimanjem za nekdanje jezero.

V petdesetih letih 19. stoletja se je zanimanje za kamniško jezero vnovič povečalo, kar se je izražalo tako v pozornosti do materialnih pričevanj o obstoju jezera (Konschegg 1857a: 10; L. I. 1857) kot v upoštevanju ustnega izročila (Konschegg 1857b: 13; L. I. 1857; več Klobčar 2015). Zapisi v nemškem jeziku so o jezeru poročali večinoma neobremenjeno; z velikim navdušenjem in občutljivostjo so predstavljali tudi naravne lepote mesta in okolice.

Z več previdnosti pa je izročilo jezera v svojo pripoved vpletel Josip Ogrinec: Kamnika namreč ni želel izpostavljati zasmehu tistih, ki so obstoj jezera zanikali. V predstavitvi jezera se je naslanjal na izročilo, ki je živelo v okolici, svojo pripoved o jezeru pa je zaključil z besedami: »Koliko vere je vredna le ta pravljica, o tem se nočemo pričkat. Če se pa ž njo primerja ves tisti kotlasti svet zgoraj nad Kamnikom in peščeni nasad spodaj pod njim po polji do Menguša, reči se mora, da mogoče je vendar-le, da je jezero nekedaj stalo ondi gori in se razlilo tod doli.« Ob navajanju Valvasorjevega zapisa je še dodal: »In med tamošnjim narodom gre še danes ta dan zraven drugih tudi ta pravljica, češ, da zato vsaki popoldan ob treh zvoni v Nevljah, ker ravno otore bi bilo jezero izteklo.« V izročilo o

jezeru je, tako kot sočasni zapisi v nemškem jeziku, vključil tudi izročilo o preročišču na prostoru malograjske kapele, ki je še živelo med ljudmi, in sicer ob predstavitvi spodnje kapele: »Zlasti v spodnji pak je jako dolgočasno zapuščeno, in le veter je, ki sem ter tje pocvili skozi ozko lino v seženj debeli zid pa črvojednim svetnikom popiha prah se stari-kavih ram. Res, neka tesna čut obhaja človeka tu notri v tem zatišnem svetišči. Stareji so trdili, da tu je bil nekedaj hram, v katerem je stal velik malik, ki je mnogo prorokoval ljudem prihajajočim od daleč mu darovat.« (Ogrinec 1870: 226)

Vprašanja o preteklosti, o izvoru in o razlikah, ki morda razkrivajo zgodovino določenih območij, pa v tem času niso bila usmerjena le v samo mesto Kamnik: pozornosti je bilo deležno tudi vprašanje naselitve in imena naselja Tuhinj, oprto na jezikoslovna opažanja patra Ladislava Hrovata: »Beseda 'tühinec' ima na blatenskem jezeru, v osrčji stare Panonije, pomen t u j e c.« Na podlagi teh opažanj je pisec sklepal naslednje: »Tuhinci so kardelo naselnikov, ki so prišli od tistih krajev ter se naselili tu, pa kot tujci imenovali so se Tuhince proti drugim sosedom [...] ter sosedje so jim rekli T h i n c i, to je, tujci, in sčasoma se je zval kraj naselnikov tujih T u h i n j. V tej misli, da so Thinci naseljenci in da imajo sorodne brate po Štajarskem in bližnjem Ogerskem, poterjuje me to, da se nahaja naš zvuk tudi v ondotnih krajih.« ([Hrovat] 1864: 19–20)

To vprašanje pa tedaj vendarle ni bilo opaženo: pomembno je bilo samo slovenstvo v odnosu do Nemcev, zato notranje razlike, ki bi nakazovale drugačnost, niso bile zaželenne. Pripadnost slovenstvu se je v javnosti obravnavala predvsem kot vprašanje jezika, pri čemer so se pojavila vprašanja rabe jezika za potrebe turizma: zanimanje za lepoto okolice je namreč povzročilo jezikovna prilagajanja. Kljub možnostim za uveljavljanje slovenskega jezika se je prav na podeželju začela pojavljati nemščina, ki pa je domačini niso razumeli. Ta dvojnost je bila vidna predvsem v območju, ki je bilo vedno bolj zanimivo za tujce, v dolini Kamniške Bistrice.

V zvezi s takšno rabo nemščine se je dopisnik v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* ironično obregnil ob nemške napise na poti v »Obljubljeno deželo«, v Kamniško Bistrico, in med »Domače čenčarije« izmišljenemu stricu navedel nekaj samoumevnosti – da »Bistrica še zmiraj od Stranj proti Kamniku teče, in da na Grabnu še žeblje kujejo in da cesarski še sedaj smodnika ne delajo.« Samoumevnosti povedanega je dodal: »Rekli bote, že vem, pri vas znate posebno trdne koše iz bistriškega lesa plesti. O kaj še! Res, da so iz bistriškega lesa posebno trdne koše nekdanj znali plesti, – al to že vendar jenjuje in ni najbolj imenitno.« (Jurčkov 1864: 112–113)

Bistvo dopisa je bilo v norčevanju iz ponemčevanja domačih poimenovanj:

»Kadar so Izraeljci do reke Jordana prišli, vedili so, da je obljubljena dežela blizo, kadar bote pa Vi v Kamniku Bistrico slišali šumeti, vedite, da ste blizo omenjenega cilja. Le sledečih znamenj se držite. Ko stopite v Kamniku na 'Neue Welt', pojte naravnost čez sredo mesta, na 'Grabnu' se držite trdnega desnega brega Bistrice, ki zdaj tako upokojena teče, da Vam ne bo strahu delala; pod Stranjsko cerkvijo hodite naprej, držite se zmirom desnega brega; pri 'Laudonu' pod Mrzlo goro pojte memo, pa nikar noter ne stopite, sicer ne boste deležni dobrot obljubljene dežele; zakrenite jo potlej na levi breg Bistrični in prišli bote 'Pri Znamnji'

do tistega kraja, kjer Črna vali svoje Črne valove v bistro Bistrico in tam stoji 'Gasthaus zum gelobten Lande' z vatelskim napisom. Priporočam Vam, ljubi stric, pred vsem ta 'Gostaus', kadar bote šli v Kamniško Bistrico; vem, da težko govorite slovenski, tukaj pa stanujejo trdi Nemci: čmu neki bi bil 'Gostausu' nemški napis? Lah nima nemškega napisa, Francoz tudi ne, tedaj tudi Slovenec ne. Gorjanci dobro vedo, da dobijo v 'klopten Lond' dobro kapljico – in se ve da zanje je ta napis. Pauri pravijo 'pri Matiji v Pajkovem', pa kaj hočete? Paur je paur. Ako pa že pol ure od Kamnika proti Grintovcu staknete tak napis, kaj hočem še le reči od Kamnika? V našem mestu ni krčmarjev, ne štacunarjev, ne rokodelcev; mi imamo le 'Gasthause', 'Handlunge' itd. Slovenski napisi pri nas še bele vrane niso. Kadar v Kamnik pridite, se boste sami vsega tega prepričali, in vidili boste, ako tako napredujemo. Še nekaj let, da se bode Kamnik lahko – z Dunajem meril.¹¹ To Vam pa vendar le prav natihoma povem, da se po svetu ne razglasi, češ, da svoje napise na hišah in marsikaj družega o kulturi svoji obešamo na veliki zvonec. Če pridite k nam, Vam bode še več imenitnega povedal Vaš zvesti stričnik Jurčkov Matevž.« (Prav tam)

Kamnik je predstavljen kot mesto, kjer vlada nemščina, ta vpliv pa naj bi širil tudi v svojo okolico. Turizem je torej spremljalo ponemčevanje slovenskih napisov na krčmah, ki so vodile v dolino Kamniške Bistrice, sólo dolino, ki je že dlje časa slovela zaradi izjemne privlačnosti, pa je vsebinsko označevala gostilna »Zum gelobten Land«, »V obljubljenem deželu«. Svet pod planinami in v samih planinah pa je bil obljubljen dežela predvsem za obiskovalce in za tiste redke domačine, ki so ob tem prišli do skromnega zaslužka.

Obiskovalci, namenjeni v kamniške planine, pa so se večkrat odzivali tudi na življenje v Kamniku. Mesto je bilo navadno namreč njihova postaja na poti proti planinam in nazaj v Ljubljano. Z ljudmi, ki so prihajali, sta se spreminjali tako okolica kot mesto samo: pot v Kamnik je namreč prinašala spremembe za vse.

Kljub temu so se nekatere stvari v mestu spreminjale počasneje kot v sami okolici. V tem času je bilo za mesto še vedno najpomembnejše redno plačevanje davkov (glej Torkar 1996), ne glede na orientacijo posameznikov ali na njihovo dejavnost. Zaradi utaje davkov ali zaostajanja plačil so z enako mero pravice preganjali brivca in frizerja kot fotografa, ki se je nastanil v mestu: »Raimund Achein, kamniški fotograf, hišna številka 90, in Ferdinand Vognic, kamniški brivec in frizer, oba neznana, sta se dolžna javiti zaradi davka na zaslužek na tukajšnji davčni urad zaradi doklad«¹² (Ediktal-Vorladung ... 1866). Možnost, da bi fotograf ohranil podobe mesta in njegovih prebivalcev, ni imela pri tem nikakršnega pomena. Imena fotografa, ki je dobro leto dni pred tem ujel v objektiv pogled s Šutne proti Klancu, mesto ni ohranilo v spominu.

¹¹ Dopisovalec pri tem namiguje na znano zabavljico o Kamničanih, ki Kamnik porogljivo primerja z Dunajem.

¹² »Raimund Achein, Photograph von Stein Nr. 90, und Ferdinand Vognic, Barbier und Frieseur in Stein, beide unbekanntes Aufenthaltes, werden hie(r)mit aufgefordert den Erwerbsteuerrückstandsammt Umlagen.«

»Kakor drugi narodi, cenimo tudi mi svoje starine!«

Znamenje v Stahovici je skupaj z bližnjo gostilno z nemškimi napisom »Zum gelobten Land« nakazovalo vstop v »Obljubljeno deželo«. »Dolinšekov znamenje« v Stahovici pred drugo svetovno vojno. Izvirnik hrani Vilko Rifel, Žaga.

Istega leta se je s kritičnim pogledom lotil razmer v mestu tudi dopisnik, podpisan le s kraticami. V njem je mogoče prepoznati Josipa Ogrinca, tedaj še študenta, ki je Kamnik opazoval kot intelektualca, seznanjen z nacionalnimi prizadevanji, hkrati pa kot kmečki sin iz primestne vasi Podgorje. Ogrinec se je prvič srečal z nemščino med šolanjem pri patrih frančiškanih v Kamniku in je s prijateljem Jakobom Aleševcem¹³ za njuno rabo izumil jezik »tajčpohrusten«; z njim sta se izognila kaznim zaradi uporabe slovenskega jezika v šoli.

Narodnostno brezbržnost Kamničanov je Ogrinec ocenil nadvse kritično:

»Pač se je vpraševal že marsikdo: ali je vse mrtvo pod Grintovcem našim ali kali, da ga ni nikakoršnega glasu več od ondot? Da, vse je otrpnelo, vse mrtvo tukaj, odkar je zapustil nas M. M., goreči domorodec in začasni dopisovavec 'Novicam'. Ni je zdaj skor žive duše, ki bi zavedala se, da živimo o času povzdige

¹³ Gre za pisatelja Jakoba Alešovca iz Skaručne.

Kamničanom so zavedni Slovenci očitali zaostajanje za »narodnim prebujenjem«. Šutna, fotografirana v šestdesetih letih 19. stoletja, ko je na Malem gradu še prebival cerkovnik. Na fotografiji je viden del Klanca pred znižanjem. Iz arhiva Petra Klavčiča, Kamnik.

narodnosti svoje [...] Če še nikdar poprej, zdaj si celó nepravilno prilastujemo narodno prislovico:

Beži Ljubljana! Gradec se skri!

Dunaj še Kamniku gliha nič ni.

Mi, ktere so do malega kranjski meščani vsi prekosili že v najsveteji nalogi: da se zavedamo narodnosti svoje. Ali pa je čuditi se, da dremljemo, da smo mlačni: ali je mogoče, da se izbudimo iz nesrečnega spanja? Prašam kako? Saj je bela vrana le kak časnik slovenski pri nas, zlasti pa uni, ki bi bral ga [...]. Zategadel je pravo naravno, da menijo naši 'purgarji', kadar vidijo – žalibog, da tako malokedaj! – kakega Sokolca: 'Das sein türkische Srben' in da nimajo nobenega zapopadka o 'čitavnici', in ako jim omeni kdo, kako koristna bi nam bila, da še vprašujejo: 'sein das mit eine Art Casino?' Taki revčiki smo! Ko bi dar Jeremijev imel, potožil bi na ves glas naše reve.« (O[grinec]. 1865)

Izhod iz narodnostne mlačnosti je Josip Ogrinec videl v spodbudah iz osrednje Slovenije:

»Ne morem pa si kaj, da ne bi o tej priliki izustil ene prošnje. Sploh je znano, koliko pripomorejo ljubljanski Sokolci v povzdigo narodne zavesti med svetom slovenskim. Ali ne bi hoteli enkrat tudi do nas priti: morebiti bi vendar kaj pomagali? Pridite nam tedaj na pomoč, sami si je ne znamo! Namesti da bi v veseli družbi se marsikter večer kratkočasili z branjem, petjem, glediščnimi igrami in

»Kakor drugi narodi, cenimo tudi mi svoje starine!«

poštenim plesom, raji 'godemo' pozimi fagot dolzega časa, in kdor v krčmo ne gre, doma igra 'langen puff'. Tako je naše življenje – le životarjenje. Pomagati pa si nočemo, da ne bi se zamerili – Frankobrodu!« (Prav tam)

Za Kamničane je bilo v tem času najpomembnejše to, da bi se pred enačenjem z okolico zaščitili z zavarovanjem svojega skupnega premoženja, pred stoletji poklonjenega mestu. Leto dni za Ogrinčevim dopisom, leta 1866, je bila namreč ustanovljena Meščanska korporacija. Gospodarski vidik je bil pomembnejši od narodnostnega, ločitev od okoličanov donosnejša od jezikovnega zблиževanja z njimi: Kamnik ni potreboval govornice svoje okolice, da bi si zagotovil privilegije in nemoteno gospodarjenje s skupnim premoženjem.

Mesto pa se vendarle ni moglo izogniti splošnim prizadevanjem za izražanje narodne zavesti, hkrati pa samo ni imelo dovolj močnih spodbud za to: prepričanje, da za razmislek o narodnostni pripadnosti in njenem izražanju Kamnik potrebuje spodbude od zunaj, se je potrdilo. Za ustanovitev Narodne čitalnice v Kamniku leta 1868 so si prizadevali tisti, ki so v tem času službovali v Kamniku, in se povezali z nekaterimi narodnozavednimi meščani. V Kamniku sta tedaj službovala advokat Valentin Prevc in pesnik Simon Jenko, njegov koncipient, pomemben pobudnik za »narodno stvar« pa je bil tudi kamniški poštar Janez Debevec (Žontar 1985: 75; Torkar 1996).

Novoustanovljeno društvo Narodna čitalnica je v skladu s splošnimi tendencami tedanjega časa pesemsko izročilo začelo predstavljati meščanom v novi obliki, društvo pa naj bi zavrlo dejavnost nemškega društva Leseverein, v katerega so se vključevali uradniki, bližnji graščaki in nekateri meščani (več Žontar 1985: 76). Pomembni so bili tudi simboli, s katerimi so narodnozavedni Kamničani poudarjali svojo odločitev »za narodno stvar«. Narodna čitalnica v Kamniku je bila ustanovljena na Šutni, torej v predmestju, ki je bilo z mestnim središčem v tem času v stalnem nasprotju oziroma mu je bilo podrejeno. Prostor na Graškovem vrtu, »pod Graškovo hruško«, kjer je bila čitalnica ustanovljena, je postal posebno dragocen. To simbolno moč je ohranil tudi potem, ko se je čitalnica preselila v mesto.

Ustanovitev Narodne čitalnice pa na samo okolico ni imela neposrednega vpliva: okoličani so še vedno hodili v mesto po opravkih, predvsem na semanje dni, se soočali s strogostjo mestnih policajev in se zabavali v mestnih gostilnah, kolikor sta jim to dopuščala lastni žep in policijski red. Da se je v mestu vendarle nekaj spremenilo, so čutili predvsem tisti intelektualci, ki so izšli iz okolice. Josip Ogrinec je zato dve leti po ustanovitvi Čitalnice o Kamniku zapisal veliko pohvalnih besed, vključno z orisom življenja v gostilnah v predmestju Graben:

»Graben je kamniški Eldorado. Kdor hoče vesel biti in židane volje, le gori! Tu je okusen grizljaj in bliščeča se kapljica dobrodejnega vinca, ki ogreva in povzdiguje človeško srce. Tu je zlasti v nedeljah in praznikih popoldne poskočna družina; tu pojo citre, klarinet, goslji in bas, in eden jim 'goni tnal' t. j. dela na harmonike. Rudečelice Gorenke in Gorjanke se smeja in domače prepevajo, našopičeni fantje se dobro imajo, ukajo, vriskajo, časi pa tudi malo porogovilijo – sit venia verbo!« (Ogrinec 1870: 227–228)

Večja veljava slovenskega jezika v mestu je nakazovala odprtost za preprostost, v kateri je kamniška zabavljica znova zazvenela drugače, kot odmev na povezanost mesta z okolico, večjo veljavo pa ji je dala tudi s senco ilirizma obarvana govoric:

»In to, ta priprosta deželjska naravnost, ta je posebno, ki tamošnjemu življenju se vedno podaja tisto prijazno poezijo, v kateri se domačin nevedoma tako dobro in po volji čuti, in ki začasnega gosta tamkej tako ljubo objemlje pa še in še vabi v svoje dobrodejno naročje. Zato, pa naj kdo reče, kar hoče, velja le zmerom še:

Beži Ljubljana, Gradec se skrij

Dunaj še Kamniku gliha nič nij!« (Prav tam)

Povezanost mesta in okolice pa je bila vendarle najbolj neposredna v gostilnah. Po tem je slovel predvsem severni del mesta, kjer so se zbirali okoličani iz Tunjic, doline Kamniške Bistrice in Črne.

»Da, kako radi veseli so Kamničanje, to pokazujejo, kjer – in kedarkoli se jim sproži kaka primerna priložnost. Naj bo cerkven ali posveten god, vse skozi leto radostno obhajajo zvone, in velikrat tudi streljaje na Malem gradu, da je veselje! Zlasti pa to velja, kedar Grabenčanje praznujejo svojo 'semanjo' (žeganje). Tedaj pozvanjajo in pritrkujejo po cerkvah, pokajo z možnarji in majnik se veličastno zapored zaletuje po vsem tamošnjem zakotji, da potresa gore in srce, da na daleč po vsi okolici vedo in jasnega lica z Grabenčani vred pravijo: 'Jutri pa naša in cesarska!'« (Prav tam)

V tem času je vedno večjo veljavo dobivala harmonika, »meh«, ki je bila glasnejša od drugih glasbil. Na podeželju pa so, če ni bilo godcev, še vedno plesali ob »orglicah«, trstenkah. Za nekatere izobražence so imele prav »orglice«¹⁴ kot »skromni narodni muzikalni nastrojek« iz petih, sedmih ali devetih »malih piščalek, dudoček«, od katerih je bila srednja najdaljša, slovanski značaj (Uprašanja 1873: 158). Na vprašanje o poimenovanju orglic na Slovenskem se je s kamniškega območja odzval tudi Gašper Križnik, čevljar iz Motnika: »Orgelce se takže pri nas zovu orgelcami. Vsaki mladik, deklica in otrok jih ima. Mladiki i dekleta napravljaju na orgelce male plese zvečer po dokončanom nekom dele; sploh vsaki ples, kde ni večjih godcev, se muzicira i plesa na orgelce, osobito ples slovenski 'štajriš'.« (Križnik 1874)

Slovanstvo, ki so ga v obrambi proti nemštvu v zavesti nekaterih izražale tudi »orglice«, je bilo mogoče izražati tako z ljudsko kulturo kot z jezikom. Vseslovanska vzajemnost, ki je v tem času zaznamovala tudi Križnikov jezik, pa je našla izredno velik odmev pri župniku Juriju Humarju z Vodice pri Kamniku, ki je tedaj služboval v Črmošnjicah. Humar, po mnenju zbiralca Matije Majarja - Ziljskega »eden najiskrenejših rodoljubov naših« (Čurkina 1974: 173), je v prizadevanjih za slovansko vzajemnost sestavil in uredništvu *Slavjana* oddal svoj del nemško-vzajemnoslovanskega slovarja (Listnica ... 1874;

---

¹⁴ Danes je v etnomuzikologiji za to glasbilo uveljavljeno poimenovanje trstenke, ponekod ohranjeni izraz »orglice« pa se povezuje s kupljenimi ustnimi harmonikami (Kumer 1983: 99–103). Do te interpretacije je prišlo zaradi pomanjkanja podatkov o razširjenosti tega ljudskega inštrumenta na Slovenskem. Poimenovanje »orglice« za glasbilo, danes znano kot trstenke, je izhajalo iz podobnosti s piščalmi pri cerkvenih orglah (Uprašanja 1873: 158), z uveljavljanjem kupljenih ustnih harmonik pa je izraz prešel nanje.

»Kakor drugi narodi, cenimo tudi mi svoje starine!«

Čurkina 1974: 173). V navdušenju za slovanstvo, o katerem so sicer na podeželju malo vedeli, je del Humarjevih sorodnikov svoj priimek spremenil v Holmar.

Medtem ko navdušenje za skupni slovanski jezik ni doživelo nadaljnje podpore, je izražanje slovenske narodne zavesti postalo temeljna zahteva za uveljavitev v širši skupnosti. Za okoličane, ki so prihajali v Kamnik, je bil Kamnik s poudarjanjem slovenstva še bolj odprt, narodnozavedni obiskovalci iz Ljubljane pa so se še vedno spotikali ob veljavo nemščine v mestu. Meščani, ki so se povezovali z Nemci, niso bili zaželeni za kandidate za župana:

»Čas je da se prebudimo. [...] Donašnjega župana g. Kecelna pozna vsak mestjan do dobrega in vsak mora, ako ima le količkaj preudarka in vesti priznati, da on nij sposoben biti župan slovenskemu mestu kamniškemu, on ki je protivnik našej svetoj narodnoj reči in ne navdušen za blagost našega mesta. Kako more on voditi slovensko mesto, da bi napredovalo in se vzdignilo iz svojega blata, v kateremu bi človek lahko obtičal!« (Iz Kamnika ... 1872: [2])

K mobilizaciji proti »nenarodnemu« županu je pozivalo tudi verzificirano geslo:

Torej oglasi naj se jih sto:
Le ta nam županil ne bo (prav tam).

Kamničani pa so kljub nasprotovanju izvolili »nenarodnega« župana Keclja, sicer zeta podjetnika Alojza Prašnikarja, lastnika cementarne in ustanovitelja kopališča in zdravilišča neposredno ob mestu. Z odprtjem Prašnikarjevega kopališča in zdravilišča v Kamniku leta 1876 se je veljava nemškega jezika v mestu zaradi nemško govorečih gostov okrepila, odprtost do Nemcev pa je vnovič sprožila ostro kritiko narodnjakov iz osrednje Slovenije. V *Popotnih črticah* je tako obiskovalec Kamnika in okolice očrnil »nemškutarskega« župana Keclja in njegovo brezbržnost do urejenosti mesta, vidno tudi v težko prehodnem Klancu, ki je še vedno močno ločeval mesto od predmestja Šutna: »Kamenita hribovska pot ni nič proti temu, ponoči bi si jaz ne upal tu hoditi« (V Kamniku ... 1877). Ob kritiki župana in njegove usmeritve se je pisec lotil tudi njegove zasebnosti: »Pravijo, da pri pomnoženji malih Kamniških 'purgarjev' on ni bil čisto nedolžen« (prav tam). Najzgovornejša v tej kritiki pa je predstavitev sledov na zidovju Malograjske kapelice. Med najrazličnejšimi grafiti na njej je bil namreč verz:

Mično v resnici je mestice Kamnik,
Vendar temni ga nemškutarski slamnik (prav tam).

Kritični zapis o napisu na malograjski kapelici Kamniku tedaj sicer ni bil v ponos, prav ta zapis pa opozarja na še eno podobo pesemske ustvarjalnosti v mestu. Napisu na zidovih mestnih hiš so bili namreč na Slovenskem izjemno pogosti, na kar je opozorilo opazovanje urednika prve zbirke slovenskih ljudskih pesmi, Emila Korytka. Korytko je bil namreč nad pogostnostjo in družbeno odzivnostjo grafitov, v tistem času imenovanih paskvili, ob prihodu v slovensko izgnanstvo v Ljubljani nadvse presenečen (Korytko 1983: 49).

Napise na zidovju Malega gradu je brisal čas, sčasoma pa je bledel tudi spomin na to, katero ustvarjalnost so odsevali, kam vse so se usmerjali in kako so se te misli ali pesmi ohranjale med meščani. Javna kritika je namreč poznala tudi druge, bolj neposredne in bolj opazne poti. Velik del te kritičnosti pa je bil tedaj namenjen prav odnosu do nemškega jezika. Glasnejše ko so bile kritike odprtosti do nemškega jezika in kulture, jasnejše so postale zahteve za poudarjanje slovenstva in močnejša so bila prizadevanja za iskanje simbolov narodne drugačnosti. Tem bolj zato, ker nosilci določenih sprememb, ki so Kamniku v širšem prostoru dvigale ugled, kot na primer Prašnikarjevo kopališče in zdravilišče, slovenstva niso poudarjali.

Janez Parapat, župnik na Vranji Peči, ki je v tem času pisal o Kamniku (Parapat 1876), je zato čutil še večjo dolžnost, da opozori na potrebo po iskanju simbolov narodnega. V ospredju narodnega samozavedanja, ki je zahtevalo upor nemštvu, je bil predvsem pomen izročila. Le izročilo – pri tem je bilo mišljeno ljudsko izročilo – je namreč dokazovalo, da tudi kamniško območje, sicer tako vabljivo za Nemce, pripada Slovencem.

Kamnik si je torej z napredkom, povezanim z industrijo in s turizmom, in s prizadevanji nekaterih narodnozavednih Kamničanov, ki so mu želeli dati veljavo slovenskega mesta, dvigal ugled tudi navzven, v primerjavi z drugimi mesti. Ta pot je spominjala na čas velikega in pomembnega Kamnika, na ugled, ki ga je mesto v novih okoliščinah vnovič želelo doseči. Ne le s turizmom, ki je ponujal njegove naravne lepote, temveč s slovesom, ki ga je upoštevala sodobnost: kot narodnozavedno mesto. To spreminjanje je nakazal vnovični zapis zabavljice v *Novicah*, v katerem je sam Bleiweis priznal, da zabavljica za Kamnik ne velja več:

»Bela Ljubljana,
črn je Kranj,
pisana Loka,
Kamnik je ...¹⁵ zdaj pač drugačen,
kakor je nekdaj po tem pregovoru bil.« (Bleiweis 1878: 141)

Kamnik torej ni bil več mesto, iz katerega so se nekdaj očitno norčevali tudi v Ljubljani. Da pa bi še jasneje izpostavili slovenstvo, je bilo vendarle treba seči v preteklost – ali kot je zapisal Parapat – potrebno je bilo »dvigniti zaklade in pokazati svetu, da naša preteklost ni tako borna« (Parapat 1876: 126). Zanimanje za preteklost in sodobnost je tako dobilo izrazito nacionalno naravnost.

---

¹⁵ Izpuščeni del označuje neprimeren izraz, v tem primeru očitno besedo 'usran'.

Zanimanje za izročilo in Sadnikarjev muzej

Ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja zanimanje za kamniško območje ni bilo nacionalno zaznamovano, sredi 19. stoletja pa je prišlo do pomembnih sprememb: »Narodnost je postala najvišji moralni imperativ in ideal, h kateremu je bilo treba stremeti in za katerega se je bilo treba žrtvovati« (Jezernik 2013: 25). Kamniško območje je bilo v tem pogledu vendarle posebno: zaradi naravnih lepot je bilo vabljivo tudi za tujce, čeprav je v začetku 19. stoletja izgubilo najodmevnejšo znamenitost, Firštovo mizo v Kamniški Bistrici.

Nemški slikarji, ki so prihajali v Kamnik, so pogosto ujeli na platno podobe Kamnika in njegove okolice, to navdušenje pa je najti tudi med nemškimi pisci, ki so izjemno občuteno doživljali lepote tega območja. Eden od takšnih zapisov je zatrjeval, da najdragocenejši zakladi ne ležijo v mestu, saj je »njegov najlepši okras vznemirljiva okolica« (L. I. 1857: 143).¹⁶ Kljub temu so se pisci vedno znova vračali k izročilu o jezeru, ob tem pa tudi k izročilu o kamniški Veroniki. Med vsemi, ki so se ogrevali »za narodno stvar«, je bilo sredi 19. stoletja zanimanje za bajke pod vplivom bratov Grimm in t. i. mitološke šole zaželena znanstvena smer. Zapisovanje bajke o Veroniki kaže sledi takšnega zanimanja.

Živo izročilo je ustvarilo več variant (Cevc E. 1958), ki so se razhajale predvsem v odnosu do Cerkve ali njenih zastopnikov. Ena od njih, doslej neopažena, je bila zapisana v času, ko je bil spomin na cerkovnika, ki je bival v malograjskem stolpu, še živ, zidovje pa še močno počrnelo od požara, ki ga je pregnal z grajskega hriba:

»Pripoveduje se, da je v Kamniku na 'malem trgu' neka princezinja ukleta, ki je v prejšnjih časih strašila nekega cerkovnika v podobi velike kače. Ko je namreč šel neko nedeljo zjutraj 'dan zvonit', videl jo je, ko je ravno na stopnjicah sede česala si lase. Prišedši do nje jo prijazno pozdravi, ker menil je, da je kaka druga žena, ki bi rada šla v cerkev. A ona skoči po konci, mu vzame ključce, ter ga nabije ž njimi po glavi. Še dandanašnji vidimo kamen, kamor je z roko [udarila] tako močno, da se vsi prste poznajo. Ker je tako blizu cerkve stanujoče ljudi nadlegovala, so jo – kakor se navadno reče – 'panali'. / Pravijo, da bo v 'Stranjah' blizu Kamnika pri cerkvi zrastle smreka, ki bo imela tri vrhove. In dete, ki bo imelo iz teh treh vrhov zibelko narejeno, bode rešilo 'zakleto', pa ko bode še nedolžno. Hotel jo je že nekdo rešiti, a nij prestal skušnjave; moral bi jo namreč trikrat s šibo udariti mej tem, ko bi se ona v kačji podobi vanj zaganjala.« (Petelin 1875/76: 21)

Tega zapisa Kamničani niso poznali, saj je bil namenjen objavi slovenskega ljudskega izročila, ki jo je načrtovala Slovenska matica v Ljubljani, dokazuje pa, da so bile še v tem času med meščani in okoličani žive različne variante. Leta 1887 pa je Kamničan Josip Benkovič v *Vrtcu* objavil varianto o kamniški Veroniki in treh bratih novomašnikih, ki so želeli imeti hkrati novo mašo in so se z željo po podpori obrnili tudi na skopuško grofico Veroniko (Benkovič 1887).

Zapis te variante je odseval eno od zgodb, ki so živele med Kamničani in okoličani. Primerjava s starejšimi variantami, kjer bratje novomašniki niso nikjer omenjeni, kaže

¹⁶ »Ihr schönster Schmuck ist eben die reizende Umgebung.«

Gradovi v kamniški okolici so v življenje preprostih ljudi vstopali z zgodbami in pesmimi, v svet letoviščarjev kot cilj sprehodov, kapela gradu Zduša pa je po letu 1895 postala znana zaradi potresne procesije. *Gračina na Zduši leta 1895. Iz arhiva Nika Sadnikarja, Kamnik.*

na to, da je ta zgodba vsebovala elemente, na katere je lahko vplivalo tudi poznavanje drugega izročila: leta 1868 je bila namreč v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* objavljena pesem *Bernekarjev grad*, ki govori o treh cerkvah v kraju Cerklje in o prevzetni grofici, ki ni hotela tja k maši. Zaklela se je, da se raje spremeni v kačo, kar se je tudi zgodilo (Bernekarjev ... 1868).

Josip Benkovič z zapisom te zgodbe o Veroniki ni želel ustvariti vtisa, da na tem območju živi le ena zgodba te vrste: »Potrtega duha ti razvedruje neizcrpni zaklad kamniškega bajeslovja. Bajke o jezeru, o ajdovskem templju na Malem gradu, o enookem maliku v njem, o zmaju v bistriški dolini, o junaku Vrtomiru, o zakleti Veroniki itd. še sedaj živé med starimi ljudmi, a žal, s sedanjim rododm izginejo menda za vselej v morje pozabljivosti.« (Benkovič 1892: 557)

Vključitev Benkovičevega zapisa povedke o Veroniki (Benkovič 1887: 186) v Stiasnyjev domoznanski »zemljepisno-zgodovinski opis« Kamnika (Stiasny 1894: 146–149) je povzročila, da je ta varianta obveljala kot edina prava, druge različice pa so se začele izgubljati. Objavljena varianta izročila o Veroniki je dobila veljavo verodostojne povedke, variante, ki so se od nje razlikovale, pa so postale manj pomembne in »neprave«, zato so jih ljudje ob objavljeni, »uradni« varianti postopno pozabili. Zapisovanje določene podobe izročila je torej začelo vplivati na izročilo samo in ga osiromašilo.

Stiasnyjeva domoznanska knjižica o Kamniku je namreč postala izraz pomembnosti mesta in njegov simbol. Prinesla je vse, kar je tedaj učitelj Stiasny prepoznal kot pomemb-

no za mesto, vključno z osebnostmi, ki so delovale v mestu ali ponesle njegovo slavo v svet. Avtor je vključil izročilo o kamniškem jezeru, omenil pa je tudi izročilo o zmaju, ki naj bi se zakotil v njem. Župnik Simon Rutar ga je zaradi vključevanja spomina na jezero ostro obsodil: »Tisto modrovanje o kamniškem jezeru na str. 137. je čisto nepotrebno, ker v zgodovinskih časih jezera v Kamniku gotovo ni več bilo« (R[utar]. 1894: 377).

Rutarjeva ocena kaže na zadržanost slovenskih piscev do izročila, ki pa vendarle ni veljala za vse. Josip Benkovič je sicer izročilo o jezeru poimenoval bajka, hkrati pa je omenil, da naj bi v času, ko je bilo še jezero, bil prvotni Kamnik na mestu predmestja Šutna (Benkovič 1892: 518). Sočasne nemške objave, vezane na kamniško kopališče in zdravilišče in na zgraditev železniške povezave (Sima 1891: 124–126), so se sicer osredotočale na naravne lepote, v predstavitvi izročila pa so poudarjale tisto, čemur so se slovenski pisci raje izognili – vprašanje jezera in izročila o poganskem templju na Malem gradu (več Klobčar 2015). Kot zanimivost za turiste so bile zabeležene tudi nekatere posebnosti, ki drugje niso bile opažene, kot na primer vest, da je mekinjski gozd, v času kamniškega zdravilišča Kurhaus znan po čudoviti promenadi, slovel po tem, da so v njem rasle čez štirideset metrov visoke smreke in jelke, ki so jih še sredi 19. stoletja vozili v Trst za jambore največjih ladij (Wasserheilanstalt ... 1898: 30).

Turizem, ki je močno vplival na spreminjanje odnosa do podeželja in do izročila, se je v Kamniku uvajal na dveh ravneh: po eni strani je premike povzročalo zanimanje za gorski turizem, ki ga je leta 1893 okrepila ustanovitev podružnice Slovenskega planinskega društva, po drugi strani pa ga je predvsem od leta 1876, ko je bilo zgrajeno Prašnikarjevo kopališče in zdravilišče, spodbujalo uvajanje zdraviliškega turizma. Zdraviliški turizem, ki je sledil Kneippovi metodi, in obiskovanje gora sta spodbudila vse pogostejša srečevanja domačinov in tujcev, na to pa so opozarjali tudi vodniki: »Da bi se izognili nepotrebemu iskanju čudovitih razglednih točk, svetujemo, da vzamete v Stahovici s seboj kakega dečka kot vodiča. Pri Prelesniku v Stahovici so takšni [vodniki] za majhno plačilo na voljo kadarkoli.« (Prav tam: 33) Slikovitost Kamnika in okolice in navzočnost zdravilišča, ki sta privabljala tuje goste s širšega območja Avstro-Ogrske, sta pri narodno zavednih meščanih krepila potrebo po izražanju slovenstva, hkrati pa sta presejala ozkost, ki jo je narekovala nacionalna naravnost: druženja v naravi ali na prireditvah v zdravilišču so ljudi zbliževala, omogočala izražanje slovenstva in dialog z drugimi.

Mesto Kamnik je poleg turizma na zemljevid Avstro-Ogrske umeščala industrija, predvsem vojaška, za vladarsko hišo pa je bilo mesto še vedno pomembno zaradi lovišč v Kamniški Bistrici. V Kamnik torej niso prihajali le gostje, ki so si zaželeli oddiha, temveč tudi uradni obiskovalci državne smodnišnice. Prav obiski teh gostov pa so sprožili poseben odnos do izročila.

Leta 1891 je stekla kamniška železnica. Pri graditvi predora skozi žalski hrib so nalleteli na prečni rov, ki je v srednjem veku povezoval graščino Sallenberg z Malim gradom. Kljub tej najdbi, ki je vnovič opozorila na pomen Kamnika v preteklosti, so bile v ospredju pridobitve povezave z Ljubljano oziroma z železniško postajo v Šiški, do koder je bila speljana proga (več Klobčar 1991). Z zgraditvijo železnice je odpadlo tudi tedensko prevažanje smodnika skozi Kamnik.

Kamnik, ki je bil po ukinitvi prisilnosti tuhinjske ceste potisnjen ob stran, je z železniško povezavo dobil nove možnosti za razvoj turizma. Zaradi bližine Ljubljane se je z zgraditvijo železnice povečalo tudi število dnevnih gostov. Ves čas so razmišljali tudi o nadaljevanju, torej o povezavi železniške proge s Koroško (Orožen 1901: 238) in s Kranjem.

Proti koncu 19. stoletja so življenje v Kamniku poleg gospodarskega napredka in nacionalnih nasprotij vedno bolj zaznamovala politična razhajanja med Slovenci. Po letu 1891 so se društva začela diferencirati na liberalna in katoliška (glej Žontar 1985: 75). V tem času, ko je v mestu zaradi liberalne naravnosti Narodne čitalnice katoliško usmerjeni del meščanstva ustanovil Prosvetno društvo, je bila politična polarizacija med Slovenci odmevnejša od nasprotovanja Nemcem, liberalna vlada pod vodstvom Janeza Močnika pa je svojo politično držo pokazala tudi z mestnim grbom. Liberalcem namreč podoba svete Marjete, mestne zavetnice, ni več ustrezala. Rešitev je ponudilo izročilo o kamniški Veroniki, pol ženski, pol kači, in podoba svete Marjete je zamenjala podoba Veronike.

Ta zamenjava je v predstavljanju mesta dobila močno simbolno vlogo. V spopadu med obema političnima taboroma v mestni občini sta se soočila prizadevanje po novem pogledu na svet in tradicionalna, izročilu povsem zavezana smer. Prva se je opirala na ideološko neobremenjeno preteklost, na podobo Veronike, ki se je izmikala krščanske-

Na odnos Kamničanov do izročila sta ob koncu 19. stoletja najbolj vplivala župan Maks Samec, ki je leta 1882 z znižanjem Klanca odstranil mejo med mestom in predmestjem Šutna, in živinozdravnik in zbiralec starin Josip Nikolaj Sadnikar. *Maks Samec ml. in Josip Nikolaj Sadnikar okrog leta 1890. Iz arhiva Nika Sadnikarja, Kamnik.*

»Kakor drugi narodi, cenimo tudi mi svoje starine!«

mu izročilu, druga se je zavezovala krščanstvu in mestni zavetnici, sveti Marjeti. Pri tem se ne ena ne druga stran nista zavedali prepletenosti izročila in razsežnosti vsebinskega ozadja podob svete Marjete in Veronike.

Podoba svete Marjete, mestne zavetnice, je od srednjega veka naprej spremljala mesto v mestnem grbu. Z njenim praznikom so bila povezana vsakoletna praznovanja mesta (glej Stiasny 1894). Sveta Marjeta je pomenila naslonitev na krščanske vrednote in na moč srednjega veka, v podobi Veronike pa so se združili mitološko izročilo in zgodovinska pričevanja (Majcenovič 2001).

Dvom v pričevalnost izročila o jezeru in uničenje znamenitosti, ki je nekoč privlačljala uradne obiskovalce mesta, Firštove mize, sta predvsem za uradne goste Kamnika zahtevala novo privlačnost. To potrebo so narekovali predvsem »visoki« obiskovalci smodnišnice, ki so se na svojih uradnih obiskih oglašali tudi na okrajnem glavarstvu v Kamniku. Okrajni glavar se je v želji, da bi obiskovalcem nudili kaj več kot le lepote okolice, obrnil tudi na živinozdravnika Josipa Nikolaja Sadnikarja, ki je imel kot sin pasarja in pozlatarja že dlje časa opravka s starinami. Na podlagi njegovega zanimanja za starine in druge dragocenosti ga je okrajni glavar nagovoril, naj zbrane predmete uredi v zbirko in jih ponudi na ogled uradnikom, ki se bodo mudili v Kamniku.

Josip Nikolaj Sadnikar je s to pobudo leta 1893 odprl zasebni muzej. Ta muzej je kot nova kamniška znamenitost za marsikoga pomenil še en razlog za obisk mesta, v veliki meri pa je oblikoval tudi odnos do izročila, in sicer tako razumevanje preprostega kmečkega življenja kot razumevanje kulture nasploh. Zbirka se je stalno povečevala: kot živinozdravnik oziroma »nadživinozdravnik« je Sadnikar hodil po vaseh in si z zdravljenjem živine in z odprtostjo pri ljudeh hitro pridobil zaupanje. Zdravljenje živine so mu kmetje velikokrat plačali s predmeti, ki jih sami niso cenili.

Sadnikar pa ni zbiral samo predmetov kmečke kulture: v enaki meri so ga namreč zanimale mučilne naprave, ki jih je našel v eni od kleti graščine Križ, vključno z mečem, s katerim so obglavljali obsojence, kot padarske bukve iz Tunjic, kjer so bili zapisani razni načini zdravljenja živine. Enako dragocen se mu je zdel cechovski vrč kot oltarček kmečkega podobarja. Privlačile so ga zanimivosti celotnega območja kamniškega okraja, čeprav je v nekaterih pogledih segel tudi širše. In zanimali so ga vsi predmeti, ki so bili za ta prostor razločevalni, ne glede na to, ali so pripadali revnemu bajtarju, imovitemu gruntarju, graščaku ali postrežju podružnične cerkve, kamor je občasno zašel samo mežnar.

S tem zanimanjem je v svoji zbirki ustvarjal podobo kulture, ki so jo gradili razni časi in različni ljudje, razni stanovi in različna obzorja. Čeprav se je v Kamniku hitro vključil v delovanje Narodne čitalnice in je s svojim zanimanjem za »narodne starine« pospešil zanimanje za oblačilno kulturo prednikov, slovenski narod v njegovi zbirki ni bil samo narod kmetov, temveč raznolika družba, vajena tako pogovorov z gospodo kot s pastirji pod Grintovci.

Zaradi svojega poklica se je Sadnikar soočal z realnimi življenjskimi razmerami in kmetstva ni idealiziral. Videl je socialno razločevanje, ki ga je tudi dokumentiral, kot na primer s fotografijo berača, ženske z ovcmi itn. Tako kot ljubljanski Deželni muzej Rudolfinum je tudi Sadnikarjeva zbirka vključila nekaj naravoslovnih najdb. Sadnikarjev muzej tako izraža koncept najširšega zanimanja za izročilo. Poleg tega je ta muzej, ki je

poudarjal pomen izročila materialne kulture, skupaj s simbolnim pomenom naravnih ali zgodovinskih znamenitosti, razumljenih kot dopolnitev naravnih lepote, zmanjševal potrebo po zbiranju ljudskih pesmi.

Sadnikarjev muzej je namreč skupaj z narodnimi društvi, predvsem z Narodno čitalnico, s pevskim zborom Lira in s Sokolom zapolnjeval potrebo po izražanju narodne identitete. Temu so se pridružile tudi razstave kmečke oblačilne kulture, ki jih je prirejala Narodna čitalnica v svojih prostorih. Z izražanjem slovenstva se je povezovalo tudi slovansko navdušenje, k čemur so veliko pripomogli turisti, predvsem Hrvatje.

Slovansko navdušenje so ustvarjale in krepile tudi tamburice, zato je bilo ustanavljanje »tamburaških zborov« ali vključevanje tamburic v razne nastope v tem času zelo odmevno: »Končno so milozvočnost tamburice prepoznali tudi pevski zbori. V Šmartnem pri Litiji so člani pevskega društva Zvon leta 1892 zaorali ledino in kmalu se jim je pridružilo še nekaj pevskih zborov, med njimi tudi Lira iz Kamnika. Lira je s tamburicami sredi devetdesetih let gostovala tudi v Celovcu in tedaj so se koroški Slovenci lahko prvič seznanili s to vrsto slovanske glasbe.« (Mrak 2012)

Tako kot v kamniški javnosti, ki je nacionalno pripadnost oziroma slovanstvo večinoma izražala z društvenim delovanjem, oprtim na zborovsko petje, predvsem na delovanje pevskega zbora Lira, je bilo tudi v Sadnikarjevi zbirki zanimanje za ljudsko izročilo le obrobni del zbirke: za pravo zanimanje za to izročilo, predvsem za pesemsko, je morala priti spodbuda od zunaj.

Josip Nikolaj Sadnikar je s svojim zasebnim muzejem predstavil zbirateljski koncept, ki je močno presegal obzorja ljudske ustvarjalnosti. *Sadnikarjev muzej ob koncu 19. stoletja. Iz arhiva Nika Sadnikarja, Kamnik.*

»Usojam si Vam javiti, da imam zopet nekoliko narodnih pesmic nabranih«

V prizadevanju po izražanju narodne zavesti je bila v Kamniku najpomembnejša Narodna čitalnica (Torkar 1991). **Ustanavljanje društev**, vključno s pevskim zborom Lira, ki je leta 1882 nastal z osamosvojitvijo zbora kamniške Narodne čitalnice (Čebulj idr. 1982: 3), je bilo vrednoteno predvsem s tem, koliko lahko pripomore k nacionalnemu samozavedanju. Ta sporočila so ves čas prihajala tudi iz osrednjeslovenskega prostora.

Delovanje Narodne čitalnice ni potrebovalo izročila neposredne okolice, zato v mestu ni bilo potrebe po njem. V meščanskem okolju so sodobne nacionalno navdušujoče pesmi bolj neposredno izražale slovenstvo kot same ljudske pesmi. Sprejemanje sodobne glasbene ustvarjalnosti, ki se je odzivala na potrebe časa, je bilo jasno razvidno iz ponarodevanja najbolj priljubljenih pesmi (glej Šivic 2008). Odgovornost za predstavljanje nacionalno zaznamovane ustvarjalnosti je poleg Narodne čitalnice najbolj čutil pevski zbor Lira, ki je nastal v njenem okviru. Pesnik Simon Gregorčič je v svojem pomenljivem naročilu Lirašem to izrazil z besedami: »Bóдите v Kamniki narodni dramniki« (Čebulj idr. 1982).

Izražanje narodnega s pesmijo pa tudi v Kamniku ni ostajalo le v okvirih društvenega delovanja. Objave pesemskega izročila v časopisu in revijah in vabila k zbiranju so med meščani sprožili zavedanje o pomenu ljudskega izročila. Spoštovanje »narodnih pesmi« ni izražalo le narodne pripadnosti, temveč tudi razgledanost in omikanost. Meščani so zato kupovali različne pesmarice, v katerih so bile objavljene »stare«, ljudske pesmi in pesmi sodobnih avtorjev.

Hkrati je bilo petje v mestu navzoče kot živa praksa, pri preprostih meščanih neodvisna od zunanjih spodbud, v narodnozavednih meščanskih družinah pa kot izraz navdušenja, ki so ga širila društva. Pele so tudi žene uradnikov: »Slovenska pesem je bila zanje odraz narodne zavednosti.«¹⁷ Poleg slovenskih pesmi so meščani doma peli tudi pesmi drugih slovanskih narodov, predvsem hrvaške oziroma srbske pesmi. Ob koncu 19. stoletja sta bili med kamniškimi meščani znani predvsem Razlagova (Razlag 1872) in Deželičeva pesmarica (Deželić, ur. 1872), nekateri meščani pa so poznali tudi starejšo Korytkovo zbirko. Poleg teh so peli tudi nemške pesmi.

Na pomen zbiranja pesemskega izročila so meščane opozarjale razne objave v časopisih, izhajanje zbirk in sklicevanje nanje. O zbiranju izročila na kamniškem območju Kamničani niso veliko vedeli niti se niso čutili povezane z njim. Le redki razgledani meščani in izobraženci so se zavedali, da **je pesemsko izročilo del vsakdanjosti tistih, ki**

¹⁷ Navedki, ki nimajo navedenega vira, so bili pridobljeni z lastno raziskavo na terenu; teh virov zaradi zaščite osebnih podatkov posebej ne opredeljujem. Natančnejši podatki so shranjeni v arhivu GNI ZRC SAZU in v mojem lastnem arhivu.

so pri njih doma služili kruh, kot na primer vsakdanjosti dekle iz hribovske župnije, ki je dolga leta služila pri Tomanovih v Novem trgu. Pri Tomanovih je bilo to izročilo izraz duhovnega sveta, ki ga je soustvarjala njihova dekla:

»V šolo ni nikoli hodila. ... Za blagor hiše je bila tako vneta, kakor bi bilo vse njena last. [...] Ko pa je po hudi bolezni toliko opešala, da ni bila več za težko delo, odkazal jej je gospodar v drugi svoji hiši, kakih 50 korakov odtod, malo sobico, kjer je že prej stanovala in počivala nje starejša sestra. [...] Na stara leta so jo porabili še za pestunjo. O kako skrbno je izvrševala tudi to svoje opravilo! Bila je otrokom pravi angel varih. Zvečer predno so pospali, ni zamudila, da bi jih poškopila z blagoslovljeno vodo in jih pokrižala. Potem je z najmanjšimi skupno molila razne molitvice, ko so že sedeli v posteljici, govorila ž njimi o angelčkih, kako v nebesih pojo in muzicirajo, kako Marijo kronajo, kako Bogu strežejo, otroke varujejo in njih molitvice v zlatih skledicah pred njegov zlati prestol nosijo. Rada je povedala, kako je sveta familija v Egipt 'rajžala', kako je Marija jokala, ko je Jezusa iskala, in zlasti, kako je Cahej, ker je bil premajhen, na drevo zlezal, da bi Jezusa videl. Rada je tudi povedala o sv. dekli Citi, kako je po vodo hodila k vodnjaku, o sv. deklah Lidvini in Armeli, ki sta veliko trpeli i. t. d. O to so bile res svete zgodbe, ki so prepojile mlade dušice s svetimi mislimi! Ni čuda, da so jo otroci tudi silno ljubili; nič manj nego svojo dobro mater!« (Benkovič 1900: 83–86)

Takšno občutenje sveta tistih, ki so v mestu ali predmestju služili, je redko našlo pot v zapise. Sámó zbiranje je bilo namreč namenjeno pesmim, spomenikom narodove ustvarjalnosti, ne pa prestavljanju ljudi, ki so jih ohranjali. Pri tem je šlo predvsem za zbiranje, ki ga je najmočneje spodbudil poziv graškega profesorja Karla Štreklja leta 1887. Karel Štrekelj je namreč v *Prošnji za narodno blago* potrebo po zbiranju močno poudaril in jo utemeljil (Štrekelj 1887). To je bil čas, ko je potreba po zbiranju ljudskih pesmi že prišla v javno zavest.

Na Štrekljev poziv se je s kamniškega območja odzvalo nekaj razgledanih posameznikov. Med njimi je bil najbolj opažen **Gašper Križnik**, čevljar in trgovec iz Motnika, ki je sicer zbiral gradivo tudi za *Zbornik za narodni život i običaje* (glej Stanonik 2008; Klobčar 2008).

Križnik z zanimanjem za ljudsko izročilo v Motniku in okolici sam sebi ni dvigal ugleda: Motnik je bil trg, ki se je ločeval od svoje kmečke okolice in je to ločevanje želel ohraniti. Iskanje ljudskih pesmi v Motniku je pomenilo simbolično zблиževanje Motničanov z okoličani. Potrjevanje narodnega, ki so ga pesmi izražale, je na simbolni ravni zmanjševalo razločevanje, ki je izhajalo iz pripadnosti različnim socialnim okoljem: ljudska pesem, čeprav simbol narodnega, je hkrati vrednostno povezovala ljudi med seboj. Motničani so to čutili in se niso navduševali nad samim zbiranjem pesemskega in pripovednega izročila, zato Križnika kot zapisovalca tedaj niso cenili.

Pesemsko izročilo v Tuhinjski dolini pa je vzbudilo veliko pozornost zbiralca **Srečka Malenška**. Malenšek je bil učitelj v Zgornjem Tuhinju, poročen pa je bil v Šmartnem, kjer je učiteljeval njegov tast, Franc Zore. Pesmi je zbiral z velikim navdušenjem, kot je razvi-

»Usojam si Vam javiti, da imam zopet nekoliko narodnih pesmic nabranih«

Zanimanje za pesemsko izročilo je med preprostimi ljudmi spremenjalo pogled na njihovo kulturo. *Aleš Grošelj iz Kostanja v Tuhinjski dolini, pevec, ki je zapisovalcu Srečku Malenšku posredoval pesemsko izročilo svoje okolice, in ustvarjalec novih pesmi, konec 19. stoletja. Iz arhiva Terezije Zore, Buč.*

dno tudi iz začetka njegovega pisma Mateju Hubadu: »Blagorodni! Usojam si Vam javiti, da imam zopet nekoliko narodnih pesmic nabranih, katere Vam bodem pri prvi priliki vpsal. Nekatero so prav mične.« (Malenšek 1906) Želel si je, da bi s Hubadom skupaj zapisovala po vaseh. »Pri tej priliki bi Vam jaz pisal besedilo, vi pa bi »'gor jemali« melodije« (prav tam). Ta želja se mu ni uresničila; kljub temu je zbral in celo objavil del pesemskega izročila Tuhinjske doline, pri čemer se je najbolj opiral na domačina Aleša Grošlja. Pesmi je objavljajl v reviji *Dom in svet* in v zbirki »narodnih pesni« iz Tuhinjske doline (Národne pesni ... 1890). Za ljudi z območja Zgornjega Tuhinja in Šmartnega je bilo zbiranje in ob-

javljanje njihovih pesmi dokaz vrednosti njihovega dotlej neopaženega sveta: z zanimanjem za njihove pesmi so postali pomembni tudi sami. Poleg tega je Malenškovo zbiranje spodbudilo novo ustvarjalnost: Aleš Grošel je ob spodbudi Malenškovega zapisovanja sam začel »skladati« pesmi in nekatere od njih so se ohranile.

V Kamniku in njegovi okolici se je na Štrekljev poziv za zbiranje izročila odzval **France Stele iz Tunjic**. Kot je sicer veljalo za zbiranje pod Štrekljevim vodstvom, je zapisoval le besedila, v svojih zapisih pa je ohranil pesemsko podobo Tunjic, kamniškega predmestja Perovo in Torovega pri Vodicach, nekaj zapisov pa je opozorilo na pesemsko izročilo v samem Kamniku. Ker je izšel iz vasi, ki je imela s Kamnikom in Kamničani veliko stikov, je bil pozoren do pesmi, ki izražajo odnos do Kamničanov, predvsem do kamniške zabavljice.

Na Štrekljevo vabilo se je s kamniškega območja odzval tudi **Franjo Berlec** iz Županjih njiv. Ena od pesmi, ki so bile po njegovem mnenju vredne posebne pozornosti, je bila pesem o svetem Martinu in voličkih. Leta 1904, v času bivanja v Kostanjevici na Dolenjskem, jo je zapisal po spominu:

1. Preljubi sveti Martin, on je Jezusov prijatu, on je Jezusov prijatu. 2. Imela sta eno kravco, ime ji je blo glih Maverca, ime ji je blo glih Maverca. 3. O kaj je ta kravca striva? Ta kravca se je obraviva: imela dva telička, oba sta bva volička. 4. Vavpet je to zvedu, gospodu je povedal: »Jaz vem za voliče, ki imajo zvate krempeljčke, srebrne rožičke, pa tudi zvato dvako pa tudi pvat glih táko.« 5. Kako bi jo midva viva, da bi voliče dobiva? »To njivo more vso zorat ali pa nama voliče dat!« 6. Napregu je voliče, vogejc, vogejc na njivo. Da bi se popred obrnivo. Sv. Martin je sred njive dol pokleknu, je angeljsko češčenje molil.	Naenkrat so angeljci pristopili. Naenkrat vso njivo obrnili. Ko poldne je zvonil, so ta zadnjo brazdo valil. 7. Gospod je gor v linah stav, vse dobro dol je vidu: »Midva je nisva prav viva, zato voličev še ne bova dobiva!« 8. »Ta bajer ves popit, ali pa nama voliče dat!« Voliči so enkrat zdehnil, ves bajer so naenkrat popil. 9. Gospod je gor v linah stal, vse dobro dol je vidu: »Midva jo nisva prav viva, zato voličev nisva dobiva! 10. Naju mora v goro peljat pa tud naj z gore pripeljat pa tud naji živinco in naji družinco!« 11. Napregu je voliče, vogejc, vogejc navkreber. »Da bi se vtrgal pregelj!« Ko sv. Martin to besedo zgovori, gospoda se že po bregu vali.¹⁸ (Od sv. Martina 1904–1908)

¹⁸ Obraviva – obrejila; vogejc – klic za poganjanje živine (iz narečne besede gejcati – poganjati živino); pregelj – kolec pri vpregi volov.

»Usojam si Vam javiti, da imam zopet nekoliko narodnih pesmic nabranih«

Pesem o svetem Martinu in voličkkih kljub nekaterim že izgubljenim potezam razkriva posebno izročilo Bistričice. Ob koncu leta 1905, ko so bile slovenske dežele vključene v veliko zbirateljsko akcijo *Narodna pesem v Avstriji, Das Volkslied in Österreich*, je zapisovalec Franjo Berlec to pesem vnovič omenil. V anketo o živosti ljudskih pesmi – *Povpraševalno polo o narodnih pesmih, narodni godbi in narodnih plesih* – je zapisal, da se v občini Županje njive¹⁹ poje veliko ljudskih pesmi. Med njimi je poleg pesmi *Od svetega Martina* poudaril tudi pesem *Od jare kače in steklega polža* in pesem o Meksikajnarjih, slovenskih vojakih, ki so se kot prostovoljci borili na strani cesarja Maksimilijana v Mehiki (Berlec 1908a).

Franjo Berlec iz Županjih njiv, ki je bil trideset let vojak in je v času zapisovanja živel v Kandiji v Novem mestu, je Štreklju kot dopisovalec obljubil nove »narodne pesmi« iz okolice Kamnika: »Povedal Vam bom tudi kako se oblaki zagovarjajo, da toče ne bije, kako se ogenj iz rane jemlje in prisad zagovori, mogoče tudi kako se ogenj pana« (Berlec 1905). To obljubo je lahko le delno izpolnil: Štreklju je poslal zapis zagovora in drugih verovanj za obvarovanje pred točo. Iz njegovih zapisov besedil pri vasovanju, »kozjih molitvic«, pa je čutiti, kakšen pomen je imelo fantovsko vasovanje v življenju skupnosti in posameznika (prav tam).

V svojih zapisih je Berlec na podlagi spominov iz otroštva ohranil tudi spomin na obredne posebnosti vasi pod Grintovci. Zapisal je tri načine obrambe pred točo in neurjem, in sicer zagovarjanje, kajenje z blagoslovljenimi flancati in streljanje z blagoslovljenim smodnikom: »Kako se toča in neurje zagovarja. Oblak in firmament jaz te krstim v imenu Boga očeta, sina in sv. duha« (Berlec 1908b). Zagovoru je sledila molitev apostolske vere. Pripomnil je, da so obrazec ponavljali, dokler je grmelo in se bliskalo, in sicer naglas na prostem pod kakšno streho. »Tako sem slišal večkrat mojo mater v Županjih njivah 1 uro nad Kamnikom« (prav tam).

Posebnost, ki ni bila zabeležena nikjer drugje, je bilo trikratno blagoslavljanje flancatov:

»Kadili so z flanceti (na masti pečenim kruhom) kateri je moral biti pri treh blagoslovih in sicer za cvetno nedeljo, na veliko soboto in veliko nedeljo, prvič pri blagoslovu lesa, 2. pri blagoslovu ognja in 3. pri blagoslovu kruha. Seveda, da dotični župnik ni nič o tem vedel, kajti na cvetno nedeljo so nesli mati flancete v cerkev, za veliko soboto sem nesel jaz k blagoslovu ognja in sem se skril v zvonik in 3. je nesla sestra flancete med drugim kruhom k blagoslovu velikonočnega jagnjeta.« Dokaj splošna navada pa je bilo streljanje z možnarjem: streljali so »z blagoslovljenim smodnikom, katerega so baje očetje franciskani v Kamniku blagoslovili«. (Prav tam)

Med pesmimi, ki jih je še zapisal, je imela velik pomen tudi pesem *Sveti Izidor je ovčice pasel*, ki »se je pela v hribih pri Kamniku« (Berlec 1908b). Pomembna je bila posebno zato, ker je bil sveti Izidor zavetnik »skreganih zakoncev«: kot poroča Berlec, je bil »kmet na svojo ženo jako ljubosumen, tako da jo je večkrat pretepel«. Priprošnjik za reševanje zakonskih sporov je bil sveti Izidor, »zato ga na proščenjih častijo s tem, da se zakonci zopet pomirijo, kar se pri vinu in plesu ložej zgodi«. (Prav tam)

¹⁹ Občina je bila del Okraja Kamnik.

Soimenjak Franceta Steleta iz Tunjic in njegov daljni sorodnik, **France Stele iz Kamnika** (Majcenovič 2002: 270), je kot učitelj sicer deloval v več krajih, vendar je ves čas ostal povezan s Kamnikom. V Kamniku in v širšem slovenskem prostoru je bil znan kot zborovodja Lire, čeprav zaradi službovanja drugje zbora ni vodil ves čas, znan pa je bil tudi zaradi snemanja gramofonskih plošč. Za družbo Gramophone Company oziroma za International Zonophone Company je leta 1910 skupaj z Liro posnel devet plošč, na katerih je sodeloval tudi kot solist (več Klobčar 2014c).

Kot glasbeno izobražen zapisovalec je France Stele spremljal pesemsko izročilo v samem Kamniku, kjer je bil doma. Zaznal je raznolikost izročila, ki so ga v mesto vnašali prišleki, in pesmi, ki so se ohranjale v samem mestu in predmestjih, posebno na Šutni in na Grabnu (Klobčar 2003). Pri tem je bil pozoren tudi do drugih posebnosti. Zapisu božične kolednice iz severnega kamniškega predmestja Graben je pripisal opombo, ki omogoča razlago odnosa Kamničanov do Grabenčanov, »Pikalajevcev«: »Pikalajevce nazivali so v Kamniku one žebjarje, ki so se tu naselili in kovali žeblje, katera obrt je pa pri nas popolnoma ponehala. – Ti ljudje izgovarjali so črko 'r' in 'l' kakor 'j'. Recimo: 'zemji' mesto 'zemli' in 'pastiji' mesto 'pastirji'.« (GNI O 6219)

6219.

Božičnica: pikalajevska: -
Na Grabnu zapela Helena Pokorničeva,
u. Ravnarova.

mfr. Ni - kar no - vo - majle, zve - sto go - su - taj -
te. mfr. In - ja - dav - sta - zem - le - ve -
su - da - ga - di. -

2. To - pa - rli - pra - stiri, tam - bi - je, tam -
ste - ni, ve - sta - ro - d - ni - ci, at - kol - pu - l -
ni - so - ni.

Odbor za nabiranje
slovenskih narodnih pesmi.

Opomba. Pišite samo na prvo in tretjo stran!

Nekatere zapise pesmi so zapisovalci dopolnili z opombami, ki pomagajo razkriti življenje v preteklosti. Zapis »pikalajevske« kolednice Franceta Steleta s pojasnilom na naslednji strani omogoča interpretacijo izvora prebivalcev kamniškega predmestja Graben. GNI O 6219, GNI ZRC SAZU.

»Usojam si Vam javiti, da imam zopet nekoliko narodnih pesmic nabranih«

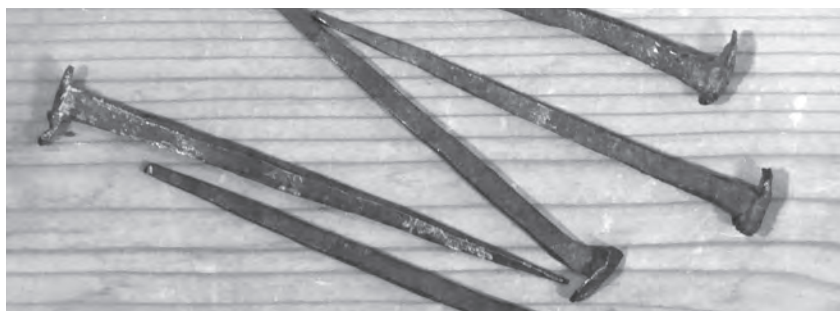
3. Če megla zabliska,
če se megla ni misla,
Na to se nebesa široko odpro. —

Opomba! Pikalajevce novejše
so v Ravnici one žebli, ki
so se tu naselili in kovali žblje,
katera obit je pa pri nas pa,
splohema prnehala. — Ti ljudje
izgovarjali so čisto »kri«
kakor »ž«. — Recimo: »zemlji«, me,
pa »zemli« in »partiji« mesto
»partizji«. —

(v Ravnici, 1909.)

Odbor za nabiranje
slovenskih narodnih pesmi.

Franc Stelet

Žblji »pikalajevci«, ki so jih kovali na
Grabnu in so omenjeni v Steletovem
zapisu. Zasebna last.

Stele je s tem opozoril na pomembno vprašanje izvora Grabenčanov. Razlago omogoča beseda »pikalajevci«, ki označuje tudi žeblje, po katerih so bili grabenški kovači znani. Izraz »pikalajevci« najverjetneje izhaja iz italijanske besede »piccolo«, ki pomeni »majhen«. Žebliji »pikalajevci« so bili namreč v primerjavi z žebliji, ki so jih uporabljali tesarji, majhni, saj so bili dolgi osem centimetrov. Razlaga z italijanskim izvorom poimenovanja žebeljev kaže torej na povezave z Italijo. Ob primerjavi z vlogo Gorice in Vidma v razvoju žebjarstva na Slovenskem (glej Gašperšič 1960: 12) je mogoče sklepati, da značilnost, ki jo je s svojim zapisom ohranil Stele, nakazuje povezave z območjem, kamor so Grabenčani prodajali žeblje, s severno Italijo, oziroma povezave z drugimi žebjarji na Slovenskem. Žebjarji s Kranjske in Koroške so namreč svoje izdelke prodajali v severno Italijo (prav tam: 9).

Kot Kamničan je France Stele z zapisovanjem bežno ujel tudi nekatere druge značilnosti mesta, čeprav se je posvetil predvsem izročilu, v katerem je prepoznal tradicionalnost, ljudskost (več Klobčar 2003): zabeležil je prinašanje novic, zabavo, gostilniško življenje, z zapisom *Pesmi od fabrike* (GNI O 10.938) pa celo tisto spreminjanje mesta, ki je Kamniku in okolici dajalo nov pomen, industrializacijo. Pozornost do pesmi, ki jih je sprožila industrializacija, je bila v tem času dokaj izjemna: s temi pesmimi se je namreč izražala popularna ustvarjalnost, ki po načelih, po katerih je Karel Štrekelj v istem času urejal pesmi za izdajanje posameznih zveščičev zbirke *Slovenske narodne pesmi*, niso bile ljudske. V njih je bilo namreč čutiti znano avtorstvo (glej Glonar 1923: 45; Kumer Z. 2002: 9–10).

V kamniški okolici je v tem času zapisoval tudi tedaj najplodnejši zapisovalec slovenskih ljudskih pesmi, **Franc Kramar** iz Matene pri Igu. Kot organist se je pri tem pogosto obračal na cerkvene pevke. V Gmajnici pri Komendi je poleg obsmrtnice zapisal osem nabožnih pesmi, med njimi tudi pesem *Po nekdanji lep' navadi*, ki so jo peli pri razdavanju pisank (GNI O 10.810). V Godiču, kjer so bili večinoma kmetje, je našel pripovedne in nabožne pesmi ter obsmrtnice, v Stranjah tri ljubezenske, eno zabavljivo in eno nabožno pesem, v Stahovici pa je zapisal predvsem ljubezenske pesmi; pripovedne mu je zapela le gostilničarka. V Mekinjah je, tako kot sodobnik France Stele, pevovodja kamniške Lire, zapisal pesmi različne vsebine, med njimi več pivskih in nabožnih, raznoliki, a skromni zapisi so bili narejeni v Nevljah in na Vrhpolju. Tudi v Šmarci so bile te pesmi zelo raznovrstne – več je bilo nabožnih in pripovednih, med njimi tudi *Kolera na Kranjskem* (GNI O 7489) in *Pepelnica se bliža* (GNI M 7826). Kramarjevi zapisi z Gozda, kjer je pesmi zapisal tudi pri organistovi ženi, pa kažejo na vpliv raznih zbirk in *Drobtinic*: zapisane so bile samo nabožne pesmi. Kramarjevi zapisi tako kažejo na povezavo vrst pesmi in zaposlovanja ljudi.

Na bogastvo pesemskega izročila je opozorilo tudi **nekaj izpolnjenih vprašalnic**, *Povpraševalnih pol*, s katerimi so v okviru vladne zbirateljske akcije *Das Volkslied in Österreich, Narodna pesem v Avstriji*, pridobivali podatke o živosti pesemskega izročila. Vprašalnica je bila na kamniškem območju izpolnjena le v nekaterih krajih. Za Stranje in okolico jo je izpolnil posestnik in gostilničar Karl Prelesnik iz Stahovice. Na vprašanje, koliko se v Stranjah in okolici poje, je odgovoril: »Mnogo. Tukajšni gorski prebivalci pojo

»Usojam si Vam javiti, da imam zopet nekoliko narodnih pesmic nabranih«

največ narodne pesmi« (Prelesnik 1907). Navedel je, da se največ pleše »v predpustu na ženitnah in po gostilnih«, in pri petju opozoril na pastirje »po planinah«. Pri natančnejših podatkih o pevcih je bil skromen: »Omikanih oseb ni tukaj ki bi znale peti. Med priprostimi sta mi znana Gregor Osolnik prevžitkar v Černi p. Kamnik in Zefa Starovasnik posestnica v Prapretnem pri Sv. Primožu.« (Prav tam)

O značilnostih petja je Prelesnik zapisal, da se pesmi le pojo, ne recitirajo, opozoril pa je tudi na improvizacijo: »K tekstem se tudi sproti dela melodija«. Omenjal je godece, »ki godejo na klarinet in harmoniko«, in ocenil, da se plešejo le navadni, ne »narodni plesi«: »Navadno se pleše 'Polka', 'Valček' in najstarejši ples med nami 'Steierisch'.« Zavedal se je, da v njegovi okolici pesmi nihče na zna zapisati: »Da bi tukajšne narodne pesmi zapisal v notah mi ni nihče znan; če je tukajšni organist zmožen ne vem.« Kot zapisovalca je omenil učitelja Miho Kosa iz Pirnič pri Vodichah, ki je v Stahovici zapisal nekaj pesmi. (Prav tam)

Podatki v vprašalnici za sosednjo vas, Županje Njive, ki jih je izpolnil Štrekljev dopisovalec Franjo Berlec, so bolj skopi. Na vprašanje, ob katerih priložnostih bi bili ti ljudje pripravljene peti zapisovalcu, je Berlec odgovoril: »Ako bi jim piti kupil« (Berlec 1908a). Sicer pa je kot priložnost za petje poudaril svatbe, bedenje pri mrliču, obrezovanje repe in korenja in metje prosa. Vprašanje o narodnih plesih ga je spravilo v zadrego in je odgovor »Polka in Mazurka« prečrtal in zapisal: »Narodnih plesov ni« (prav tam).

Janez Bošterle, ki je delal v Volčjem Potoku kot vrtnar, očitno v graščini, je v vprašalnici opozoril na kamniškega organista Heybala, ki je »narodne pesmi« igral »na gosli«, in na tamburaše iz Mekinj, medtem ko o plesih ni vedel napisati ničesar: »O plesu pa nimam prav nič razuma« (Boštele 1907).

Še bolj skopa je bila predstavitev pesemske podobe Tuhinjske doline: vprašalnica je bila izpolnjena le za Češnjice, ki so spadale v poštni okraj Šmartno v Tuhinju. Organist, ki je vprašalnico izpolnil, je omenil pesmi, ki še niso bile zapisane, med pevkami pa je navedel tudi dve šivilji. Poročevalec je menil, da se največ poje ob ofiranju, vendar je bil prepričan, da »če pride strokovnjak se mu bo že postreglo z vsemi« (Rebolj 1907). Takšnega strokovnjaka v okviru omenjene akcije v te kraje ni bilo. Vprašalnica iz Češnjic je med pevkami opozorila predvsem na šivilje in na njihovo pripravljenost, da bi bile za zapisovanje »vsakemu povoljne peti svoje pesmice« (prav tam).

Prezrta so bila tudi številna druga območja, predvsem višje ležeči predeli, hkrati pa je bilo petje preprostih ljudi pri tistih, ki so to opazovali, vrednoteno s stališča zborovskega petja. Na to vrednotenje so vplivali tudi organisti oziroma cerkovniki, ki so bili na podeželju, razen nekaterih učiteljev, večinoma glasbeno najbolj izobraženi. Ponekod sta bili služba organista in cerkovnika združeni in so organisti tudi pospravljali cerkev in zvonili, nekateri cerkovniki – mežnarji – pa niso imeli nobene povezave z glasbo niti doma niso peli. Nekateri organisti so bili do prve svetovne vojne tudi mrliški ogledniki (Čadež 1939: 19).

V času, ko so tudi na kamniškem območju zapisovalci začeli odkrivati ljudsko izročilo podeželja, so okoličani na kamniške meščane še vedno gledali kot na ljudi, ki jim družbeni položaj sicer omogoča nadvlado, v resnici pa jih okoličani prekašajo. To držo je

najzgovorneje ohranjala zabavljica o kamniških purgarjih, ki je bila v začetku 20. stoletja navzoča tako v Kamniku kot v kamniški okolici. Na območju Domžal je bila živost zabavljice vidna v tem, da se je ohranjala tudi melodija, torej so pesem še peli (GNI O 9654), z večjimi spremembami in z refrenom pa se je ohranila tudi v Vinjah (GNI O 7210).

V Kamniku je zabavljico z melodijo zapisal tudi zborovodja Lire, France Stele (GNI O 11.179), vendar refren ni bil več ohranjen. To kaže, da je bila povezava s plesom štajeriš pozabljena, porogljivost pesmi pa je bila brez refrena omiljena. Refren je bil moteč tudi zato, ker so nemške besede v njem zanikovale temeljni namen zapisovanja pesemskega izročila, izražanje nacionalnosti (glej Bohlman 2004: 43; Pisk 2013: 109–114).

Ne glede na prvotni zabavljivi značaj zabavljice je po ustanovitvi Sadnikarjevega muzeja hkrati z zanimanjem za starine in ob siceršnjem odkrivanju izročila **Zabavljica Kamničanom postajala kamniška znamenitost**. Vsakdan naprednih meščanov se je tako močno ločeval od njene vsebine, da se ti z njo niso več istovetili in so jo lahko sprejeli kot svojo prepoznavno značilnost. Zabavljice sami niso prepevali, temveč so jo – kot znamenitost – prepisovali. Nekdaj zbadljiva pesem je z zanimanjem za izročilo dobila novo vrednost, vrednost narodnega.

Za izročilo so se zanimali predvsem izobraženci, ki so izšli iz kamniške okolice ali iz kamniških predmestij. Odkrivanje pesemske podobe so razumeli kot prispevek k **poudarjanju slovenstva, hkrati pa tudi kot poudarjanje slovanstva**. Pripadnost slovanstvu so krepili tudi nekateri izobraženci, ki so študirali v Pragi ali pa so se med študijem družili s študenti drugih slovanskih narodov. Bližino z drugimi slovanskimi narodi so poudarjala društva, predvsem sokoli in orli, pomen vezi med Slovani pa je bil razviden tudi iz pesmaric, ki so vključevale pesmi raznih slovanskih narodov.

Med predstavniki drugih slovanskih narodov so imeli v Kamniku posebno mesto Čehi. Za Kamničane niso bili le slovanski bratje, temveč ljudje, ki so sprva dobili delo predvsem v kamniški »cesarsko-kraljevi praharni«, v smodnišnici. Čeprav so nekateri domačini njihovo navzočnost razumeli kot konkurenco, so bili Čehi kot dobri glasbeniki večinoma priljubljeni. Med Kamničani je postala znana pesem, ki je označevala njihove najvidnejše predstavnike; med temi je bil tudi Zika, prvi »pulfermajster« v smodnišnici:

Zika, Fika, Kučera,
Panek, Rihter, Neřima,
to so Pemci,²⁰ tralala.

Ta pesem je bila v mestu znana kot popevka in ni sodila med tiste pesmi, ki so jih zapisovalci zapisali. Čeških priseljencev ni označevala z zabavljivo ostjo, temveč z lahkotnostjo, ki je bila sicer značilna za pesmi druženja ob vinu. Med Kamničani se je ohranjala v več variantah, melodija pa se je sčasoma izgubila.

Ustvarjalnost, v kateri zapisovalci niso prepoznavali ljudskosti in s tem posebnih slovenskih značilnosti, je ostajala zunaj tega zanimanja. To je bila ustvarjalnost, ki je krožila prek spominskih knjig in raznih verzificiranih zapisov, in sicer predvsem v mestu. Mestni otroci so ob godovih ali za božič in novo leto pisali voščila svojim bo-

---

²⁰ Pemci – iz nem. die Böhmen – Čehi.

»Usojam si Vam javiti, da imam zopet nekoliko narodnih pesmic nabranih«

V življenju meščanov sta bili poudarjeni zasebnost in inovativnost; takšna je bila tudi njihova pesemska ustvarjalnost, ki zato ni bila deležna pozornosti zapisovalcev. Spominski verzificirani zapis Cirila Vremšaka. Iz arhiva Toneta Steleta, Kamnik.

trom, s pesmimi in ilustracijami so si meščani voščili med seboj, v verzih so skušali ohraniti spomine na posebne dogodke, tudi na obiske v mestu in na občutenja doživetij v Kamniku in okolici. Te pesmi se večinoma niso širile ustno, temveč so jih obiskovalci zapisovali v spominske knjige ali pa so jih v znak zahvale pošiljali po pošti, včasih tudi z lastnoročnimi ilustracijami.

Izjemoma je bila takšna ustvarjalnost deležna pozornosti javnosti. V *Ljubljanskem zvonu*, v isti številki kot Štrekljev poziv za zbiranje ljudskih pesmi *Prošnja za narodno blago* je bila objavljena pesem, ki jo je hrvaški pesnik in pisatelj Ivan Trnski avgusta leta 1887 zapisal v spominsko knjigo *Kecljeve kopéli*. Pesem je nastala, ko je osemintrideset Hrvatov skupaj s pesnikom letovalo v kamniškem kopališču in zdravilišču Kurhaus. Trnski je v pesem prelił vtise o njihovih izletih, o Kurhausu in parku ob njem, vključno s kipi Lejle, Nejade in Nimfe in z jezercem, po katerem so se vozili s čolnom, hkrati pa je ovrednotil spomine na družabnost in prijateljevanje s Slovenci v času njihovega bivanja v kamniškem letovišču.

Osamdeset sedmog ljeta
najveća nas bila četa –
živi prijmer složna jata
to zemljaka, to Hrvata!
Sjatismo se tuj lastovat
u Kamniku svi ljetovat;
liepo smo se družiti stali,
složno smo se nagledali
Oštrice i do nje Brane,
Planjave i Sedla strane;
bielio se snieg na stieni
gorskom sklopu u zeleni;
Bistrica je žurno tekla,
s Nevljicom se sasad sjekla,
i gdje jedna drugu svlada
pri dnu gore Starog Grada:
tuj se liepa kupelj stvori,
poredani tuj so dvori,
perivoj je naokolo
zastro tuka prudje golo,
u krasnome perivoju
slavuj-ptice milo poju,
kipi Lejla i Nejada
u skrovište mame hlada,
na kršju se Nimfa koči,

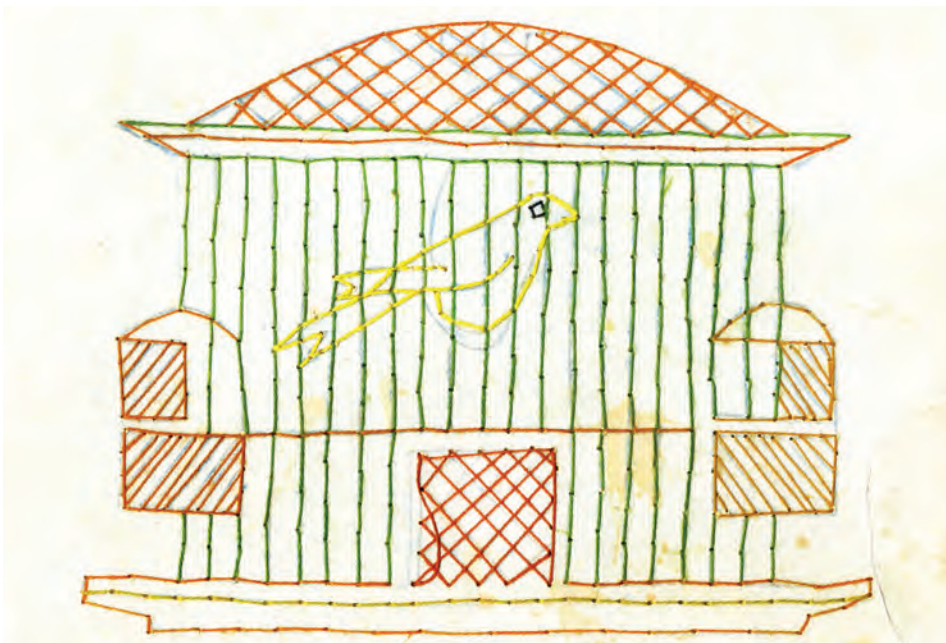
iz svog vrča vodu toči,
ne bi li se komu hćelo
bistre vode kušat vrelo.
I jezerce tuj je malo,
čun i veslo nanj nas zvalo,
tuj se šećuč hladnom lista
nadisasmo zraka čista,
naveslasmo mladji vodom
nazigrasmo stari hodom,
razstasmo se s biedom nagom
opasasmo svježom snagom,
našalismo šale mnoge,
užismo se prave sloge
i jedinstva podpunoma,
kakva nema u nas doma!
Užismo se pažnje blage
Slovenske nam braće drage!
Njim u hvalu, nekadanje
u sloge nam spominjanje
na list isti liepog trenu
bilježimo sva imena:
nek se samo nikada mi
tih imena rod ne srami!!
(Spomen ... 1887)

Ustvarjalnost v mestu je imela namreč več ravni in številne možnosti izražanja, hkrati pa so meščani pri tem cenili zasebnost. Veliko pesmi je zato krožilo le med tistimi, ki so jim bile namenjene, čeprav so jih prevzemali od drugih in jih prenašali, predvsem v spominskih knjigah. Hkrati so zasebnost cenili tudi v doživljanju. Mesto je bilo prostor ulic in trgov, mestne gospode in služinčadi, trgovin in drugačnih obrtnih delavnic, kot so bile na vasi, prostor bogastva in omikanosti. Celu ptičje petje je bilo v mestu drugačno, saj je meščanske domove napolnjevalo petje ptičev v kletkah. Nekateri meščani so imeli več ptičev – »so imel cev gartenfogel«. »Mama je imela na hodnik ne vem kolk kanarčkov, rolerjev, vrvivčkov – to je kanarček posebno vzgojen, da čist tih poje –, cajzelcov, liškov. ... To so bli takrat hišni radioaparati.« Ptičarji so bili v predmestju Podgora, ptice pa so lovili na limanice, ki so jih kuhali iz bele omele. Stari grad je za lovljenje ptic ponujal veliko možnosti, v začetku 20. stoletja pa so v Starem gradu Kamničani lahko poslušali celo petje divjega petelina.

»Usojam si Vam javiti, da imam zopet nekoliko narodnih pesmic nabranih«

Stiki z letoviščarji so v mesto vnašali družabnost, včasih povezano tudi z novo ustvarjalnostjo. Druženje v parku kamniškega zdravilišča Kurhaus. Iz arhiva Alberta Čebulja, Kamnik.

Zvočni svet meščanov je poleg glasbene ustvarjalnosti izpolnjevalo petje ptic, ki so jih meščanom prinašali ptičarji. *Ptiček v kletki; leta 1911 izvezla Pepca Grašek v otroškem vrtcu pri sestrah usmiljenkah v Kamniku. Zasebni arhiv.*

Pozornosti tistih, ki so želeli prestreči zvočno podobo izročila, se je izmaknila tista zvočnost mestnega obrobja, ki je skupaj z omikano podobo mesta označevala stari Kamnik. Na Grabnu so kovali žeblje in cepine, kot so jih poznali le štubajski²¹ kovači. Na začetku Grabna sta bila žaga in mlin, na Produ usnarne, v Novem trgu, ki ga je zaznamovalo kmečko delo, je bilo slišati klepanje kose, na Perovem pa tudi mlin. Udarce kladiv kovačije na Starem trgu pod Malim gradom pa so utišale stene starih hiš, ki so oklepale trg. To zvočnost so z zvočnostjo okolja povezovali zvonovi, ki so jih ljudje slišali po svoje, kot odzvanjanje zgodb o faranih njihovih cerkva. Njihove melodije in zgodbe je ohranil France Stele (GNI O 6173).

Tako kot zapisovalcev večinoma ni zanimalo izročilo, značilno le za meščane, niso bile opažene tudi posebne navade, ki so zaznamovale predmestja kot prostore stikanja mesta in okolice. Predmestja so zaznamovale mitnice, ki so nadzorovale vstop v mesto. V predmestjih so se zadrževali fantje, ko so šli na nabor, in možje in žene, ki so šli na semenj. Takšen je bil tudi Novi trg, ki je z zbiranjem in petjem ob Tomanovem »znamnu«²²

²¹ Kovači iz Stubaitala na Tirolskem, ki so že v 14. stoletju sloveli po svojih izdelkih.

²² Izraz znamenje na kamniškem območju pomeni znamenje in kapelico. Sinonimnost je ponekod utemelje-

»Usojam si Vam javiti, da imam zopet nekoliko narodnih pesmic nabranih«

spominjal na vas, čeprav je bil kot predmestje del Kamnika. V predmestjih, predvsem v Podgori, je počivala živina na poti na semenj ali na dolgih poteh s Štajerske. Pri nekaterih predmestnih hišah so posamezni okoličani iz hribovskih vasi puščali svoje okovane čevlje, da so lahko vstopili v mesto.

Simbolno istovetenje meščanov z vrednotami okoličanov, namenjeno izražanju narodne pripadnosti, pa je v začetku 20. stoletja v Kamniku dobilo nove možnosti v **likovnih upodobitvah idiličnega podeželja**. Slikar Maksim Gaspari, v katerem je veterinar in zbiralec Josip Nikolaj Sadnikar v času, ko je bil Gaspari na Šutni pekovski vajenec, prepoznal slikarski talent, je po šolanju leta 1906 vnovič prišel v Kamnik. Po Sadnikarjevem nasvetu je začel slikati tiste podobe iz vaškega življenja, ki so imele tedaj za meščane posebno vrednost: podobe idiličnega podeželja, povezanega s šegami, z domačnostjo in z varno pripadnostjo slovenstvu. Podobe srečnih otrok, ki jih varujeta izročilo in domačija, slike vasic, kjer razlike med ljudmi pomenijo le pisanost vaškega življenja. Idealizaciji pesmi se je pridružila idealizacija vidnega sveta.

Meščani, ki so spremljali te upodobitve in zanimanje za pesemsko izročilo podeželja, velikokrat niso imeli predstave o tem, kako ti ljudje živijo. Zbiranje pesemskega izročila namreč ni neposredno spodbujalo zanimanja za življenje v okolici, prav tako okoličani za meščane zaradi vrednosti ljudskih pesmi, ki naj bi jih peli po deželi, niso bili nič bolj upoštevani. Kamniška okolica je postala zanimiva predvsem zaradi izletov, na katerih so se meščani seznanjali z drugačnostjo življenja na vasi. Proti koncu 19. stoletja pa so vedno večjo privlačnost pomenili Grintovci.

Tako kot so okoličani videli mesto skozi poenostavljeno predstavo, razvidno iz pesmi o kamniških purgarjih, so tudi meščani svojo okolico poznali le kot zanimivost, ki jo je z njene sončne plati vredno pokazati tudi obiskovalcem. Kultura podeželja, torej kamniške okolice, je bila kljub številnim povezavam med mestom in vasmi meščanom v marsičem neznana.

Meščani so namreč za izražanje slovenstva potrebovali **simbole, ki niso bili vezani na njihovo neposredno kmečko okolico**. Ta okolica je bila preveč preprosta, da bi se postavljali z njo. Drvarji, zaposleni v kamniški Meščanski korporaciji, fantje, ki so po naborih z razgrajanjem v gostilnah in petjem po kamniških ulicah jezili kamniška mestna policaja, kmetice, ki so iz bližnjih in oddaljenih vasi v koših na trg prinesle svojo zelenjavo, niso mogli biti vzor za svečano podobo slovenstva, v katero so se v prazničnih dneh želeli odeti kamniški meščani in pokazati svoj nacionalni ponos.

Po noše, ki so kot pripadnostni kostum izražale slovenstvo, so zato Kamničani odhajali daleč, na Koroško, kjer so bile zaradi »zibelke slovenstva« še bolj »slovenske«. Le kakšen dragocen izvezen zlati modrc ali peča sta se ohranila na podstrešjih tistih meščanskih hiš, kjer se ne dejavnost ne obleka nista dosti ločila od kmečke. Ne le po noše, tudi po pesmi, ki so jih peli, so šli v kraje, ki jih delavci, zaposleni pri kamniški Meščanski korporaciji, in njihovi prodajalci na trgu niso poznali: pesmi, zapisanih v njihovi okolici,

---

na tudi v tem, da je bila kapelica zgrajena na mestu prvotnega manjšega znamenja. Najstarejše Tomanovo znamenje je bil monolit, ki je bil prenesen v Binterjevo zbirko na Šutni. Na njem je bil med drugim upodobljen tudi sveti Anton.

niso vnašali v meščanske domove in na prireditve Narodne čitalnice. »Narodne pesni« iz Tuhinjske doline, ki jih je zbral Srečko Malenšek (Národne pesni ... 1890), so morale najprej priti v osrednjeslovensko zakladnico, da so jim prisluhnili tudi v Kamniku.

V vabilih obiskovalcem Kamnika in okolice in v oglašanju društvenih prireditev pa so vendarle radi poudarili lepote vaškega življenja: »Krščansko slovensko izobraževalno društvo v Mekinjah vabi k ljudski veselici dne 13. julija. Na bogatem in zanimivem sporedu so nova igra, novi kupleti, petje, tamburanje itd. Koncertuje slavna kamniška godba. Postrežba v pavilijonih skrbna. Pohitite v obilnem številu v rajsko kamniško okolico!« (Krščansko ... 1911)

Meščani so svojo narodno zavest poudarjali z ljudsko kulturo, vendar ne s kulturo neposredne okolice. Kamničani v »narodnih nošah«, ki so jih kupovali na bližnjem Koroškem; spredaj Jožko Stele, garderober Narodne čitalnice, brat zapi-sovalca ljudskih pesmi Franceta Steleta. Zasebni arhiv.

»Pohitite v obilnem številu v rajsko kamniško okolico!«

Meščani, ki so hodili na izlete v okolico in v kamniške planine, so podeželje doživljali kot slikovito in vabljivo pokrajino. Življenje so opazovali kot zanimivost, tako kot naravne lepote, ki so jih hodili občudovat na svojih sprehodih, predvsem tistih v »Obljubljeno deželo«, torej proti Grintovcem. Pri tem so redko opazili revščino, ki se je marsikje skrivala za navzven idiličnimi podobami vasi. Razširjeno predstavo o življenju na deželi je odslikavala podoba otrok na paši, ki brezskrbno igrajo na piščalke in prepevajo. **Vsakdanjost na podeželju pa je bila večinoma daleč od teh predstav**, tudi vsakdanjost nekaterih otrok, ki so jih kmetje še sredi osemdesetih let 19. stoletja pošiljali na pašo v gozd; ta paša je bila zaradi varovanja gozdov že stoletje pred tem prepovedana.

»Pri C. kr. okrajnem glavarstvu v Kamniku se je za nekaj časa uvedla praksa, da ono na podlagi gozdne postave in njenih kazenskih določeb obsoja otroke, ki še niso nastopili niti najstarejšega leta, zaradi paše po gozdih na zapor, 'arrest', ktera kazen se izvršuje deloma pri c. kr. okrajni sodnji v Kamniku, deloma pri oni na Brdu, ker okrajno glavarstvo nima lastnih prostorov za zapor« (Deželni ... 1886: 2). Otrokom, ki so jih za šest ur zapirali skupaj z drugimi kaznjenci, se je na pobudo pravnika in pisatelja Janka Kersnika postavila v bran slovenska inteligenca, vključno z urednikom *Novic* Janezom Bleiweisom (prav tam).

Ne le izkušnje otrok, tudi vsakdanje življenje odraslih je odslikovalo velika razhajanja med predstavami meščanov in resničnostjo. Meščani so v precejšnji meri poznali temeljne gospodarske dejavnosti posameznih območij kamniškega zaledja, večinoma pa niso imeli vpogleda v vsakdan, ki se je skrival za pročelji slikovitih kmetij ali za navidezno ljubkostjo malih bajt, ki so dopolnjevale podobo vasi. To življenje so ocenjevali predvsem po stikih, ki so jih imeli z okoličani v mestu, torej po ljudeh s podeželja, ki so prihajali v mesto kot služkinje ali hlapci, po kmeticah, ki so na trgu ali po hišah, kjer so imele svoje odjemalce, »konte«, prodajale maslo, jajca ali kmetijske pridelke, po delavcih, ki so našli zaposlitev v kamniških tovarnah, po fantih, ki so prihajali na nabor, in drugih okoličanih, ki so občasno prišli k frančiškonom ali na Kalvarijo v postu. Največ srečevanje pa so omogočali prav sejmi in redni tržni dnevi.

Poseben način spoznavanja značilnosti življenja okoliških prebivalcev pa je ponujala zabavljica, ki je krožila tako po kamniški okolici kot po mestu. To ni bila znana *Zabavljica Kamničanom*, temveč **zabavljica, namenjena prebivalcem vasi v kamniški okolici**.

1. Kdo, kdo, kdo so pa to?
Tunčanj so to!
Tunčana vsak pozna:
hruško v rokah ima.
Kdo, kdo, kdo so pa to?
Kdo, kdo? Tunčanj so to!
2. Stranjana pa vsak pozna,
coklje v rokah ima.
3. Podgorca pa vsak pozna,
lečo v rokah ima.

Podeželje je meščane privabljal predvsem s svojo slikovitostjo, ki je v očeh meščanov vključevala tudi podobe ljudske kulture. *Mekinje s Kamniškimi planinami po letu 1911, kolorirana razglednica. Izvirnik hrani Tadeja Voje Bergant, Kamnik.*

4. Mekinčana vsak pozna, špago za pas ima.
5. Mlačana pa vsak pozna, pisker v rokah ima.
6. Gožžana pa vsak pozna, volno v rokah ima.
7. Šentjurčana pa vsak pozna, berač v rokah ima. (Kdo ... b. n. l.)

Da se je ta pesem ob koncu 19. stoletja zagotovo še pela, dokazuje Štrekljeva pripomba: »Kakor v 1–6 se pojo tudi ostala dvostišja« (SNP IV 1908–1923: 686). V vaseh okrog Kamnika so v to pesem vključevali tudi kamniške meščane:

Kamničan se zmed vseh pozna:
slamnik na glav ima (SNP IV 1908–1923: 686, št. 8544).

Večina oznak, pripisanih posameznim krajem, ki so jih ljudje imenovali tudi »primiki« (Priimki ... b. n. l.), je označevala temeljno dejavnost prebivalcev določenih vasi ali katero od drugih prepoznavnih značilnosti.

Zabavljica je torej kljub zbadljivosti nakazovala **temeljne značilnosti nekaterih naselij**. Vasi okrog Kamnika so kamniški trg zalagale s kmetijskimi pridelki, med katerimi so nekateri dobili označevalni, simbolni pomen. Vas Podgorje, ki je Kamnik zalagala z

»Pohitite v obilnem številu v rajsko kamniško okolico!«

Slikovitost podeželja je marsikdaj prikrivala nizek socialni položaj prebivalcev. *Hiša na Vrhpolju pri Kamniku, konec 19. stoletja; ob zastekljenih oknih so vidni sledovi nekdanjih oken, ki so se zapirala »na smuk«, z deskami. Iz arhiva Demetra Sadnikarja, Kamnik.*

raznimi poljščinami, je v pesmi zabavljivo označevala leča, območje Tunjic sadje, kar je predstavljala hruška. Na vsem hribovitem območju so imeli veliko ovac, za Gojžane, prebivalce vasi Gozd, pa je bila to najbolj opazna značilnost: na podlagi oznake, ki so jo poznali iz zabavljičice o prebivalcih drugih krajev, znane tako kot zabavljičica o kamniških meščanih, je veljalo, da ima »Gozzd volno« (Kdo ... b. n. l.).

V okoliških gozdovih so veliko žgali oglje, posebno na Kopiščih, na območju Palovč in Vranje Peči, kjer je gozd nudil ljudem najpomembnejši dohodek: iz bukovih drv in gabra so spomladi in jeseni delali »kupé«. Največji kmet je prodal pet ton oglja letno. V Mlaki pri Komendi in v sosednjih vaseh so se ljudje preživljali z izdelovanjem glinene posode, ki so jo vozili po raznih krajih Avstro-Ogrske, zato so v zabavljičici dobili oznako lonca, »piskra«. Iz Palovč so na kamniški trg vozili češnje, kovačem pa oglje, česar zabavljičica ne omenja, prav tako v njej ni zajet odnos do prebivalcev vasi v pobočju Grintovcev. Te vasi niso imele neposrednega stika s Kamnikom in ne svojih posebnih znakov. Brez simbolnih oznak so bile tudi vasi v Tuhinjski dolini. Vrv kot oznaka Mekinj in Križa je nakazovala upravno oziroma sodno oblast: pomenila je namreč kaznovanje prestopnikov. Simbol Suhadol, žaba, je opozarjal na mlake v vasi in v okolici, ki so vaščanom s prodajo rakov na ljubljanski trg prinašale zaslužek.

Simboli, s katerimi je ta zabavljica označevala prebivalce nekaterih vasi okrog Kamnika, so razkrivali odnos meščanov do okoličanov, zabavo ob pogledu na njihov vsakdan, hkrati pa tudi nasprotja med posameznimi območji oziroma vasmimi. V pogledu, ki ga izraža pesem, so bili prebivalci teh vasi vsi enaki, z značilnostmi, ki jim jih je pridala pesem, pa so bili vredni manj od tistih, ki so pesem peli. Z oznakami, uporabljenimi v pesmi, so se označevali tudi prebivalci posameznih vasi med seboj, Kamničanom pa so v tej pesmi pridajali oznako slamnika, sicer uporabljeno tudi v rekle »U Kamənk po slamənk«.

Označevanje vasi s skupno značilnostjo je bilo mogoče samo s pogledom od daleč in z zavestjo, da so drugi slabši samo zato, ker se v nečem ločujejo od tistih, ki so jih ocenjevali. Takšne oznake so velikokrat služile le temu, da so se ljudje v določeni skupnosti čutili bolj povezane in pomembnejše od drugih.

Prav tako močna ločevanja, kot so bila med posameznimi vasmimi, so bila premoženjska razlikovanja, le da za zunanje opazovalce niso bila tako opazna, razen če so označevala vso vas. To je veljalo za vas Moste, ki so imele kot znak psa; po mnenju prebivalcev sosednjih vasi naj bi ga zaradi revščine stiskali za mast. Socialni pomen naj bi vsebovala tudi oznaka za lončarje iz Mlake pri Komendi.

Pomembnejše od tega ločevanja pa je bilo v vsakdanjem življenju **premoženjsko razlikovanje** posameznih družin. Temeljno ločevanje je bilo v tem, ali so imele svojo zemljo ali ne, predvsem pa so se ločile po velikosti posestev. Gruntarjev, torej posestnikov, ki so imeli cel grunt, je bilo malo; več je bilo polgruntarjev, torej posestnikov, ki so svoj grunt razdelili med dva dediča. Največ teh delitev je bilo ob uvedbi splošne vojaške obveznosti, torej po letu 1769; z delitvijo posestev so namreč starši dva sinova rešili dosmrtno vojaške službe. Te kmetije so bile prepoznavne po oznakah »zgornji« in »spodnji«, kar je bilo pogosto predvsem na tunjiškem območju. Ponekod so kmetije delili še na četrtnine, redko pa tudi na osmine: skrb za zemljo je bila namreč velikokrat pomembnejša od skrbi za druge potomce.

Poleg gruntarjev je bilo zato na kamniškem območju veliko kočarjev, torej ljudi brez zemlje, ki so jih ponekod imenovali bajtarji, in gostačev, tistih, ki niso imeli niti svojih hiš in so živeli pri večjih kmetih. Zelo veliko bajtarjev je bilo v območju pod planinami, pod Grintovci. Tiste dele vasi, kjer so živeli reveži, so ponekod imenovali Kurja vas; ti so imeli namreč namesto živine samo kokoši. V nekaterih vaseh so ločevali le gruntarje, polgruntarje in bajtarje, ljudi, ki so hodili na dnino, »v tabrh«, da so lahko preživeli.

Gruntarji in polgruntarji so imeli navadno hlapce, dekle, razen če je bilo pri hiši dovolj stricev in tet. Odrasli otroci so šli služiti tudi tam, kjer so imeli grunt, če jih je bilo veliko, predvsem iz hribovskih kmetij. Kjer so imeli pri hiši več poslov, so bili ti med seboj razdeljeni po položaju, na primer pastir, »ta mala« dekla, »ta velka« dekla, »ta mal« hlapec in »ta velk« hlapec. Nekdanje skupne posesti, »gmajne«, so bile do konca 19. stoletja večinoma razdeljene, zato so imeli kmetje namesto nekdanjih skupnih pastirjev svoje pastirje, včasih pa je za pastirja služil najmlajši otrok v družini, ki je bil že sposoben za delo.

Kljub delitvi nekdanjih skupnih gmajn so imeli v nekaterih krajih še skupne pastirje, črednike, ponekod imenovane »vovárji« (Šuštar Ma. 1975: 214). Povezavo s skupnim

pastirjem, »vovárjem«, nakazuje tudi poimenovanje hriba Vovarja; ta je bil v začetku 20. stoletja še neporašččen, torej primeren za pašo. Pastirji so se od črednikov ločevali ne le po svoji družbeni vlogi, saj so pasli živino posameznih gospodarjev, temveč tudi s pesmijo, z glasbili in zvočili. »Precej ko je spomlad, verba, rekitje mževno, pasterji si naredijo piške, ki zvečer veselo dam pripiskajo in priženo drobnco, tako napovejo, de se je začela spomlad. Polet pokajo in piskajo na perje, kader nimajo korobača ali gajžle, de se jim je žvegu znučov, scofov, in nimajo preje, deb ga podpledl. De se umes ne manka veselga in glasnga petja – pojo pesme koker jih slišjo doma in u cerkvi. Ktere otroke vadjo o petji u šol, jo naj bolj ubran zapojo na paš in gredoč dam.« (Pastirji ... b. n. l.)

Vloga skupnih vaških pastirjev, črednikov, »vovárjev«, je bila drugačna, drugače pa so tudi opozarjali nase oziroma klicali živino: trobili so z rogovi, včasih pa so pokali s korobači, ko so zjutraj na določenem mestu klicali gospodarje, naj spustijo živino. Temu glasu je sledila tudi čreda. »Zutrej gre čednk po vas in u roh trob, da mu žvino spušajo s hlevov. Čeda gre za glasom – čednkam. S korobačem poka in žvina, čeda, gre za glasom.« (Prav tam) Na isti način so živino zvečer tudi delili.

Posebno vlogo so imeli pastirji na Veliki planini. Zaradi volkov so tedaj pasli samo moški. Njihovo vlogo so zaznamovali rogovi, ki so bili dveh vrst: prve so bile do enega metra dolge »prde«, ki so jih naredili iz muževnega vrbovega lubja, »kože«. Nanje so trobili, dokler so varovali živino pred zvermi, predvsem pred volkovi. Pozneje so jih rabili samo še za zbujanje pastirjev za jutranjo molžo. Ob teh so imeli tudi živalske rogove, ki so bili trajnejši (Cevc T. 1993: 46). Rogovi so pastirjem dajali tudi posebno veljavo.

Redki kmetje so imeli ob koncu 19. stoletja še gostače, torej družino, ki je živela v kmetovi bajti oziroma kajži. Če je gostač to bajto odkupil, je prejšnji odnos večinoma ostal: vsako kmetovo uslugo je gostač zato dolgo odsluževal z delom, marsikdaj ob stalnih ponižanjih, v katerih se je ohranjal nekdanji odnos gospodarja do posla: »Kaj boš ti, revež!?!« Gostače so ponekod imenovali kajžarji.

Bolj zapletena struktura prebivalstva je bila ob graščinah, predvsem ob graščini Križ, vendar sta te ljudi povezovali pripadnost gradu in socialna varnost. Osebe, zaposlene na sami graščini, je imelo najboljši položaj in z drugimi zaposlenimi ni imelo stikov. Med njimi je bil tudi kočijaž, ki je bil »za ta lepe konje«. V objektih pod graščino so živele družine gostačev, poljskih delavcev. Eden od graščinskih delavcev je bil »majer«, pastir. V drugem »grajšinskem« poslopju so stanovali posli, ki so delali v »štali«: nadhlapec, konjski hlapci, goveji hlapci in dekle. Nekateri delavci niso živeli v graščinskih poslopih in so jih najemali dnevno; ob največjih delih, kot na primer ob košnji, pa so okoličani, tudi ljudje iz vasi pod planinami, še v dvajsetih letih 20. stoletja hodili »na tvako«: ohranila se je obveznost dela, imenovana tlaka, za katero so dobili določeno plačilo. Vsa vas pa se je zaradi graščine čutila pomembnejšo: »Križ je biv zmerej neki več. Graščina j velik dava.«

Graščine so pomenile izjemno nasprotje kmečkemu okolju: za ljudi na podeželju so bile svet, o katerem so si pripovedovali zgodbe in peli pesmi. Te pesmi so se navadno ohranjale dlje, kot je živel spomin na ljudi, o katerih so pesmi pripovedovale. Tudi pripovedna pesem o hlapcu, kaznovanem na graščini Križ, je živela med ljudmi še potem, ko je graščina izgubila sodno pravico – ko so to vlogo prevzeli uradi v bivšem samostanu

Življenje na gradovih je pomenilo popolno nasprotje življenju preprostih ljudi, kljub temu pa so bili gradovi ponos naselij in pomemben del njihove prepoznavnosti. *Dvorana gradu Križ ob koncu 19. stoletja; na desni freska bitke pri Sisku, spomin na vojskovođjo Andreja Auersperga. Iz arhiva Nika Sadnikarja, Kamnik.*

klaris v Mekinjah in je mučilne naprave v kletih kriške graščine, hkrati z mečem za obglavljanje obsojencev, načela rja.

Čurežov Jaka

- 1 Jaka so lovile sodnice tri,
kriška, goriška, smledniška.
»Goriški, kriški ne bežim;
smledniške se zlo bojim,
5 beriča imajo hudiga,
pisarja gerdoglediga.
Berič me bo vezal pretrdo,
pisar bo gledal me grdo.«
Jaka komaj zgovori,
10 že kriška rihta tu stoji.
Jaka hitro vjamejo,
pretrdo ga zvežejo.
Na Križ ga k sodbi peljejo
in ojstro izprašujejo:

- 15 »Kdo je tebi dal ta svet,
de cerkev šel si ti odpret?«
»Dala je mežnarjova dekla,
ko cerkev je pometala.«
»Kako si, Jakec, jo plačal?«
20 »Z žeganim trem oblatmi
iz lepiga tabernakelna.«
»Oh, Jaka! Jaka, Čurežov!
za to boš ti glavico dal,
ker si Judam Boga prodal.«
25 V lin kriška grofinja stoji,
še tako pravi, govori:
»Oh, Jaka je lepó telo,
zanj škoda bode premočno!
Peljite njega notri v Rim,

30 de tam pokoro on stori,
potlej bode Jakec naš
pri nas grozno lep kočjaž.«
Tako je rekel kriški grof:
»Kdor za Jakca prosil bo,

35 ta bo z njim vred dal glavó.
Ko bi Jakec ne bil Boga prodal,
gotovo glavce bi ne dal.«²³
(Korytko, ur. 1839: 98–99)

Za meščane so bile graščine hkrati z vasmi del slikovite podeželske pokrajine, pesmi, ki so se ohranjale med ljudmi o grajski gospodi, pa izjemne stvaritve preprostega ljudskega duha. Pri dojemanju ljudske ustvarjalnosti, ljudskega duha, se meščani niso spraševali o tem, kdo je te pesmi ustvarjal in kako so prihajale med ljudi. Tisti, ki so iskali pesemsko izročilo, niso vedeli, da je največ teh pesmi tam, kjer so ljudje živeli v stiku z mestom, ne pa v odmaknjenih vaseh pod planinami: marsikdo iz teh vasi namreč ni videl Kamnika, dokler ni odrasel.

Medtem ko so meščani idealizirali podobo podeželja, so si podeželani, ki niso imeli svojega imetja, želeli dobiti službo v mestu, teh služb pa je bilo malo in so bile večinoma dosegljive s posredniki. V mestu so se kot hlapci zaposlovali tudi fantje in dekleta z velikih kmetij v okolici, ki niso dedovali kmetij. Nekateri hlapci so se, če je umrl gospodar, poročili z vdovami, izjemoma pa je prišlo tudi do nasledstva. Od konca 19. stoletja naprej je bila zaželena tudi zaposlitev v tovarni, predvsem v smodnišnici, kjer pa so večinoma zaposlili le enega človeka v družini. Vse do prve svetovne vojne je veliko deklet odhajalo tudi na služenje v Trst, moški pa so iskali delo v tujini.

Podeželje je kljub počasnim spremembam ohranjalo svoje značilnosti, vezane na način kmetovanja. Zaradi materialne stiske so ljudje obdelali, kar je bilo mogoče: njive so bile tudi v zelo strmih predelih, senožeti v planinah pa so kosili. Pridelovali so različne kulture, le pridelavo lanu so že v začetku 20. stoletja v nižinskih vaseh opustili. Takrat so tudi svet v nekaterih dolinah, kjer so prej namakali lan, razdelili; skupen je ostal le tisti del ob potokih, kjer so ženske prale; tam so bili nameščeni tudi perilniki. Posodabljanje kmetijstva je med nižinske in hribovske vasi začelo vnašati razlike.

Družine so bile večinoma velike. V številu otrok so nekatere še posebno izstopale: v Češnjicah v Tuhinjski dolini so imele na primer tri hiše skupaj trideset otrok, saj jih je bilo v eni hiši petnajst. Znana je bila družina iz Tuhinjske doline, kjer so imeli štiriin-dvajset otrok. V povprečnih družinah je najstarejši dedoval grunt, tisti, ki se niso poročili, pa so ostali doma kot strici in tete. Redko kdo se je dedovanju grunta odpovedal. Tako se je na primer gruntu odpovedal kak fant, ki je več poletij preživel na planini kot pastir, izjemoma pa tudi kdo, ki mu je poklic zagotavljal pokojnino, kot na primer železničarji. Na splošno pa se tisti, ki jim je bil namenjen grunt, niso usmerjali v druge poklice.

Premoženje je na vaseh pomenilo močno ločnico, revščina pa je zaznamovala predvsem tiste bajtarske družine, kjer oče ni imel možnosti za **zaposlitev**. To je veljalo tudi za kamniška predmestja, predvsem za predmestje Žale. Tam so se v nekaterih družinah preživljali z divjim lovom, predvsem z lovom na srne. Poleg tega so moški v Tunjci »na roke« lovili ribe in rake, otroci pa so za potrebe smodnišnice za kuhanje lovskega oglja nabirali krhliko.

²³ Sodnice – sodnije; goriška sodnja – sodnja iz Goričan; rihta – sodišče; redakcija M. K.

Tisti, ki so dobili delo v porajajoči se industriji v Kamniku, predvsem v smodnišnici, so se čutili najbolj preskrbljene. Poleg industrije, ki je od sredine 19. stoletja naprej spreminjala severni del Kamnika oziroma bližnje Mekinje, je industrija proti koncu stoletja vedno bolj zaznamovala tudi južni del novega Kamnika, Perovo. Obrt in industrija sta spreminjali tudi strukturo naselij južneje ob Kamniški Bistrici, predvsem Šmarco, in sicer z razvojem ščetarske obrti. (Glej Kumer M. 2014)

Za močna kmečka naselja jugozahodno od Kamnika so bile značilne velike kmetije, ljudje pa so iskali tudi različne dopolnilne dejavnosti: veliko ljudi v Tuhinjski dolini in v območju južno od Kamnika je pletlo slamnate kite za mengeško in domžalsko slamni-karsko industrijo. Kite so pletli tako moški kot ženske. »To je šlo v dnar.« Iz Suhadol so v Ljubljano vozili naprodaj rake, ki so jim sredi poti do Ljubljane, v Trzinu, morali menjati vodo. Nekatera naselja z majhno posestjo so zaznamovale drobne obrti, kot na primer Moste, z uspehi teh obrti pa je prihajalo do trenj med njimi in prebivalci sosednjih naselij. Klekljanje, ki se je ohranjalo v vaseh pod planinami, je dajalo slab zaslužek. V tem območju so moški iskali delo v kamniški Meščanski korporaciji večinoma kot gozdarji, v Črni kot rudarji, najmanj možnosti pa so imeli v vaseh Tuhinjske doline.

Delo v svoji okolici so iskali tudi mali **podeželski obrtniki**, predvsem čevljarji, »šuštarji«, krojači in šivilje, ponekod tudi mizarji. Ti so namreč hodili »v štero«, delat po domovih; pri večjih kmetih oziroma pri velikih družinah so ostali ves teden. »Štera« je omogočala druženje ob obrtniku, marsikdaj pa tudi skupno petje in prenašanje pesmi; nekateri obrtniki so bili znani po tem, da so radi peli in žvižgali, zato so jih otroci radi poslušali. Šuštarji so bili tudi nekateri organisti oziroma cerkovniki.

»Štera«, torej delo obrtnika na domu naročnika, je bila torej priložnost za družabnost. »Zmerez je ku bo, dā je pršu šuštar dam, po j pa po en tedān duma biv, pa čevle devov pa pupravlov, stare pupravlov pa nove devov. Fantje so pa hodil ponoč h tistmo šuštarjā, ku dā so do ene dveh fantje u hiš bli pa vpil pa šnops pil, šuštar je pa čevle devov. Prāke jutrā j pa spat šu. Ene šter, pet dni je šuštar pr hiš biv.« Na kmetih so hodili »v štero« preprosti obrtniki, kot na primer krojač, ki je »hvače devov pa tako reč«. Odhod očeta »v štero« je bil za otroke posebna sprostitiv. »Mi smo bli kār srečni, k so šli. Tiste mašine so šle vān, pol smo pa luhka do okna pršli, otroc. So hodil po hišah šivat, k so jih prosil. So šli v Polano nad Selam pa drgām. Za ceu tedān so šli.«

Po vaseh so hodili tudi obrtniki, ki so popravljali dežnike, lonce in druge predmete, nekatere med njimi so ljudje že od daleč prepoznali tudi po klicih, s katerimi so opozarjali na svojo dejavnost. Nekateri so privabljali ljudi s pesmimi, ki so prinašale zanimive ali vznemirljive zgodbe.

Med tistimi, ki so od hiše do hiše vozili naprodaj svoje izdelke, so bili tudi lončarji z Mlake in okoliških krajev. Leta 1880 je bilo na Mlaki šestindvajset lončarjev, na Poborštu devetnajst, na Gmajnici devet, na Gori štirje, na Klancu dva, na Križu in v Kaplji vasi pa po eden (Statistischer ... 1880: 262). Delo lončarjev je bilo težko in slabo vrednoteno. Glino, ki so jo dobivali v Repnjah, so morali najprej namočiti, jo z nogami obdelati, izločiti kamenje in pesek in jo pripraviti za oblikovanje. V to delo, ki je bilo posebno naporno v mrazu, so vključevali že majhne otroke. Oblikovane izdelke so prvič žgali osem

do devet ur. »Ko se ohlade, znosmo jih iz pečnice van in preberemo, dobre za pofarbat, ta skažene pa preč zmečemo.« (Lončarstvo ... b. n. l.) Glazuro so kupovali; za zeleno barvo so med glazuro dodajali baker, za črno železo, ki so ga dobivali v Javorniku, za rumeno so doma nabirali rumeno kamenje, prav tako so za modre ali bele sklede vmešavali pesek iz okoliških potokov. »To se more z glazuro pomešan nest u mlin in skupej semlét usako farbo zase« (prav tam). Po vnovičnem žganju so bili lonci, ki med žganjem niso popokali, pripravljene za prodajo.

Posoda, ki so jo izdelovali, se je ločila po namenu in po velikosti. Otroci, ki so morali začeti s šestimi ali sedmimi leti, so najprej izdelovali igrače za druge otroke in malo posodo, z leti pa so se lahko lotili zahtevnejših izdelkov, če so bili dovolj spretni. »Delamo in žgemo tele lonca in igrače: frakliške, masliške, poliške in firklške piskrce, potem kuhovnce; dežnike za dežo; črne lonca za svensko skuho; rožnike al tegelce za rože; regle ali pokrvalke za lonca; poliče, majolke, krugle za vodo; vrče za jesih; latuce za mleko; čaple za smetano; trinoge ali koze za potico peč; omivalnike za omivat; fertole za žegnano vodo, šalce, sklece in sklede iz katerih jemo.« Izdelke so vozili naprodaj v bližnjo okolico in v oddaljene kraje: »Vozmo jih u Terst, Reko, Gorico, na Tirole, na Korošk, nekej tud na Štajarsko, in po usem Kranjskim koker jih ker naroči.« (Prav tam)

Delo lončarjev, ki ga je v svojem zapisu ob srečanju z lončarjem Janezom Kočarjem poleti leta 1904, malo pred svojo smrtjo, zabeležil Gašper Križnik, je v začetku 20. stoletja usihalo: »Grejo u Ameriko ali pa u fabrike. Usak se sramuje bit lončar; ga povsod zavidajo in zanečujejo. Sčasama bo paršla ta reč per nas van čez kej let« (prav tam).

Zaposlovanje v kamniški obrti in industriji, ki je bilo privlačnejše od tradicionalnih dejavnosti, je spreminjalo **razmerje med mestom in okoliškimi vasi**. Večina podeželanov tega ni občutila, saj se premoženjsko s Kamničani ni mogla primerjati. Najpomembnejša priložnost za srečevanja meščanov in okoličanov so bili sejmi. Ob sejemskih dneh so vsi trgovci od mesta do Šutne dali »robo« na ulice, na »štante« pred trgovinami, obrtniki in prodajalci pa so prihajali tudi iz drugih gorenjskih mest in trgov. Zaradi vrveža kamniški otroci niso imeli pouka. Takrat so tako meščani kot okoličani lahko kupili vse, kar so potrebovali, tudi orodje in obleko. Vrvež na sejmu in blago, ki so ga prodajali na stojnicah, je vaščane, posebno tiste iz oddaljenih vasi, očaralo: Kamnik so dojemali kot veliko in bogato mesto, kjer je mogoče kupiti vse. Okoliški otroci so bili te podobe redko deležni: odrasli so namreč otroke le izjemoma jemali s seboj v mesto, posebno možje. Marsikateri možki je po daljšem postanku v kateri od kamniških gostiln težko našel pot domov. Velike težave na poti domov je opravičevalo prepričanje, da so ga pri tem vodile »babe«, torej čarovnice.

Premožnejši okoličani pa se ob stiku s Kamnikom v materialnem pogledu niso čutili podrejene, zato so se življenju in simbolom, ki so odlikovali meščane, želeli približati tudi sami. To so bili ljudje, ki so s spretnostjo in s prizadevnostjo s premoženjem presegli marsikaterega kamniškega meščana, vendar meščanom, purgarjem, pri izražanju družbenega statusa niso bili enakovredni. Pri gospodarsko uspešnih okoličanih se je dolgo ohranjala zabavljava o kamniških purgarjih, še dlje pa spomin nanjo. Mednje so sodili domžalski slamnikarji, ki so prodajali svoje slamnike tudi v Kamniku na Šutni, med pre-

možne okoličane so se uvrstili lesni trgovci iz Tuhinjske doline in posestniki v nižinskem območju, ki so uspeli s katero od obrti. Nekateri med njimi pa zabavljice o kamniških purgarjih niso več poznali, ker jih svet preteklih pravic ni zanimal: svoje življenje so spreminjali z dejavnostjo, ki jih je približevala meščanom.

Ne glede na gmotni položaj tistih, ki so v svojem poslu uspeli, so ločnice med okoličani in kamniškimi meščani ostajale. Te ločnice so imele poseben simbolni pomen, vidne pa so bile predvsem ob posebnih priložnostih, ob procesijah. V Kamnik so namreč ne le ob sejmi, temveč tudi ob velikih praznikih prihajali tisti okoličani, ki so spadali v kamniško župnijo. Ne glede na to, kako premožni so bili, so morali biti tudi navzven razpoznavni kot okoličani. Posestnik s Škrjančevega, ki je imel svojo lastno elektriko, ob tem pa tudi nekatere sodobne pridobitve, kot na primer fonograf, ni smel nositi fraka in cilindra: k procesiji v Kamnik je moral priti s klobukom in v prazničnem suknjiču. Čeprav se je s tem, da je imel fonograf, lahko primerjal z graščaki s Kriške graščine, je bil za kamniške meščane še vedno podeželan in ni imel vstopa v »ekstra sobe« kamniških gostiln.

Bogati okoličani so se torej ob stiku s Kamnikom počutili manjvredne, nekateri od njih pa so v svojem okolju premoženjske razlike močno poudarjali. Izkazovanje bogastva navzven jim je namreč nudilo ne le ugled na vasi, temveč tudi boljše možnosti za dobro poroko otrok, včasih pa tudi druge ugodnosti. Iz istega razloga so tisti, ki niso imeli zemlje ali pa so je imeli zelo malo, revščino skrivali, bogatejši pa so poudarili svoj višji položaj tudi z novostmi, ki so jih poznali iz mestnega ali celo grajskega okolja, kot je bila na primer uta na vrtu.

Izkazovanje bogastva je bilo v tradicionalnem vaškem okolju močno opazno. Višji socialni položaj so poudarjali z **obleko**. Po obleki so se vaščani zelo ločili od višjega sloja meščanov, na nekdanjo nošo, ki se je ob koncu 19. stoletja tudi v Kamniku pojavljala kot »narodna noša«, pa so spominjale le še peče, ki so predvsem v odročnih vaseh še dolgo ostale praznično pokrivalo.

Pomembno priložnost za stike okoličanov z mestom so ponujali sejmi. *Kmetica iz hribovske vasi pred odhodom na kamniški sejem, »u smæn«, konec 19. stoletja. Iz arhiva Nika Sadnikarja, Kamnik.*

»Pohitite v obilnem številu v rajsko kamniško okolico!«

Gospodarsko uspešni okoličani se z meščani na simbolni ravni niso smeli izenačiti, zato niso mogli nositi fraka in cilindra. Premožen mož iz kamniške okolice s fonografom pred Nagličevo hišo v Šmarci, okrog leta 1910. Foto Peter Naglič; iz arhiva Matjaža Šporarja, Šmarca.

V obleki so bile tudi najbolj vidne razlike med bogatimi in revnimi. Na splošno so bili na podeželju oblečeni skromneje, odrasli so obleko nosili, dokler ni bila ponošena, modi so sledili počasneje, otroci pa so obleko in čevlje večinoma ponosili drug za drugim. Skromnost v oblačenju so najbolj čutili bajtarski otroci: »Fliko na fliko smo šival.« Marsikateri otrok je dobil ponošene čevlje od svojega botra in jih je nosil, dokler mu niso

razpadli, in so mu bili še kot razpadajoči preveliki. Če je bilo otrok veliko, so si morali obleko in obutev deliti oziroma si jo menjati na poti v šolo oziroma iz nje, na primer pri kozolcu, ki je bil sredi poti med domom in šolo. Od pomladi do jeseni so v šolo hodili bos, v cerkev pa so zaradi spodobnosti morali iti obuti; če kdo ni imel obutve, ni šel. Zaradi pomanjkanja hrane, obleke in obutve so otroci revščino občutili predvsem pozimi. Iz najbolj oddaljenih vasi, od koder je bilo do šole dve uri hoda, so otroci hodili v šolo vsak drugi dan. Najrevnejši so stare »potempljane« čevlje popravljali sami – jih šivali in vanje nabijali žeblje. Varčnost pri oblačenju je veljala tudi za gruntarje v odročnih vaseh, s tem pa so nevede ohranjali tudi tradicionalno nošo.

Kmetje so **jedli** to, kar so sami pridelali. Ob tem si je večina predstavljala, da meščani vsak dan lahko jedo meso, medtem ko so ga imeli sami le ob nedeljah, če so si ga lahko privoščili. Nasvetom, da »je treba sočivje jest«, so se smejali. Na podeželju so še vedno večinoma vsi jedli iz velike lončene sklede. Pri tem so se družinski člani »včakovali«, da so vsi enako prišli na vrsto. Veliko so jedli krompir; odrasli so radi dražili otroke, naj jedo krompir v oblicah, da jih ne bo strah mrličev. V družinah, kjer je bilo veliko otrok, so starejši jedli z odraslimi pri mizi, majhni otroci pa so jedli na tleh iz »plehnate« sklede. Kruh so otrokom večinoma rezali odrasli, »šnitke, vsam enak«. Prav kmečka hrana, predvsem močnik, pa je z znano zabavljico ponujala tudi možnost za primerjavo s kamniškimi meščani.

Če je bilo pri hiši več otrok, so **spali** na klopeh, za pečjo, predvsem pa jih je več spalo v eni postelji. Ponekod so spali na tleh na blazinah, v katere so po mlačvi dali ovsene pleve; na eni blazini so spali tudi štirje otroci. Fantje so navadno spali na senu, pozimi pa v hlevu, posebno tisti, ki so služili pri kmetih. Otroci so zaradi tega včasih dobili garje. Dekleta so spala v hiši, v kamri, če ni bil tam kdo od starejših, in sicer tudi po tri v eni postelji.

Otroci, predvsem tisti iz bajtarskih družin in iz družin, kjer je bilo otrok veliko, so morali zgodaj **služit**, najprej za pestrne ali za pastirje. Šoloobvezni otroci so morali že zjutraj, preden so šli v šolo, napasti krave ali ovce ali skuhati hrano za prašiče. Čeprav je bilo služenje otrok večinoma samoumevno, so marsikje trpeli tako otroci kot starši, predvsem matere, ko so zvedele, kako se godi otrokom. Večinoma so hodili služiti v druge vasi, pogosto tudi k sorodnikom ali botrom, kar pa jim ni zagotavljalo boljšega položaja. Nekateri so zelo trpeli zaradi samote, posebno tisti iz velikih družin, vajeni druženja in skupnega petja.

Tisti, ki so se lahko družili z drugimi otroki, so imeli veliko **iger in otroške zabave**, predvsem na paši. Spomladi, ko je bila vrba muževna, so fantje iz vrbja delali piščalke; poznali so jih več vrst. Deklice so piskale na travo in na »hruševo pero«. Iz močvirnih šašev so dolble srž in delale različne cvetove in figure. Iz srži so delale tudi prašnike za suhe rože, ki so krasile hišne kote, kapelice in znamenja, pa tudi vence za cerkev, za pare in za grobove. Otroci so znali najti veliko veselja tudi pozimi, ko je bilo zanje manj dela.

Ob teh igrah so otroci lažje pozabili na lakoto, tisti, ki so služili pri trdosrčnih gospodarjih, pa se z drugimi otroki niso mogli igrati. Prav otroci so družbene razlike zelo občutili. Marsikje so za razmere, v katerih so živeli, vedeli predvsem učitelji. Nekateri

učitelji so razlike skušali ublažiti, med njimi pa so bili tudi taki, ki so otroke revnih staršev ali nezakonske otroke zapostavljali ali sramotili. Ti otroci so bili v šoli najpogosteje tepeni, če česa niso dobro naredili.

Največ veselja so v trdo vsakdanjost vnašali **prazniki**. Za otroke se je, ko se je nehala paša, začelo pričakovanje **Miklavževega prihoda**. Miklavževa obdarovanja so bila večinoma skromna, saj so otroci večinoma dobili suho sadje in orehe, vendar so se otroci tega zelo veselili. Ponekod je Miklavž hodil po vaseh v spremstvu parkeljnov, v mestu pa so od začetka 19. stoletja miklavževanja organizirali že kot prireditev.

Božič so povsod praznovali v krogu družine, nekateri v okolici Kamnika še s poprtnikom, posebnim obrednim kruhom; ponekod pa je bil poprtnik, spečen za božič, ob jaslicah do treh kraljev, ko so ga razdelili ljudem in živini. Za božič so blagoslovljali hiše, gospodarska poslopja in polja, vendar vsaka družina zase, v molitvi in ob petju. »Svet večer! Kako smo cev večer same božične pesmi pel. Prej smo vse pokadil, pet, šest otrok je šlo za atam, smo pokadil vse prostore, pol smo šli pa v sobo, not, k so ble jaselca, dreveščka pa nismo mel. So ata vse samí nardil, pastirce, so vse iz lesa samí sklesal pa pobarval.« Jaslice so imeli v kotu, prtiček pa je bil ponekod kar iz barvnega papirja, v katerega so naredili luknjice, zadaj pa so dali bel papir. »Tko da je biv ozaljšan, lep prt.«

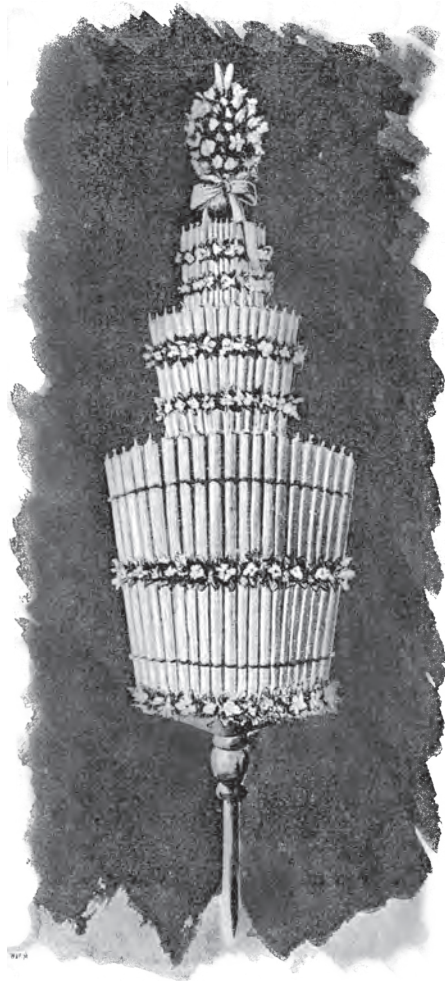
Koledovanje je bilo v navadi predvsem v Kamniku in v neposredni okolici. V Kamniku so koledovali otroci: med božičem in svetimi tremi kralji je po kamniških hišah in po okoliških vaseh koledovalo več skupin. Med koledniškimi pesmimi, ki so se ohranile v Kamniku, je bilo veliko takšnih, ki so kazale sledove nekdanjih božičnih iger, uprizarjanih v cerkvi. Kamniški otroci so koledovali vse do Stranj. Za tri kralje so v Nevljah hodili po hišah večji otroci iz Nevelj in z Vrhpolja, podobno pa je bilo tudi v vaseh južno od Kamnika: »Pred sv. Tremi kralji hodijo trije mladeniči od hiše do hiše, napravljeni kot kralji, in imajo poleg sebe tudi angela. Pogovarjajo se v veži, kakor da bi šele skupaj prišli. Povprašujejo se: 'Odkod si ti?' 'Od tam, kjer solnce gor gre.' Drugi pravi: 'Od tam, kjer solnce opoldne stoji.' Tretji: 'Od tam, kjer solnce doli gre.' Gospodar ali gospodinja jim da kak dar.« (Mrkun 1925: 30)

Koledovanje otrok je nakazovalo zmanjševanje pomena šege, medtem ko je ohranjanje koledovanja kot pravice mestnih otrok opozarjalo na pomen Kamnika kot nekdanjega farnega središča širšega območja. Na ta pomen sta spominjala tudi obiskovanje Kalvarije v postu in božjega groba na velikonočno jutro. Koledovanje je imelo poseben pomen na Grabnu, dokler so kovali žeblje, saj je pozimi voda zmrznila in niso mogli kovati.

Koledovanje odraslih se je najdlje ohranilo kot **koledovanje za svečnico**, iz sveč pa so naredili t. i. stavnice. V Komendi se je to koledovanje ohranilo do sredine 19. stoletja, v soseski Kaplja vas, kjer so stavnico nosili vsakih pet let, pa še dlje. Komenda je imela kot pomembno središče iz časa Petra Pavla Glavarja izrazito izročilo koledovanja za cerkev. Stavnic so imeli zato več, včasih tudi pet. Koledovanje je bilo zelo slovesno: »Koledniki so nekdanj hodili celo z godbo okoli, kasneje so peli, slednjič pa opustili tudi petje« (Mejač 1895: 90). Namen tega koledovanja je bilo zbiranje sveč za cerkveno razsvetljavo. Sveče so povezovali v stavnico – na veliko stojalo – v treh »nadstropjih«, stavnico pa so tudi

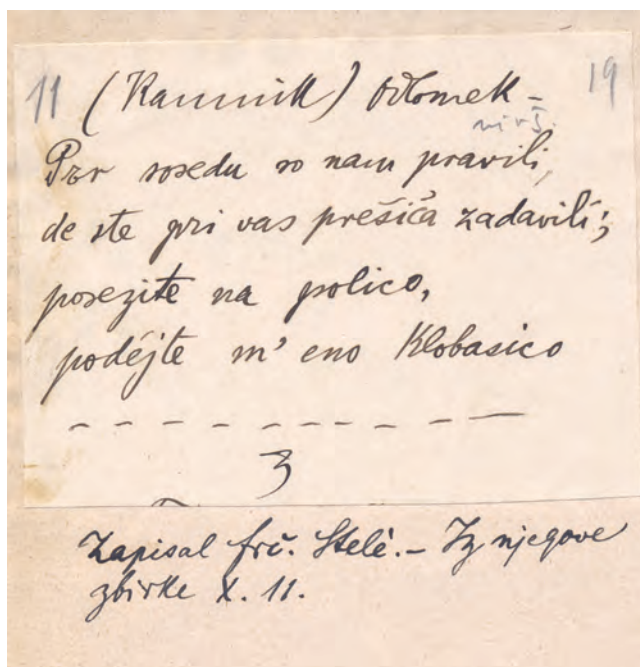
Po vaseh so hodili koledovat otroci iz revnih kamniških družin. *Obisk svetih treh kraljev*, avtor Anton Koželj, doma na Šutni v Kamniku. *Koledar Mohorjeve družbe za leto 1911*, Celovec 2010.

Koledovanje za cerkev je bilo namenjeno zbiranju sredstev za sveče, hkrati je poudarjalo veljavo uglednih podeželanov. *Okrašena »stavnica«* iz Žej pri Komendi (Mejač 1895: 91).

»Pohitite v obilnem številu v rajsko kamniško okolico!«

V bogatih ravninskih vaseh v kamniški okolici se je kot pomoč najrevnejšim ohranilo »bobljanje« – koledovanje ob kolinah, združeno z akustičnim maskiranjem. Steletov zapis odlomka pesmi ob bobljanju. France Stele, ŠZ 138, GNI ZRC SAZU.

okrasili s suhimi rožami. S tem je cerkev poleg sveč dobila dovolj suhih rož za krašenje (prav tam: 92). V Motniku so za sveče župljani dajali žito, ki so ga pobirali koledniki okoli božiča, nabrano žito pa so v cerkvi javno prodali; po letu 1871 so namesto žita pobirali denar (Urankar 1940: 77).

Večinoma pa so na kamniško območje hodili koledovat odrasli **koledniki, ki so prihajali od drugod**. V nižinske vasi, kjer so bile velike kmetije, so prihajali iz raznih krajev. Ljudje so nekatere poznali, drugih ne. Kot stara prometna pot, ki je ohranila svojo veljavo pri romanjih, je bila predvsem Tuhinjska dolina za kolednike zelo privlačna. V Zgornji Tuhinji so prihajali z Moravskega (GNI TZ 9: 41) in koledniki iz Nevelj in iz Kamnika, oblečeni v svete tri kralje; imeli so tudi zvezdo (GNI TZ 9: 3). V kraje ob glavni cesti so v predpustnem času hodili godci z violino »iz štajerske plati«. Igrali so na harmoniko in »klenet«, v hribih pa na ustno harmoniko. Za kolednike je bilo zelo privlačno tudi območje okrog Komende, kjer so bile velike kmetije. Do tja so vedno hodili koledovat ihanski koledniki, vse do Komende pa so na konjih prišli tudi koledniki iz Tržiča.

V Tuhinju so se še dolgo spominjali tistih, ki »so hodili pesmi gost« in da »so imeli ovčji meh pod pazduho in so piskali«. V teh skupinah so hodili štirje koledniki, včasih tudi pet, imeli pa so »klenet, trompeto, gosli in meh«. Ljudje so vedeli, da prihajajo od daleč: »Menda so bili Hrvati.« (GNI TZ 9: 9–10) To je bil za vaščane, predvsem za otroke, pomemben dogodek. V nekatere vasi so koledniki redko prišli.

Posebno koledovanje, značilno za zimski čas, imenovano **bobljanje**, je bilo v območju bogatih kmetij v nižinskem delu kamniške okolice. Tu so k hišam, kjer so imeli koline, hodili otroci iz revnih hiš in ob oknih bobljali: s posebnimi glasovi, ki so spominjali na onostranstvo, so s pesmijo opozarjali nase in na pravico do deleža, ki so ga »po stari navadi« bogati morali dajati revnim.

Predpustni čas je bil čas porok, **pusta** pa so zaznamovali s šemljenjem in plesom. Šemljenje za pusta je bilo splošno, otroci pa so se šemili na debeli četrtek. V nekaterih območjih je imelo šemljenje posebne značilnosti. Značilne živalske maske so bile v vaseh pod planinami, kjer je bilo v pustnih obhodih veliko erotičnih elementov. Pustno veseljačenje z maskami vred je Cerkev skušala omejevati. Pustni sprevod je bil organiziran kot svatovski sprevod, ki ga je poleg Pusta spremljal godec, včasih tudi več. V maskare so se šemili moški in se oblačili v ženske; ženske se niso šemile. V nižinskih vaseh in v vaseh pod planinami so udeleženci sprevoda s sabo že na pustni torek vlačili tudi ploh; dekletom so sekali iveri od ploha in jim nagajali z zaničljivimi dialogi in s pesmimi, kot na primer:

»Zakaj se nisem omoživa!«

»Ker ga nis ankér dobiva!« (več Cevc T. 1972: 176–177)

Za pusta so zelo veliko plesali, in sicer tako po hišah kot v gostilnah: verjeli so, da bo tako repa bolj debela. Pustna nedelja je bila »ta potrkana«, saj so z nogami udarjali ob tla, da bi zemljo vnovič prebudili v življenje. Maskare, ki so za pusta hodile po vaseh, so imele s seboj godca, ki jim je v vsaki hiši zaigral nekaj viž, da so plesale. Na pustni torek zvečer so zakurili ogenj, Pusta, okrog katerega so skakali in vriskali: s tem naj bi Pustu posmodili roge, da jih ne bi pobodel. Ponekod so slamnatega Pusta zažigali na pepelnico, v nekaterih krajih pa so »babo žagali«. Čas porok se je s pustom začasno zaključil.

Post je bil čas odrekanja, kar je bilo ob skromni prehrani še bolj občutno. Krofe in flancate, ki so ostali od pusta, so ljudje shranili do velike noči. Pričakovanje velikega praznika je nakazovala tudi zvočnost velikega tedna. Medtem ko so v Kamniku poznali šego »strašenja Boga«, obredno razbijanje lesene embalaže, na podeželju, razen v Nevljah, tega niso poznali, otroci pa so imeli veliko veselja z ragljami. Od velikega četrтка naprej, ko so utihnili zvonovi, do večernega bogoslužja na veliko soboto, ko so se zvonovi vnovič oglasili, so namreč v cerkvenih zvonikih uro oznanjale raglje. Ragljali so fantje, navadno ministrantje, ki so imeli z velikimi ragljami in z ropotom, ki so ga povzročali z njimi, veliko veselja: »Smo ku ragljal kə hədobe!« Ragelj so se veselili tudi otroci, ki so tekali po vaseh z malimi, doma narejenimi ragljami.

Na **veliko soboto** so tako v Kamniku kot po vaseh fantje ali cerkovniki nosili »žegan ogenj«, na žico nabrano lesno gobo, prižgano ob blagoslovljenem ognju. V Bistričici, ki je zaradi težje dostopnosti dolgo ohranjala posebnosti v šegah, se je ob tem kljub strogi prepovedi duhovnikov ohranjala sled šege, ki je imela predkrščanski pomen: na veliko soboto so v žegen dali tudi kruh, tako kot so še v 19. stoletju dajali flancate, in ga na velikonočno jutro dali živini. Tam so na veliko soboto kurili vsak svoj ogenj. Umivanje

na veliko soboto v času, ko so se vnovič oglasili zvonovi, pa je bilo razširjeno tudi v nižini: voda je imela po verovanju ljudi tedaj čudežno moč.

Veliko noč je poleg vnovičnega zvonjenja in procesij navzven zaznamovalo predvsem streljanje z možnarji in s smodnikom, ki so ga v Kamniku blagoslavljali frančiškani. Za streljanje z možnarji so skrbele fantovske skupnosti, ki so s tem opozarjale nase. V samem Kamniku so namesto z možnarjem streljali s topičem na Malem gradu ali na Kalvariji.

Na velikonočno jutro so navsezgodaj, davno pred svitom, navadno ob štirih, okoličani hodili k božjemu grobu na Žalah: nekdanja pripadnost kamniški župniji se je tako ohranjala na največji krščanski praznik, na veliko noč. Iz podobnega razloga so kopenski farani hodili k velikonočni procesiji v Tunjice; med potjo so na določenem mestu vedno metali vejice na »grmado«, v spomin na tiste, ki so bili tam ubiti.

Poseben praznik je bil velikonočni ponedeljek. Na ta dan so veliko pritrkavali, hkrati pa je bil to dan druženja in zabave, posebno tam, kjer so trkljali pirhe. Pirhe so trkljali odrasli, otroci pa so se igrali. Nekateri so za sekanje pirhov pripravili posebno trde pirhe: jajce so najprej izpihali, vanj vlili vročo smolo, luknjici skrbno zadelali in jajce pobarvali. Tak pirh, »smolnica«, je bil zelo trden in ga z navadnim pirhom ni bilo mogoče razbiti. Tisti, ki je imel najmočnejše pirhe, se je s tem postavljaj pred dekleti. (Palčič 1995: 46) Ponekod so se dekleta lahko samo na ta dan družila s fanti, ne da bi jim domači to prepovedovali.

Za **kres** so po vaseh ne le v odročnih krajih, temveč tudi v neposredni okolici Kamnika na okna zatakneli kresnice in praprot, v vsak prostor pa so vrgli eno praprot in eno kresnico, čemur so rekli, da »Janeza posteljejo«. Nekateri so na kresni večer pokropili polja. Povsod so kurili kresove. Nekatere pesmi so še spominjale na nekdanje kresovanje, med pesmimi ob kresu pa so radi zapeli nove, tudi tiste, ki so se jih otroci naučili v šoli. Za kres so iz vasi pod planinami odgnali živino na planino, kar je naznanil pok puške »Pri znamnu« v Stahovici. Kres, ki so ga na planini zakurili pastirji, so od daleč opazovali tudi kamniški meščani.

Žegnanje, »smajna«, je imelo izjemen pomen za odrasle in za otroke. Ohranjalo je identiteto fare, pomenilo je praznik, ki so ga glasno oznanjali, otrokom pa je nudilo posebno tekmovanje v tem, kdo bo prvi prignal krave na pašo. Za »smajno« so počistili vas, bolj kot sicer ob sobotah, ko so popoldne pometli pred hišo in svoj del ceste pred njo. Tega praznika so se veselili zaradi dobre hrane, predvsem zaradi krofov in štrukljev, označevala pa ga je tudi posebna zvočnost: ponekod so pred »smajno« fantje ves teden pokali s korobačem oziroma z »gajžlo«, na katero so navezali predivo, »šmæc«, da je pokalo. Korobač je bil podoben biču, le da je bil petkrat večji in pleten kot vrvc; ta je bila zgoraj debelejša, proti spodnjemu delu pa se je tanjšala in se zaključila z »muho«, narejeno iz preje. Muho so po več pokih morali zamenjati. Najbolje se je ovijal korobač iz brinja. Veliko je bilo pritrkavanja: pritrkavali so vso noč, v nekaterih krajih, kot na primer v Zgornjem Tuhinju, pa so vso noč pokali z biči.

Poroka je izražala družbeno pripadnost mladoporocencev in ugled njihovih družin. Poslovilno pismo fantov iz Podgorja, namenjeno sovaščanki z velike kmetije, ki se je možila na kmetijo v Novem trgu v Kamniku. Iz arhiva Toneta Steleta, Kamnik.

Za otroke je bilo najpomembnejše, da so za »smajno« tekmovali, kdo bo prvi spustil krave na pašo. Tudi majhni fantje so takrat ponekod spali »na štal«, zato so marsikaj lahko počeli brez nadzora staršev: kravam so na primer zamašili zvonce, ko so sredi noči odprli hlev, pa so zvonce odmašili in krave spustili na pašo. Pretep na paši je bil v teh primerih samoumeven. Iz tistega, ki je ta dan zadnji prignal krave na pašo, so se namreč norčevali in mu vpili:

Povomana lesa,
potrte kolesa,
pominek gobavs, gobavs.

Te zmerljivke so se od kraja do kraja nekoliko razlikovale, kot na primer »pominek, pogodavs«, »pominek, godavs«, vse to pa je pomenilo, da je bil tisti, ki je bil zadnji, zadnji zato, ker je jedel iz pomineka.

V Bistričici so bile šege, povezane s pašo, »o svetmo Jurjə«, ne na »smajno«. Pomen, ki ga je imela paša v tem območju, in odmaknjenost od Kamnika sta očitno vplivala na to, da ta šega na tem območju ni bila povsem pokristjanjena. Žegnanje je imelo poseben pomen tudi v samem Kamniku, medtem ko je imelo predmestje Graben svoje žegnanje, »grabenški krempelj«, kar je spominjalo na nekdanjo ločenost grabenških žebjarjev od meščanov (več Klobčar 1998: 160–161). Slovesnost žeganja je, tako kot na podeželju, v mestu oznanjalo pritrkavanje zvonov, predvsem grabenško žegnanje pa je prinašalo veliko zabave v gostilnah.

Ponekod je bila »smajna« priložnost za obdarovanje tistih, ki so pri hiši delali čez leto. Za »tabrharje« so gospodinje pripravile štruklje. Rekli so, da so »prišli po bob«: »Prišli so po bob in dobili tudi štrukelj.« Štruklje so napekle tudi za berače. Večinoma pa so »tabrharje« obdarovali za praznik vseh svetnikov; nekateri so takrat dajali štruklje vsem žanjicam, drugje pa le tistim ženskam, ki so žele ajdo. Poleg praznika vseh svetnikov, ko so »tabrharje« večinoma obdarovali, je bil pomemben tudi »vernih duš dan«. Pomen tega praznika je nakazovalo nočno pritrkavanje.

Za žegnanje je bilo dopoldne okrog cerkva polno stojnic, kjer so prodajali različno blago, od čevljev do medenega kruha in izdelkov iz lecta, ki so jih imenovali »odpustki«. Najbolj priljubljeni so bili »odpustki« v obliki srca z ljubezenskimi verzi, ki so jih fantje podarjali dekletom. Predvsem v večjih krajih so se kramarjem na žeganjih pridružili lajnarji, ki so hodili tudi na letne sejme v Motnik, Tuhinj in Kamnik. Lajnarji so sicer med spomladjo in jesenjo po vaseh, tudi hribovskih, lajnali »za vbogajme« (Šuštar Ma. 1975: 220). Lajne so imeli še nekateri berači; z njimi so po hišah prosili za darove, tako kot so pred tem prosjčili z obrednimi molitvami, predvsem z »zlatim očenašem« (Berači ... b. n. l.).

Predstave o slikovitem in bogatem življenju na kmetih so bile marsikje povezane s poroko oziroma s **svatbenimi šegami**. Pri tem sta imela pomembno vlogo glasba in ples. Včasih so se meščani s poročnimi šegami srečali neposredno, in sicer ob porokah med meščani in okoličani; na podlagi bogastva svatbenih šeg in glasbe, ki jih je spremljala, so si nato ustvarili predstavo o slikovitosti življenja na podeželju.

Šege ob svatbi, »ohceti«, se niso razlikovale le od kraja do kraja, temveč so se ločile tudi po tem, kako bogate so bile družine ženinov in nevest. Bogatejšim je poroka pomenila dogodek, ko so pokazali tudi svoje premoženjsko stanje. Pri revnejših je svatba, ki so jo imeli doma, trajala eno noč. Najrevnejši so se poročali brez svatbe in brez godca. Razlike pa so bile manj opazne pri nevestini obleki: kmečka dekleta namreč za poroko niso imela belih oblek, saj so poročno obleko potem nosila vse življenje, marsikatero so v tej obleki tudi pokopali.

Odmeven dogodek za vso sosesko je bil prevoz bale. Balo so vozili fantje; imenovali so jih »balarji« ali »balízi«. Za prevoz bale so najeli večjega posestnika z velikim vozom, »tajselnom«, ki je bil okrašen s smrečicami in slovenskimi trobojnicami, balo pa so vozili ženin, priča, »drug«, godec in več mladih fantov (Mrkun 1925: 25). Ob prevozu bale so fantje skušali na nevestinem domu ukrasti čim več predmetov: to so smeli početi, dokler ni bilo na vozu hlebca kruha, ki je pomenil »peto kolo«: »K smo šl̩ po balo, smo pa use st̩kn̩l, ke b še k̩š̩no reč najdl̩, k̩š̩no starino al pa za hec smo k̩š̩nga goveda zad prvezal, k̩š̩nga teleta, al pa k̩š̩no perutnino ukradl̩.« Ponekod je to počel godec. Ko so balo peljali na ženinov dom, so fantje vriskali, godec je igral koračnico, voznik pa je pokal s korobačem. Včasih so balo vozili tudi po ohceti.

Godec je imel na svatbi zelo pomembno vlogo. Igranje na ohceti mu je dajalo tudi posebno veljavo: v Špitaliču in okolici so mu rekli »uóft̩n godc« (Šuštar Ma. 1975: 213). Da so lažje vodili svatbo, so imeli nekateri godci »godčevski katekizem« z zapisi besedil in pesmi. Godec je prišel že zjutraj, da je vabil svate. Nekaterim vižam, ki so jih godci ob tem igrali, so ljudje za šalo dodali besedilo. V Stahovici so polko, ki jo je godec »zagodel«, ko je prišel po nevesto, spremenili v šaljivo štirivrstičnico:

Nevesta se joka,
k od matere gre,
žen̩n se smeja,
k ma hvače nové (GNI 23.161).

Ob svatbi se je ohranjalo več sestavin, ki so imele nekoč obrambni pomen, ob koncu 19. stoletja pa so večinoma le še ustvarjale sproščeno vzdušje in izvabljale smeh. Na nevestinem domu so ženinu oziroma svatom namesto neveste ponujali stare ženske, lažne neveste; nekateri so še verjeli, da so s tem zmedli zle duhove, da nevesti ne bi škodovali. Ko je šel svatovski sprevod ob spremljavi godca v cerkev, so fantje iz nevestine vasi »prepregli« in za nevesto zahtevali odkupnino, ki je bila pri premožnejših nevestah velika, na primer »fejst dva kubika hodov«. Po poroki, ki je bila samo v cerkvi, so imeli v gostilnah krajšo pogostitev, »popotno«. Na »popotni« so jedli, pili in – razen neveste – ob spremljavi godca tudi zaplesali.

Ob vrnitvi na nevestin dom so svatje tekmovali, kdo bo prišel prvi k mizi; v Špitaliču in okolici so morali priteči pred »mo^ust«, most, narejen tako, da so veliko štruco postavili na dve potici (Šuštar Ma. 1975: 223). Godec oziroma eden od godcev, če jih je bilo več, je po podu svatovske sobe naredil tri »Andrejeve križe«, s tem da se je trikrat povaljal iz kota v kot. Hkrati je prišla na prag nevestina mati in drugo dala na vilice naboden in

»Pohitite v obilnem številu v rajsko kamniško okolico!«

V Špitaliču in okolici se je ob svatbi ohranila šega, povezana z vlogo mostu, sicer značilna za Slovence onkraj Mure. *Poročni par s svatovsko družbo iz Češnjic na »popotni« v gostilni Pri Brigalnu v Jastrobljah, danes Špitalič, leta 1912. Iz arhiva Anice Berlic, Češnjice.*

s šopkom okrašen štrukelj. Z njim je šel drug trikrat molče v levo okrog neveste in ji ga podal čez desno ramo, nevesta pa ga je podarila kakšnemu revnemu fantiču. Šele tedaj je nevesta smela v hišo; čez hišni prag jo je prenesel drug. Za njima so vstopili drugi svatje. V okolici Špitaliča sta ženin in nevesta sedela nasproti vrat, pred »mo^ustom«. (Prav tam)

Simbolično ponazorjeni most, v Špitaliču in okolici vključen v svatbene šege, je na videz le ena od popestritev svatbenih šeg, ob primerjavi z opažanji patra Ladislava Hrovata o Tuhinjcih kot priseljencih s panonskega območja ([Hrovat] 1864: 19–20) pa most kot del svatbenih šeg dobi povsem drug pomen: primerjava s svatbenimi šegami v Porabju²⁴ kaže na izjemno vlogo mostu ob svatbi. Tam so svatje po poroki morali oditi na most, kjer so ob glasbi plesali, nevesta pa jih je škropila z vodo. Pri »mo^ustu« v svatbenih šegah v Špitaliču in okolici gre očitno za simbolično ohranitev šege, povezane z vlogo mostu ob poroki, kot so jo poznali Slovenci med Muro in Rabo. Ta šega lahko potrjuje domnevo, da je pred stoletji res prišlo do migracije Ogrskih Slovencev na to območje, to pa nakazuje tudi narečni izraz »mo^ust«.

²⁴ To primerjavo je omogočila analiza starejšega zvočnega gradiva za pripravo besedila za zgoščenko porabskih ljudskih pesmi *Edna ftica priletejla*, ki je potekala leta 2015.

Večinoma pa so bile svatbene šege v raznih krajih kamniškega območja precej sorodne. Drugu in družici je na svatbi pripadal prvi ples, namesto ženina in neveste pa sta plesala vse do polnoči. Tudi oblečena sta morali biti enako kot ženin in nevesta, da sta premotila zle duhove. Preden je nevesta opolnoči zaplesala, so ji sneli venec. Noseča nevesta ali nevesta, ki je že imela otroka, venca ni smela nositi.

Na svatbah so veliko peli, plesali pa so plese, ki so jih poznali sicer, torej »navadne plese«: polko, valček, šotəš, zignšrit, štraufpolko, »kukr so bli že pjan, vse sorte ...! Pa hecov je bo velik!« Za šale so pogosto poskrbeli tudi fantje, »prežarji«, ki so na svatbo prišli predvsem s »kamelo« ali z »molinom«. Godci, ki so prav tako skrbeli za zabavo, so večinoma igrali na harmoniko, nekateri pa tudi na klarinet in trobento. Obdarovanje godcev ob svatbi pa je ohranilo spomin tudi na igranje na violino, gosli: »Godcu dado denar v 'gosel', t. j. v roko ali pa tudi godec s krožnikom pobira. Pri vsakem svatu mora zapeti kitico pesmi o svatovskem patronu. Svatje pravijo, da dajejo v 'larmo'.« (Mrkun 1925: 27) Godec je pobiral tudi za kuharice. »Pa godec je že ko zasuzu sóle,²⁵ k je igrov; godec je zmeram dobər skoz pəršu, kuharce pa svab. Une so pa tri dni devale, hudik, so pa mau dubile.« Starešina je pobiral plačilo, »rajtengo«: zase je vzel toliko, kolikor je plačal za vino, drugo je dal godcu in kuharicam.

Zjutraj so šli svatje »bev dan pet«: odšli so na bližnji hrib in tam peli jutranjice, medtem pa so doma pripravili hišo in pripravili nove jedi. Svatje, ki so šli pet jutranjice, so ponekod kurili ogenj, mlajši pa so skakali čezenj.

Posebno praznovanje soseske, namenjeno posameznikom, je bilo »**ofiranje**« za god. Godove odraslih so namreč po vaseh praznovali hrupno, z ropotom, če so imeli s seboj godca, pa tudi z glasbo oziroma s petjem. Najpogosteje so ropotali s pokrovkami in zvonili z zvonci. Za določene godove je bilo praznovanje še bolj slovesno: če je bilo v vasi več ljudi z istim imenom, so hodili od enega do drugega godovnika. Ponekod so fantje hodili ofirat dekletom. Da je bilo ofiranje še bolj slovesno, so ob tem tudi streljali s »purfəlnom«. Včasih so kje zaradi tega tudi popokala stekla na oknih.

Velikega pomena za skupnost so bile šege ob **smrti**, prav smrt pa je nudila izjemno priložnost za druženje in za petje. Za obveščanje o smrti so najeli revnega sovaščana ali sovaščanko, »velevat« pa so hodili k sorodnikom. S tem so jih povabili »za kropitev mrliča in za k pogrebu«. Smrt pa ni združila le sorodnikov, temveč vso sosesko: sosedje so se čutili dolžne kopati jamo in nositi mrliča. »So imel to navado, da če je bla ohcet al pa smrt al pa nesreča, so skəp držal, tud če so se grdo gledal.« V nekaterih vaseh v Tuhinjski dolini so prav zaradi premoženjskega ločevanja vaščane ločili glede na šege ob smrti: bogati so se zbirali le ob bogatih in se ob pogrebu poslovili od njih, revni pa od revnih. »To so včas se delil kmetje, delil so se na dvoje, tud za pogrebe so mel sosede premožni skup, revni skup.«

Bedenje ob pokojniku je nudilo največ možnosti za skupno petje moških in žensk, predvsem za ohranjanje pripovednih pesmi. Pri mrliču so namreč bedeli dva večera, molitvi pa je sledilo petje. Pri mrličih so peli mrliške, »mrtvaške«, »svete« ali »ta žalostne« pesmi. Vera v posmrtno življenje in dejstvo, da je molitvi in petju navadno sledilo druženje z igrami, sta povzročala, da so se »vahtanja« ljudje veselili. Ob eni od mrliških

²⁵ Sóle – solistične točke po naročilu posameznikov.

pesmi je zato Gašper Križnik zapisal: »... rada se poje pri mrličih in drugim družinskem razveselovanji« (Od velike ... b. n. l.).

Meščani so tako vsakdanje življenje na kmetih kot praznovanja, povezana s šegami, poznali le, če so imeli na deželi sorodnike ali pa če so imeli s podeželani opravka poklicno, kot zdravniki, živinozdravniki, učitelji ali duhovniki. Življenje na kmetih in medsebojne odnose med sosedi ali družinskimi člani pa so zelo dobro poznali advokati, saj so okoličani svoje spore reševali v Kamniku.

V Kamniku so najbolj poznali tisto podobo življenja na kmetih, ki je podeželane še posebej predstavljala navzven – podobo, ki so jo ustvarjali fantje iz posameznih vasi. To podobo so si ustvarjali predvsem ob naborih, včasih pa tudi ob sejmi. Sejmi in nabori so ohranjali tradicionalni način srečevanja meščanov z okoličani, hkrati pa je ob teh priložnostih Kamnik najbolj zaživel v svoji povezovalni vlogi, torej kot stičišče različnih okoliških območij. Ta stikanja so navadno privedla tudi do konfliktov.

Nabor je za fante pomenil dokončni vstop v fantovsko skupnost. **Fantovske skupnosti** so imele na vasi zelo pomembno vlogo: poseben položaj fantov je bil namreč viden v njihovem samostojnem druženju »na vasi«. Fantovske skupnosti sicer niso bile formalna združenja, vendar so imele svoja pravila. Praviloma so združevale fante, ki so bili »potrjeni« ob naboru: »Dækler ni biv potrjen pa dækler ni biv orænk fânt, ni smu punoč væn.« Fantje sicer niso imeli denarja, da bi plačevali za pijačo ob sprejemu med odrasle fante, upoštevati pa so morali temeljno pravilo: vse, kar se je dogajalo med njimi, so morali zadržati zase, sicer so jih drugi fantje kaznovali. Ko so se fantje vključili v fantovsko skupnost, so lahko za praznike tudi pokali z možnarji.

Najbolj razpoznavna značilnost fantovskih skupnosti je bilo petje na vasi: rekli so, da »fantujejo« oziroma vasujejo. Večinoma je bil to prostor sredi vasi, kjer so imeli fantje svoj »štant«,²⁶ navadno ob kapelici ali ob vaški lipi. Tam so se ob določenih večerih zbirali in skupaj peli. Tisti, ki so skupaj »fantvali«, so imeli svoje pesmi, naslednja generacija pa »že malo drugačne«. Nekatere pesmi so bile »stare fantovske«, nekatere pa »zelo fantovske«, torej kvantarske. Ponekod so imeli pesmi tudi zapisane, predvsem »kozje molitvice«, s katerimi so zvečer oziroma ponoči klicali dekleta. »Kozje molitvice« so sestavljale različne dvo- ali štirivrstičnice, kot na primer:

Ali spiš
ali kar tako ležiš?

Bom tako zaukal,
da se bo špampet zasukal,
bom tako zapel,
da se bo špampet zavrtel.

Kiklo obleci
in k meni se privleci.
Birtah opaši
in k meni se pribaši.
(Berlec 1905)

Fantje so večinoma »fantvali« ob sobotah, včasih tudi med tednom, predvsem ob četrtnih: »So se kær zgovaril. Nejvečkat [...] u soboto večer, v nedelo večer, po pa še med tednam, kokær so se zgovaril.« Če kdo ni imel posluha, ni pel. Po skupnem petju so odšli

²⁶ Iz nem. der Stand, v pomenu stojšče.

vasovat k dekletom. Ob tem so skrbeli za to, da fantje iz drugih vasi ne bi prišli v njihovo vas. Fantom iz določene vasi ali fare so se lahko pridružili le tisti fantje, ki so v njihovi vasi služili.

Druženje fantov ob vasovanju je bilo potrjevanje fantovske moči in njihove vloge pri izražanju pripadnosti vási. S petjem so fantje opozorili nase, so »se postavili« pred sovaščani in pred dekleti, h katerim so po petju odšli vasovat. Marsikomu je družba drugih fantov zaradi ubranega petja veliko pomenila, petje pa se je ohranjalo tudi zato, ker niso imeli drugih oblik zabave. Peli so pesmi, ki so se jih naučili od starejših, in tiste, ki so jih prinesli od drugod, bodisi da so se jih naučili pri vojaki ali pa pri delu drugje. Način petja je poudarjal vlogo vodilnega pevca, ki si je s tem navadno pridobil tudi ugled v fantovski skupnosti: »Zmerek je blo tko: edən naprej, dej boš ti pərdjav pa ta pərdjav, ti boš pa čez.« Nekateri so delitev glasov dojemali zelo spontano: »Edən je začev, uni so pa pol – vsak svoj glas je dav, kamər je blo treba.«

Fantovske skupnosti so imele torej v svojih vaseh velik pomen. Fantje so varovali meje med vasm, jih utrjevali, pogosto tudi s pesmijo, in jih hkrati prestopali. Tako ob naborih kot ob drugih soočenjih z mestom so prav fantje vedno znova trčili ob pravila, ki so veljala v Kamniku. Mesto je bilo prostor, ki je pripadal meščanom, javni nastopi tistih, ki niso spadali v mesto, pa so morali biti usklajeni z njihovimi normativi. Tako pri naborih kot ob sejmi je zaradi kršenja teh pravil prihajalo do konfliktov med meščani in okoličani, mestne policaje pa so pogosto s svojim petjem in domislicami izzivali tudi kamniški fantje, predvsem fantje iz predmestij.

Nabor je pomenil soočenje fantov iz raznih vasi, hkrati pa tudi preizkušanje njihove moči v samem Kamniku. Na nabor v Kamniku so fantje iz okolice prišli z vozovi, okrašenimi, »oceranimi«, s smrečicami in pisanimi trakovi, s seboj pa so imeli harmonikarja. Pridružili so se jim fantje iz mesta, prav tako s harmonikarjem: v tem so bili mestni fantje enaki okoličanom. Bistvo nabora je bil pregled pred vojaško komisijo, v kateri je bil tudi zdravnik; marsikateremu fantu je bilo neprijetno, da se je moral pred komisijo sleči. Fantje tudi niso bili vajeni mestne gospode, saj je bil marsikdo prvič v Kamniku šele, ko je prišel na nabor.

Po naboru so se fantje ločili na potrjene, »taublich«, in zavrnjene, »schlecht«. Tisti, ki so bili potrjeni, so dobili listke z letnico in napisom 'potrjen', ki so si jih pripeli ob šopke. Potrditev vojaške sposobnosti je pomenila posebno čast, ki so jo izražali zelo glasno, z vzklikanjem »Taublih, taublih«. Zavrnitev nabornika je pomenila sramoto, zato je bil odklonjeni nabornik izpostavljen velikemu posmehu. Potrjeni naborniki so pred fanti, ki niso bili potrjeni, in pred naborniki iz drugih vasi dokazovali svojo moč. To je med naborniki povzročalo spore, včasih tudi umore, kar je mestna oblast skušala preprečiti. Središče tega dogajanja so bile kamniške gostilne, ki so bile ob naborih vedno tudi prostori zabave. Fantje z določenih območij so šli v svoje gostilne, da je bilo manj možnosti za pretep. V gostilnah so »zapel in zapil. To gre zmeram skəp.«

Izgređi ob naborih, ki so pogosto pripeljali fante v mestni zapor, so v meščanih ustvarjali predstavo o fantovskih skupnostih na vasi. Pred nabori in sejmi so zato vedno izpraznili mestne zapore. H kršenju mestnih pravil je sodilo tudi petje fantov po

mestnih ulicah. Ob naboru je tako vsaka generacija fantov znova spoznala, da v mestu veljajo druga pravila in da tam petje ne sodi na ulico. Nabor je bil hkrati tudi ena redkih priložnosti, ko so fantje lahko šli v gostilno in prišli do pijače. Druženja fantov na vasi so namreč potekala drugače.

Neposredni stiki meščanov z vaščani iz okolice so torej pogosto sprožali konflikte. Meščani so namreč ohranjali mesto kot svoj prostor. Hkrati so za izkazovanje pripadnosti slovenstvu potrebovali kulturo podeželja, vendar je ta pripadnost narekovala omejitve. Omejitve tudi proti zabavljanju, ki ga je ohranjala kamniška zabavljica. Prav ob tem pa je mogoče prepoznati **povezavo med Zabavljico Kamničanom in nabori**.

Refren zabavljice vsebuje besede, ki so najbolj ohranjene v zapisu iz Starega trga pri Ložu:

Gute naht, zober, šleht,
glite, taulih, majne gut.
Hopsi ger štajeriš
pa marš, marš, marš. (GNI O 9968)

Prvi del na videz nerazumljivega refrena razkriva naslednje pomene: gute naht [iz nem. gute Nacht – v pomenu lahko noč], zober [iz nem. Sauber – čar, prevzeto kot zavber, v pomenu lep], šleht [iz nem. schlecht – slab, zanič], gut [tudi v zapisu glite – očitno napaka – iz nem. gut – dober], taulih [iz nem. tauglich – primeren, sposoben], majne gut [iz nem. meinen – meniti, gut – dobro].

V refrenu torej ne gre za naključni preplet besed, temveč za izraze, povezane z ocenjevanjem nabornikov, oziroma za izraze, ki jih je podeželsko prebivalstvo velikokrat poznalo kot edine nemške izraze, saj je bil stik z naborno komisijo za marsikoga edini stik z nemščino. Nemške oznake v pesmi pomenijo ocenjevanje ljudi: vojaška komisija je namreč nabornike razvrstila na tiste, ki so ustrezali zahtevam vojakov, in tiste, ki so jih zaradi šibkosti ali telesnih oziroma duševnih pomanjkljivosti morali zavriniti.

Refren kamniške zabavljice torej vsebuje besede, ki so odmevale po Kamniku ob naboru, to zabavljico pa so naborniki peli tudi v kamniških gostilnah. To nakazuje zaključek refrena z besedami, ki nakazujejo prisilni odhod, besede »marš, marš, marš« (GNI O 9968).

Zabavljica o kamniških purgarjih se je torej povezovala s soočaji, ki so vsebovala izkušnje z vojaških naborov oziroma z zabav v gostilni, ob katerih so se okoličani srečevali z mestno oblastjo. Zaradi nemških besed, ki jih refren vsebuje, in zaradi njihovega spreminjanja je jasno, da pevci odpeva niso povsem razumeli oziroma se je njegovo razumevanje postopno zgubljalo, zato se je spreminjal v skladu s tem, v katerem okolju se je pesem pela.

S tem ko je pesem o kamniških purgarjih kot ena od ljudskih pesmi, s katero se je ponašal slovenski narod, postala del dediščine, pa je njeno zbadljivo ost nadomestil pomen, ki ga je pesem imela za izražanje izročila slovenstva. Ko je France Stele iz Tunjic zabavljico o kamniških purgarjih zapisal za objavo v načrtovani veliki zbirki narodov Avstro-Ogrske, jo je naslovil *Kamniška himna* (Kamniška himna b. n. l.).

S sporočilom o nacionalnem pomenu šegave pesmi o Kamničanih je zabavljiica našla pot v ponatise, za katere meščani niti niso vedeli, od kod so prišli. Na listih, iztrganih od kdo ve kod, je krožila med meščani, znamenita, ker je bila kamniška, in dobrodošla, ker je tiste, ki so jo brali, spravljala v dobro voljo. Ostajala je, ker je veljala za »narodni zaklad«. To je bil čas, ko se je norčevanje iz pesmi o kamniških purgarjih tudi na podeželju umahnilo pred glasnim izražanjem domoljubja. Domoljubje, na javnih prireditvah vedno pogosteje in vedno bolj množično odeto tudi v slovenski pripadnostni kostum, v »gorenjsko narodno nošo«, je namreč dajalo veljavo ne le meščanom, temveč tudi podeželjanom. Za meščane, ki so izražanje narodnosti dojemali kot temeljno poslanstvo, je bilo domoljubje hkrati tudi izraz osebne časti in ponosa: »Zelo smo bli domoljubni tiste čase.«

9968
76%

52

Kamniški riktar
(Staritrg pri Ložu)

original Štritof Niko

Tempo di massa:

1) Kamniški riktar na pragu stoji no ključal se gleda in
bje u si / gute maht zober šlet glite taulik majne gut
Hopsi ger štrajeripa mai, mai, mai.

2) Kamniški riktar je lehkku boyat
sto petlarju ima samo ga petlat
gute . . . . .

3) Kamniški riktar je ofcet ravnou
šest polčou je ova rajno penlou
gute . . . . .

4) Kamnišku mejetru ima s tma mejo
nobeden sovrašnik ne more čez njo
gute . . . . .

Odbor za nabiranje
slovenskih narodnih pesmi.

Opomba. Pišite samo na prvo in tretjo stran!

Refrén kamniške zabavljiice razkriva konflikte med meščani in fanti iz okolice, do katerih je prihajalo predvsem ob naborih. Zapis zabavljiice o kamniških purgarjih iz Starega trga pri Ložu. Niko Štritof, GNI O 9968, GNI ZRC SAZU.

»Zelo smo bili domoljubni tiste čase«

Pesemska podoba podeželja, ki so jo skušali ujeti zapisovalci, je od sredine 19. stoletja dobivala novo podobo. **Tradicionalna obzorja so se spreminjala** zaradi šolanja otrok in zaradi šolskih pesmaric (glej Šivic 2008: 19–22), pesmi pa so se spreminjale tudi zaradi vpliva Cerkve. Po letu 1851 so namreč začeli uvajati šmarnične pobožnosti, ki so se v nekaj letih uveljavile v večini župnij kamniškega območja (Podlogar 1913–1925: 32). S temi pobožnostmi so se širile predvsem Marijine pesmi, kar je vplivalo na odnos do starejšega izročila.

Poleg rednega šolanja, ki sta ga pred prvo svetovno vojno marsikje nudila le enora-zrednica ali dvorazrednica, je širjenje obzorij omogočalo izobraževanje v raznih društvih, namenjeno kmečkemu prebivalstvu, hkrati pa so ljudi izobraževale tudi mlekarske, živinorejske in strojne zadruge. Predvsem od sredine devetdesetih let 19. stoletja naprej so v zaledju Kamnika v večjih krajih ustanavljali prosvetna društva, pozneje pa tudi telovadna društva Orel. Poleg Kamnika, kjer je ustanovitev prosvetnega in orlovskega društva sledila politični polarizaciji meščanov, dotlej združeni v dejavnosti Narodne čitalnice in Sokola, so močna središča prosvetne dejavnosti oziroma Slovenske ljudske stranke postali kraji Mekinje, Komenda, Homec in Šmartno.

Nekateri kraji na podeželju so veljali za uglednejše in naprednejše: Komendčani so se med drugim ponašali z izročilom viteškega reda oziroma malteških vitezov in z dediščino Petra Pavla Glavarja, Motničani s trškimi pravicami, Šmarčani pa z žandarmem-rijo in s cerkvenoupravno vlogo Šmartnega, povezano tudi z imenom Franca Mihaela Paglovca. »Šmartno je blo mal bəl naprej. Možje so bli bəl razgledan pa tko.« Ugled so naseljem dajali tudi šole, uspešna društva, cerkve in gradovi.

Prosvetna društva so skrbela za izobraževanje in uprizarjanje iger, kar je zelo spreminjalo obzorja ljudi na podeželju, veliko pozornosti pa so namenjala tudi petju. V Motniku je bil na primer 25. septembra leta 1910 ustanovni shod izobraževalnega društva, 23. oktobra pa se je že začelo poučevanje petja (Župnija Motnik ... 1859–1911). Navadno so bila društva povezana z župnijami, pri katerih so postavljali tudi prosvetne domove. Če kraj ni dobil prosvetnega doma, so imeli prireditve v katerem drugem večjem prostoru: v Špitaliču so imeli prireditve v večjem prostoru v mežnariji.

Delovanje v društvih je ljudem nudilo pomembno sprostitev in izobrazbo, hkrati pa tudi možnost za uveljavitev v skupnosti. Večinoma so delovali v skromnih razmerah, s preprostimi kostumi: organistova vnukinja, ki je v Špitaliču igrala Marijo, je imela na primer krono iz suhih hrušk in fižola. Društva so poleg igranja večinoma zelo poudarjala glasbeno dejavnost, s katero so člani popestrili igre, predvsem petje, v Kamniku, Mekinjah in na Homcu pa so imeli tudi tamburaške skupine. Tamburaške odseke so pozneje ustanavljala tudi druga društva, z njimi pa so obogatila igre in druge prireditve. Nekateri tamburaši so igrali tudi v gostilnah, večinoma v stalnih skupinah.

Prosvetna društva so izražala širjenje obzorij, omikanost in približevanje normam mesta, hkrati pa so omogočala »pošteno razvedrilo«. *Graditev prosvetnega doma na Homcu leta 1914. Foto Peter Naglič; iz arhiva Nika Sadnikarja, Kamnik.*

Nekateri kraji z vplivnimi prosvetnimi društvi so si prizadevali, da ob njih ne bi nastala tudi liberalna društva. Ob tem so se opirali tudi na delovanje Marijinih družb. Manjši kraji prosvetnih društev niso imeli, temveč samo Marijine družbe. Njihova naloga je bilo predvsem utrjevanje oziroma ohranjanje verskih in moralnih norm, navzven pa je bilo to čutiti predvsem kot prepoved plesa in petja moralno spornih pesmi, »klanf«. Poleg dekliških Marijinih družb, ki so imele zelo velik vpliv, so bile v nekaterih krajih vplivne tudi fantovske, »mladeniške« Marijine družbe, poleg teh pa so delovale tudi Marijine družbe žena in apostolstvo mož. Najskromnejši vpliv teh organizacij je bil v območju pod planinami, v Kamniku pa je imela Marijina družba blažja pravila: »Rekøl so, da ples 'greh ni, je pa priložnost za greh', zato so se mogel plesu izogibat, ni pa blo treba povedat par spovd. So ble gasilske veselice, pa so plesal, čeprov so bli v Marijini družbi.«

Delovanje Marijinih družb je marsikje pomenilo izločenost tistih, ki vanje niso bili vključeni. Do konfliktov je prihajalo predvsem ob procesijah, kjer so se dotlej z nošenjem bander postavljale fantovske skupnosti. Ob evharističnem slavlju v Kamniku ob 25-letnici vladanja papeža Leona XIII. so na primer vse župnije, ki so se slavja udeležile, prišle z banderi. Predvideno je bilo, da bi neveljsko bandero nosili člani fantovske Marijine družbe, vaščani pa so želeli, da se tudi pri tem držijo »starih navad«. Da bi preprečil pretepe, je župnik dal bandero ponoči prinesiti v Kamnik in ga v noči po procesiji tudi odnesti. (Spomenica ... od 1895; leto 1902)

Društva so predvsem v nižinskem območju postopno spreminjala tradicionalno druženje na vasi. *Orlovsko društvo iz Komende pred prvo svetovno vojno. Iz arhiva Franceta Pibernika, Kranj.*

Strogost, s katero so predvsem na podeželju večinoma vzgajali dekleta, se je z vključitvijo deklet v Marijino družbo navadno še zaostрила. Fantje so imeli z vključevanjem v orlovska društva več svobode, čeprav so bila ta društva med liberalci zaradi verske podlage zasmehovana. Na vaseh so takšen odnos liberalcev manj občutili. V nekaterih krajih pa so bile dejavne tudi t. i. družbe treznosti, ki so se naslanjale na siceršnje nasprotovanje zbiranju v gostilnah.

Življenja na podeželju ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja pa nista zaznamovala le izobraževanje in dejavnost v novih združenjih. Širjenje obzorij je ljudem na podeželju omogočalo, da so se lažje odločali za radikalnejšo pot iz stiske, za odhod iz domačega kraja, torej za delo v tujini. V 19. stoletju so se iz kamniškega okraja, ki je obsegal tudi domžalsko območje, izselili le redki. Večje izseljevanje se je začelo v 20. stoletju, in sicer so se izseljevali tako pred prvo svetovno vojno kot po njej. Največ izseljencev je bilo iz občine Kamniška Bistrica: s tega območja se je izselilo sedeminpetdeset delavcev, sedemnajst rudarjev, dva obrtnika, en kmet in en trgovec. Iz občine Motnik se je izselilo triinpetdeset rudarjev, trije delavci in en obrtnik, iz občine Kamnik sedeminštirideset oseb, katerih poklic ni znan, iz občine Nevlje štirideset delavcev in en obrtnik, iz občine Tuhinj pa devet rudarjev, šest delavcev in en obrtnik. Izsclili so se večinoma mladi med šestnajstim in triintridesetim letom (Umek 1978: 207–208).

Nekateri izseljenci so si opomogli in so pomagali domačim, drugi niso ohranjali stikov. Med ljudmi so krožile tudi zgodbe o nesrečnih primerih, kot je bila zgodba o očetu, ki se je v rudniku v Ameriki prvi mesec smrtno ponesrečil in pustil ženo in kopico nepreskrbljenih otrok, in številne druge. Kakšno je bilo življenje v Ameriki, so nekateri sodili tudi po tem, da so imeli gozdni delavci po vrnitvi domov še dve leti dlani kot iz strojenega usnja: »So imel kožo kot podplat.«

Delo na tujem in izseljevanje sta prinašala tudi zanimivo primerjavo z domačimi navadami. Ena od teh je bil odnos med moškimi in ženskami. Medtem ko so bile celo v vaseh, ki so veljale za naprednejše, ženske povsem podrejene, so si na podlagi pripovedi izseljencev ljudje ustvarili predstavo o tem, da je v Ameriki povsem drugače: »Je reku stric iz Amerike: 'Gorje tistmo možu, k žensko udar, ženska ga pa žiher tepe, koker voče, če ga vohka.'«

Čeprav so imeli po vaseh časopise le najpremožnejši, je pismenost omogočala širjenje obzorij, z opismenjevanjem pa so ljudje spomine začeli ohranjati tudi z zapisi. Med temi so bila nekatera pesemska pričevanja o zanimivih dogodkih, ki so jih prej ljudje hitreje pozabili. Tako se je ohranjal spomin na menjavo zvonov v Tunjicah okrog leta 1900. Blizu cerkve svete Ane v Tunjicah je namreč živel študent, ki je o tem, kako so se farani odzivali na to odločitev, napisal pesem, zabavljico. Začetek pesmi zbadljivo predstavi razloge za menjavo zvonov:

1. Poslušaj, ti okrogli svet,
kaj hočem tebi jest zapet:
prav eno čuno čudno novo reč,
da še otrokom bo všeč.
2. V Tuncah se je zmisлил far
za faro eno grdo reč:
zvonove stare premenit,
pa kravjih zvoncev nakupit.
3. Mu reče kuharca tako:
»Matija, al bo to lepo,
ko bode mežnar dan zvonil,
ne bodo vselej naj budil!
4. Zvonovi stari so glasni,
to za naj nikakor ni.«²⁷

Pesem je s štiriinpetdesetimi kiticami vključila vse hiše v fari; ljudje so jo prepisovali in jo s tem ohranili. Tako kot druge pesmi pa so se tudi nekatere lokalne zabavljice kljub pismenosti ohranjale ustno, kot na primer v Češnjicah v Tuhinjski dolini, kjer so imeli zabavljico, v katero so bile vključene vse hiše v vasi, vsaka posebej, »tko da so se mau hecal«. »Čas je b^uo d^uost tega petja tla po Češancah.« Spreminjanje okoliščin, na katere so se takšne zabavljice nanašale, pa je povzročalo, da so ljudje nekatere pesmi, ki niso bile zapisane, pozabili.

Pismenost je nekatere ločnice med mestom in podeželjem zmanjšala, kljub temu pa je razlikovanje ostalo. Od konca 20. stoletja, od zgraditve kopaljšča in zdravilišča po Kneippovem načinu, je Kamnik doživljal razcvet turizma (več Janša - Zorn 1985), kar je mestu v širšem območju Avstro-Ogrske nudilo veliko več kot razvijajoča se industrija. Meščani so si prizadevali, da bi mesto ugajalo turistom in da bi prireditveno ponudbo prilagodili njihovim željam. Poleg koncertov v zdravilišču, Kurhausu, so bili promena-dni in drugi koncerti tudi v mestu, hkrati pa je mestna oblast še bolj nadzorovala vede-nje v mestu. V turistični sezoni je bilo zato v mestu prepovedano igranje na lajno, saj je lajnanje pomenilo beračenje.

Posebni dogodki so velikokrat tudi v mestu spodbudili priložnostno pesnjenje, pe-niška iskrivost, ki se je povezovala z ideološkimi nasprotji, pa se je izražala v pamfletih.

---

²⁷ Pesem v nadaljevanju predstavi farane in sámo dogajanje ob nakupu novih zvonov. Izvirnik hrani Ivan Nograšek, Tunjiška Mlaka.

Pred prvo svetovno vojno je prišlo do velikega škandala zaradi prevare, znane kot zgodba o Vodiški Johanci. Vodiška Johanca, Ivana Jerovšek, je s pretvezo, da ima stigme, v župnišče v Vodich privabljala množice, ki so jo častile kot božjo poslanko (Globočnik 1999). Odkritju, da je za prikaz krvavenja uporabljala telečjo kri, so sledili burni odzivi, tudi pesemski. V Kamniku je o tem krožil pamflet, v katerem je bila »cela zgodovina tega špektaкла«; prevara navideznih stigem je bila označena z verzji:

Johanca iz Vodic doma,
tralala,
telečjo kri je švicala,
hopsasa.

Zgodba o Vodiški Johanci je še dolgo odmevala po vsej okolici in vplivala tudi na razmerje med pripadniki liberalne stranke in člani Slovenske ljudske stranke; to razmerje je bilo zaradi prevladujoče katoliške naravnosti podeželja v precejšnji meri razumljeno kot razmerje med mestom in okolico.

Kljub politični delitvi na liberalno in katoliško Slovensko ljudsko stranko sta bila mesto in podeželje tudi socialno še vedno močno ločena: mesto je varovalo svoj prostor in okoličanom preprečevalo, da bi pozabili, kam sodijo. To pravilo je bilo spregledano samo ob velikih in pomembnih dogodkih.

Takšen dogodek je bil vpoklic fantov in mož v **prvo svetovno vojno**. Ob slovesu od doma in domačega kraja so se fantje in možje poslovili tudi od mesta. Nihče jim ni brnil, da bi zapeli na Glavnem trgu v Kamniku. Odhod na fronto za obrambo cesarstva je dovoljeval večjo popustljivost pri pravilih obnašanja okoličanov v mestu. Kamniški Glavni trg je z začetkom vojne postal prostor vseh, predvsem pa prostor tistih, ki so šli v bran cesarstvu. Tistemu cesarstvu, ki je Kamniku stoletja omogočalo posebne privilegije.

Prva svetovna vojna je močno pretresla tako mesto kot podeželje. Premožnejši so zvestobo cesarstvu izkazovali z vojnimi posojili, zaradi katerih so nekateri po vojni izgubili premoženje. Še bolj kot materialne izgube pa so ljudje občutili osebne stiske in osebne izgube, ki so jih družine utrpeli zaradi smrti fantov in mož.

Pismenost vojakov je omogočala, da so domači spremljali dogajanja na bojiščih. Pisma domačim so odsevala bivanjsko stisko, ki jo je spremljal spomin na dom. »Krog mene so cvrčale krogle, kot bi gonil vrabce iz prosa« (Mrkun 1925: 101). Vojaki pa so se na bojiščih soočali ne le s smrtjo, temveč tudi z drugačnostjo, ki so jo spoznali v krajih, kjer so se bojevali: »Ali je še taka gizdavost, kakor je bila pri ženskah? Ko bi Vi tukaj videli, kako hodijo ženske slabo opravljene. So v platneni kikli in debeli suknji, na glavi pa maruše. Gredo kakor strahovi.« (Prav tam: 98) Veliko bolj kot zavedanje drugačnosti pa so doživljanje zaznamovali dogodki na bojišču.

S stiskami in z drugačnostjo so se ves vojni čas soočali tudi tisti, ki so ostali doma: v kamniški okolici je bilo namreč okrog dvajset tisoč vojakov, največ »Bošnjakov, Slovanov in Madžarov«, ki so se v tem okolju pripravljali na odhod na fronto. K urjenju je med drugim sodilo kopanje strelskih jarkov na Kalvariji. Drugačnost so vnašali tudi begunci; nekateri so v novem okolju opravljali tudi svoje obredje, kot na primer Rusini, ki so prišli

Okoličani so po kamniških mestnih ulicah smeli prepevati samo takrat, ko so bili vpoklicani v »službo cesarju«, v vojsko. *Kamniški meščani in okoličani na Glavnem trgu v Kamniku ob vpoklicu v prvo svetovno vojno. Foto Josip Nikolaj Sadnikar; iz arhiva Nika Sadnikarja, Kamnik.*

v Kamnik že ob začetku vojne. »Sredi septembra 1914 se je pripeljalo s posebnim vlakom okrog 400 beguncev iz Galicije v Kamnik. V župniji Homec se jih je naselilo okrog 30. Bili so vsi Rusini, grkokatoličani.« (Prav tam: 79–80) Praznik Jezusovega Krsta so praznovali tako kot doma: »Ko je mašnik pri sv. maši zavžil sv. Rešnje Telo in Kri, so se v procesiji podali k Mlinščici pri Raku, pojoč potoma svoje liturgične pesmi« (prav tam). Za domačine je bilo zelo nenavadno, da je njihov duhovnik blagoslovil Mlinščico, ljudje pa so se umivali v blagoslovljeni vodi in napolnili posodice z njo (prav tam).

Pri goriških beguncih, ki so začeli prihajati v Kamnik leta 1915, v navadah niso čutili veliko razlik, ob koncu leta 1917 pa so prišle v Šmarco štiri »kompanije« Madžarov. Njihovi koledniški obhodi, v katerih so po njihovi tradiciji nosili tudi jaslice, so bili za ljudi nekaj posebnega: »O božiču so madžarski vojaki hodili oblečeni kot pastirji z jaslami in po boljših hišah peli in predstavljali svetonočne prizore« (prav tam: 91).

Tako kot je avstroogrške vojake podpiralo kmečko podeželje, so državo predvsem meščani podpirali z vojnimi posojili. Eno od teh posojil je priklicalo v spomin podobo iz izročila, lik Lambergarja, ki se je simbolično navezoval na boj cesarju sovražnega Pegama: Josip Nikolaj Sadnikar, ki je to podobo osnoval, je dal izdelati tudi veliko leseno tablo, v katero so z žebelji označevali državi podarjene vsote posameznikov.

V Kamniku in okolici je bilo med prvo svetovno vojno zelo veliko vojakov, pripravljenih za odhod na fronto. *Vojaki na kamniškem sejmišču pred odhodom na Soško fronto. Iz arhiva Nika Sadnikarja, Kamnik.*

Poleg meščanov in graščakov, ki so z vojnimi posojili državo dodatno finančno podpirali, je svoj davek za vojsko dalo podeželje, njegov davek pa so bile poleg žrtev na fronti predvsem zvonovi. Na pomen zvonov v življenju posameznikov so opozarjala nekatera pisma, ki so jih vojaki pisali domačim s fronte. Zvonove, ki so leta 1916 z zvonjenjem še naznanjali vojaške zmage, so zaradi potreb vojaštva sredi vojne začeli pobirati tudi po kamniškem okraju. Slovo je bilo za farane večinoma zelo boleče in pretresljivo: »Predno so jih sneli, so še milo pritrkavali ½ ure v slovo. S solznimi očmi smo poslušali, ko so zvonili pogrebno sami sebi. [...] Nikedar več ne bo slišalo uho lepodonečega in lepo ubranega zvonjenja Mekinjske župne cerkve. 2 najlepša zvonova sta utihnila na veke.« (Spominska ... b. n. l.; leto 1917) Podobno kot v Mekinjah so odvzem zvonov doživljali v drugih župnijah, posebno tam, kjer so za zvonove posamezniki veliko prispevali (Kronika ... 1905–1965).

Območje Mekinj je vojna posebno zaznamovala zaradi bolnišnice, ki je bila v samostanu, in zaradi vojaškega pokopališča, kamor so spremljali vojake k zadnjemu počitku. Marsikje so se med vojaki in dekletih iz hiš, kjer so bili nastanjeni, spletle posebne vezi: kmečka dekleta iz samotnih kmetij, kjer so sicer domači sami opravili delo na kmetiji, so šele med vojno prišla v stik z drugimi fanti. Slovo od vojakov, ki so ga zaznamovali strelji iz pušk, je bilo zato boleče tudi zanje, v kroniki pa je bil zabeležen podatek, kot na primer pri vojaku iz Vodice: »Spremljalo ga je 50 mož, ki so mu ustrelili salvo za slovo« (Spominska ... b. n. l.; leto 1917).

Bolj ko se je vojna bližala koncu, večje je bilo pomanjkanje. »Vse je izstradano. Konji komaj nosijo kosti.« (Spominska ... b. n. l.; leto 1917) Zaradi lakote je prihajalo do konfliktov med vojaki in domačini: »Vsi lačni prosijo kruha in drugih živil od hiše do hiše. Kradejo, kjer morejo. Pri županu je bilo ukradenih 40 klobas. Za sladkor je po prodajalnah silen naval. Vrše se prave bitke.« (Prav tam)

Zadnje leto vojne je stiska prerasla v splošno krizo: »Od vseh krajev hodijo od hiše do hiše, revni sloji, meščani, vojaki, begunci, ruski ujetniki. Revščina narašča. Iz host nosijo tajno blago, sveče, milo, žveplenke, tobak in menjajo za živež pri kmetih. Za denar se ne dobi prav nič.« (Prav tam; leto 1918) Vsakdanjik in praznike so spremljali mali zvonovi, ki so preživeli vojno, na Selih, kjer so prav tako pogrešali zven bronastih zvonov, pa so v zvonik obesili jekleno »šino«, da so z udarci nanjo oznanjali uro in ob praznikih nanjo tudi pritrkavali (Kronika ... 1905–1965: 43).

10. oktobra leta 1918 so v Kamniku in v bližnji okolici zvedeli za **ustanovitev nove južnoslovanske države**, naslednji dan pa so v mestu odstranili najbolj prepoznavne simbole Avstro-Ogrske: »Cesarske orle pobrali z uradov« (Spominska ... b. n. l.; leto 1918). Monarhija, za katero je tako iz Kamnika kot s podeželja padlo toliko fantov in mož, je razpadla.

Ustanovitev nove države je v Kamniku, kjer so bili meščani kljub narodni zavednosti zvesti cesarju in habsburški kroni, povzročila izrazito spremembo. Ta sprememba je bila vidnejša zaradi državne smodnišnice, med prvo svetovno vojno iz varnostnih razlogov sicer preseljene v Trofaiach. Smodnišnica je dobila novo upravo, saj so v Kamnik prišli srbski oficirji.

Odkrito izražanje zvestobe cesarju je po prihodu Srbov v Kamnik utihnilo. Ko so se iz svoje hiše na Glavnem trgu izselili Kecljevi, je spomenica s cesarjevim podpisom obležala na kupu za odvoz, skupaj z drugim inventarjem, ki je spominjal na življenje v cesarsko-kraljevem Kamniku. Spominske table, ki so jih ob nekaterih župnijskih in podružničnih cerkvah postavili v spomin padlim možem in fantom iz posameznih župnij, so govorile o veliki vojni, ki jim je vzela domače, ne o cesarstvu, za katerega so se borili.

Kamničani so zaradi državne smodnišnice izraziteje čutili spremembe ob ustanovitvi nove jugoslovanske države. *Prihod Srbov v Kamnik po prvi svetovni vojni. Iz arhiva Nika Sadnikarja, Kamnik.*

Na nekdanje cesarstvo pa so spominjali grobovi na kamniških Žalah; tam so bili pokopani uradniki, ki so pred vojno službovali v Kamniku, vključno z oficirji iz »cesarsko-kraljeve praharne«. Možje pa so v gostilnah še vedno prepevali pesmi o cesarju, predvsem v Tuhinjski dolini, kjer je bilo zbiranje v gostilnah znak družbene veljave. Vojške pesmi so ohranjale tudi ženske, ki so se teh pesmi ob skupnih druženjih naučile še v času monarhije.

Spomin na življenje v cesarstvu je ostajal tudi na drugih ravneh. V govorici kamniških meščanov je bilo še veliko izrazov, ki so pričali o nekdanjih stikih z nemško govorečim prebivalstvom. »Ampak slovenščina je bla pa grozna. [...] Je rekla: 'Milčək, tla maš kluč pa skoč, pa udprə haustor pa let po štengah gor, pa u forcimər, pa u taglavən cimər, pa udpri kostən, pa udspod u taspodənmno nadəlc dva šnajtiahəlna uzem pa jih men prnes.' Božičən drevešček je biv kristbam. 'Dinstman bo iz štacjona ti prpelov kufre,' je pomenil 'postrešček ti bo s postaje pripeljal prtljago'.«

V šoli so se otroci učili novih pesmi, tudi tistih, ki so govorile o pomenu in veličini nove jugoslovanske države, in jih prepevali tudi doma. Pričakovanja odraslih pa se v marsičem niso uresničila. Pokojninski sistem ni bil urejen, nekateri posamezniki, ki so med vojno državo podpirali z vojnimi posojili, pa so zaradi razpada Avstro-Ogrske utrpeli precejšnje izgube. Stiske, zaostrene v času gospodarske krize, so si tako nekateri razlagali z razmerji v novi državi, tudi zaradi novih davkov. Med Kamničani je krožila izjava: »Prekmal smo se združəl pa predeləč dol.«

Po vojni so ljudje želeli čim prej dobiti zvonove, zato so po župnijah začeli pobirati prispevke zanje. V nekaterih župnijah je prizadevanje za nove zvonove farane vnovič povezalo med seboj, kot na primer na Selih, kjer so tožili, da »en sam prežalostno kliče«. Ker ni bilo upanja, da bi prišli do bronastih zvonov, so se odločili za jeklene, pristali pa so tudi na posebne zahteve jeseniške železarne, samo da bi do zvonov prišli čim prej: »Tovarna za zvonove je pisala, da bo naročene zvonove preje ulila, če ji pošljemo jajca, klobase in prekajeno meso ker ji manjka živil za delavce. Po možnostih se je ustreglo in poslalo 266 jajc.« (Kronika ... 1905–1965: 51) Izdatkom za nove zvonove so v nekaterih župnijah, predvsem tam, kjer je bilo več tovarniških delavcev, nekateri nasprotovali, tako kot so se upirali dajatvam, ki so sodile k biri (Spominska ... b. n. l.; leto 1923).

Ta nasprotovanja so bila povezana s prodiranjem revolucionarnih idej, ki so v prvih dveh letih po prvi svetovni vojni zaznamovale kamniško delavstvo. Sindikalnim in strokovnim organizacijam delavcev kamniških tovarn, s katerimi so se oprli na revolucionarna načela, je sledila politična organiziranost, vidna tudi v kamniški podružnici Komunistične partije Jugoslavije. Tej naravnosti je z ustanovitvijo Delavske knjižnice in delavskega pevskega društva Solidarnost leta 1919 sledila še kulturno-prosvetna dejavnost delavcev (več Stiplovšek 1985).

Čas po prvi svetovni vojni je torej prinesel novo politično opredeljevanje, spremenil pa je tudi možnosti za turizem. Kamnik se je po vojni zaradi uničenja oziroma propada Prašnikarjevega kopališča in zdravilišča preusmerjal v izletniški turizem. Kljub nekaterim poskusom, da bi nekdanje Prašnikarjevo kopališče in zdravilišče vnovič oživili, tujci zaradi samega kopališča v Kamnik niso več prihajali. Pri oglašanju znamenitosti kraja

pa se je, še bolj kot pred vojno, mesto opiralo na izročilo: »Toliko častitih starin, toliko prič naše zgodovine in kulture ne najdeš daleč na okoli« (Mesto Kamnik 1927).

Pri prireditvah so meščani še vedno poudarjali nacionalnepromocijski pomen pešemskega izročila in sodobne zborovske ustvarjalnosti. Kmalu po ustanovitvi nove države so prireditelji na izlet Ljubljanskega Zvona v Kamnik vabili z besedami: »Naj se pride kamniško občinstvo naslajat ob zvokih naše krasne narodne in umetne pesmi« (Izlet ... 1919). Po prireditvi so zapisali, da je »zavednost budeči nastop«, ki je potekal pod vodstvom »neumornega kvišku strmečega in energičnega kvišku vodečega gosp. Zorka Prelovca«, nakazal nov pomen narodnega zavedanja: »Potomci kraljeviča Marka so Slovencem priborili svobodo in jim junaško pomagali do svobode. Zato bodi njim in kralju Petru slava in iskrena ljubav.« (Ljubljanski zvon ... 1919)

Poudarjanje »častitih starin« pa je bilo bolj kot za sam Kamnik pomembno za predstavitev navzven, za to, da bi v Kamnik še vedno privabljali tujce. Za samo mesto je bil pomemben napredek in čas med obema vojnama je zaznamovala nova industrijska rast. Nove tovarne so Kamničanom in okoličanom dajale kruh in spreminjale odnos do delavcev in tovarnarjev. Obrtniki, ki so želeli kaj veljati, pa so še vedno, tako kot v času Avstro-Ogrske, šli delat v tujino, »v frend«.

Z druženji in ustvarjalnostjo v mestnem okolju se je povezovalo spontano petje, velikokrat v okviru društvenih dejavnosti. Poleg slovenskih pesmi so meščani peli tudi pesmi drugih jugoslovanskih narodov in francoske pesmi, saj je imel francoski jezik pri srbskih uradnikih pomembno vlogo; nekateri meščani so se zbirali v francoskem krožku. Kljub temu so imeli največjo veljavo organizirano petje v pevskih zborih, nastopi v gledaliških igrah ali petje na cerkvenem koru. Enemu od cerkvenih pevcev, ki je pel v cerkvi na Šutni, so zaradi njegovega lepega petja rekli Rajska struna. Ko je bil vinjen, se je tako predstavljal tudi sam: »Jes sām pa rajska struna, kə tko lepo pojəm.«

Med meščani je bilo najvišje vrednoteno zborovsko petje. »V uršulinski šoli, v meščanski, smo pa imel zbor, ki je bil za proslave, in smo prov dobre umetne pesmi pel. Smo imel Franceta Ačka za kateheta, on je komponirov in nas je tud učiv potem. ... Zelo smo bli domoljubni tiste čase. Velik takih lepih pesmi smo pel, Ačko je pa bəl moderne komade komponirov, Gregorčičeve in vse take.« Ob pevskem zboru Lira, ki je bil meščanski, »frakarski«, se je tudi med meščani uveljavljal zbor Gorenjci, ki je deloval v katoliškem Kamniškem domu in je združeval pevce iz okolice. »To je že vse od nékdaj pel! Ti ljudje so znal od malga peteroglasno pet.«

Pesem pa je v mestu nastopala tudi kot izraz političnih nasprotij. S pesmimi, čeprav ne vedno pétimi, so meščani izražali na primer nasprotja v organizacijah, kot sta bila Orel in Sokol: »Zmerjal smo se pa! Sevede smo se zmerjal!« To nasprotje je delno označevalo tudi nasprotje med meščani in okoličani, saj je bil Sokol »bəl mestən«. Člani orlovskega društva so pripadnike Sokola dražili z oponašanjem melodije iz sokolske himne:

Sokol vsak
je bedak,
če ga pihneš,
pade vznak.

Sokoli pa so jim zbadanje vračali z melodijo orlovske himne in z besedami:

Dvignite, orli,
krila orlicam,
da se bo videl
raj med nožicam.

Tisti, ki so radi prepevali, so to zbadljivko peli po mestu, drugi so se jim pridružili z vpitjem besedila. Sicer pa so v teh društvih imeli tudi svoje koračnice, ki so jih peli kot vojaške pesmi.

Kljub navidezni enotnosti orlovskega društva pa so člani naravnost društva in svojo vlogo v njem doživljali različno. Številnim ni ustrezalo pretirano poudarjanje slovenstva, predvsem potem, ko je bila ob koncu Živkovićeve diktature ustanovljena organizacija Slovenski fantje in dekleta. »To je bla polomija. Modra krila, bele bluze, pelerine, na glavi pa peče. So nam rekæl petelin.«

Razlike v politični orientaciji meščanov so premoščale nekatere prireditve, predvsem tiste, ki so prinašale tudi zabavo. Posebno zabavna so bila miklavževanja v katoliškem Kamniškem domu. Najodmevnejše je bilo miklavževanje tik pred drugo svetovno vojno, v katerega so vključili opereto Jerka Gržinčiča *Miklavž prihaja*. Avtorstvo operete so Kamničani pripisovali Viktorju Mihelčiču, organistu na Šutni, ki pa je opereto le priredil kamniškim lokalnim razmeram. Zbadljivost, ki je izhajala iz medsebojnih odnosov, je bila pripisana hudičem. Ti so v igri med drugim prepevali:

»Je nekaj deklic na Perovski cesti,
ki vredne so, da jih hudič naklesti.
Posebej so mi jih priporočili,
zato ušesa bomo jim navili.«

Eden od parkeljnov je »pel naprej«, na koncu pa so vsi parkeljni dodali:

»Ha ha ha ha, mi tudi tja gremo.«

Zabavljive pesmi so po Kamniku peli tudi za pusta, večinoma v povezavi s pustno povorko, ki je bila vedno ubrana na neko aktualno temo.

V predpustnem času je bilo zelo živahno tudi v mestnih gostilnah: »Vsako soboto je kašæn harmoniko vleku pa pišuko.« Za pusta so po gostilnah hodile »maškare«, nekatere z »muziko«, večinoma s harmoniko, včasih pa je bil zraven tudi klarinet. Ponekod se je v gostilnah tudi sicer še veliko pelo. »V gostilnah so pač pel, zlasti ko so ga imel mal pod kapo.« Nekatere kamniške gostilne so bile znane po muzikantih, ki so igrali šlagerje. »Ob sobotah popoldne in ob nedeljah je kdo pršu pa mau harmonike vleku.«

Vivodova gostilna na Šutni in Malovrhova na Grabnu sta ljudi še vedno privabljali z glasbenimi avtomati, z »lajerkostni«, v tridesetih letih pa so postali vabljivi gramofoni oziroma gramofonske plošče, in sicer tudi za tatove. Ob vlomu v gostilno Jakoba Malovrha na Grabnu leta 1933 so tako »zlikovci« med drugim ukradli gramofonske plošče: »Najbrž so vedeli, kje ima gospodinja shranjene ključe od omar, ki stoje v veži. [...]

Odnesli so 40 kg svinjske masti, več kosov slanine in mesa, 20 gramofonskih plošč in še več drugih vrednosti. V kuhinji so pregledali posodo in si pogasili žejo s celim loncem mleka, poleg tega pa so odnesli še par novih čevljev.« (Vlom ... 1933: 5) Goste v Windschnurerjevi gostilni na Grabnu pa so pred drugo svetovno vojno ob nedeljskih dopoldnevih kratkočasili mekinjski tamburaši.

Gostilne pa gostov niso privabljal le z glasbo; vanje so možje radi zavili tudi po zaključku večjih poslov, kot je bilo na primer prevažanje blaga. Nekateri so namreč iz Ljubljane vozili blago, ki so ga meščani nakupili pri trgovcih, ko pa so dobili plačilo, so šli v gostilno. Nekatere žene so na razne načne skušale dobiti može domov in s tem preprečiti, da bi zapili zaslužek. Včasih je moral v gostilno po maminih navodilih kateri od otrok: »Ata, pejte dam, mama so tolk dobre štrukle naredla!«

Za družine preprostejših meščanov je bilo primernejše druženje doma. V nekaterih družinah so še vedno peli, le da se je med meščani o tem malo vedelo. Olikanost je namreč zahtevala, da niso motili drug drugega. »Doma sta oče pa sestra pela, kə kanarčka sta pela.« V predmestjih, predvsem v Novem trgu, so ob večerih molili rožni venec. »Pel nismo, ker nismo taki pevci. Mel smo posluh, glasu pa ne.« Premožnejši meščani pa so svoja občutja, tako kot pred vojno, izražali predvsem s pisnimi sporočili, ki so bila pogosto verzificirana, včasih pa so ob tem dodali tudi kakšno risbo. Takšna sporočila so mestni otroci pošiljali svojim botrom.

Veliko pa so peli v delavskih družinah, v družinah železničarjev, pa tudi v družinah njihovih otrok. »Vsako nedeljo smo šli k stari mami, ki nas je pričakala s kavo pa buhteljni ali šarkeljnom. To je bla obvezna zabava. Tud za praznike smo šli tja. Pel smo pri stari mami. Užitek je blo preživeti nedeljsko popoldne na vrtu, v uti. Prišli so tud prijatelji od mojih tet. To je blo čisto spontano. Pel smo take narodne, vesele pesmice.« Petje je imelo velik pomen tudi ob praznikih, posebno za božič. »Za božič smo imel jaslice, prižgal smo drevešček, da je bla samo ta razsvetljava, potem smo pa pel. Vse božične, kar je prišlo na vrsto.«

Zunaj, na prostem, meščani niso prepevali, razen če je imelo petje poseben javno priznan namen, kot je bil na primer god ugledne osebe. Spontano petje pa je bilo sestavni del zasebnih druženj mladih. Kot študentje so se tudi kamniški fantje srečali s pesmimi, ki so krožile med ljubljanskimi študenti in intelektualci, s pamfleti in s kvantarskimi pesmimi. »To so zlo duhovite stvari, ampak je svinjarija not.« Študentje so te pesmi prepisovali, jih recitali, nekatere so peli. V času med obema vojnama je bila najbolj vznemirljiva *Abeceda*; zanimiva je bila zato, ker so ljubljanske »kulturnike«, »penate«, ki so se zbirali pri Kolovratu in naj bi bili njeni avtorji, poznali. »Niko Štritof, dirigent Opere, je najbol znov te pesmi. On jih je tud zlo velik napisov.

Angelci so zgolj duhovi,
ajda ob jesen zori,
afna se po drevju goni,
abrenk od kocin visi.

Beduin živi v puščavi,
bolhe ti prežene Flit,
bək najrajš čepi na kravi,
buzarant obrajta rit.

Tko gre do konca. Pa bəl gre prot konc, bəl je svinsk.«

»Zelo smo bili domoljubni tiste čase«

Gostilne so ohranjale vlogo družabnih središč, družabnost pa je nakazovala predvsem harmonika. V gostilni *Pri Amerikancu v Novem trgu v Kamniku*. Iz arhiva Helene Plahuta, Kamnik.

Spontano petje se je ohranjalo ne le na podeželju, temveč tudi ponekod v mestu, predvsem v železničarskih družinah. *Nedeljsko popoldne »pri stari mami«, v železničarski družini, leta 1933*. Izvirnik hrani Božena Možina, Kamnik.

Spontano muziciranje pa je bilo zelo značilno za kamniške Čehe, predvsem v predmestju Graben. »Čehi so bli izredno muzikalni. Najmanj je igrov violino, bli so pri mesetni godbi, pol so igral čelo. V glavnem so igral za sebe.« Na Grabnu so ob večerih skupaj igrali in se zabavali. Posebno živahno je bilo na Neřimovem vrtu, predvsem poleti, ko se je tam zbralo tudi po dvajset ljudi. »Orkaduš, so bli muzikanti. Tastar Neřima, Korl, visok oficijal na Pulferfabark, je na štengah sadu pa s palco takt tovku, tadrug so pa — šterje so violino špilal, edan je pa na kitaro nabijov. To so zvečer tku špilal, de so ble use urata udprte.« Kamniški Čehi so ohranjali svojo skupnost, Kamničani pa so, čeprav večinoma že brez melodije, ohranjali pesem o njih.

Spontano petje na prostem pa je sicer po mnenju večine meščanov sodilo na vas. Predstava o življenju na podeželju se je velikokrat oblikovala tudi po tem, kako je bilo to življenje uprizorjeno v igrah na kamniških gledaliških odrih. V igre, ki so jih prirejali v liberalni Narodni čitalnici ali v katoliškem Prosvetnem domu, so namreč vključevali tudi petje. Pesmi, vključene v igro, so ponazarjale življenje na vasi in doživljanje preprostih ljudi.

Posebna priložnost za to, da so se srečali meščanski otroci in okoličani, je bilo še vedno koledovanje. Kamniški otroci so do druge svetovne vojne »okrog peli« trikraljevske kolednice, oblečeni v svete tri kralje. Hodili so po mestu in okoliških vaseh. Šli so tudi na zapriško graščino, kjer so dobili v dar veliko več kot v mestu: lastnica gradu, Elizabeta Rehbach, jim je pred drugo svetovno vojno vedno dala deset dinarjev, torej toliko, kolikor je veljal kilogram govejega mesa. Nekateri koledniki iz Kamnika in iz Nevelj so še vedno hodili daleč v Tuhinjsko dolino, vse do Zgornjega Tuhinja. S seboj so imeli tudi zvezdo in so pojoč hodili po hiši »gor in dol«: šli so »dvakrat gor pa po sred nazaj«.

Poleg domov so kamniški otroci ob koledovanju obiskali tudi mestne gostilne. Pri tem so na splošno zaslužili okrog šest dinarjev, torej za šest štruc kruha.

»Za tri krale smo se napravavel. Pridemo notr k Cerarju u gostilno pa smo zapel:

'Mi smo prišli, kralji trije,
mi smo Jezusu darovali,
darujte tudi nam,
da pride Jezus k vam.'

Šef je pa reku: 'Žgav pa ste?' Sām reku: 'Kosov.' Pa j reku šef: 'Če s pa Kosov, pa nač. Svet tərje kral so iz Jutrove dežele.' Pa nismo nač dobil.«

Veliko spremembo je v mesto prinesel **radio**. Prvi radijski sprejemnik je imela baronesa Irena Apfaltrer na Križu, okrog leta 1925, kmalu za tem pa tudi kavarnar Koželj v Narodni čitalnici, kamor so Kamničani hodili poslušat razne oddaje. Radio so lahko poslušali samo toliko časa, da so zaslišali zvok, potem pa so morali dati možnost drugemu. »Ko je Kožel radio nabavu, so ble kər cele procesije, taka senzacija je bla takrat u Kamnku. Anteno je imu napelano od stolpa Malograjske kapele do Čitalnice. Kot otrok se spomnām. Smo šli poslušat prvi radio v Čitalnici na slušalke. Je že oddaje sprejemav iz Dunaja in iz Budapešte.«

V tridesetih letih 20. stoletja so radijski sprejemniki postali pomembna sestavina življenja meščanov. Kamničani s Hermanom Rechbachom [stoji v sredini] ob radijskem sprejemniku pri Stergarjevih pred drugo svetovno vojno. Iz albuma Lada Stergarja; arhiv Nika Sadnikarja, Kamnik.

Dijaki in študentje so si sami sestavljali detektorje, kot so jih naučili nekateri profesorji: kupiti so morali le slušalke in kristale, tuljave pa so naredili sami. »Ljudje so pol precej več doma bli in so poslušal. Detektorji so bli pocen in so jih ljudje precej mel.« Na Malem gradu je bila antena, Sadnikar pa je anteno za domačo rabo dal namestiti na eno od jagnedi, ki so bile na »farovškem travniku« pod Kamnikom, proti predmestju Perovo, tam, kjer je po pripovedovanju ljudi strašilo.

»Radioaparate« so imeli pred drugo svetovno vojno le najpremožnejši meščani, prav tako gramofon. »Doma smo mel radio že pr ta prvih, osemindvejetga, tridesetga leta gotovo. Manica Komanova je pripovedovala pravljice in sem jaz to poslušala na slušalke. ... Pri nas smo zlo šli za napredkom. ... Na Šutni je biv Drašček, trgovec, ki je prodajal kolesa. On je prodajav tud gramofone. Gramofon so imeli na kopališču, v paviljonu, v zastekljeni verandi. Na glasbo smo drsali.« Na podeželju je bil gramofon redkost: v tridesetih letih ga je imel žandar v Šmartnem in pesmi z gramofona so bile za podeželane velika zanimivost. V tem času so bili fonografi, prav tako imenovani gramofon, že starina, zanje pa je vedelo malo ljudi. Josip Nikolaj Sadnikar je svojo zbirko dopolnil s fonografom, ki ga je kupil na graščini Križ. »Oče je kupil gramofon od baronese. Ta gramofon je imel še cilindre in navaden lautšpreher.«

Na ljubljanskem Radiu, ki je začel oddajati leta 1928, so nastopila tudi kamniška dekleta: »Smo šle enkrat v Radio pet, organizirala je Ela Vremšak, nas je naučila *Tam gori za našo vasjo*. Tri pesmi smo zapele. Šla sta dva razreda deklet – zborček iz osnovne šole. Pele smo v živo. Smo mogle bit tiho ko miške, tam je visev mikrofona, v studiu, okrog so ble rdeče baržunaste zavese.« Na Radiu je nastopal tudi Kamniški kvintet.

Pevci Kamniškega kvinteta uradno niso bili registrirani; tisti, ki so bili »zreli za kvintet«, so bili izbrani na avdiciji. Sestali so se z namenom, da bodo prepevali »na visoki ravni«, pobudo za to pa jim je dala možnost nastopanja na Radiu Ljubljana. »Vsak drug četrtek smo pel v Radio Ljubljana. To je biv četrtek večer. Tone Pogačnik je poznov Vilka Ukmarja pa so nas poslal na avdicijo, pol so nas pa vabil.« Ob koncu tridesetih let, med letoma 1937 in 1940, so pevci Kamniškega kvinteta zapeli tudi v središču Kamnika, na trgu pred Petkovo trgovino, pod Petkovim balkonom.

Člani Kamniškega kvinteta so bili Kamničani. Peli so ob poletnih večerih, ko so bili jugoslovanski študentje v organizaciji Ferijalnega saveza v Kamniku na počitnicah. »Mi smo zmeram prepeval pod Petkovmo balkonam. Smo pel prvenstveno narodne, pol pa tud umetne – Prelovca, Adamiča, Švaba. To smo vse znal pet. *Vasovalca* smo prov dobər pel! Pol so pa prec ljudje pršli pa so poslušal.« Včasih so vmes zapeli tudi zabavljive pesmi, ki so krožile v mestu, kot pesem o Vodiški Johanci. Izjemoma so peli tudi drugje, predvsem v Čitalnici.

Kamniški Glavni trg, najelitnejši del mesta, ki so ga kamniški mestni policaji najbolj vestno branili pred pevskimi »izpadi« okoličanov, je torej postal prostor, kjer je bilo po-

Prostor pod Petkovim balkonom, vidnim z vseh strani Glavnega trga, je bil del mestnega vrveža, v letih pred drugo svetovno vojno pa je ob večerih nudil primerno mesto za nastope. *Pred Petkovo trgovino. Iz arhiva Milana Windschnurerja, Mekinje.*

Ob poletnih večerih je z ljudskimi in drugimi pesmimi pod Petkovim balkonom nastopal Kamniški kvintet. Člani Kamniškega kvinteta. Iz arhiva Nika Sadnikarja, Kamnik.

leti mogoče slišati ljudske pesmi. Ljudske pesmi, ki naj bi zaznamovale ljudsko kulturo, torej tudi kulturo teh okoličanov, pa so bile v nastopih Kamniškega kvinteta prirejene in uglajene. In medtem ko so po okolici, predvsem po vaseh v hribovitem območju, na vasi še peli fantje in po petju odšli vasovat, so pevci Kamniškega kvinteta peli pesem *Vasovalec*, njihovo petje pa je bilo organizirano kot prireditve.

Prostor na Glavnem trgu v Kamniku pred Petkovo trgovino je dobil nov, simbolni pomen. To ni bil več trg, kjer se je odvijalo glavno dogajanje v zabavljici o kamniških purgarjih, prav tako Kamničani navzven niso bili več poznani le s svojim purgarstvom in z zabavljivo primerjavo njihovega mesta z Ljubljano, s Škofjo Loko, s Kranjem, z Gradcem in z Dunajem: Kamnik se je uveljavil s turizmom, z industrijo, z ustvarjalnostjo in s svojo slavno preteklostjo, leta 1938 pa mu je dalo nove možnosti odkritje mamutovega okostja v bližnjih Nevljah.

Ne glede na ta vstop ljudske pesmi v mestno okolje je bil Kamnik še vedno poseben za oddaljene podeželane, za tiste, ki so pred prihodom v Kamnik nekje na njegovem obrobju ali pa pri kateri od hiš v bližnjih vaseh pustili svoje blatne čevlje in se preobuli v čiste in lepše. Preobувale so se tudi ženske iz oddaljenih vasi, ki so s košem nosile pridelke na kamniški trg, marsikdaj pa tudi tisti, ki so v Kamnik hodili k maši. Ljudje iz oddaljenih Luč pa so se preobувali že prej, ob prihodu v Črno, da jih ni bilo sram pred ljudmi v dolini.

V mestu so pred drugo svetovno vojno še poznali zabavljico o kamniških purgarjih, ki v tem času za meščane ni imela več zabavljivega pomena; pomenila je le še lokalno zanimivost. Na nekdanji Kamnik, o katerem je govorila zabavljica, pa so spominjale pravice članov Meščanske korporacije in oglašanje, »pubalciranje« mestnega policaja, ki je po »stari šegi« na šestnajstih mestih v mestu in v predmestjih vsak razglas naznanil z bobnanjem.

Za najbolj svetovljansko kamniško mladino pa niso imeli posebne veljave ne purgarske pravice ne mestni policaj in ne petje, ki se je naslanjalo na tradicijo. Spreminjal se je pogled na preživljanje prostega časa, s tem pa se je spreminjalo tudi vrednotenje dejavnosti mladih. Prav tu so mladi Kamničani videli možnost za uveljavljanje v širšem območju, tudi v primerjavi z Ljubljano. Vedno večji pomen je namreč dobival **šport**: delovanje v Športnem klubu je izražalo razgledanost, primerljivo s predvojnimi zanimanjem za slovensko ljudsko kulturo. Poleg zimskih športov, kjer se je Kamnik postavil celo z izvedbo prve hokejske tekme v Jugoslaviji leta 1932 (Guček 1985: 121), je imel zelo pomembno vlogo nogomet.

Prav šport, predvsem nogomet, je vplival tudi na poznejšo kamniško prepoznavnost. Ko so v nogometni sekciji izbirali barve kluba, se niso mogli zediniti, katere bi izbrali. V tem času je bil pri Sadnikarjevih na obisku kipar Progar, ki je naredil Marijin kip v glavnem oltarju v šutenski cerkvi. V razpravi o barvah kamniških nogometašev je zato Josip Nikolaj Sadnikar sinovom dejal: »Če je Mat Božja na Šutni belo-plava, nej bo pa še naš športni klub belo-plov. Če je za Mat Božjo dobər, bo pa tud za vəs!« Ne Sadnikar ne kamniški fantje niso slutili, da so s tem določili prepoznavne barve bodočega Kamnika.

Kljub športnim dejavnostim, s katerimi so bili meščani v očeh okoličanov deležni posebnega ugleda, so Kamničani ohranjali položaj urejenega mesta, ki se zaveda odgovornosti do naroda, s tem pa tudi zavezanosti izročilu. Ker se je Kamnik zaradi Meščanske korporacije zelo počasi širil (glej Klobčar 1998: 14), so se ohranjala predvojna razmerja med mestom in predmestji in med mestom in podeželjem. To ločenost so presegale predvsem dejavnosti v društvih.

Mladim pa je zabavljica o kamniških purgarjih pomenila del tistega pogleda, s katerim so se identificirali tudi sami: purgarstvo je bilo del preteklosti, ne glede na to, ali ga je označevala pesem ali ne. In če je fanta iz Kamnika, ki se je šolal v Ljubljani, teta zbadala z verzi iz znane kamniške zabavljice

Kamənškə purgar
na pləc prləti,
z velikmo trebuham,
kə merənk držī,

je ta fant vedel, da ta pesem sodi v nek drug čas in v drugačno okolje.

»Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja ...«

Napredek, ki je že več desetletij postopno spreminjal življenje v nižinskem območju v bližini Kamnika, je bil po prvi svetovni vojni tudi v zunanji podobi hiš oziroma vasi zelo opazen, čutiti pa je bilo tudi spreminjanje navad in miselnosti. Spremembe so bile večinoma vrednotene pozitivno, včasih pa so bile sprejete z zavestjo, da se s tem ljudska kultura vasi za vedno umika: »Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja« (Mrkun 1925: 11).

Spremembe, ki jih je bilo v mestih mogoče opazovati kmalu po prvi svetovni vojni, so predvsem v nižinskih predelih začele spreminjati tudi življenje vaščanov, nekatere spremembe pa so segle tudi v oddaljene vasi. Zelo opazne so bile novosti v oblačilnih navadah. Vaške fante in može je vznemirjalo krajsanje ženskih kril. »To je bla prava revolucija.« Ženske iz imovitejših kmetij so imele že svilene nogavice, kar je moške še bolj begalo: »Ne veš, a je štānf a je naga.« Medtem ko so v mestu dekleta in žene hodile lahko brez pokrival, z ostrizhenimi lasmi, ženske iz uglednih hiš na podeželju niso smele hoditi odkrite. Vaška dekleta so si lase večinoma še vedno spletala v kite. Kakšno dekle si je takrat, ko je njen fant hodil v vas, za fantov obisk skrivaj »skravžalo« lase s škarjami in si jih namazalo s sladkorjem. Več svobode je bilo čutiti pri tistih dekletih, ki so dobila službo v mestu.

Okoličani pa so bili v mestu še vedno prepoznavni, tudi če tja niso prišli s košem na hrbtu ali s cekarjem v roki. Pot v Kamnik je za številne okoličane pomenila pot na trg: ženske so v mestu prodajale jajca, maslo in kmetijske pridelke. V Kamnik so sicer okoličani redko hodili, niti za poroko jim ni bilo treba tja: »Učas ni bo civilnih purok, učas so ble sam carkovne. Ni bo nač u Kamalk treba jət.« V najbolj oddaljenih krajih so zato še več desetletij po tem, ko so se Kamničanke v znak nacionalne pripadnosti oblekle v »slovensko nošo«, žene ob posebnih priložnostih, predvsem ob porokah, še nosile peče, »ahtahe«. Na tem območju so starejše žene ohranile dolga krila, ne le zato, ker so obleko, ki so jo imele za poroko, še vedno nekatere nosile desetletja, temveč tudi zato, ker so bile dolgih kril in ozkih »kočemajk« vajene.

Večje možnosti zaposlovanja predvsem v nižinskem predelu so ljudem omogočale, da so si marsikaj, kar so prej izdelovali sami ali pa so nabavljali pri sovaščanih, lahko kupili. To je ustvarjalo vtis o popolnem izumrtju ljudskega izročila. »Kmečka umetnost je izumrla. Poslikanih skrinj, zibelk, postelj itd. ne dobiš več novih. Mestna kultura je prodrla na kmete. Ljudska pesem je skoro zamrla. Deklic, ki bi na polju ob pletvi ali žetvi pele, ne dobiš. 'Storij' stari ded ali stara mati ne pripoveduje otrokom. Pregovorov, rekel itd. vedno manj rabijo.« (Mrkun 1925: 11)

Prepričanje, da je ljudska pesem skoraj zamrla, se je navezovalo na spremembe v nižinskem območju v kamniški okolici. Na spreminjanje vsakdanjega življenja so vplivala dostopnejša **prometna sredstva**. Na podeželju so začeli kupovati kolesa, predvsem

moški, s tem pa so si povečali tudi možnosti za zaslužek. V občini Nevlje, ki je imela veliko delavcev, je bilo na primer leta 1933 štiriinšedeset koles (Občina Nevlje 2, 2–52), od tega je imel lesni trgovec Trobevšek štiri. Delo so iskali vse do Ljubljane: delavec iz Godiča se je lahko s kolesom vsak dan vozil na delo v Ljubljano. Nekateri so imeli na kolesu karbidovke – posode s karbidom; v enem delu je bila voda, ki je kapala na karbid. Plin, ki se je ustvarjal pri tem, so prižgali, kar je dajalo svetlobo.

Večinoma pa je prevažanje potekalo »po starem«. Čeprav so se v času med obema vojnama že pojavljali avtomobili, tudi tovorni, so večino prevozov še opravili furmani. Ko so furali, so imeli posebne kape, »kə štənf«, z luknjo, da se je videl obraz, vrat pa je bil pokrit, prav tako ramena. Furmani so nase opozarjali predvsem pozimi, ko so morali konje opremiti z zvončki ali kraguljčki; brez njih niso smeli na banovinsko cesto.

Stiki med mestom in podeželjem so bili zaradi novih prometnih sredstev lažji, pretok informacij hitrejši, hkrati pa je bilo podeželanom blago, ki ga je bilo mogoče kupiti, dostopnejše tudi zaradi odpiranja manjših trgovin na podeželju. Včasih je bila takšna trgovina tudi trafika, ki jo je oblast dovolila kot ugodnost vojnemu invalidu. Takšna je

V nižinskih vaseh je vedno več družin zaznamovalo delo v tovarni. *Boštarjevi iz Godiča pred svojo hišo pred drugo svetovno vojno; na izročilo nekdanjih logarjev, »borštnerjev«, sta spominjala le domače ime in hiša ob vaškem ribniku. Iz arhiva Zlatke Grašič, Godič.*

»Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja ...«

Marsikje je zahajanje v gostilne pomenilo zapravljanje, »degu-stacijo opojnih pijač« pa je priložnostno nudila tudi ulična prodaja. *Prodaja vina na ulici v Šmarci pred drugo svetovno vojno.* Foto Peter Naglič; iz arhiva Matjaža Šporarja, Šmarca.

bila mala trafika v Buču. »K nām so pa rad əldje pršli. Vrata so ble zmeram odprte, so zmeram hodil, pa po vžigalce, pa kr naprej, pa vse sorte. Pa mau za pogovarjat se. Pol so se pa pogovarjal. Mi nismo bli ənkol sami.«

Takšne točke so postale mala informacijska in družabna središča, posebno če so bile hkrati še postajališča avtobusa: ljudje, namenjeni na avtobus, so v Buču prišli v trafiko, da niso čakali zunaj, domači pa so izobesili zastavico na polkno. Tako je voznik vedel, da pri njih ljudje čakajo na avtobus, in tam ustavil. Ta hiša je imela vlogo središča tudi zato, ker v vasi ni bilo gostilne in ker je bil lastnik krojač. »So kadil, to se je učas tko kadiv, ene stole smo imel, pa so se tam pogovarjal. Mi smo pa gor na peč sedel, pa če je blo kej tacga, so ata rekl, da je oblačno, pa smo se mogəl vən spravt.« Nič čudnega ni bilo, če je na primer starejši sosed prihajal vsak dan sedet k peči tudi zato, ker so imeli doma mrzlo hišo. »Je prišev eden iz Šmartna: 'Zdej səm pa pršu k vəm, če mate vi kej za povedat al pa če mam jes kej za vprašat,' je zmeram reku.«

Takšni mali trgovci in obrtniki so bili tudi posredniki med mestom in podeželjem, in sicer posredniki novic in pogledov na svet. Preko njih so vaščani spoznavali, kako živijo v mestu. Blago so namreč kupovali pri veletrgovcih: znani sta bili predvsem veleprodaja tobaka na Šutni v hiši, kjer je bil rojen Rudolf Maister, in trgovina Skala, kjer so kupovali manufakturo. Podeželski trgovci so si pri meščanih tudi sposojali denar. »Šinkovčeva Jerca je tud moji mami enkrat posodila dnar. Ji je dala več, kot je prosila. Je rekla: 'To je premav. Je bəl korajžən po človk, če ma več dnarja!«

Življenje v bližini mesta se je spreminjalo zaradi **posodabljanja kmetijstva**. To se je na najbolj naprednih kmetijah začelo že pred prvo svetovno vojno: nekateri posamezniki so imeli tedaj že elektromotorje. Nekateri so se posodabljanja lotili skupaj s sosedi, tako da so se združili sposobni in tehnično razgledani gospodarji in tisti, ki so imeli možnost narediti na primer električno centralo, kot so jo naredili nekateri gospodarji v Buču v Tuhinjski dolini. Nove naprave so ljudje sprejemali kot poseben božji dar. »Zvečer se je luč pržgala, pa smo rekəl: 'Hvalen Jezus.' S tem smo jo pozdravəl.«

Najsodobnejšo kmetijo so imeli na graščini Križ, kjer so imeli prvo mlatilnico in so tudi želi s konjsko kosilnico. Na podeželju so bili nosilci napredka veliki kmetje: »Oče je bil napreden in je zemljo arondirav. Imeli smo njive na Drnovem, proti Homcu, pov ure daleč. Daljne parcele je prodav ali zamenjav. Ozki travniki, deset metrov, s konjskimi kosilnicami skoraj ni moglev delati. Dobiv je večje površine in blizu.« Kljub napredku so se v živinoreji po prvi svetovni vojni še ohranjale nekatere posebnosti. »Zelo razvita je prašičereja. Staro kamniško prašičje pleme je zelo slovito.« (Mrkun 1925: 8)

Na posodabljanje kmetijstva so vplivale tudi razne zadruge, predvsem v razvitem nižinskem območju. Nekatere zadruge so delovale že pred prvo svetovno vojno: »Krave rede le radi dobička, da morejo čim več mleka oddati v mlekarno ali zasebnikom. [...] vsled delovanja živinorejske zadruga se goji predvsem pincgavska pasma, tako da je živina večinoma že enolična.« (Mrkun 1925: 8) Velik pomen so imele mlekarske zadruga; s kmetij so mleko vozili že s kolesi, marsikdaj tudi otroci na poti v šolo, včasih tudi tisti, ki so bili pri hiši za pastirja. V kmečko delo so bili vključeni tudi otroci iz predmestij, predvsem tam, kjer so imeli kmetije, le da so bili po opravljenem delu prosti.

»Po starem« pa je teklo življenje še v marsikateri hribovski vasi. Ponekod, kot na primer v Veliki Lašni, so bile hiše še večinoma s slamo krite. »Je b"o švoh! [...] Ubenga prevoza nismo mel, ceste ne, letrike ne, vuduvodou ne, urodja ne, dej se je pa to use zboljšau.« Kmetije v hribovskih vaseh pod planinami, v Tuhinjski dolini in na območju Palovč in Velike Lašne so večinoma še vedno pridelale vse, kar so ljudje potrebovali za življenje, vključno z obleko. Imeli so ovce, do druge svetovne vojne pa so veliko sejali tudi

V odmaknjenih vaseh se je v času med obema vojnama življenje zelo počasi spreminjalo, ohranjale pa so se tudi šege in družbene norme. *Zlata poroka v Veliki Lašni po prvi svetovni vojni. Iz arhiva Jožeta Zalaznika, Velika Lašna.*

»Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja ...«

lan. Pridelava lanu je zaznamovala tako pokrajino kot življenje na vasi. »Van so pa tkóla nasmukal, k je mu tiste bunkce, smo ga uriflál, po pa tiste snope ukəp nazaj puvezal, po smo ga pa gudíl, tkola na trat, smo ga navožil u vrsté. Po je pa kist biv ene štərnajst dni, də je gudiv se, də je notər naredu tist pərdiv. No, po so pa utərlə.« Nekateri veliki kmetje so imeli svoje sušilnice za lan, »frnaže«, večinoma pa so bile »frnaže« skupne. Trle so približno štiri ženske iz vasi. »To so g^uovarile pa pele tud, pa čə so ga məčkən jemle – trlicam so mogle fest pustrešt, də so trle, so mele mau bol hrano. Jena je bva za ta gvahko, ena pa, da ga je res učedva. Po so pa vsega puovnal, po so ga pa predat dal.«

Najbolj napredni gruntarji so imeli tudi po hribovskih vaseh že pred drugo svetovno vojno bencinske motorje, s katerimi so za mlačev nadomestili leseni vitel, »gepelj«, in so tudi sami zmleli žito. Kmetje so kupovali predvsem mlatilnice, kosilnice, slamoreznice, za pogon so poleg vitlov ponekod imeli že bencinske motorje ali elektromotorje, imeli so brzoparilnike, posodabljali so hiše. V občini Nevlje so imeli na primer leta 1935 v sto devetdesetih gospodarstvih sedemindvajset mlatilnic (Občina Nevlje, št. 1758, 2–19). Črne kuhinje so bile v nižinskih predelih redkost. K razvoju podeželja je veliko prispeval Higienski zavod v Ljubljani s programom asanacije vasi, s katerim je skrbel predvsem za preskrbo pitne vode.

V času med obema vojnama so občine skrbele za posodabljanje komunalne urejenosti podeželja, pogosto ob podpori Higienskega zavoda v Ljubljani. *Ob novem vodnjaku, »štirni«, v Češnjicah v tridesetih letih. Iz arhiva Anice Berlic, Češnjice.*

V hribovskih vaseh se je mehanizacija uveljavljala počasi. Ob velikih delih so zato še vedno najemali »tabrharje«. Napredku so sledili z zamikom, tudi tako, da so določene stroje, predvsem mlatilnice, »smukalnice«, kupovali v nižinskih krajih, saj so jih tam nadomeščali z novimi. Kosili so ročno, ženske so grabile seno, žele, ročno so mlatili in meli proso. Prejšnji način najemanja delavcev je ostajal tudi pri nekaterih priložnostnih delih, tako v Kamniški Bistrici kot v hribovitem območju okrog Kamnika in v Tuhinjski dolini.

Na teh območjih se je ohranjalo veliko pesmi, ki so se navezovala na zvočnost kmečkega dela. Še vedno so s pesmimi oponašali stope in mlatiče, saj so bila ta opravila še del vsakdanjosti. Mlatili so po štirje skupaj. »U vsakmo v^uoglə j jedən biv, u vsakmo v^uoglə jedən.« V območju Vranje Peči in Palovč so fantje mlatili po tri tedne skupaj, posebno gruntarski, ki so morali najprej odslužiti pomoč na domači kmetiji. »O, koko smo mvatil! Čas səm po tri tedne ukəp umatu, jen tedən sə obsužavu, də səm obsužu jəh, k so tla pəršlə susedje pumagat, en tedən səm šou, də səm kej zasuzu u muəčvə – po petnajst dinarjov smo zasuzil, pa s mogu cev dan fejest flikat, al pa za eno kilo cukra, to je b^uo useglih pa eno kilo zabeva.« Če so ves dan mlatili, so zaslužili skoraj za dva litra vina, če so šli mlatit v Črni graben, pa 20 dinarjev. Liter vina je namreč veljal 8 dinarjev. »Smo djal: 'Dej je pa že mau b^uol!' ... Čas čə s mu dvejst dinarju, s šu že s punco uhka u gustilno, də sta uhka mau pəgrizənvə!«

Podobno je bilo v Bistričici, kjer so prav tako mlatili po več kot deset dni skupaj. Delati so začeli, ko se je začelo daniti, in so mlatili do večera. Spali so na podu na slami. V času mlačve se niso umivali, ko je bilo mlačve konec, pa so odšli k bajerju v dolini. »K s pa jejnov umatit, s pa do šu, s se ispravu pa s se ukopov.« Pri mlačvi si posamezne skupine mlatičev v tem okolju niso nagajale med seboj; te navade so srečali, če so šli mlatit drugam, na primer v Črni graben. Dekleta so mlatila le izjemoma. Večinoma takrat, ko so mlatili, niso imeli »hecov«, ker ni bilo časa, veselje se je začelo šele takrat, ko je bil zaključek, »likof«.

Udarjanje cepcev pri mlačvi so ponekod radi oponašali, v Češnjicah na primer:

Pika-poka, pika-poka,
kravo ženem iz potoka.

Če so se motili, »mešali«, so vsi v okolici vedeli in so se jim drugi dan posmehovali: »A vi ste pa včerej mau mešal?!«

Metev prosa je bila v hribovskih vaseh še vedno velik praznik mladine. Na steno na podu so pribili »pušeljc«: ta je privabljal fante, ki niso sodelovali pri metvi. Fantje so jim ga hoteli ukrasti: reklo se je, da pridejo »metlo podstavt«. Mladi so pri metvi prosa zelo radi sodelovali, saj so meli v parih: tam kjer so meli »po starem«, so meli z nogami, fant in dekle skupaj. Imeli so drogove in so se držali zanje, ko so vrteli snop. Dekle je bilo »na vatoj«, fant »na ritoj«. V nekaterih vaseh je imel šopek vsak par posebej. »Pa usak par je mou tkola pred sabo šop rož, usak par, tistale franciške.« Na enem podu so meli največ štirje pari.

»Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja ...«

Pod kopico, kjer je bilo naloženo proso, je mence čakala nagrada: v zloženi kup, »babo«, so namreč domači predhodno dali kakšne priboljške in steklenico, »fľašo«. Zaključek metve je ponujal zabavo za mlade. »Po smo pa dekleta na kəp nusal, kera j bva težka.« Metev prosa je predvsem mladim nudila več svobode. Pogosta zabava je bilo »oranje«: po metju je bila na podu debela plast prosa in fantje so radi »orali« po tleh z dekleti, tako da so jih prijeli za noge. Veliko veselje so imeli predvsem z okroglimi dekleti, saj so bile brazde tako bolj vidne. Svobodo tega večera je marsikje nakazovala pesem *Snoč je biv ukraden rožmarin*. Fantje so se zato radi pridružili drugim, ko so nekje metev že končali. »Po so pa na kəp pəršlə, fantin. To smo kupačə r'eklə. Smo čas ku puzvedval, ke bo kəšən kəp, də smo šlə!« Delo sta zaključila ples in petje. »Po so pa hit p^uod pumedlə, po pa mau plesal.« Godca ni bilo treba klicati, saj je ob takšni priložnosti prišel sam.

Petje je bilo torej samoumevno po vseh večjih delih v hribovskih vaseh, tudi takrat, ko so fantje zaključili s košnjo: »Pol so se pa usedəl dol pa so fajn zapel.« Pri nekaterih delih je bil še bolj kot petje značilen ples. Na velikih kmetijah pod Kamniškim vrhom, v »Svatnem«, so za spravilo sena še vedno najeli celo po 27 do 29 koscev in po 24 »grabic«. Delo so po večerji še vedno zaključevali s petjem in plesom. Včasih so zaplesali kar v »kramžarjih«. Fantje iz Viševce, ki so kosili v lazih v Sidražu, pa so se po končani košnji obešali na srobot, kot bi vlekli za vrvi zvonov, se gugali in pri tem peli zabavljice; slišati je bilo, kot bi oponašali zvonove:

Damovka,
Senčovka,
Habjanovka.

V nižinskih predelih so s posodabljanjem kmetijstva potrebovali manj delovne sile, s čimer je odpadlo tudi druženje pri delu. Marsikje so gospodarji sami izdelovali lesene vitle, »geplje«, s katerimi so mlatili žito, tako da so ročno mlačev ponekod opuščali. V tem območju po kmečkem delu večinoma niso več plesali, družabnost pa se je prenesla na ličkanje koruze. Koruso so nanosili na pod in naprosili ljudi, da so prišli ličkat. »Potem so jim dal pa malco, po so pa pel, pa vice si prpovdval pa vse sorte dogodivščine, resnične, kəšni so tud kej se zmišleval, pol pa plesal.« Igrali so tudi na papir in na glavnik, če niso imeli drugega. »Pa so na tisto piskal in so po tistem taktu lahko plesal.«

Peli niso le po delu, temveč tudi med nekaterimi lažjimi deli. »Ko smo strniše ruval, smo pel. Vse sorte pesmi. Tisto recmo *Oj predi, dekle, predi*, vse te Slomškove, pa *Preljubo veselje, oj kje si doma* pa od lastavice.« Peli so tudi v samoti, na primer ko so hodili »koruso vahtat pred jazbecam«.

Otroci so na paši velikokrat peli zato, ker jih je bilo strah samote. S tem so pregnali tišino in občutek tesnobe, zato so velikokrat peli tudi na poti, predvsem če so hodili skozi gozd, najbolj pa takrat, če so hodili sami. »Jes səm zlo na paš pela. Tud mau od strahu. ... Me je blo strah, po səm pa kr fajn pela. ... Tko nisəm mela cajta misəlt na strah, səm mogla misəlt, kaj je naprej.« Tako so tesnobo preganjale predvsem deklice. Včasih so pri tem slišale še katero drugo deklico iz vasi. »Jes səm pela gor, una dol.«

Obzorje posameznika je oblikovalo tudi služenje ali delo druge. Najrevnejši so se posebno veselili, da bodo po celodnevem nošenju gnoja v koših lahko vso noč plesali: gnoj so nosili v košu tam, kjer so bile njive v bregu. »Cev dan so nosil gnoj za Krvinežev grānt, po so pa celo noč plesal.« V določenih hišah so plesali, v nekaterih nikoli. V nekaterih vaseh ni nihče igral »na harmonike«, le na ustno harmoniko.

Kdor je imel priložnost, je odšel na priložnostno delo tja, kjer je bil boljši zaslužek. Kot posebno vzdržljivi težaški delavci so bili znani Tuhinjci, zato so jih najemali za košnjo »na Pol«, na Mengeškem polju, kosit pa so hodili vse do Ljubljane, tako kot nekatera dekleta žet. Predvsem dekleta iz Tuhinjske doline so hodila v Savinjsko dolino obirat hmelj. Za to delo so jih zbirale določene ženske, povezave s hmeljarji pa so imeli tudi s tem, da so ti v Tuhinjsko dolino hodili po hmeljevke. Dekleta so obirala hmelj po štirinajst dni; spala so »na štalah«. Ko so hmelj obrala, so okopala še repo pri hišah, kjer so bila. Ob sobotah popoldne so prišli pomagat tudi »fantin«.

V odmaknjenih predelih so se ohranjale tudi dejavnosti, ki so nekaterim kmetom nudile **dodatni zaslužek**, bajtarjem pa preživetje: na Kopiščih, na območju Palovč in Velike Lašne so kuhali oglje, vsa drva za pripravo kope pa so morali znositi na hrbtu, če so bila predaleč od »ognišča«. Na Kopiščih v Kamniški Bistrici so pri tem veliko sodelovale tudi ženske, ki so kuhano oglje prebirale; smrekovo in bukovo oglje so prepoznavale po letnicah. V območju Velike Lašne so kmetje tudi za prenašanje drv najemali nosače, saj sami vsega niso zmogli. »Ni b^o pota pa tud žvine ni b^o, so ga nutil, ceu popoune, po ene petnajst nusačov.« Tako so nosili tudi prst na strmih njivah, saj so jo z vsakim oranjem sicer spravljali navzdol, v koših pa so nosili tudi gnoj, če so bile njive v bregu. Pri tem so sodelovale tudi najrevnejše bajtarice.

V zelo težkih razmerah so delale predvsem najrevnejše ženske v vaseh pod Kamniškimi planinami. Sodelovale so pri žganju apna, kjer so v apnenice nosile kamenje. Pri žganju apna, ki je bilo v vaseh pod planinami pomembna dejavnost, je bilo potrebnih veliko delavcev. Veliko so delale kot nosačice: v planino so v koših nosile hrano za turiste, včasih tudi po dvakrat dnevno. Pozimi so nabirale mah, da so z njimi mašili špranje pri vodnih rižah, po katerih so spuščali hlode. Od Žagane peči so vozile drva s »holcarskimi sanmi«, dolgimi več kot dva metra. Boksit, »putzpulfer«, so v koših nosile iz Dovškega grabna in so ga spravliale v bajti na Kopiščih. Včasih so jim pri tem zaradi mraza zmrznila krila. Revne bajtarice so nabirale tudi zdravilna zelišča in planinsko cvetje; oboje so prodajale v Ljubljano.

Edino razvedrilo teh žensk je bilo **petje**. V tem okolju so peli predvsem ljubezenske pesmi: pripovednih pesmi so poznali malo, saj so te pesmi redko zašle med te ljudi. Ljubezenske pesmi so jih spominjale na večinoma edina nepozabna doživetja v življenju.

Dekleta in žene so sicer pele ob dodatnih delih, ki so jim omogočala priložnostni zaslužek: v vaseh severno od Kamnika je bilo to klekljanje, v Tuhinjski dolini in v nižinskih predelih okrog Kamnika pa pletenje slamnatih kit. Pri pletenju kit so si ob petju tudi pripovedovali zgodbe, tako kot na preji, po delu pa so marsikje zaplesali. Če ni bilo harmonikarja, so zaplesali tudi ob »orglicah« in igranju na glavnik. Veliko so peli tudi, ko so pletli vence za birmo ali za druge cerkvene slovesnosti.

»Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja ...«

Služenje pri kmetih v marsikateri družini ni dopuščalo, da bi se bratje in sestre redno sestajali. V družinah, kjer otrokom ni bilo treba od hiše in kjer so radi peli, je bilo družinsko petje pomemben del preživljanja prostega časa, predvsem ob sobotah popoldne, ko so končali z delom. Če so imele hiše pred vhodom stopnišče z obeh strani, »kropét«, so v soboto popoldne radi posedli na stopnice in tam peli. »Tud drgač smo pel. Zmerez u sɔbotah, največkat u sɔbotah zvečer. Kə je hiša taka, k je tist krope, kə ma na obe strani štenge, pa smo gor bli, na obe strani, vsako soboto zvečer, pa smo prepeval, vsi prepeval. ... Lepo je blo.« Posamezniki, ki so imeli tamburice, so ob posebnih priložnostih, na primer za sveti večer, doma zaigrali nanje.

Ponekod so v družinah peli iz drugih razlogov: revni otroci so na primer peli ob materi, ko je prišla z dnine, da so lažje dočakali večerjo. »Bolj je bla revšna, bolj so pel.« »Druzga nismo imel za počet.« V teh družinah, kjer so matere hodile na dnino, niso peli uspavank. Uspavanke so redko peli tudi v premožnejših družinah. Včasih so ob tem zadoščale kratke pesmi, ki so jih ponavljali, dokler ni otrok zaspal, kot na primer:

Marija zibala,
bo cukrčka dala.

Peli so tudi pri delih, ki so jih opravljali sami doma, v hišah, na primer pri preji volne in lanu.

Tisti, ki so radi peli, so peli ob vsaki priložnosti, in sicer družinski člani sami ali pa skupaj s hlapci in z deklami, če so delali skupaj. Hlapci in dekle, ki so večkrat menjali gospodarje, so prenašali tudi pesmi, tako kot tabrhariji, ki so hodili delat drugam. Priložnostno delo so namreč iskali ne le v bližini, temveč tudi v krajih, kjer je določeno delo prišlo prej na vrsto, ali tam, kjer so pričakovali večji zaslužek, predvsem na kmetijah v nižini, proti Ljubljani. Žet so dekleta iz vasi, kjer so bile manjše kmetije, hodila k večjim gruntarjem v drugih vaseh, iz višinskih vasi pa so hodila najprej v tabrh v dolino, saj so bili v hribovitem predelu posevki in pridelki zreli približno teden dni pozneje.

Najmanj možnosti za druženja so imele matere, gospodinje z malih kmetij, ki niso imele pomoči. Domača dela so jih povsem zaposlovala, zato so se z drugimi ženami najlaže pomenile predvsem ob vaškem koritu ali vodnjaku, kamor so hodile prat, marsikje pa so še prale ob potokih, kjer so bili nameščeni perilniki. Nekatere so k vaškemu koritu oziroma vodnjaku hodile tudi po vodo; v času med obema vojnama so vodo še nosile na glavi in si pri tem pomagale s svitki. Ob koritu so se ženske kaj pogovorile, prav tako na poti v cerkev; v cerkev so namreč moški in ženske hodili ločeno.

Otroci so delovne in vedenjske navade prevzeli od starejših, od tistih, ki so jih že v zgodnjem otroštvu naučili pravil obnašanja. Teh pravil so se naučili brez posebnega pouka. Zvečer, ko je bilo delo zaključeno in ko so odmolili, so otroci sedeli za pečjo »čist na gmah«. Včasih je kdo od odraslih sedel zraven, s trsko v roki: pri peči so imeli namreč vedno trske. »Je tisto trskó držov pa čə sə kej nəjš biv, te je kər s trsko udaru.« Otroke so vzgajali s svarilnimi zgledi, tudi s tem, da jih bo kdo vzel, če ne bodo pridni. Kaznovali so jih s palico ali s pasom, nagrajevali pa predvsem za Miklavža. »Məkvauš je imov koš, u koš je pa imou use sorte – jabouka, krəh, po pa, če so otroc molil, je pa usakmo kəšən

jabuk za peč zəynov.« Zvečer so dali na mizo peharje, zjutraj so bili v peharjih včasih jabolka, kruh, piškoti. Če kdo ni ubogal, je dobil v repo ali peso zapičeno šibo.

V družinah je imel še vedno glavno besedo oče, oče je marsikje tudi rezal kruh. Ponekod pa očetje avtoritete niso ohranjali z nobeno prisilo. »Nəč ni tepu, samo poyledov je, in je bo to zadost. Mama j pa upiva kə vrana, smo se jə pa sməjal.« Pozimi so bili otroci za pečjo, če so nagajali, so morali bosu na sneg, da so se umirili. »Trikrat smo mogle tečt do hleva pa nazaj. Kə te j zebvə, s pa za pečjo sedu čist na mer.«

Starejši otroci so morali paziti mlajše. Nekateri so na zibelko privezali dve vrvici, da so jo otroci, ki so bili na peči, zibali, otrok v zibelki pa je bil iz varnosti privezan. Ker so otroke v zibelki povezovali, se je dogajalo, da je pri tem prihajalo tudi do poškodb in invalidnosti. Včasih je tak otrok, ko je dovolj zrasel, varoval hišo.

Tam kjer so se otroci lahko zbirali, so ohranjali igre, ki so se jih naučili od starejših otrok. Zbirali so se predvsem na paši. Lovili so prve metulje in jih spuščali skozi rokave, da bi bili bolj srečni. Če so pasli v bregu, so s slamicami drezali v luknjice murnčkov in pri tem govorili:

Grilček, murček,
pojdi ven,
ti bom djav komat za vrat,
bova šla na dovgo njivo ajdo sjat.

Ko so našli polža, ki ni hotel pokukati iz hišice, so po njegovi hišici trkali in govorili:

Povž, povž,
pukaž ruge,
če ne, bom tvoji mater hišo ubov. (Turk 1962 : 14–15)

V vaseh nad Nevljami in še ponekod je bila priljubljena igra, kjer je bil kaznovan tisti, ki se je prvi zasmejal. Otroci so stopili v krog in govorili:

»Dam ženimo!« – »Še pasimo!«
»Kuga bomo deval?« – »Merkuco²⁸ kupal.«
»S kom məšal?« – »S krivo taco.«
»S kom zəblil?« – »Z maškənmno drekam.«
»Kdo bo jedu?« – »Tist, k bo najpret bele zube pukazov.«

Otroku, ki se je prvi zasmejal, so se drugi smejali, češ da bo to jedel on. (Prav tam: 16; redakcija M. K.)

Na paši so otroci pogosto kurili ogenj, okrog njega pa so radi skakali in peli. Če se jim je kadilo »v nos«, so pri tem govorili: »Stara baba, stran se kad!« V okolici Nevelj so zvečer, ko so ogenj zapuščali, okrog njega iz cvekov naredili več križev. Ko so polagali en cvek čez drugega, so govorili: »Angelčki, grejte se, hudobcem pa nikar ne pustite« (prav tam: 14; redakcija M. K.).

²⁸ Merkuca – iz. nem. die Meerkatze – zamorska mačka (Cercopithecus – vrsta opice); njeno podobo so ljudje poznali predvsem po freskah svetega Krištofa na zunanosti nekaterih cerkva.

»Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja ...«

Otroško igro so zaznamovala prijateljstva, ki so premoščala socialne razlike, in nasprotja, ki so razlike utrjevala. *Dominik Mlakar iz Olševka (z Antonom Miklavčičem sta bila kot prvi žrtvi okupatorja ustreljena 27. julija 1941) in posestnikov fant iz Mekinj. Iz arhiva Angele Vremšak, Kamnik.*

Otroci niso prevzeli le navad, ki so se prenašale iz roda v rod, temveč tudi pesmi, marsikdaj tudi tiste, ki jih niso razumeli. Tako so otroci iz Suhadol nabiranje borovnic začeli s posebnim obredom. Pri »gmajni«, pri mostu čez potoček Stržen, kjer je bilo jelševu grmovje, so nalomili vejice in po cesti delali križe. »In smo rekø: 'Ta križ je, da bi se mi hiter nabiralo, ta križ je za to, da ne bi zvrnu [posode], ta križ je za to, da me ne bi kača pičla.' In tko. In tam na cest je blo povn tistih križkov. To je del obreda.« Razlogov za to niso poznali, vedeli so le, da to sodi k nabiranju borovnic: »Sigurn je biv to en magičen obred in mi smo to delal. Vsi smo to delal, otroci. ... To je skor mal pogansko blo.«

To je bilo tako samoumevno, kot je bilo jasno, da so med nabiranjem jagode ali borovnice ves čas tudi jedli in da se z opoldanskim zvonjenjem nabiranje konča. »In ko smo šli pa dam – povne je zvonil, smo šli domov – in smo pel, ko norci, drl se:

Povna cajna,
povna rit,
kruha vačæn,
jagod sit.«

Navad, povezanih s pašo, otroci v nižinskih vaseh večinoma niso več poznali. Nekateri vaški fantje so se navduševali nad športom, predvsem nad smučanjem in nogo-metom, vendar je bil ta večini nedosegljiv, saj žog niso imeli.

Otroci so bili tudi nosilci nasprotij med vasmí. Medtem ko se doma niso smeli tepsti med seboj, so se fantje iz različnih vasi pogosto pretepali, predvsem če so bili iz vasi, ki so jih zaznamovala tradicionalna nasprotja. »Tisti z Gozda so bli kašarji, v Črni je biv pa sok. ... So se zmerjal, pol so se pa meræl, kdo je močnejš.« Ponekod so se ta nasprotja prenesla tudi na otroke, ki so služili pri drugih hišah. Marsikdaj so se prav med služenjem naučili zmerljivk, ki so jih prinašali domov. S temi zmerljivkami so se med seboj obkladali tudi bratje in sestre.

Joža Boža
mucu boža,
muca nima mleka,
Joža pa veka.

Tone Barone
je jedu patrone,

tækæt mu j bo prov,
k je kugle srov.

Merkuca cerkuca
svetga Miklavža,
kdor ga pogleda,
vsakmu se gravža.

Včasih je v teh zmerljivkah odsevalo premoženjsko razlikovanje, ki so ga na poseben način občutili otroci tudi v šoli. Vedelo se je, da po tem presoajo otroke nekateri učitelji in da so nekateri otroci vedno tepeni samo zato, ker so iz revnih družin. Razlike so čutili tudi otroci med seboj, in sicer predvsem zaradi malice, ki so jo prinesli od doma. Zgodilo se je tudi, da je kateri od otrok svojo malico delil s tistimi, ki je niso imeli, in je bil zato doma kaznovan. V kamniški šoli so se čutile tudi razlike med mestnimi in podeželskimi otroki. Nekatere mestne in primestne deklice pa so se najbolj bale predvsem skupnih šolskih izletov, saj so bili takrat fantje in dekleta skupaj. »So pa fantje čist ponorel, pa nagajal dekletæm, posebæn Podgorci.« V mestu sta bili namreč deklíška in fantovska šola ločeni in ločeno so jih spuščali tudi domov.

Dekleta so na vaseh s povsem kmečkim značajem večinoma še vedno ostajala pod budnim nadzorom staršev. Niso smela postopati brez dela, niso smela hoditi brez nadzora po vasi, dekleta iz družin, ki so skrbele za svoj ugled, se niso smela zbirati na vasi ali brez vednosti staršev ali predpostavljenih oditi kam drugam. Že kot deklice so morale nekatere vsako jutro, preden so šle v šolo, pomesti in pospraviti hišo, potem ko so si spletle kite. Dekleta so bila prosta le ob nedeljskih popoldnevih, po uri molitve, »nauku«: takrat so lahko prišla skupaj. V vaseh, kjer je bilo petje na prostem še samoumevno, so skupaj tudi zapela. Pri tem so najraje odšla na neko višje mesto, da se jih je daleč slišalo. Ob nedeljah popoldne so lahko prišla skupaj tudi dekleta ali pa deklice, ki so služile pri kmetih. Edino veselje pri tem je bilo, da so »skæp kej zapele«.

Predvsem po više ležečih predelih je bilo vse do druge svetovne vojne dokaj splošno petje na polju: pele so ženske, ko so plele, pela so dekleta na vrtovih. Dekleta so pela zunaj, saj so se družila predvsem pri delu. »Po vrtéh so dekleta pele, vænæ, not po cimpræh pa mau.« Tako v odmaknjenih krajih kot v nižini je veljalo, da dekleta ne smejo žvižgati,

»Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja ...«

Dekleta so se smela družiti predvsem ob delu, ob nedeljskih popoldnevih pa so se lahko zbirala ob petju in pogovorih. *Dekleta iz Buča v nedeljo popoldne v tridesetih letih 20. stoletja. Iz arhiva Terezije Zore, Buč.*

in sicer ne le zaradi prepovedi starejših. Če so namreč fantje slišali dekle žvižgati, so se norčevali iz nje: »Tə bo zraslə.«

Dekleta so pela tudi po delu, in sicer v tem času večinoma prav tako le v vaseh, kjer je bilo petje na prostem še v navadi. Njihovo petje so od daleč slišali ponekod v nižinskih vaseh, kjer tega petja ni bilo več. Pelo se je tudi pri šiviljah, in sicer tudi v kamniških predmestjih: pela so dekleta, ki so si pod vodstvom šivilj pripravljala balo. Prav tako je petje deklet zaznamovalo slovo od neveste: na dan pred poroko so s pesmijo »prišla po slovo«.

Nadzor nad dekleti je izhajal iz bojazni, da bi dekle pred poroko zanosilo. Nosečnost pred poroko je pomenila namreč sramoto za družino in za samo dekle, veliko večje obsojbe pa je bila deležna nezakonska mati. »Tista je bva tku mau uredna.« Ponekod po porodu te matere niso smele k obredu vpeljevanja. Zaznamovani so bili tudi otroci: nezakonske otroke so klicali pamži, ponekod tudi pankrti. Včasih se je katera tako bala domačih, da je šla rodit drugam, na primer k sosedu, in prišla domov šele po nekaj dneh. Fantov niso tako strogo sodili, prav tako ne mož, ki so prevarali žene: »Ata je dærgæm u vas šu mejhnə, mejhnə se j spuzabu. To j bo čas velikat.« Še bolj tolerantni so bili do moških v mestnem okolju: »Kokær je biv hormonsko bæl navdahnjen, je iskov. To je tko kot pær kurah: je dobær petelæn pa je sløb petelæn. To smo vsi vretenčarji.«

Kljub prepričanju nekaterih, da stare šege in verovanja izginjajo, **je pri praznovanjih večinoma veljala »stara vorønga«.**²⁹ V nekaterih krajih, kjer so imeli že gasilsko društva, predvsem pa v samem Kamniku, so imeli v poletnem času že veselice. V večini

²⁹ Vorønga – iz nem die Ordnung – red.

kamniškega območja pa je bil pastirski in hkrati najpomembnejši vaški praznik **žegnaje**, »smajna«. Smajna je bila v hribovskih vaseh še povezana s pastirskimi šegami, le območje Bistričice je ohranjalo svojo posebnost: pastirji iz teh vasi še vedno niso imeli svojega praznika na smajno, temveč na jurjevo, na dan, ko so prvič gnali krave na pašo. Jurjevo je z začetkom paše naznanjalo tudi konec lakote.

V vaseh, kjer je bila smajna še pastirski praznik, je praznovanje navsezgodaj zjutraj naznanjala posmehljivka pastriju, ki je zadnji prignal na pašo. V Zgornjem Tuhinju so v zbadljivko namesto pomineka vključili vojaški komis, ki so ga včasih kje otroci dobili od vojakov.

O, komis požaru
pa le'so podaru,
kogá, kogá, kogá.
Kogá, kogá, kogá,
komis požaru,
le'so s podaru,
kogá, kogá, kogá.

Na smajno zjutraj so otroci pokali s korobači, za kar so dolgo vadili. Navadno so pokali na obe strani. Če sta pokala dva, je bilo slišati, kot bi štirje mlatili:

Pika – poka,
pika – pok.

V nižinskih predelih je pokanje s korobači že kmalu v 20. stoletju izginilo, ker pastirjev ni bilo več, pomen smajne pa je ostal. V višje ležečih krajih pa je smajna ohranjala svoj pomen s pokanjem s korobači, z nočnim pritrkavanjem in s tekmovanjem fantov, kdo bo prvi prignal na pašo. Za »smajno« so veliko pokali tudi s karbidom: v škatlo so vlili vodo, karbid prižgali ali dali na ogenj. Karbid se je napel in je počilo, pri tem pa je prihajalo tudi do nesreč. »Ja, mo je vrgvə ke u gobəc, k je držu pa pržigu, pa mo je ke u nos skučiv.«

Tam, kjer za »smajno« ni bilo več pokanja, je to praznovanje dobilo nove značilnosti: največkrat so posekali smreko in jo postavili kot mlaj. Ob posekani smreki so jedli »pocvrtino«, ponekod je bilo zraven tudi vino. Pomembno je bilo, da so se zbrali in skupaj pojedli in popili prinešeno, ob tem pa zapeli: »Smo tku pel, də j blo kej.« Kjer je bila navada, da so ta dan obdarovali »tabrharje«, je to obdarovanje ostalo. Po smajni ni bilo več pokanja.

Praznik vseh svetnikov je bil večinoma še priložnost, da so kmetje obdarovali tiste, ki so pri njih delali čez leto. To je bil čas, ko so bili pospravljeni pridelki. Ponekod so »prešce« dajali le ženam, ki so pri njih žele ajdo. »Prešce so pa dəjal. To so pa tistəm, kere so ajdo žele. En hlebec črnega kruha ajdovga. ... To je bva prešca.« Ponekod v Tuhinjski dolini so ob tej priložnosti odpustili tiste, ki so pri njih čez leto delali, predvsem pastirje. Nekateri pa so jih odpuščali takrat, ko so najeli nove, po božiču. »Dobiv si pa za jest pa za cokle pa kəšne hlače cəjhaste.«

»Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja ...«

Izredno veliko moč je imelo še verovanje v vračanje umrlih oziroma vera v »verne duše«. Pokojniki naj bi se vračali v **božični noči** in v noči pred praznikom **vernih duš**, torej med 1. in 2. novembrom. Pri tem verovanju so se ohranjale šege, povezane z darovanjem za »verne duše«: s tem namenom so za praznik vseh svetnikov obdarovali »tabrhjarje«, zelo neposredni izraz darovanja pa je bil izjemoma povezan tudi z božičem: medtem ko so v raznih krajih poznali različne navade v zvezi z obrednim kruhom, »poprtnikom«, so ponekod v vaseh pod Kamniškimi planinami v »poprtnik«, namenjen »vernim dušam«, zabodli celo nož. Zelo splošna pa je bila šega, da so za božič blagoslovili hišo in gospodarsko poslopje, nekateri pa tudi polja.

Svojo veljavo je ohranilo **koledovanje**. Obdržala se je posebnost, da so v okolici Kamnika koledovali otroci iz mesta, včasih tudi iz Nevelj, medtem ko so v Tuhinjsko dolino in v območje Komende prihajali koledniki od daleč – iz Ihana in Moravč. Koledovat so prihajali tudi s kitarami: »Otroc smo kær lezli za njim, kær je šov po vas.« Če so hodile koledovat ženske, so ljudje vedeli, da jih je na pot prignala skrajna revščina, navzven pa je bilo tudi njihovo koledovanje vidno kot prinašanje blagoslova: »V božičnih dnevih pridejo tudi nekatere stare žene iz drugih krajev in pojo kolednice« (Mrkun 1925: 30). V tem času je že zbledel spomin na »stavnice«, na posebna okrašena stojala s svečami, ki so jih v komendski fari naredili cerkveni koledniki, koledovanje za cerkev, ohranjeno prav s tem imenom, pa je bilo vse do druge svetovne vojne značilno za cerkev v Beli pri Špitaliču.

Koline so bile povsod poseben praznik. V okolici Komende so revnejši otroci še vedno hodili koledovat za koline – »**bobljat**«. Pri bobljanju niso govorili ali peli: ko so prišli k hiši, kjer so imeli koline, so s čudnimi glasovi in momljanjem samo opozarjali na svoj prihod.³⁰ V socialno bolj izenačenih vaseh so si vaščani koline izmenjevali: tisti, ki je klal, je klobase razdelil sosedom. V Veliki Lašni so, ko so klali prašiča, zjutraj prišli »držači«, da so pomagali prijeti prašiča. »Po so pa tok cajta bli, da smo umavžal, po so pa šla, po popoune al pa præke væcer so pa na kuline pæršla.« Ko so delali klobase, so eni »mašino gunil«, drugi pa so medtem kartali. »Pa piv se je.«

V nekaterih krajih so se v šegah ohranile **posebnosti**, ki si jih ljudje niso znali razložiti; tako je bilo celo v tistih župnijah, kjer so bile kmetije najbolj posodobljene, kot na primer v Suhadolah. Tam so imeli »o božiču« tri maše. Opolnoči so šli v Komendo k polnočnici, ob šestih zjutraj pa so bile v Suhadolah tri maše ena za drugo. Spodobilo se je, da so šli ljudje k vsem trem mašam. Nekatere tradicionalne navade pa so se zaradi navzočnosti delavcev, ki so stanovali v župniji, posodobile: vsakoletna maša za sv. Antona, 17. januarja, je ohranjala darovanje za zdravje prašičev. Tradicionalno darovanje za cerkev se je spremenilo v izmenjavo pridelkov: kmetje so prinašali svinjske izdelke – krače, gnjati, svinjske glave, klobase, jih odložili na posebno mizo in jih po maši prodali na dražbi. Kupovali so delavci, ki niso imeli svojega mesa, izkupiček pa je bil namenjen za cerkev.

Ohranjale so se **pustne šege**. V primestnem okolju so se te šege posodabljale in postajale bolj osebne: otroci so si iz »popendeka« naredili larfe in hodili okrog. V nekaterih krajih, kot na primer v Veliki Lašni, so imeli za »ofiranje« ali »za maškare« zvonce, ki so

³⁰ V tem primeru je šlo za akustično maskiranje, saj so otroci s spreminjanjem glasov prikrili svojo istovetnost.

si jih navezovali okrog nog. Zelo pomembno je bilo tudi »žganje Pusta«, torej kurjenje ognja. Otroci so že mesec dni pred pustom vlačili brinje, odrasli so postavili grmado in jo stražili, da je ne bi kdo zažgal. V nižinskih vaseh pod Kamnikom pa so na pustni dan otroci naredili velike bakle, odšli iz vasi in z njimi v taktu mahali sem in tja, zvečer pa so iz dračja, ki so ga navlačili, skupaj z drugimi »žgali Pusta«.

Pomembna je bila pustna nedelja, ki so jo predvsem v Tuhinjski dolini imenovali »potrkana«. »Potrkana nedelja« je dobila ime po tem, da so med plesom potolkli po tleh. Tega, da s tem želijo spodbuditi novo rast, se niso zavedali. Na »potrkanu nedeljo« se je veliko plesalo in pelo. »Sam čas ni bva taka muzka, kumplicirana, kokr je d^uons. En je mu h^ormonke, to je bo vse. Po jed^on je igrov. H^ormatično hrmonko je mou, d^oa je igrov k hudik.« Tudi hrana je bila obilna. Gostilničar je vedno malo pred tem klal, da je imel krvavice, pečenice in pečenko.

Ponekod je zaradi šemljenja ob pustovanjih prihajalo do sporov z duhovniki, posebno v vaseh pod Kamniškimi planinami. To nasprotje med župnikom in tistimi, ki so pripravljali pustni sprevod, se je v tem času tako zaostri, da je župnik zagrozil, da ne bo krščeval in poročal, dokler ne bodo zažgali pustnih rekvizitov. S tem je izginil tudi spomin na maske tega območja, ki so jih ohranjali iz roda v rod. Ljudje so se le še spominjali »buš«, živalskih podob, ki so zaznamovale to praznovanje.

V nižinskem območju so na pustni dan popoldne pripeljali balo tistim dekletom, ki so se neuspešno možila. Na voz so dali kako staro skrinjo, stare cunje, v voz pa vpregli mršavega konja ter to ropotijo zapeljali k hiši določenega dekleta in jo tam pustili. Pri tem so peli »zaničljive pesmi na dotično dekle« (Mrkun 1925: 31).

Na **cvetno nedeljo**, ko so otroci nosili v cerkev »žegen«, butarice, so ponekod veljala posebna pravila, kaj mora biti v žegnu. V Beli pri Motniku je pri Vodlanu rasel »božji les« oziroma »Kristusova krona«, po vejice tega grma so hodili iz vse doline, tudi iz Šmartnega, saj je veljalo, da »brez tega butarca ni žegnana« (Marolt 1948). Butarice so ponekod ob vrnitvi domov dali v drevo, da bi bogato obrodilo (Turk 1962: 4).

Med šegami, ki so zaznamovale zvočni svet ljudi z območja Kamnika, so imele posebno mesto šege **velikega tedna**. V Kamniku je bilo najbolj zanimivo obredno razbijanje odvečne embalaže po obredih, »strašenje Boga«, v okolici pa raglje. V Kamniku je ta šega najmočnejše opozarjala na staro ločnico med mestom in predmestjem Šutna, saj je bila meja med skupinama fantov, ki sta zbirali zaboje za »strašenje Boga« pred obema cerkvama, farno na Šutni in frančiškansko v mestu, prav Klanec.

Čas tišine velikega tedna, ki sta ga prekinjala le hrup ob »strašenju Boga« in ropot ragelj, je imel posebno moč, zato je imel posebno vlogo tudi vnovični zvok zvonov. Ohranjalo se je verovanje v čudežno moč vode v času, ko so se vnovič oglasili zvonovi. Takrat so tako dekleta kot žene skrivaj odšle po vodo k bližnjemu potoku; to so nekatere ženske počele tudi v vaseh, ki sta jih sicer obrt in industrija močno zaznamovali. V tem času naj bi imela namreč voda čudežno moč, kar so razumeli, kot da jo »angelčki mešajo«. Verjeli so, da jih s tem ne bodo bolele oči, žene in dekleta pa so verjele, da »pomaga za lepoto«.

»Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja ...«

Ne glede na materialni napredek so se tudi v nižinskih vaseh ohranjale nekatere navade in verovanja; med njimi je bilo tudi verovanje, da ima voda na veliko soboto, ko se vnovič oglase zvonovi, čudežno moč. *Žene iz Šmarce med zajemanjem vode iz Mlinščice na veliko soboto leta 1933. Foto Peter Naglič; iz arhiva Matjaža Šporarja, Šmarca.*

Čas, ko je zrelo žito, je zaznamovala obredna skrb za rast posevkov. Za **kres** so za okna, ponekod tudi v kozolce in pod streho, zaticali kresnice ali praprot, kjer je to viselo do naslednjega kresa, ali nastiljali praprot v hišo, kamor je »šel ponoči Janez Krstnik spat«. »To je bva ena navada pa ena stara vera.« Marsikje so še kurili kresove, med drugim tudi pastirji na Veliki planini. Ta kres je bil viden vse do Kamnika in so ga tudi nekateri kamniški meščani težko čakali. Kres pa so vsako leto zakurili tudi na Drnovem, na trikotniku, ki so ga ustvarjale poti, ki so povezovale Suhadole, Šmarco, Mengeš in Kamnik; zakaj so kres kurili na tem mestu, ni vedel nihče. »Pol so pa tam pel.« Drnovo, »kjer je biv sam šoder«, je bilo namreč prostor zabrisanih sledi; tu in tam je kateri od kmetov ali njihovih otrok, ki so imeli na Drnovem svoja polja, pri oranju še naletel na neznani kos železa in dopolnil zgodbo o neznanem naselju in o izkopanih predmetih s tega območja, o obdelanem kamenju in opekah, ki so jih kmetje kot odvečno kamenje nosili na groblje med polji.

Vlogo nekdanjih kresovanj so večinoma prevzele šege, ki so se navezovale na krščanske praznike, predvsem procesije. **Procesije** so bile že na Markovo, na križev teden pa so bile poljske oziroma »urne maše«, ko so blagoslavljali vodo za kropljenje polj, oziroma »poljske procesije«. Poti teh procesij so imele marsikje poseben pomen: iz Most je šla na primer procesija čez polje na Homec, kjer je bila maša. Ljudje so z blagoslovljeno vodo od

»urne maše« naprej vsako soboto do kresa pokropili eno njivo in molili za pridelek. S tem so varovali polja pred »hudo uro«, pred nevihtami in točo. Ob hudi uri so zvonili z zvonom, ki je bil »žegan v ta namen«, nekateri pa so pred vežni prag navzkriž vrgli lopar, s katerim so dajali, »vsajali«, kruh v peč, in metlo, s katero so peč pometali. V času zorenja žita, ko so se »hude ure« najbolj bali, mladina ni smela plesati. (Turk 1962: 23)

V skrbi za rast posevkov in varnost domov so imele velik pomen telovske procesije: z oltarji, postavljenimi med hišami in polji, s pesmimi, ki so jih cerkveni pevci peli med procesijo, in z blagoslovom, ki so ga ljudje ponesli na polja z blagoslovljenimi vejicami mladega zelenja, so si ljudje skušali zagotoviti uspešno rast in dober pridelek. Pomen cvetja, ki je od nekdanjih kresovanj prešel na procesijo, je bil viden tudi v tem, da so si ženske za procesijo ponekod dale za pas šopek cvetic; s tem naj bi se obvarovale bolečin v hrbtu. Ob tem so ljudje verjeli, »da bo slaba letina, ako na praznik sv. Rešnjega Telesa vsled dežja ne gre procesija ven« (Mrkun 1925: 32). Ob obredju, namenjenem blagoslovu polj, pa je ostajal prikrit spomin na nekdanja kresovanja, ki jih je procesija nadomestila: na stare kresne šege je namreč spominjala pesem, ki so jo cerkveni pevci vsako leto znova peli v procesiji, pomena njenih besed pa se niso več zavedali:

... staro preide naj,
novo vse bodi zdaj ...

Marsikje pa se pri varovanju polja in imetja niso več zanašali na blagoslov, za katerega so prosili ob teh priložnostih. Po vaseh so v tridesetih letih 20. stoletja širile svoj vpliv zavarovalnice, kmetje pa so čutili njihovo medsebojno konkurenco. Agenti so kmetom, ki imetja niso zavarovali pri njih, namerno požigali hiše in gospodarska poslopja: »Pa so bli tisla regentə, so pa pəršlə pa zažgal. U Trnovčah je devet hiš enbərt pugurev.« Ker je bilo veliko hiš še kritih s slamo, gasilcev pa ni bilo, so vaščani ob požarih reševali predvsem sosednje hiše, in sicer tako, da so strehe pokrili s platnenimi rjuhami in jih polivali z vodo. Ljudje so zato v hribovskih vaseh sami poskrbeli za varnost svojih domov, s tem da so ponoči »vahtali«, in sicer po dva vaščana skupaj. Opremili so se s sulicami, podobnimi podajačem za podajanje snopov v kozolec.

Povezanost vaščanov pa se je ustvarjala predvsem s skupnim delom in s šegami. Ne le v hribovitem predelu, temveč tudi v dolini, ki jo je v večji meri zaznamoval napredek, so svoj pomen ohranjale tudi **šege, vezane na življenjski krog**.

Sosesko je poleg skupnih del najbolj povezala **smrt** sovaščana. Soseske so se namreč oblikovale po tem, iz katerih hiš so »skupaj pokopavali«. Sosedje so pomagali pri urejanju mrliča, pri nošenju in pokopavanju. Tako v nižinskih vaseh kot v hribovitih krajih pa so še peli pri mrliču. »To je blo včasih žalostno. Ampak so ljudje želel, da pridemo, da niso bli tko osamljeni in da smo pel, čeprov so bli žalostni.« »To so rad pəršli, pol so pa pel pa vse sorte so se pogovarjal, pol so jim pa dal za pit pa cigarete ponavad, pol so pa kadil.« Petje naj bi tam, kjer ni bilo veliko žalovanja, preprečevalo, da bi se družba preveč razživila – da »se ne bi šli rihtarja bit«. »To so celo noč bli, so tud tistim ljudem bli mau v pomoč, k so bli žalostni.« Medtem ko so peli pripovedne pesmi, so domači namreč premišljevali o dogodku v sami pesmi in s tem lažje prenašali svojo bolečino. Tistim, ki

»Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja ...«

so ostali po polnoči, so postregli z moštom, s kruhom in z žganjem. Fantje so pri »vahanju mrliča« opazovali dekleta: če je dekle veliko jokalo, so sklepali, da ima dobro srce. »Če veka, je kær za vzeti!«

Rojstva niso praznovali, ohranjala se je le navada obdarovanja botre, »pogača za botro«. Če je kdo prosil za botra, niso smeli odkloniti. Najbogatejših niso upali prositi, ker se jim je to zdelo preveč drzno. Zelo pomemben dogodek za vsakega otroka je bila **birma**. Ob tej priložnosti so birmanci dobili novo obleko, dekleta pa so se tudi prvič »nališpala«, če so imela možnost za to, posebno če so imela botro iz mesta: nekaterim dekletom so za birmo navili lase na papir. »Pol smo mele po povnæ tistæh knedælčkov gor po glav.« Birmanski boter je po birmi tudi pri obdarovanju za veliko noč prevzel vlogo krstnega botra.

Svatba, »ohcet«, je bila še vedno največji dogodek, ki je povezal vaščane in sorodnike ženina in neveste, zato so temu veliko namenili, če so bili dovolj premožni. Balo so vozili slovesno, s pesmimi in z godbo. Bajtarska dekleta niso imela bale, prav tako bale niso slovesno vozili tistim gruntarskim dekletom, ki so si – proti volji staršev – izbrala revne ženine. Ohranjala se je vloga starešine in »tet« ter druga in družice, ki sta opravljala vlogi prič. Ohcet je vedno spremljal tudi godec iz bližnje okolice, »navadæn godæc«, na ohcetih bogatih kmetov pa so bili godci trije: poleg harmonike so imeli tudi klarinet in trobento. Pomena nekaterih elementov svatbenih šeg se ljudje niso zavedali, ohranjali pa so jih zaradi »stare navade« in zaradi družabnosti, ki so jih prinašale, kot na primer lažne neveste.

Ohranjale se niso le šege ob svatbi, temveč marsikje tudi način **izbiranja partnerjev**. Večinoma so se še poročali v okolju, ki so ga poznali, »med sabo«. »Sej tækræt ældje še niso bli tko razvajæn.« Tudi če poroke niso bile dogovorjene, so nevesto lažje dobili bogatejši. »Čas je bo tkôla: gledal so, če ma kolčkej jerpærgo, če ma fænt kej domačije.« V bajtarskih oziroma delavskih družinah se v odločitve otrok večinoma niso vmešavali, medtem ko so na večjih kmetijah starši pogosto še izbirali partnerje svojim otrokom tudi v razvitem nižinskem delu, v območju največjega napredka: na najbogatejših kmetijah se je namreč ohranjalo načelo, da je potrebno poroke načrtovati tako, da bo najbolje za kmetijo.

Ljudje so vedeli za primere, ko je trpel fant, ki se ni smel poročiti z dekletom z velike kmetije, in za trpljenje ali smrt te ali one mlade žene, »ki je bila neskončno nesrečna«, ko se je morala poročiti z drugim na grunt: »To je blo ko v srednjem veku. To je biv sam dnar.« Za velike kmete je bil kot ženin neprimeren na primer tudi izobraženec ali stavbenik, ki je postavil prosvetni dom, v katerem so se zbirala desno usmerjena društva. »Oni so bli v to vklenjen. Tuki nisi mogu væn.«

S polarizacijo med liberalci in pripadniki Slovenske ljudske stranke so se socialnim razlogom za nasprotovanje določenim porokam pridružili politični; tudi ta nasprotovanja so močno zaznamovala usode nekaterih posameznikov, predvsem na vaseh. »To je blo tko, da so mogæl starše ubogat ... pa Božja volja. ... Sej to je blo, da so lahko prenesæl to.« Včasih je katera žena zaradi tega skrivaj pisala pesmi in risala, če drugega ni bilo, tudi z ogljem. »To so ble čudne stvari prej. To si sploh ne morte predstavljat. [...] Pa če je blo več otrok. Eni so bli doma, drug so pa mogli jæt. Zato pa je tista pesem *Na bregu stoji dekle, ozira se nazaj*, ker mora zapustiti preljub domači kraj. To je vse iz življenja vzeto.

V času med obema vojnama so se premožni okoličani tudi na simbolni ravni povsem izenačili z bogatimi kamniškimi meščani. *Poroka pri Mejačevih v Komendi; levo od neveste je minister dr. Anton Korošec. Iz arhiva Nika Sadnikarja, Kamnik.*

1. Na bregu stoji dekle,
pa ozira se nazaj,
ker mora zapustiti
preljubi domači kraj.
2. Adijo, vas domača,
adijo, mamca vi,
vi boste doma ostali,
a jaz moram pa rajžati.
3. Je sonce zatemnelo,
je lunca gor prišla,
je dekle v valove,
v valove skočila.
4. Valovi šepetajo
o nesrečni deklici,
/: oj nesrečni :/ deklici.«

Ne glede na napredek so se ohranila številna **verovanja** tudi v nižinskem območju. V povezavi z umrlimi je bilo zelo razširjeno verovanje v spomin. Fant, ki je šel ponoči po duhovnika, je na primer pri pokopaliških vratih videl postavo, ki je ni prepoznal. Pes se je zbal in ni hotel naprej. »To je biv spomin. Je učas velik bo tega, da če je biv kdo bolan, da je strašiv. Spomin, so reklā.« Ljudje so bili prepričani, da spomin še bolj kot oni sami prepoznajo konji in psi. Z umrlimi je bilo povezanih veliko verovanj. Nosečnice niso smele hoditi na pogreb ali čez pokopališče, prav tako ne na grobove svojcev, saj bi bilo sicer z otrokom kaj narobe ali bi se rodil mrtev. Verjeli so, da če se kdo vsako leto na dan pred svetimi tremi kralji posti, mu trije kralji pridejo povedat, kdaj bo umrl.

Velika skrb je bilo **zdravljenje živine**. Za revne bajtarje in male kmete je bila pri boleznih živine velikokrat pomoč nekaterih, ki so znali zdraviti, edini izhod v sili. »Svina je imeva enajst prascov, pa ni nač dujiva. Po so djāl oče men: 'Pejt h [...], ke pejt, pa rec [...], dā je svina imeva pa dā neče dujit.' So pa djāl oče: 'Čgav pa sə?' Səm pa djāv: 'Rošov.' 'No,' j djāv, 'teb bom pa pomayov, je tud vaš oče h nəm hodu žvino zdravt.' Po m je pa dav en tokla kruha, je djāv: 'Dej pa tala krəh u rok nes, nə smeš u varžət dat.' Səm ya kula u rok nesu, skoz. Səm dam pərnesu tist krəh, svina j pa u štal ležava pa prascə. – So djāl: 'Po pa tist krəh svin dej, nej oče krəh svin da, če ya svina nou uzeva, ya more pa u peč zəynat.' – Tist krəh svin da, svina j tist krəh snedva, ukol se j zəvəliva, iz usəh cuckov je mlekk kər u ləft teku. Po j pa nə usake pu ure svina do leyva pa prascə dujiva.«

V vseh območjih so bili znani posamezniki, ki so **zagovarjali** bolzni ali z zagovarjanjem pomagali ljudem v drugih težavah. Ponekod je zagovarjal sam cerkovnik: »Je k toči zvoniv in je medtem tud točo zagovarjav.« Pogosto so zagovarjale ženske. »Tla je bva jena iz Obrš. Čə so kerga zobe hādo bolele, je pršva zagovarit, al pa če je svina bva huda nād prascem, jo je tud pršva zagovarit. Pa j nekej muliva pa križe devava. Moja mat je pa znava, če se je ker upeku, vogən vən uzet. Pa kəko so z vodo mazal pa molil ... pa koko so z žnabləm mumlal, pa ne vem, kugá so molil.« Pri zagovarjanju so morali upoštevati določena pravila: tisti, ki ga je nekdo naučil zagovarjanja proti strupu oziroma kačjemu piku, je moral biti star vsaj dvajset let, sicer bi lahko strup od kače, če je bila starejša, prešel nanj. Prav tako je veljalo, da se ljudje niso smeli zahvaliti za to, če je kdo nekaj zagovoril, sicer bi moral zagovor ponoviti. Nekateri so se iz zagovarjanja norčevali. »Sej to ni nač nucov: ječmən se je zgnoju, po je pa st'ekvə vən, je b^uo pa d^uobr. Sam vero so mel tisto, de nuca!«

Zagovarjanje, povezano z verovanji v **uroke**, je bilo v času med obema vojnama zelo živo predvsem v odmaknjenih območjih. Pri tem je najbolj izstopala dolina Bistričice. Ljudje so na splošno verjeli, da mōra sesa prašiče, da ne jedo, temveč le navidezno sesajo, »krohlijajo«, prav tako je po prepričanju ljudi sesala otroke. »So reklə, dā je ena taka copərənca, stara baba, pəršva k hiš pa dā je to nərdiva, k je znava. Tle tista [...], sam je že pokojna. Se jes spomnəm, k je po pot šva, k smo pəršiče futral, je yo pogledova, pəršič niso več žərəl; yrem jes yor k Rakovi Micki pa jə povem. [...] Po pa Micka tle pride, pa j rekva: 'Dej ti men ta velək klavski nož.' In jes səm jo u svinak zaprva. Je šva not u svinak, kuya j baba devova, ne vem, a veste, pa j rekva, dā nej pər vratəh čakam tok časa, dā bo šva vən. In jes səm tok časa təm stava. Je bva ene deset minut u svinak, putrka, ji odprem, je šva vən, je rekva: 'Dela pa kuj za svine jest naštimej.' Səm jest naštimova, so žrle. To lahko govorim. [...] 'Dej,' j djava, 'kə bo pa tista baba tla pəršva, k je to nardiva,' j djava, 'jo pa ne smete poyovarit pa ne puyledat!«

Ljudje so bili prepričani, da nekateri znajo zagovoriti kost in jo dajo drugemu v jasli, da mu živina zbolí, prav tako pa tudi, da se hudobne ženske z moro maščujejo posameznikom: »Čə je kəšən tak biv, kəne, dā je bva baba jezna na neya, po j pa ponoč [prišla] nad neya iz moro. Čə so bli pa pərjatlə, tist pa ni bo nəč. Je bva ena stara baba, kurba, dā b jo ubov. ... Mejhna, suha.« Srečanja z moro so nekateri znali natančno opisati. »Jurca, ta star, je na kašt ležov. Po j pa mora nād neya pəršva. Kula, jo j pa prjev pa zayrabu, zayrabu,

po j pa kula u rokah držov, səvede, po pa ni moyù dryaç yo ustat, də je eno rokó prazno imov, pa j vojtro prjev, dəj šu do, tist cajt mo j pa iz roke ušva. [...] Je djav: 'Ena beva reč je bva, ene tolkla dovya,' je djav, 'm j pa iz roke ušva, pa je ni bo ənker več. To j bva mora.'« Po prepričanju teh, ki so imeli opravka z moro, je bila velika kot štruca in bela. »To j čudəž.« O mori so večinoma govorili s strahom: »To j biv hudič, to j bva copərnija.«

Po prepričanju ljudi so bile ženske, ki so uročile prašiče ali delale moro, krive tudi za to, da krave niso imele mleka, saj so jih pomolzle z vlečenjem vrvi: »Je kər vəru vryva čez glajtno al pa čez en les, pa je kula ulekva, je ku mlek teku. Jes to vidva nisəm, sam prpudval so.« Prepričanje v moro in v negativno moč nekaterih žensk je bilo tako izrazito, da so tem ženskam grozili. »Ti, ənkat še prid, ponoč, nad mene, jes bom yo pršu, te m ubov!« Takšne grožnje so po prepričanju ljudi zalegle.

V ozadju teh verovanj je bila torej moč posebnih besed, združenih z znanjem določeni žensk, bodisi zlobnih, ki naj bi škodovala, bodisi dobrih, ki so zlo po obratnem postopku odvrčale. Te večšine naj bi obvladali tudi nekateri moški, kot na primer gozdar, ki je šel s fantičem iz Bistričice v Kamniško Bistrico in tam na sosednji jasi zagledal krave bistriških gozdnih delavcev. »Iz enmo yolcarjam səm šu jest u Bistrco. Ene krave

Območje pod Kamniškimi planinami je najdlje ohranilo tradicionalno duhovno podobo, tako med kmeti kot med gozdnimi delavci in drugimi »tabrharji«. *Dninarica, ki je v Kamniški Bistrici pasla krave gozdnih delavcev, z obiskovalko gora. Iz arhiva Anice Žagar, Kamniška Bistrica.*

»Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja ...«

so se pa na un stran pasle, na un stran Bistorce. Je pa djav: 'Dej, kər mau pučakej,' je djav, sva bva əndva žejna pa vačna, 'morva dela kəšno reč pit.' Səm djav: 'Kva pa uš piv?' Je djav: 'Pujlej, ud unale krave, ta nejyorne, bova dela mlek piva.' Pa j kubuk do uzev, pa kula držov. Pu kubuka mleka se j natekvə. Sva pa tist spiva, sva pa šva naprej. [...] Jes ne vem, kako j coprov.«

Če je prašiče tlačila mora, je po prepričanju nekaterih pomagalo, če so dali »v tretjo faro« za mašo ali pa so opolnoči na križpotju zmolili rožni venec (Turk 1962: 103). V Tuhinjski dolini so otroke pred moro zavarovali tako, da so jim pod vzglavnik v zibko dajali »morsko kost«.

Ljudje so vedeli, kdo se ukvarja s črno magijo; to so povezovali s črnimi bukvami, s »Kolomonovim žegnom«, »Kolomanom«. Med njimi je bil tudi eden od organistov iz Tuhinjske doline: ljudje so si pripovedovali, da je zvečer, ko je šel navit uro in ko je odzvonil avemarijo, šel v cerkev še »lučko uštimat«, večno lučko, in da je čutil duše, kako se zaganjajo vanj. »Je djav: 'Səm čutu, kako so butale duše u vicah. Səm čutu,' je reku, 'da so butale.'« Nagnal jih je kar z »Bejž, bejž«.

Verovanja, ki jim je Cerkev nasprotovala, so ljudje prikrivali, prav tako so ženske skrivale tista magična dejanja, s katerimi so si skušale zagotoviti lepoto. Umivanje z binkoštno roso, ki je bila po mnenju nekaterih zdravilna, je bilo na podeželju za dekleta dokaj splošno: na binkoštno jutro so šla na travo, potegnila z rokami po rosi, si z njo umila lica in pri tem govorila:

Preljuba binkoštna rosica,
zbriši pege z mojga lica (Turk 1962: 20).

Včasih so ta verovanja delovala vzgojno: pod Menino planino so govorili otrokom, da nedeljska maša ne velja, če se pred mašo ne umiješ. Voda je imela sicer velik pomen, tako blagoslovljena kot tista iz »žegnanih studencev«, torej iz studencev, ki so imeli po ljudskem verovanju čudežno moč. Takšni študenti so bili v raznih krajih, celo na Homcu na vzhodni strani cerkve.

Dobro letino so si ljudje zagotavljali z upoštevanjem luninih men: prepričani so bili, da je za presajanje rož, za setev in sajenje primeren le čas, ko »luna gor gre«. Temu nasprotno je bil za zagovarjanje boleznih primeren le čas, ko »je šla luna dol«. V tem času je na primer stari Škrbelj iz Češnjic zagovarjal oteklina in izrastke ali pa živino, če je zbolela. »Potem je oteklina izginila, če je človek verjev v to.«

Veliko ljudi je še verjelo v nevarnost **divje jage**. V Kamniški Bistrici so zato gozdarji v vsak štor, panj, zasekali križ. S tem so hkrati zaznamovali posest Meščanske korporacije: gozdarji z gornjegrajske posesti so namreč v šture zasekali črko H kot oznako za Herrschaft, gospodstvo. Ljudje, ki »so dovjo jago slišal«, naj bi jo prepoznali po groznem vrišču raznih živali – prašičev, mačk, psov. Človeku, ki ni našel zaščite – če ni sedel na označeni štor ali legel v levo kolesnico – je divja jaga nekam zasadila svojo sekiro. »To je res! Pravjo, da rada dovja jaga pəsti kej.« Tak človek se je bolečin rešil šele ob letu, ob vnovični divji jagi, če je prišel na isto mesto.

O teh dogodkih so si ljudje radi pripovedovali, druženja ob mirnih delih ali ob večerih, predvsem ob paši na planini, pa so zaznamovale tudi druge **pripovedi**. Veliko je bilo še zgodb o rokovnjačih, nekateri so še znali tudi pesmi o njih. Pod planinami so se spominjali volkov, ki so jih v 19. stoletju še lovili na Veliki planini, in si pripovedovali zgodbe o zlatu v Svatnem, o gamsih z zlatimi parkeljci, o škratih na Veliki planini, o ajdovskih deklicah, ki so prelepo pele, in dovjih možeh, ki so jih najstarejši dojemali kot del osebnih izkušenj. »Tist so bli pa na pvanin. So djal nəš očē: 'Kə smo ɣo bajto deval,' so djal, 'po sva pa iz enmo šva, sva pa zvəčer kula za bajto ɣor do sedva,' so djal: 'Tla j ku lušnə, mau tla sədiva!' So djal: 'Enkət pa zažvižɣa pər Dovjəh ɣrobəh, en zažvižɣa, kokər dovjə mož,' so djal: 'Zažvižɣa,' so djal, 'es səm se mo pa tlet uyvasu, səm pa jes tud zažvižɣov, səm pa djav: 'Dej pa kər hitər ustəniva pa u bajto pejvə.' So djal: 'Sva komej u bajto pršva, je biv že tlet,' so djal, 'je prəke bajt ɣo šu, je ku trdu šu, də se j bajta kər tresva,' so djal: 'Zunej je pa ku zažvižɣov, də se je kər u bajt voyən naredu.' So djal: 'əndva sva bva pa kər tih pa u bajt sədeva, pa j šu nəzaj ke do, kə j do pršu, pa j spet do zažvižɣov.'«

Največ tradicionalnih magičnih znanj in verovanj so ohranili ljudje v območju Bistričice, najbolj znanem po divjem lovu. Divji lov je bil sicer znan po vsem območju: ponekod so lovili le zajce, in sicer v zanke, nastavljene pod kozolci, v samem predmestju Kamnika, na Žalah, so lovili srne, kar je najrevnejšim omogočilo preživetje. Najpomembnejši pa je bil **divji lov v vaseh pod Kamniškimi planinami**, kjer je veliko fantov dobilo dodatni zaslužek tudi od tihotapstva: poleg saharina, cigaret in vžigalnikov so tihotapili tudi puške in strelivo. Domačini so bili v tem območju vajeni živeti v stalnem nasprotju z lovskimi nadzorniki, ki so – v korist najemnikov lova – divji lov preprečevali. Včasih pa so ob poku puške domačini zaslutili tudi obračun, kot je bil na primer odmevni obračun za mesto zapriseženega »državnega jagra« v Mokrici: »Kosil so po senožetəh in so ga vidlə. Moj ata je reku, da je puša počva pod Žagarsko gričo.«

V tem odmaknjenem okolju pod planinami, kjer so najbolj ohranjali »staro vorəngo«, so imeli domačini zaradi turizma tudi največ stikov s tujci: na območju Kamniških planin, med Grintovci, so se tako oblikovali posebni **odnosi med domačini in ljudmi, ki so prihajali iz mesta**. Kljub velikim razlikam med vsakdanjim življenjem domačinov in vsakdanjostjo, ki so je bili vajeni ljudje iz mesta, je bil to prostor posebne bližine. Grintovci so predvsem v poletnem času še vedno privabljali veliko nemško govorečih turistov, predvsem planincev, v zimskem času pa so planine nudile prostor smučarjem.

Obiskovalci planin so vedeli, kaj vse se prepleta s tišino, ki je vladala v planinah. Slišali so petje domačinov, ki so posedli ob malici, slišali so, kako so se kosci v senožetih oglašali s posebnimi zateglimi ritmiziranimi klici in kako so jim z drugega hriba na podoban način odgovarjali. Poslušali so posebne klice pastirjev, ko so se klicali med seboj – ko so »šrajal« –, in klice gozdarjev, ki so spuščali les po drčah; ti so s klici »tərgo«, »vərdej« in »ubáuf«³¹ opozarjali na hlode, ki so gremeli v dolino. Te klice so drvarji prinesli iz Romunije, kamor so hodili drvarit. Tisti, ki so zahajali v gore, so vedeli, da je vsakdanjost gorjanov neizprosna, zato so razumeli, zakaj so pokale puške v strminah Grintovcev.

³¹ Tərgo – začni, nadaljuj; vərdej – pazi; Ubáuf – nehaj (Kopač 2006: 236).

»Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja ...«

Velika planina je turiste privabljala poleti in pozimi, za nekatere obiskovalce pa je bilo poleg rekreacije vabljivo tudi izročilo staroselcev. Skupina smučarjev s Fanny Susan Copeland, ki je v Kamniških planinah odkrivala keltsko izročilo. Iz albuma Lada Stergarja; arhiv Nika Sadnikarja, Kamnik.

Divji lov, »raubšic«, je revne prebivalce v vseh pod gorami reševal iz materialne stiske. Fant iz številčne družine ob vrnitvi s plenom v Stari Povšni. Iz arhiva Francija Klobčarja, Podgorje.

Poleg samega življenja pastirjev, ki je bilo privlačno za planince, je bila zanje najbolj nenavadna Velika planina. Očarali so jih stožčasta oblika velikoplaninskih bajt, izdelovanje trničev, močno soljenega kislega sira v obliki čebule, ki so ga pastirji krasili z doma izrezljanimi lesenimi deščicami, »pisavami« (več Kopač 2006: 73–116), in številne pesmi in zgodbe, ki so jih spoznavali ob večerih med pastirji. Nekateri pastirji so še radi zaigrali na bršljanov ali na »hrušev« list in pritrkavali z lesenimi žlicami.

Planina je bila pred prvo svetovno vojno večinoma prostor moških; takrat ženske niso pasle, tudi zaradi nevarnosti napadov volkov. Po prvi svetovni vojni pa so bile ženske, »majarce«, med pastirji, »majari«, dokaj pogoste. Nekatera opravila so vendarle ostala moška, med njimi tudi rezljanje pip v obliki psa iz javora, v veliki meri tudi rezljanje »pisav« za trniče in samo izdelovanje trničev.

Do stikov z domačini je še bolj kot v samih gorah prihajalo ob večerih, ko so si obiskovalci v dolini našli prenočišče, bodisi v Stahovici bodisi V Koncu, torej v Kamniški Bistrici. Tam so spoznavali življenje drvarjev, ki so imeli med tednom začasni dom v brunaricah, pokritih s »kožo«, s smrekovim lubjem. Drvarske bajte z ognjiščem na sredini in s slamnatimi pogradi so imele za obiskovalce poseben čar, še bolj vabljivo pa je bilo zanje druženje v Domu V Koncu, predstavljeno tudi v črtici *Čelešnik*: »Vmes pa večeri hrupa in divjega trušča, ko so oskrbnika bolele noge od hoje v klet in do mize. Večeri nesmiselne prešernosti, ko se je moralo vse izdivjati, ko nazadnje mora iz puščavnika priti pust, norec, ki motovili in rjove, razkazuje mišice in prostaško razsipa junaške zgodbe, ki so se res primerile. Večeri, ko je grmela pesem, hreščala harmonika, se od bijočih sekačev cefral pod in lezli žebli iz podnic.« (Gregorin 1944: 226)

V Domu V Koncu, v Kamniški Bistrici, so ob večerih plesali štajeriš in šotiš, in sicer domačini, oskrbniki, drvarji, plezalci, med tistimi, ki so pri tem igrali na harmoniko, pa je bil tudi Čmëru – Davorin Kremžar, gorski vodnik in harmonikar. V tem okolju so se srečevali z nemškimi turisti, od njih pa so prevzeli tudi nekatere pesmi. Druženje v gorah je marsikdaj preseгло politična nasprotja: »Pa še en Bavarc je prihajov, inženir, ne vem, kako se j pisov, u Bistrco, biv je hitlerjanc sicer ... je še posebnë rad pev, plesov, in so se od nega naučël te tirolske plese.«

Planinci, ki so prenočevali z drvarji V Koncu v Kamniški Bistrici ali med pastirji v planinah, so se od domačinov učili pesmi, tudi tistih »prastarih«. Med planinci, ki so pogosto zahajali v Kamniške planine, je bil tudi študent in član Akademskega pevskega zbora, Janez Gregorin. Študentje so hodili v gore predvsem ob koncu tedna, s čimer dotlej za marsikoga dokaj samoumevno obiskovanje nedeljskih maš ni bilo združljivo. Za te planince pa zahajanje v gore ni bilo le rekreacija, temveč tudi duhovna zaveza: romanja v božjepotna središča so prerasla v romanja v gore, v kraje, »kjer sicer ni bilo od človeških rok zidanega svetišča, kjer pa je zato med veličastnimi kamnitimi skladi vladala svečana tišina; tišina, v kateri so se sami s svojim Bogom razgovarjali iz globine srca [...]. In Gospod jim je odgovarjal iz viharja in iz tišine; iz veličastnih kotanj, iz grebenov, iz stebrov in iz sten katedrale, ki jo je bil sezidal ob zarji svetov.« (Gregorin 1944: 14)

Pesem *Od Stahovce do Črne* je Gregorin zapisal v gostilni Pri Pajku – »jo je Pri Pajku za pečjo sklanfov«, torej v gostilni, v 19. stoletju imenovani »Zum gelobten Land«, »V

»Tista sveta preprostost, ki je človeku tako prijetna, izginja ...«

Nekateri obiskovalci gora so se povezali z izročilom domačinov in ga s svojo ustvarjalnostjo obogatili. *Janez Gregorin, avtor pesmi Od Stahovce do Črne, s prijatelji v hribih pred drugo svetovno vojno. Iz arhiva Mojce Kopač, Ljubljana.*

obljubljeno deželo«. Peli so jo plezalci, potem pa tudi domačini. »Je kær narodna ratala.« Poje se tako, »kà b drvà cepu«. Pesem je namreč poskočnica.

1. Od Stahovce do Črne
so raubšic doma,
Zakavam svet Lenart
pa jago ima.
2. Na Kavcah so gamsi,
u Dov je srnak,
u Sidraž je fajfa,
u Bistarc tobak.
3. Jutær je nedela,
Gospodov bo dan,
u cerklø pod koram
vsi jagri ujo zbran.
4. U Bel pa raubšici
imel bojo svoj dan,
bo pokov, se bliskov,
gæms iz kože bo djan.

5. Pajkov pa Korəl,³²
vsəh pjancov patron,
še svet Primaž ga b cukov,
če b teku zastonj.
6. U pvanin nej ustane,
koj žejo ma vsak,
za krave je vopa,
za pjanca svənak.

Vlasto Kopač, tedaj študent arhitekture, ki se je veliko družil tako s planinci kot z domačini, je pesmi dodal:

Je gəms, je lisica,
je v gozdu mrkač,
ni hujšga raubšica,
k je stranjski Tinač.

Razvoj turizma je torej sprožil posebne načine soočanja dveh svetov, sveta najrevnejših, ki so v Kamniški Bistrici delali kot drvarji, in sveta alpinistov oziroma turistov. Omogočil je pesemska prepletanja, ki jih ne domačini ne meščani dotlej niso poznali. Ob tem so se stkala tudi prijateljstva, ki so sprožila spontano odkrivanje sveta preprostih ljudi pod gorami in ustvarila izhodišče za strokovno razkrivanje izročila po drugi svetovni vojni, oprto na dobro poznavanje krajev, kjer so še živeli »po starem«.

---

³² Tedanji gostilničar v gostilni Pri Pajku v Stahovici.

»Sinoči sem na vasi bil«

Spreminjanje vsakdanjega življenja na podeželju je bilo v času med obema vojnama neenakomerno: razlike so nastajale zaradi različnega posodabljanja kmetij, oddaljenosti od mesta in zaradi socialnih razlik. Ta spreminjanja in razhajanja so v veliki meri odsevale tudi pevske navade.

»Čas beži in vse se spreminja. Vse, kar je staro, izgineva: stare šege in navade, stara noša, stara kmečka umetnost, razna rekla itd. Nove šege nastajajo, nove navade, celo jezik govori novi rod drugačen, kakor stari. Nič ne de. Prav je, da se stare slabe navade opuščajo in da nastajajo nove, boljše. Vendar pa skušajmo to, kar so naši predniki imeli dobrega, koristnega, lepega in krščanskega, ohraniti in še po novih časovnih potrebah in razmerah spopolniti. Bodimo napredni le za dobro stvar, za slabo ne!« (Mrkun 1925: 3)

Tam kjer so še delali po starem, sta skupno petje in ples ohranjala svoji vlogi in podobni, prav tako so ostajale navade petja pri bedenju pri mrliču. Predvsem v zimskem času, ko se fantje in dekleta ob delu niso srečevali, so nekateri težko čakali na to, da bo kdo v vasi umrl: bedenja pri mrliču so se zaradi petja in druženja veselili. Tega so se pozneje spominjali z mešanimi občutki: »Ni mogla pozabēt, kako je blo, kako se je veselila, če je kakšn umaru. Zato, da so šli tja pa da so pel. Je rekla: 'Mama so me pa kregal.'«

Marsikje je družabnost na vasi ohranjala prejšnje oblike, kljub napredku, ki so ga čutili na drugih ravneh. **Središčni prostor vasi**, imenovan »na vas«, »na vasa«, je bil prostor, kjer so napajali živino, ponekod so se tam zbirali otroci, še bolj pa je veljal kot prostor, kjer so se ob določenih večerih zbirali fantje. V primestnem okolju, kot na primer v Nevljah, je bil ta prostor zbirališče tudi podnevi. Tu so se zbirali tako otroci kot ženske, predvsem tisti iz delavskih družin, saj so imele matere zaradi zagotovljenega dohodka mož več časa. V delavskem okolju je bilo to zvečer zbirališče mladine. V Nevljah je bila na primer za neko »štalo« dolga klop, fantje in dekleta so zvečer pohiteli tja s svojo večerjo, s kislim mlekom in kruhom. Tam so peli, sovaščan je igral harmoniko, plesali pa so kar po cesti. Tistih, ki so igrali harmoniko, je bilo več, tudi med kmečkimi fanti. V hribovskih vaseh so se odrasli zbirali na vasi predvsem takrat, ko so prišli k vaškemu koritu.

V povsem kmečkih vaseh je bil zvečer ta prostor namenjen fantom oziroma **fantovskim skupnostim**. Te so ohranjale svojo veljavo in svoja pravila; največje kršenje je bilo širjenje govoric, »flavz«, o njihovi skupnosti. »Če je pršu kakšn mlad, so rekāl: 'Če bo flavze delov, ga ne maramo.' Če je špecov al pa če se je ka rinu, so ga spodil. Če je flavze delov pa ni hotu nehat, so ga poscal, k so skap paršlō. U krog so stopil pa so ga poscal.« Preverjanje molčečnosti, povezano s kakim delom, je bilo tudi eden od pogojev, ki jih je moral fant opraviti, da je bil sprejet v fantovsko skupnost.

Fantje, združeni v fantovske skupnosti, so bili večinoma še vedno glavni **nosilci petja na vasi**. Pesmi, ki so jih peli, so se spreminjale: »Imeli so svoje pesmi, naslednja generacija pa že malo drugačne.« Nekatere pa so ostajale in ohranjale ne le spomin na nekdanja vasovanja, temveč tudi arhaičnost v narečju.

1. Sonce nam je nizko sjalo,
predno šlo je za goro.
Jaz pa ne morem doma ostati,
bom šou k svoji lubci swowo jemati,
swowo jemati, swowco jemati,
swowco jemati ta zadankrat.
2. Ko sem prišew tja pod okno,
tam pod oknom sem obstav.
Swojo gwawco sem bliz pærkwajnov,
mili gwas sem ji dajav.
3. Dekle moja, vstani gori,
jes čem s taboj govoriti,
de b jes tebe mav povprašov,
kdo je snoč pær tebi biv.
4. Dekle moja vstala gori,
podala desno mi je roko.
Z levo me je objemvava:
»Ti moj lubi, polubi me.«
5. »Jes nisəm pæršu tebe lubiti,
pæršu səm swowo jemati.
Swowo jemati, swawco jemati,
swawco jemati ta zadankrat.«

V nekaterih vaseh ali območjih so fantje manj peli, na primer fantje iz bajtarskih družin v dolini Črne. Tam so bili ob nedeljah redni fantovski pretepi, ki so se jih udeleževali tudi Trzinci. V fantovske skupnosti so se navadno prenesla nasprotja med vasmimi. »Rad so se tepəl. Trzinci pa sploh. Čuda čuda nožov je blo pa so se klal. Märtu ni biv noben. Pa je dobiv po deset al pa petnajst štihov ker. Ni blo nedele, da se ne b stepəl. Če se niso, pol ni bla nedela.« Tam, kjer fantje niso več peli, so hodili bolj vasovat. »Edən drugja so se bal. Fantje so se bal staršov, starš so se bal teh fantov.«

Maščevanje je lahko doletelo tudi preveč vzvišeno dekle: če se katero dekle ni hotelo zgovarjati s fanti, so se ji ti maščevali tako, da so ji naredili »totrmana«, slamnatega moža, podobnega strašilu, in ga postavili nekje v bližini njenega okna. Ljudje, ki so ga zjutraj opazili, so se ob tem zelo zabavali, ti dogodki pa so včasih pripeljali celo do tožb. (Turk 1962: 64–65)

Fantovske skupnosti so bile vplivne tudi ponekod v nižinskih vaseh, kjer petje na vasi ni bilo več najpomembnejše. »To j bo časəh ko: Križ ma špago, Podgorje ma lečo. To so stare stvəri. In Boh ne dej, d j enmo neki pæršvə pa d j reku: 'Dej mə mejhnə špage pusod, də bom jest tlela kuzlo zəvezov,' pa to. Jo j kuj fasov.« Po mnenju drugih je bila velikokrat vzrok domišljavost, pogosto povezana tudi s socialnim statusom: »Edən je biv bəl domišlov kə ta drug, pa je užgav.« »Auf biks« je veljal kot poziv za spopad, in sicer tako v mestu kot na podeželju. »K so bli pjan, so vse sorte pel, pa 'auf' vpil. 'Auf – biks'.« Fantje iz nekaterih vasi so bili celo znani po tem, da so radi izzvali spopade, v katerih so dokazali svojo moč, s tem pa tudi svoji vasi dvigovali ugled, kot na primer Podgorci. S tem namenom sta v gostilno vedno najprej vstopila po dva fanta, ki sta izzvala spopad.

S poroko je bilo fantovskega petja konec. Včasih je kateri še ušel ženi in če je bil dober pevec, se ga fantje niso branili. Žene so takšno uhajanje razumele kot neustrezno ohlapnost pravil zakonske zveze: »Ene trikrat m je še ušov.« Med fante so se lažje izmuznili tisti, ki so se poročili na primer v Kamnik in so na svoj nekdanji dom na kmetih prišli pomagat ob velikih delih, predvsem ob košnji. »Ponoč, ko je bla tema, so šli na Menino mərvo kositi. Pær tet so na mərvi spal in tud z atom sva bla na mərvi. So fantje pel, je šu pa ata zraven. 'Pa da ne boš mami povedala!' Veste, ko se je eden oženu, ni smev

več na vas it! Ko sva pršla domov, je mama že vedla: eden je iz Češanc hodu na Duplico na šiht, pa ji je povedov. Mama je bla pa huda: 'A te ni sram – uženən dedəc, pa pər fantəh!'«

V tradicionalnem kmečkem okolju, kjer so zabavo omogočale le stare navade in ustaljene šege, so torej smeli zvečer peti na vasi le neporočeni fanje. Možje so se ob določenih priložnostih zbirali v gostilnah, sicer pa so sami peli po delu, na primer po košnji, z ženskami pa po raznih skupnih delih in ob šegah, na primer pri bedenju ob mrliču ali na »ohcetih«. Petje je bilo oblika družabnosti in druženja: »Za petje mora bit družba, sam ne morəš pet kət pətələn« (GNI TZ 9: 40).

Središče vasi prav tako ni bilo prostor, kjer bi se zbirala in prepevala dekleta: dekleta so pela pri delu ali po njem in tam, kjer so skupaj peli odrasli. V odmaknjenih vaseh so dekleta lahko pela na prostem, in sicer tudi ob nedeljskih popoldnevih; v vaseh, kjer so se zgledovali po normah, ki so veljale v mestu, pa odrasli petja deklet na prostem niso dovoljevali. Nekateri bolj razgledani, ki so cenili predvsem zborovsko petje, petja deklet in žena na prostem niso odobraval niti tam, kjer so bili sicer tega vajeni, kot na primer v družini organista v Špitaliču: »Oče je rekev mami, naj neha pet, da ne bi kdo slišav.« Iz teh razlogov tudi po njivah ženske ponekod niso več pele.

Ob večerih pa so dekleta, tako kot drugi vaščani, poslušala fantovsko petje. »Punce so mogle bit doma, fantje so pa lohka zapel, da so punce poslušale. Tko je velal to včasəh.« Pesmi, ki so jih fantje peli, so imele zanje drugačen pomen: zaradi fantovskega petja so jih določene pesmi pozneje spominjale na njihove zveze, ki so jih pripeljale v zakon ali pa tudi ne. »Fantje so pel pesmi, kot na primer *Od Lublance, Rasti mi, rasti, travca zelena, Fantič sem star šele osemnajst let, Lepše rožce ni na svet, ko je vinska trta* – to so Jegličiči s Štajerske pərnesəl. Pesem *Rasti mi, rasti, travca zelena* pomen, da je dekle noseča, zato jo je poznej mama večkrat pela. Jo je jokaje pela.«

Dekleta so se včasih umaknila pred vasovalci, včasih pa so za to poskrbeli starši. Sorodnica, ki je prišla iz mesta v Češnjice v Tuhinju, se ni mogla načuditi, ko je videla, da njena sestrična spi v zamreženi kleti: »Zlo so na vasi pel še, fantje. Od kletnega okna naprej je blo znamne. Pər tistmo znamnə so pel. So znamne razdərəl! Se mi je pa čudən zdel, kə je imela sestrična u kevdərə pojstlo. Je rekla: 'Tko nagajajo – əncajt pojəjo, pol so pa tud ublednə kej!'«

Tradicionalno fantovsko petje, sicer značilno za vaško življenje, je bilo tudi v kamniškem predmestju Novi trg in v kmečko-delavskem predmestju Perovo, in sicer ob generaciji fantov, ki se je priselila z dežele. Na Novem trgu je bilo, tako kot na vaseh, pevsko središče ob Tomanovem »znamnu«. Tu so se novotrški fantje zbirali ob poletnih večerih, in sicer po delu, ki je bilo v tem okolju vezano na kmetije. Njihovo zbiranje je bilo namenjeno predvsem petju, ne vasovanju.

Tomanovo znamenje v Novem trgu je imelo še en pomen: tu so se namreč vsako leto Novotržani zbirali na predvečer sv. Antona, 12. junija. »Znamne« so okrasili s cvetjem in z brezami, praznovanje pa je potekalo ob petju cerkvenih in »narodnih« pesmi. Najpomembnejša je bila pesem o svetem Antonu.

Tako kot kapelice na podeželju je imelo tudi Tomanovo znamenje za prebivalce Novega trga družabni in identitetni pomen. *Dekleti iz Novega trga pred Tomanovim znamenjem. Iz arhiva Lince Repanšek, Kamnik.*

O, preljubi sveti Ánton,
vseh zaljubljenih patron,
ti boš mojo ženko čuval,
ko bom jes na straži stal.

V sproščenem ozračju so možje radi to pesem zapeli drugače:

O, preljubi sveti Ánton,
vseh zaljubljenih patron,
ti boš mojo ženko čuval,
ko bom jes pri drugi spal.

Ob kapelici v Novem trgu so se na poti v Kamnik zbirali tudi tisti, ki so prihajali v mesto z območja Palovč, Vranje Peči in Velike Lašne, in ob njej počivali. Tam se je mladi- na zbirala tudi podnevi. »Mi smo pel kot mularija, po Novmo trg, pr svetmo Anton. Smo rekæl: 'Svet Anton, novotrških fantov patron.'« Peli so tudi »pri sveti Ani«, pri znamenju pri »Zosovi vili« in na Starem gradu. Tomanovo znamenje je bilo kot značilnost Novega trga del njihove prepoznavnosti, ki je hkrati označevala vas in mesto.

Splošna pravica fantov, ki so peli na vasi, ni bila le ta, da so po petju odšli vasovat, temveč da so nagajali sovaščanom. Šaljivih domislic, ki so razburjale sovaščane, je bilo veliko predvsem v nižinskih vaseh okrog Kamnika pa tudi v samem Kamniku, kjer vaso- vanja ni bilo več. Kamniški fantje so namreč s tem nagajali predvsem mestnima polica- jema, za to pa so imeli druge možnosti kot fantje na vasi: ponoči so na primer zamenjali deske z napisi trgovin in podobno. »In je Kamænk skæp letu, tæ so se pa režal.«

Vasovanje je na splošno še ohranjalo tradicionalno podobo v nekaterih vaseh pod planinami, v Tuhinjski dolini in v vaseh okrog Kamnika. Domačini so vasovanje jemali kot nekaj samoumevnega, nekateri fantje, predvsem tisti, ki so pri vojakih spoznali tudi drugačno preživljanje prostega časa, pa so se zavedali, da je petje na vasi njihova edina možnost za zabavo: »Sevede smo pel, če pa nismo mel dnarja, da b šli v gostilno!«

Številni fantje so bili prvič v gostilni ob naboru, marsikateri fant pa je bil ob naboru celo prvič v Kamniku: »Ta pærubært sæm biv u Kamænk, k sæm šu na štelænyo.« Za mar- sikaterega fanta iz okolice je bil nabor tudi zaradi dogajanja v gostilni, ki mu je sledilo, izjemen dogodek: fantje v vaseh pod gorami so šli sicer v gostilno le za pusta. V okolici Kamnika ni bilo veliko gostiln in v povsem kmečkem okolju je za moške veljalo, da so zapravljevci in pijanci, če so med tednom šli v gostilno. Ob posebnih praznikih, kot so bile Martinova, Štefanova in potrkana nedelja, so šli v gostilne tudi kmetje iz hribovskih vasi v Tuhinjski dolini, iz Velike Lašne in iz Palovč.

Ponekod so fantje bolj redno zahajali v gostilne, predvsem po nedeljski maši. Temu je navadno sledil tudi pretep. V Špitaliču je bila gostilna v graščini: »Učas so se tkola fan- tje velik teplæ, ni blo tko kæ zdej. Če so le mau pil, so se že preperal, vsak je biv nekej več kæ drug, pa je pæršla beseda, pa druga, pa so se hitær steplæ. In po desetæ maš so u nedelah zmerej fantje pæršlæ iz cerkve u grašino notær, takoj se j petje zaslišov, takoj so zapel. Pol so se pa steplæ.« Včasih je prišlo tudi do tožbe. V gostilnah so peli tudi odrasli moški; včasih jim je petje služilo kot izgovor, da so lahko pili: »Ata so zmeram rekæl: 'Mau morš zalit, po se pa væhka poje. Sej še pætelæn noče pet, če se prej ne napije.'« V gostilnah so vse do druge svetovne vojne peli še »po starem«: »Eden je pev naprej, drugi čez, ostali so pa pærdjal.«

Marsikje v hribovitem območju, kot na primer v Veliki Lašni, kjer fantje niso mo- gli v gostilno, so šli h kakšni hiši. »So dobil kæšæn litær mošta pa kæšæn ferkælc šnop- ca pa kruh pa tud orehe so dobil, da so mau touklæ pa mau debato mel.« V vaseh pod Kamniškimi planinami pa so po delu navadno tudi plesali, posebne hišne plese, »bale«, pa so imeli tudi ob nedeljah. Medtem ko je v neposredni bližini Kamnika godčevstvo pogosto omogočalo zaslužek revnejšim, ki so si služili kruh na svatbah in veselicah, so bili v višje ležečih predelih pod planinami med godci tudi kmečki gospodarji, ki so igrali

na svatbah in na domačih »balih«. V teh krajih so gospodarji tudi delali hkrati z najetimi dninarji. Ta bližina med bogatejšimi kmeti in bajtarji je ustvarjala vezi, ki so se obdržale tudi v kriznih časih, med vojno.

Plesi in veselice so v Kamniku in v njegovi okolici vedno bolj potekali le v gostilnah, poleti pa na prireditvah, namenjenih zabavi – veselicah. Večinoma so na vaseh še ohranjali plese na žeganje in na »veliki ponedeljek«, torej na velikonočni ponedeljek, včasih so šli v gostilno tudi ob godovih. V nekaterih župnijah v okolici Kamnika v gostilnah niso smeli plesati. Ko so na primer pred drugo svetovno vojno v Suhadolah na žeganje v gostilni Pri Kancilju plesali, naslednje leto ni bilo maše, saj župnik ni hotel maševati. »Biv je star in zelo staroverski.«

Napredek pa večinoma ni pomenil spreminjanja samo v materialnem pogledu, temveč tudi v preživljanju prostega časa. Tisti, ki so radi peli, so se vključevali v **pevska društva**. Nekateri so bili v cerkvenih pevskih zborih, drugi so se vključevali v zборе, ki so delovali v okviru društev, predvsem izobraževalnih. Prav petje v zborih, tako posvetnih kot cerkvenih, pa je zelo vplivalo tako na družabnost kot na samo petje na vasi.

Sodelovanje v pevskih zborih je začelo spreminjati pevski repertoar, način petja in pevske navade. *Cerkvene pevke iz Motnika z organistom pred drugo svetovno vojno. Iz arhiva Anice Berlic, Češnjice.*

Tako kot se je spreminjal način petja, so se namreč spreminjale tudi navade, povezane z njim. Pri tem je šlo za večje kraje, kjer so delovala prosvetna oziroma izobraževalna društva, in za farna središča, kjer so delovali pevski zbori. Nekateri organisti so mlade učili tudi posvetnih pesmi, predvsem Gregorčičeve. Vključevanje v društva, sodelovanje pri igrah in pevskih zborih je fante ob večerih zaposlovalo, hkrati pa jim je nudilo nove možnosti za delovanje. V krajih okrog Kamnika in v večjih krajih ob glavni cesti v Tuhinjski dolini so javno največkrat **pele na poti od pevskih vaj**. Takrat so se ustavili na vasi, »nə vəsə«, in zapeli. Za razliko od prejšnjega petja na vasi niso peli le fantje, temveč tudi ženske, ki so sodelovale v zboru. »So se moški in ženske ustavəl na vəsə in zapel. Še slišəm Pepco Miheličevu.« Na poti od vaj so pevci zapeli tudi v samem Kamniku, ubrano petje pa meščanov – v nasprotju z nasprotovanjem petju vaških fantov iz okolice – ni motilo. »Ko smo od vaj hodil, smo po ceu Šutnə podokance pel.«

Petje na poti od vaj je torej pomenilo novo družabnost za fante in dekleta. To petje je počasi spodrivalo vlogo prejšnjih fantovskih skupnosti. Po novem, torej na poti od vaj, pa so na vasi lahko peli tudi tisti poročeni možje, ki so sodelovali v zborih. Glede na prejšnjo prepoved udeleževanja mož pri fantovskem petju je bila to sprememba, ki jim je nudila več prostosti. Prav družabnost, ki so jo nudili zbori, pa je zadrževala nekatere moške pred tem, da bi žene pustili k pevskemu zboru, celo cerkvenemu: »Je blo zlo luštən. Pol me pa mož ni več pustu, je reku, če boš ti hudiva, bom pa tud jes šu, u gostilno.« V nekaterih krajih je bil moralni nadzor Cerkve strožji in tega zbiranja na vasi ob večernih urah ni bilo.

S tem ko so člani zbora ali prosvetnih društev peli tudi v prostem času oziroma na poti od vaj ali od »skušenj«, torej vaj v igralski skupini, se je začel **spreminjati tudi način petja**. Pri spontanem petju so namreč pri pesmih, ki so se jih naučili na vajah ali pa po njih, navadno peli »zborovsko«, torej z delitvijo glasov na sopran, alt, tenor in bas. Peti so začenjali hkrati, za usklajenost je skrbel zborovodja, pri spontanem petju pa kdo od pevcev. Pesmi, ki so jih znali od prej, so navadno še vedno peli »po starem«, torej tako, da je eden začel, drugi so pa »pərdjali«. Repertoar so označevali s tem, da so peli »cerkvene pa navadne«. Velikokrat so »po starem« peli tudi nove pesmi in jih s tem prilagodili svojemu okusu. O prehajanjih med starim in novim ljudje niso razmišljali, bolj pa so cenili zborovsko petje, ker je v družbi veljalo več in je prinašalo nove pesmi. Temu ustrezno je bil velik tudi ugled samih pevcev, ki so znali peti po notah.

Novi čas so zaznamovali tudi **pevski shodi**: v Kamniku so se ob organiziranih pevskih shodih združili pevci iz okolice in s tem prikazali razširjenost kultiviranega petja na podeželju. Koncert kamniškega pevskega okrožja, ki je bil 25. marca 1926, je vključeval čez sto pevcev iz Kamnika, Mekinj, Stranj, Tunjic, Homca, Doba in Nevelj in tudi manjše zasedbe, vključno s tamburaši iz Mekinj, Homca in Doba (Spominska ... b. n. l.; leto 1926). To petje je predstavljalo omikano obliko ljudskega, s katero so se v mestu lahko pojavljali tudi okoličani. Tistih, ki so nastopili »s prav moderno glasbo«, ki ljudem ni bila všeč, kot na primer Kamniški sekstet, niso sprejeli.

Društva, predvsem pevška društva in igralske skupine, so v življenje na vasi vnašala pomembne spremembe, ki so sprožile tudi spreminjanje pevskih navad. V vaseh, kjer so

mladi peli v pevskih zborih ali igrali v igralskih skupinah, so se te norme začele neopazno spreminjati. Vključevanje v prosvetno društvo je bilo zaradi družabnosti za nekatere celo sporno, kot na primer v Tunjicah, kjer je župnik ustanovitvi prosvetnega društva zelo nasprotoval.

Kljub tem razlikam se je v vaseh ohranjala zavest o pripadnosti skupnosti, in sicer predvsem v fantovskih skupnostih. Prav ta zavest, ki se je večinoma še ohranjala z vasovanjem, ne glede na to, ali so peli »po starem« ali ne, je marsikdaj prikrivala socialne razlike ali jih blažila: fantje so se namreč v teh skupnostih lahko postavljali tudi s petjem ali z drugimi sposobnostmi. Tudi v tistih nižinskih vaseh, kjer niso več peli na vasi, so bili nosilci vaškega ponosa.

Ne glede na to, ali je šlo za tradicionalno petje ali za petje, povezano s pevskim zborom, je bila največja sramota za posameznika, če so drugi s pesmijo nakazali njegov nizek družbeni položaj. Ko so na primer članu velike družine zapeli *Oglar ma šest otrok*, je bila njegova mati ob tem prizadeta in tega ni nikoli prebolela: čeprav je bila ta pesem zapeta kot podoknica, torej kot voščilo, je bilo to zanjo predvsem javno sporočilo vaščanom, da je njihova družina revna. Revščino so namreč skrivali, zato da so lahko bolje poročili otroke.

Tudi zato je imelo na podeželju vključevanje v društva velik pomen. Člani orlovskih društev, ki so imela prav na podeželju veliko somišljenikov, so svoj prosti čas preživljali organizirano, tako kot sokoli, ki na podeželju niso imeli takšnega odmeva, hodili pa so tudi na tabore v okoliške kraje. »Celi vozovi teh fantov so bli.« Velik pomen je imela telovadba: poleg igranja je namreč pomenila pomembno poživitev, posebno v Komendi, kjer so imeli v novem prosvetnem domu poleg velike moderne dvorane s sodobnim odrom tudi telovadnico. Še vedno pa so bile privlačne igre, kot na primer *Rokovnjači*. »To je biv spektakel za kmete.« Sestavni del teh iger je bilo tudi petje, s katerim so na deželi, tako kot v mestih, ustvarjali predstavo o svoji lastni pesemski podobi.

Z vplivom izobraževalnih društev, šole, poučnih revij in knjig in nekaterih posameznikov, predvsem organistov ali duhovnikov, se je namreč tudi na podeželje širilo tisto **zavedanje o pomenu pesemskega izročila**, ki so ga poznali meščani, Kamničani. Nekateri so imeli pri tem posebne zglede, predvsem v družinah, kjer so bili povezani z zbiralci izročila: vnukinja organista Janeza Šuštarja v Špitaliču je na primer učila novih pesmi teta Marija Šuštar, ki je, sicer po poklicu učiteljica, skupaj s sestro Tončko Marolt že pred drugo svetovno vojno spremljala zbiranje pesemskega izročila. O vrednosti pesemskega izročila so mladino poučevali tudi nekateri duhovniki: v Lokah je kaplan mladino učil starih molitev, zlati očenaš, ki je sicer z uradnega stališča Cerkve sodil med neustrezne molitve.

Ob vsem spreminjanju vrednotenja petja in uveljavljanju novih norm pa je temeljna vloga fantovskih skupnosti ostajala: fantje so s petjem branili območje svoje vasi in si prizadevali, da bi segli tudi drugam. »Vsaka vas je za sebe vahtala. Če je en iz druge vasi pæršu, se je mogu odkupøt al pa na en naèin dovoljne iskøt.« Če je skupina fantov hotela v drugo vas, je to lahko povzročilo, da »so mogle teèt, al pa so bli tepen«. To pravilo ni veljalo le za vaške fante, temveè tudi za Kamničane, ki se sicer niso združevali pri vasovanju.

Na zavedanje o pomenu pesemskega izročila so vplivali razgledani posamezniki. *Tončka Marolt in Marija Šuštar z birmankama v Spodnjem Okrogu leta 1931. Iz arhiva Anice Berlic, Češnjice.*

Malo pred drugo svetovno vojno, leta 1939, so šli kamniški fantje vasovat v Tunjice: »Enkrət smo se mi spravlə, kamənskə, nəs je blo, kaj jes vem, šest, osəm nəs je blo, edən je imu harmonike, pa smo šlə u Tunce. Edən je imu enga dekleta təm gor. Pa smo po cest šovral pa pel pa harmonike igral. Po smo təm pod oknam pel, un je šu not, mi smo šlə pa nazaj. Pər gostilən so nas pa Tunčan počakal, čez cesto, v dve vrste. 'Kam pa zdej?' Po so pa začel zbijat nəs, mi smo bli pol tih, nam družga ni kazal – nazaj smo letel pa təm po enəh travənkəh okrog, un pa za nəm, pa kamnè metal za nəm, nekter so že dobil buške. Po cest pa nismo mogəl ənkamər več, po cest nismo mogəl več u Kamənk. ... Tečt je blo treba, pa fejst smo tekəl. Ampak tistmo deklet smo pa podokənco pel.«

»Demokratični so. Na grofe in barone nič ne dajo.«

Posodabljanje kmetijstva, izobraževanje in zaposlovanje v industriji in vpliv društev so spreminjali življenje na podeželju, s tem pa sta se spreminjala tudi pogled na svet in razumevanje družbenih razlik. V začetku dvajsetih let je bilo predvsem v primestnem okolju čutiti tudi odmeve oktobrske revolucije. Prve »volitve v konstituantno« so na primer v Mekinjah, kjer so volili upravičenci iz vasi Mekinje in Nevlje, Slovenski ljudski stranki dale 143 glasov, komunistom pa 122. Slovensko ljudsko stranko so podpirali predvsem Mekinjčani (Spominska ... b. n. l.; leto 1929).

Družbena kritičnost je bila razumljena kot nezadovoljstvo: »Zadovoljnosti je malo, zlasti sedaj po vojni. Skoro vse samo godrnja« (Mrkun 1925: 11). V marsikateri družini ni bilo čutiti sprememb, na splošno pa je bilo vendarle jasno, da so družbene spremembe prinesle tudi drugačen pogled na gospodo in na odnos do drugega. »Demokratični so. Na grofe in barone nič ne dajo. Splošno so nezaupni. Sebičnosti je precej. Tudi surovosti je nekaj. Dobe se tudi požrtvovalni, usmiljeni in dobrotljivi.« (Prav tam)

Prav v **pogledu na gospodo**, predvsem grajsko, je bilo čutiti velika razhajanja, hkrati pa ljudje na podeželju niso vedeli za stiske, ki so zaradi novih državnih okvirov doletele nekatere bogate družine: nekateri lastniki gradov so zaradi vojnih posojil Avstro-Ogrski namreč obubožali. Družina Rechbach, ki je po očetovi smrti iz teh razlogov morala prodati grad Krumperk, se je preselila na grad Zduša. Ljudje se večinoma niso ukvarjali z razlogi za obubožanje oziroma so si finančne stiske gospode razlagali z zapravljenostjo. Vedeli so predvsem za prodajo posestev graščine Križ in za zapravljenost baronice, ki je bila prisiljena prodati travnike, gozdove, med njimi gozd proti Palovčam, kjer je imela kriška graščina »devet vrhov«, in Kriško planino.

Z gradovi pa so se okoliški prebivalci še vedno identificirali: kriški grad je zanje označeval tudi njihovo lastno pripadnost, zato so bili ponosni nanj. Ponosni so bili na sam grad, ki jim je dajal kruh in je hkrati z urejeno okolico krasil njihov kraj, na steklenjak, »glashaus«, na lovsko hišo, »jägerhaus«, in celo na sloves nekdanjih vislic, »gavg«, po katerih se je imenoval hrib Gavšek z domačijo »Pär Gavšekarjə«. »Cev hrib je bil park. Lipe, smreke, kamnite mize, stezica do bajerja, z belim peskom posuta.« Po drugi strani so se zavedali lagodnega življenja gospode. Baronica, ki se je »po belih potkah sprehajala«, pa je vaškim otrokom vedno dajala bonbone in svoje delavce povabila za pusta, da so si naredili maske in »šli mau ukol«.

Čeprav so ljudje s podeželja vedeli za finančne stiske grajske gospode, so nekateri gruntarji, ki so se zavedali svoje statusne premoči nad sovaščani, sami skušali svoj položaj poudariti s simboli, ki so jih tej gospodi pripisovali. Slabovidni ostareli hčeri nekdanjega lastnika kamniškega kopališča in zdravilišča Kurhaus, Prašnikarjevi »dekleti«, sta se pogosto vozili s kočijo iz Mekinj proti Godiču. Gruntarski dekleti iz Godiča sta njune priprte oči razumeli kot razločevalno značilnost gospode; ko sta delavcem nesli malico

na njivo, sta zato tudi sami tako mižali, da sta komaj prišli do njive. Nekateri veliki posestniki, gruntarji, so namreč močno poudarjali svojo materialno premoč, tako moški kot ženske in otroci, včasih celo tako, da najrevnejših niso pozdravljali: »Smo prale, je šva mem pa ni pozdrauva.«

Na podlagi teh izkušenj so si najrevnejši ustvarjali podobo o gospodi, tudi o kamniških meščanih, nekateri pa so si podobo o mestni gospodi ustvarili na podlagi izkušenj z izletniki in turisti. Revni ljudje pod Kamniškimi planinami so imeli zato boljšo predstavo o meščanih kot drugi, številni so imeli med meščani tudi botre, sprva predvsem med kamniškimi meščani, člani Meščanske korporacije, pri kateri so moški s tega območja delali. Nekateri pa so gospodo ocenjevali glede na njihovo delo »za narod«, predvsem učitelje in duhovnike. Posebno vrednost zanje je imelo zanimanje za ljudske pesmi, zato so cenili tiste, ki so jih zapisovali ali objavljali. Nekatero ženo v Tuhinjski dolini so zato pogosto obujale spomine na učitelja Malenška: »Mama so zmer rekl: 'Rajnk učitel, pa rajnk učitel ...'«

Tistim, ki niso sodili med gospodo, je dajalo ugled in veljavo lastništvo zemlje. Zemlja je bila še vedno izredno cenjena, zato so se prevzemu kmetije odpovedali zelo redki posamezniki. To se je primerilo le včasih, ko je kdo raje odšel za pastirja v planino, ali pa na primer pri železničarjih, ki so imeli zagotovljeno pokojnino. Ugled v skupnosti pa je vedno bolj ustvarjala dejavnost v društvih, izjemoma tudi pevski sloves.

Delo gozdnih delavcev so zaznamovali veliki napori, skromni zaslužki in posebni klici ob spravilu hlodov s strmih pobočij. *Gozdni delavci, zaposleni pri Meščanski korporaciji, ob spravilu hlodov v Stahovici. Iz arhiva Aleša Koželja, Kamnik.*

Razlikovanje na podeželju so v nižinskih predelih spreminjale možnosti dela v tovarnah, kar so izražali tudi **zaslužki**. V Kamniku je livar v tovarni Titan zaslužil tisoč dinarjev na mesec. Za štiri tisoč dinarjev je bilo že mogoče dobiti skromno parcelo za hišo, medtem ko je bilo za vilo na robu mesta potrebno odšteti sto tisoč dinarjev. Delo mož ali očetov v tovarnah je tudi v nižinskem predelu dopolnjeval zaslužek dnevnega dela deklet in žena. Poseben položaj so imeli graščinski delavci, ki so v graščini tudi živeli. Delavke na kriški graščini so dobile na dan pet, moški pa deset dinarjev.

Veliko težje in bolj negotovo je bilo življenje tistih, ki so bili odvisni samo od dnine: dninarji, »tabrharji«, so namreč v lepem vremenu lahko delali, ob dežju in pozimi pa niso imeli zaslužka in hrane. Ko ni bilo dela na kmetijah, so našli kakšen drug zaslužek, kot na primer nabiranje zelišč ali borovnic za žganjekuho. Poleg tega je bilo plačilo dela »tabrharjev« odvisno od bližine mesta, razlike pa so bile tudi med moškimi in ženskami; hkrati je bilo odvisno od radodarnosti gospodarjev oziroma gospodinj, ki so jim pripravljale hrano. V hribovskih vaseh »v tabrh« niso hodili le iz bajtarskih in kajžarskih hiš, temveč tudi mladi z gruntov, zato da so kaj zaslužili.

Neveljčanka z male kmetije, kjer je bil oče zaposlen v smodnišnici, je na kmetiji na Vrhpolju zaslužila deset do dvanajst dinarjev na dan, kot moški, ki so v gozdovih pri Veliki Lašni nosili drva za kopo. V Tuhinjski dolini in v vaseh pod planinami so bili v višje ležečih vaseh zaslužki manjši. Na Lokah je dobila ženska, ki je ves dan plela pri kmetu, osem do deset dinarjev na dan, za isti denar je kosec ves dan kosil. Žena, ki je hodila plet k organistu s Kozjega Hrbta, je za plačilo dobila plevel za svojo kravo, vendar ga je posušila pri organistu, saj doma ni imela prostora. Bajtarji so hodili delat k večjim kmetom, najrevnejši včasih tudi k manj premožnim. Revne bajtarice v območju pod kamniškimi planinami so dobile za celodnevno delo, na primer za žetev, ponekod le kislo mleko in kruh. Njihovi možje so večinoma hodili na divji lov, »raubšicali«, tudi če so delali kot drvarji. V tem območju so kot drvarji in nosači kmalu začeli delati tudi otroci, ki so po deset ur dnevno delali za mali zaslužek.

Bajtarji, ki so pri kmetih najeli njive, so za plačilo hodili kmetu »v tabrh«, kadar je ta potreboval pomoč. Temu so rekli, da so »njivo odslužval«. Ljudje so **čutili, da so izkoriščani**. »To j blo zaslužen desetkrat.« Hkrati so bili hvaležni, saj so imeli njivo. »Je blo pa le to lastništvo sveto.«

Ženske so velikokrat »odsluževale« najem njive pri velikem kmetu ali pa so z delom pri kmetih odslužile dolg; njihove družine so bile kmetom dolžne na primer za to, da so jim njivo zorali, ali pa za to, da so jim pripeljali drva. Zaradi stisk, ki so jih doživljale ob otrocih, so marsikje žene bolj občutile revščino kot možje, predvsem tam, kjer so imeli moški samo priložnostno zaposlitev. Veliki kmetje so jih za delo najemali dnevno: zjutraj so prišli k hiši prosit, da bi šle »v tabrh«, in so morale pustiti otroke in oditi na delo. »Ata so mlel, mama so pa po tabrhah hodil.« Pravilo, da morajo šest tednov po porodu počivati, ker »je tedaj smrt pod posteljo«, zanje ni veljalo: ko so bili otroci stari nekaj tednov, so že žele po ves dan. Otroke so v košu nesle s seboj na njivo. Z materjo je šel najstarejši otrok, da je dojenčku dajal dudo. Te matere otrokom niso pele uspavank: »To sam zmeram devava, nač družga.«

Vsakdanje življenje delavcev, ki so se preživljali s priložnostnimi deli, je zaznamoval trd boj za obstanek, meščani pa so ga videli kot zanimivost. *Postanek meščanov ob apnenici v Stahovici. Iz albuma Lada Stergarja; arhiv Nika Sadnikarja, Kamnik.*

Hlapci in dekleta so po kmetijah večinoma dobili plačo le enkrat letno, po božiču, ko so se posli navadno menjali, v bližini mesta so nekateri plačo dobili mesečno. Zelo slabo so bili plačani pastirji. V Tuhinjski dolini so posle na štefanov dan velikokrat »odslužili« s tem, da so jim dali obleko oziroma hlače in čevlje. Ker so imeli tudi veliki kmetje velike družine, je bilo možnosti za zaslužek malo, zato fantje in dekleta niso mogli izbirati, kje bi si služili kruh. Služenje, predvsem služenje v oddaljenih hribovskih vaseh, je poslom poleg tega puščalo malo časa in skoraj nič zasebnosti: dekleta v vaseh pod Menino planino so si popolnoma razpletle lase le ob sobotah zvečer, da so šle v nedeljo zjutraj počesane v cerkev.

Prav zato so se bolj oklepali dela, ki je bilo bolje plačano: hodili so delat »na Pole«, »naprej od Kamænka« – v Domžale, Trzin, Črnuče, Pšato. Žene in dekleta so hodile žet, moški pa kosit. Kosili so ves dan v vročini, začeli pa so ob štirih zjutraj. Za dobre, trdne, pridne, vzdržljive kosce so veljali Tuhinjci. Dober kosec je bil tisti, ki je imel dobro koso, dobro koso je pa imel, če je veliko kosil in jo je znal sklepati in nabrusiti. Koles v tem okolju niso imeli. »Tist, k je imu kolo, je biv že gospod.« Dekleta iz Tuhinjske doline, z Velike Lašne in okolice so hodila obirat hmelj. Obiralka hmelja je v štirinajstih dneh zaslužila skoraj za čevlje: zaslužila je sto pet dinarjev, čevlji so pri čevljarju stali sto deset dinarjev. »Pa koko je b^u, mejduh, da je kera dobiva kašæn dinar, po pa ni vedva, k je dam pršva, kuga b kpiva, da b ja več za^legva!^l«

»Demokratični so. Na grofe in barone nič ne dajo.«

Posle je varovalo le pravilo, da jih morajo kmetje obdržati do božiča oziroma štefanovega: takrat so se namreč posli menjali. Izjemoma so kmetje prekršili tudi to pravilo in so posla odpustili ob koncu dela na polju oziroma ob koncu paše: »Kmet je biv baraba! Moj oče je imu enga revčka: polet je krave pasu, vse j delov, Mušič. [...] K je pa pršu vsə svət: 'Vən!' Pridejo vsə svət, je djava moja mat: 'Mušič, dej pa pejd!' Moja mat je bva zajebana. Jest səm jə naprej vrgu tola: 'A cev poletje vam je delov, dej ste ga pa na cestu vrglə, revčka!' [...] Pa tud krəmperja mu niso dal s sabo. [...] Je tku jokov: 'Ja, kam pa dej? Ja, h učet grem.'« Takšne krivice so zaznamovale odnos do bogatejših. Odpuščanje pastirjev oziroma poslov za vse svete je bilo zelo redko: izražalo je skrajno brezobzirnost gospodarjev, saj odpuščeni posli na zimo drugje niso mogli dobiti dela. Na čas, ko je to pravilo še veljalo, pa so spominjale prešce, ki so jih »tabrhari« dobivali pri kmetih, kjer so čez leto delali.

Ponekod v kmečkem okolju, predvsem v Tuhinjski dolini, je bila za preproste ljudi njihova najmočnejša družbena nasprotnica **Cerkev**. Spotikali so se predvsem ob pobiranje letnega prispevka za cerkev, bire, čeprav pri bajtarjih bire niso pobirali, prav tako bajtarji niso imeli na skrbi občinskih revežev. Ti ljudje so bili prepričani, da so župnišča polna miši, ker so imeli toliko žita. »So imel preveč, tolk, da so miš pasəl.« Biro so pobirali tudi za organista oziroma mežnarja. »To bi mogəl revəžəm dat.« Tisti, ki je pobiral biro, je prišel s »puščelcem« za klobukom, pridelke je nanosil skupaj, nekdo pa je potem nabrano odpeljal. Marsikdo je zaradi tega izgubil zaupanje v Cerkev.

Priložnostno delo v oddaljenih krajih je prinašalo boljše zaslužek in nove pesmi. Obiralke hmelja iz Tuhinjske doline v Savinjski dolini pred drugo svetovno vojno. Iz arhiva Terezije Zore, Buč.

Nezadovoljstvo zaradi vloge Cerkve se je predvsem v Zgornjem Tuhinju navezovalo tudi na njen nadzor nad zasebnim življenjem župljanov. »Jes se spomnəm moje sestře, k je imela fanta, sta šla, za roke sta se držala, tam, k mamō pole, na špancer. Duhovnik jəh je pa vidu, iz farovža, je mov gotov rešpetin, smo čas rekəl, je takoj pərletu atu povedat. Po j blo pa spet hədo. Tepen smo bli, večkat, tepen smo bli pa. U šol tud.« Ljudje so zelo obsojali tudi fizična obračunavanja učiteljev in duhovnikov z otroki, čeprav so otroke tepli tudi doma, marsikje s pasom. »So tepəl otroke. Duhovnik, vem, da je brata tko s šibo po prstəh, da je imu vse otekle. Zato pa jes nəč več nəč ne verjaməm. Žleht so bli.« Splošno pravilo, da so morali župnika, ko so ga srečali na cesti ali kjer koli drugje, pozdraviti s »Hvaljen Jezus Kristus«, so ti ljudje čutili kot breme.

Odnos do Cerkve sta oblikovala tudi njen vpliv na preživljanje prostega časa in nadzor nad farani. V nekaterih krajih so imeli v času, ko so drugje prirejali igre ali imeli druge prireditve, le Marijino družbo: ob nedeljskih popoldnevih so morala dekleta tja. Včasih se je v kateri od teh vasi, kjer je bil nadzor nad dekleti zelo velik, zgodilo, da so dekleta hotela drugam in so ušla skozi okno: nekateri starši so bili namreč izjemno strogi. V Zgornjem Tuhinju so tako mladi zelo pogrešali zabavo, igre prosvetnih društev, sprostitev po delu ali druženja ob nedeljskih popoldnevih, zato so do Cerkve čutili velik odpor. »Pred vojno se je sam moliv pa sam u cerku. Pa popoune u cerku pa pred kosilam molít pa po kosiu molít pa kər naprej molít. ... Pa rožən venc, u vsəh svetəh pa ceu popoune sam molít.« V tem območju je bilo glavna zabava to, da so se po nedeljski maši in kratkem postanku v gostilni fantje stegli.

Na nezadovoljstvo, ki je krojilo odnos do oblasti, je torej vplivala tudi prikrajšanost pri sprostitvi, hkrati pa **so revni položaj bogatih velikokrat posploševali**. Revni, »tabrharij«, večinoma niso videli, da številni veliki kmetje trdo delajo, tudi gruntarji, in da si zelo malo privoščijo, posebno tisti na višje ležečih kmetijah: »Oblečen smo bli slabo [...]. Donəs, k vidəm, kə hodjo nə šiht, malora, je leuš ubležən, k smo bli pa mi na velko nedelo, kə smo šli u cerku. Oblečen slab. Čevle smo mel svəninaste, pa še mau menal smo se utroc, də je ker kere obu. [...] Za denar je bo hədo^u.«

Marsikje v nižini so veliki gruntarji z družinskimi člani sami opravili vse delo. »Garanje je to blo.« Podnevi ni bilo nobenega počitka, tudi v največji vročini ne, ko so sredi dneva zmetavali seno. »To je blo tega neskončno, vam rečem, neskončno. To nisi biv nikol prost.« Ves čas so bili vpreženi v delo. »Čim si biv stər sedəm let, si biv pastir. Starejši so bli že eno stopnjo naprej.« Pred poukom so morali napasti krave, zato so vstajali ob jutranjem svitu, vsaj ob petih. Pasli so na poteh, na ozarah, pri kozolcu, in sicer zjutraj in zvečer po dve uri. Če je otrok prezgodaj prignal domov, ga je mama nagnala nazaj. »To je blo strašno mučno.« V teh primerih so otroci peli, čeprav sicer spontanega petja v svoji okolici niso več slišali, razen pri mrličih. »S sestro sva vse prepela, kar sva vedla in znala.«

Delali torej niso le bajtarski otroci: tudi gruntarji so svoje otroke večinoma zgodaj vključili v delo. Nekateri gruntarji so bili tudi zelo zahtevni do otrok, ki so pri njih služili. Marsikateri otrok je ob tem doživljal velike stiske, posebno če so z njim grdo ravnali. Delo otrok, tudi tistih z gruntov, so včasih opazili ljudje iz mesta, ki so zahajali v

Kamniške planine. »Bvaškôv Miha z Brezij, Golob, poznejši kanonik, je na Rzeniku vole pasu, sam. Deset let stər jim je hodu po vodo dol u Dou, na stədenc, z vedərenco, pravjo na Velk planin, to je tak sodčək, petnajst litrov je držala. Uro pa pov je imu dol, pa dve ure nazaj.« Za živiljenje na kmetih so bile takšne zadolžitve otrok samoumevne. »Tko je potekala vzgoja. Po pa v šole pa k sovdatom, dā so ga zmuštral mal, discipliniral, dā je vedu, dā je še kāšna komanda tud nad njim. To je vse imelo svoj smisu.«

Služenje pri kmetih so marsikdaj otroci in odrasli jemali kot samoumevno, predvsem tam, kjer ni bilo druge možnosti za preživetje. Hči grajskega hlapca in poljske delavke na Križu je šla služiti s šestimi leti, takrat ko je šla v šolo. Delala je »vse od kraja«, s šestimi leti je že kosila za krave. Zjutraj, preden je šla v šolo, je na Drnovem napasla krave. Pomolzla je na roke in nahranila prašiče. Na poti v šolo je v Komendo v mlekarno s kolesom peljala mleko, desetlitrsko kanto na hrbtu. Domače dekcle ni prijelo za nobeno delo, a je to jemala kot nekaj samoumevnega: »Nikdar me ni noben kregov, lačna nisəm bva nikol. Jes səm misluva, da če bom kravo gledova, da sem najmanj kriška baronica. Jes səm meva žvav tolk rada.«

Večina pa služenja pri drugih ni sprejemala pozitivno. »Mama je zmer rekla: 'Najboljša služba je pasja mat, druga pa še imena nima.'« Veliko več je bilo namreč tistih, ki so imeli s služenjem slabe izkušnje: služiti so šli že s sedmimi, osmimi leti, tudi fantje so pazili na otroke – kot pestrne, zraven so tudi pasli. Domov so prišli le za veliko noč popoldne. Doma so ostali do naslednjega dne, do velikega ponedeljka, in se popoldne vračali. Na dom so prišli še »na vseh svetnikov dan«, in sicer popoldne; s seboj so prinesli »prešce«, ki so jih dobili pri kmetih za vse svete, včasih pa so ob tem dobili tudi kakšen kilogram prosa, »ušena«. Nekateri so za vse svete lahko ostali en dan doma: to je bil zanje edini dan v letu, ko so se lahko igrali z brati in sestrami.

V Tuhinjski dolini je bilo poleg nasprotij med Motnikom in okoliškimi vasi, predvsem Zgornjim Tuhinjem, zelo občutno nasprotje med **lesnimi trgovci** in tistimi, ki so bili pri njih priložnostno zaposleni. Lesni trgovci so bili v Špitaliču, na Lazah, sicer pa tudi na Vasenem in pod Veliko Lašno. Osovražen je bil predvsem lesni trgovec, ki je imel v lasti gozdove na Menini: nikoli ga niso videli pri delu, hkrati jim je bil tuj, saj so ga navadno videli le enkrat letno. Ti gozdarji, »holcarji«, ki žag niso poznali, temveč so les samo sekali, so dobili plačilo le enkrat letno, ob odkupu klafter, ki so jih pripravili čez zimo, pri tem pa so se čutili zelo prikrajšane. Vstajali so ob štirih zjutraj, šli z orodjem na planino dve uri daleč in ves dan sekali les. Klaftre, ki so jih pripravili, je pozimi, ko so jih »holcarji« spravili po drči v dolino, veletrgovec odkupil za zelo nizko ceno. Med letom niso dobili denarja: včasih je kdo dal predujem, v tem primeru je delavec ob koncu moral prodati drva za še nižjo ceno.

Zaradi nasprotij, ki so jih doživljali, so predvsem ti »holcarji« **gospodo doživljali kot slabo in brezsrdno**, tako kot v pesmi, ki so jo poznali:

1. Gospoda je hujš kukər zlodi,
nobenmu nač ne posodi,
če davka en krajcar falí,
nad mani že skače in nori.
2. Un dan se m je re's čudən zgodiv,
vsəga davka nisəm jemu pvačat,
pa je re's ənkulku faliv,
prpoku je u k^oočo sudat.

3. On me reⁱs le^po pozdrav,
»prluft« in »paur« mi prav,
»mi dej jeⁱst, mi dej pit, mi dej l^oon,
pa nesem na sakacjon.«
(GNI M 23.658)

To prikrajšanost so močno čutili predvsem prebivalci Zgornjega Tuhinja, posebej izrazito pa so jo dojemali ob primerjavi z Motničani. »Mæčkæn bæl trško so se obnašal dol. Mau bæl vzvišen kæ po drugæh vaseh. Vedæl smo, da je biv trg.« Z Motničani so se primerjali zato, ker Kamnika marsikdo niti ni poznal.

Motničani so zavest, da so tržani, pogosto opirali na primerjavo s Tuhinjci. S tem so poudarjali pomen Motnika in svoj lastni položaj. Radi so se ponašali s tem, da se zjutraj, ko Motničanka pride v jutranji halji na gank, Tuhinjka že vrača z gnojnim košem z njive. Znano pesem *Cokelburg* so v tem okolju zato tudi v drugih vaseh namenjali Tuhinjcem:

1. Res velika je thinska fara, zato tud nima svojga para, nej bo mežnar al pa far, pride u coklah pred oltar. 2. Žⁱenka velik treⁱbuh nosi, mož jo pa prav lepo prosi: »Luba žⁱenka, le povej, če ima sinček že noge.«	3. Komaj se ta sinček uleže, cokle mu na ræt navⁱeže, koko bo mogu revček rast, k more u coklah backe past. (GNI M 23.662)

Med prebivalci določenih krajev so bila velika nasprotja, razlogov zanje pa se ljudje velikokrat niso zavedali. Razglednica Smartno – Zgornji Tuhinj. Iz arhiva Terezije Zore, Buč.

Revščino so posebej občutili otroci. Najbolj so se čutili prikrajšane pri hrani, posebno tisti, ki so živeli v stiku z bogatejšimi ljudmi in so poznali njihove navade. Tuhinjci so na primer zaradi bližine Motnika vedeli, da tam jedo bolje in da imajo ob nedeljah meso. Sami so imeli namreč meso le za božič, za veliko noč in na veliki šmaren, ko je bilo farno žeganje. Po vaseh okrog Motnika je ob sobotah motniški mesar vozil meso po hišah. Stopil je v hišo in vrgel meso na mizo, rekoč: »Bote drugič plačal.« Marsikatera mati je vzela meso in tekla za njim, da mu ga je vrnila, saj je vedela, da ga ne bo mogla plačati. »Smo jedel štruklje ob nedeljah. Meso je bilo le pozimi – krvavice.«

Zelo prikrajšane so se čutili tisti otroci, ki so kdaj okusili sladkarije, torej tisti, ki so imeli več stikov z mestnimi navadami. V najrevnejših hišah niso kupovali niti sladkorja, le saharin. »Pa listje smo nosil iz gmajne dol, sem pa sam to misølla, k smo šli doľskoz, kako bi jes zdela en virføl pojedla.« Včasih so matere katerega od otrok poslale v gostilno in trgovino. Deklica iz Zgornjega Tuhinja, ki so jo poslali po četrt kilograma sladkorja v kockah, »virfelčka«, je po poti skrivaj vzela dve kocki, sladkorja pa ni znala vnovič zaviti. Brat je to opazil in jo zatožil, oče pa jo je zato pretepel s pasom, in sicer s tistim delom, ki je imel zaponko. Oče, ki je pretepel otroka zaradi dveh kock »virfelčka«, je bil gozdni delavec, ki si je želel, »da b mov ob nedelah za dva deci«.

Kaj vse jim je nedosegljivo, so otroci v tem okolju videli predvsem ob slovesnostih, ko so v Zgornjem Tuhinju postavili stojnice, »štante«, ob gasilskih veselicah in ob birmi. Posebno vabljava je bila slaščičarska stojnica Graškovih iz Kamnika. »In søm gledala s pokopališča ... in søm misølla: 'Kako more bit tistla dobra.' Še donæs vem, tisto željo ... da b sam pokusla. Næč nismo imel.«

V različnih območjih so ljudje različno **občutili socialne razlike** tudi ob enakem plačilu. Tuhinjci, ki so sloveli kot zelo dobri kosci in so jih radi najemali za košnjo »na Pol«, torej na Mengeškem polju, so lažje primerjali zaslupek doma z zaslupek druge: delo druge jim je namreč omogočalo primerjavo. Na Menini so za celodnevno košnjo dobili kilogram volne, kar se jim za vloženi trud in napor ni zdelo veliko. O gospodarjih so imeli zelo slabo mnenje, posebno zaradi izkušenj z lesnimi trgovci. Tako kot kosci v Menini, so za plačilo dobili kilogram volne tudi kosci, ki so kosili v strminah v Kamniških planinah, vendar so bili plačila veseli. Delo so namreč iskali le v svojem okolju, delali so skupaj z lastniki, s kmeti, in z njihovimi družinami. Po delu so jedli, peli in plesali v gospodarjevi hiši. »Zvečer so pa še na podæh plæsäl pa use sorte je bo.«

Različno je bilo tudi dojemanje obdarovanj in priboljškov. Za Miklavža so tudi tam, kjer so imeli pol grunta, dobili suhe hruške, matere so spekle »piške³³ in Miklavže«. Družine so bile večinoma velike in si več niso mogli privoščiti. V nekaterih odročnih vaseh pod Kamniškimi planinami so bili ob tem zelo srečni, saj drugega niso poznali. Za posladek so namreč tudi otroci z velikih kmetij jedli trniče ali neoblikovane trniče, »kepe«, ki so jih stolkli na tnalu.

Različnost posameznih okolij in razlike, ki so jih v odnos med bogatimi in revnimi vnašali posamezniki, so bile vidne tudi v izbiri birmanskih botrov in v njihovi vlogi. Marsikje so **birmanski botri** pomenili blaženje socialnih nasprotij, in sicer tako v

³³ Piške – drobno pecivo iz kvašenega testa.

Kamniku kot v okolici. Na splošno so bogatejši »vezali birmo« revnejšim, predvsem v Kamniku. Po tem je bil posebno znan tovarnar Anton Knaflič; ob vsaki birmi je bil boter več kot ducatu otrok, ki jim je dal narediti obleko in čevlje. »Səm dobiv čevle, bajkštajarje, sam səm mu mogu spričvau pokazat. Men so bli čevli sveti. Səm jih pucov vsak večer, pa u škatlo dav.« »Birmo so vezali« lastniki hiš otrokom svojih najemnikov, prav tako kmetje bajtarskim otrokom, velikokrat tudi otrokom, ki so služili pri njih. Kmetje, ki so imeli pastirske bajte na Veliki planini, so za botre prosili tudi meščane, ki so bajte najeli za zimski čas. Otrok se je zaradi uglednega botra čutil pomembnejšega, revnim otrokom je veliko pomenilo tudi to, kar so dobili za birmo, in to, kar so jim botri dali za veliko noč. Če so mogli, so tako izbrali tudi botre za krst; včasih so v tem primeru po botru oziroma botri poimenovali tudi novorojenčka.

S krstnimi, še bolj pa z birmanskimi botri je nastalo veliko vezi med najrevnejšimi bajtarji ali pa kmeti v vaseh pod Kamniškimi planinami in meščani, bodisi da so bili to kamniški meščani, ki so imeli stike z ljudmi pod planinami zaradi Meščanske korporacije, bodisi da so bili to planinci, predvsem iz Ljubljane, ki so se s kmeti povezovali zaradi najema pastirskih bajt.

Botri so svoje varovance obdarovali ne le ob krstu ali birmi, temveč tudi za veliko noč. Najrevnejši otroci so s tem dobili vsak svoj kolač in pirhe. »In smo bli srečni, da se ne da povedat.« Velikokrat so bili botri sorodniki. Ko so otroci nekoliko odrasli, so pogosto odšli k njim tudi služiti. Nekateri gospodarji so prav zaradi teh vezi čutili večjo oblast nad njimi in so jih zato tudi bolj izkoriščali. Starši otrok so se zanašali na to, da botri skrbijo za te otroke kot za svoje lastne, zato v njihov odnos večinoma niso posegali.

Iz krajev, kjer ni bilo možnosti za zaslužek, so moški iz bajtarskih družin odhajali na delo v tujino. *Rudarji, »knapi«, iz Tuhinjske doline v Dresdnu okrog leta 1902. Iz arhiva Terezije Zore, Buč.*

»Demokratični so. Na grofe in barone nič ne dajo.«

Šege so revnejšim otrokom omogočale različne oblike socialne pomoči. Po birmi v Stranjah pred drugo svetovno vojno; botra z velike kmetije s svojo birmanko, ki je pri hiši služila kot pastirica. Izvirnik hrani Andrej Kuhar, Klemenčevo.

Za osirotele otroke, za katere niso mogli skrbeti botri, je poskrbela občina. Ko so jih dajali v rejo, so prej ugotovili, kdo bi določenega otroka vzel za najnižjo ceno (Zapisnik ... 1923). Za te otroke so bili določeni posebni »varuhi«, ki so otroke obiskovali in s tem nadzorovali njihove rejnike.

Meščani in okoličani so se povezovali tudi zaradi **sorodstva**: kmetje, ki so prišli v Kamnik in so tam imeli kakega sorodnika, so se lahko obrnili nanj. S podeželja so v Kamnik hodili predvsem na sejme, delavski otroci iz mesta pa so radi šli za nekaj dni na kmete. Hodili so peš, tudi po tri do štiri ure v eno stran.

Večinoma pa so **kmetje delavske družine vrednotili** na dva načina: po eni strani so na te ljudi gledali zviška, saj niso imeli zemlje, po drugi strani pa so se zavedali, da imajo reden zaslužek, predvsem delavci v smodnišnici. Videli so tudi, da imajo v teh družinah več prostega časa. V nekaterih delavskih družinah, kjer so bili možje zaposleni, predvsem v tistih, kjer so delali v smodnišnici, žene niso hodile na dnino. Nekatere matere, predvsem v primestnem okolju, so tako pogosto vzele najmlajšega otroka v naročje in šle po vasi. Druženje jih je povezovalo med seboj. »A veste, kako so ble učas ženske prjatle med sabo! ... Če ne b en drugmo pomagal, bə blo težī.« Veliko težje razmere za revne družine so bile v odmaknjenih vaseh pod Kamniškimi planinami, kjer so delavci delali kot drvarji pri Meščanski korporaciji ali pa kot rudarji v rudniku kaolina. Zaradi ločnice med svetom delavcev, rudarjev, in svetom kmetov ti rudarji svojih stisk niso prikrivali.

1. Ko bi kmetič to vedu,
kaj knapič trpi,
k se tako v nevarnost
pod zemljo spusti.
2. On kople, on vrta,
da oblije ga pot,
a v nedeljo se pa ubleče,
je pa tak ko gospod.
3. A kar čez teden zaslužimo,
v nedeljo vse zalumpamo.
Potem zapojemo: Lik-auf, lik-auf.
(GNI M 24.391)

Po predstavah kmetov so imeli v delavskih družinah možje več prostega časa in denarja kot kmetje. O delavcih niso imeli dobrega mnenja predvsem veliki kmetje v vaseh nižinskega območja okrog Kamnika. Poznali so njihov delovnik in njihovo obzorje, saj so delavci velikokrat stanovali pri njih. Gruntarji, ki so bili večinoma tudi sami vajeni trdega dela in so to zahtevali tudi od svojih hlapcev in dekel, so s tega stališča vrednotili tudi delavce. Predvsem delavce iz tovarne Titan so imeli za hujskače, ki jim ni veliko do poštenega dela.

Skrb za delavce je bila odvisna od zavesti in odgovornosti posameznikov, od katerih je bil odvisen njihov položaj. Nekateri tovarnarji so bili znani po tem, da so za svoje delavce zelo skrbeli. Po tem je najbolj slovel industrialec Anton Knaflič, ki je delavcem dajal tudi posojila za graditev hiš. Manj se je o odprtosti do delavcev vedelo pri manjših tovarnarjih in obrtnikih, kot na primer o lastnikih ščetarske delavnice v Šmarci, Nagličih: Peter Naglič, ki se je veliko ukvarjal tudi s fotografijo (več Torkar 2009), je s svojo družino in z delavci hodil tudi na izlete.

Podeželani, ki s Kamnikom niso imeli veliko stikov, so meščane videli kot ljudi, ki živijo v blagostanju, saj socialnih razlik v mestu večinoma niso poznali. Po presoji okoličanov so bili meščani preskrbljeni s stanovanjem, hrano in obleko, grelī so se z drvmi iz Bistriške doline, hodili so na »špancier«, s hrano pa so jih zalagali okoliški kmetje. Ob stari zabavljici o kamniških purgarjih so se nad purgarji hudovali tudi prebivalci kamniških predmestij, ki so se čutili oškodovane ob tem, da so ob širitvi Kamnika oziroma priključitvi teh območij ostali brez purgarskih pravic, torej brez pravic do drv iz Kamniške Bistrice. »To je bla prva privatizacija!« Nasprotje do purgarjev je ostajalo tudi v Stranjah,

saj so se nekateri delavci, ki so spravljali les po drčah in ga plavili po Bistrici, zavedali izkoriščanja in svojih pravic.

Dojemanje bogatejših je bilo razvidno tudi iz **obnašanja delavcev pri kmetu**, kjer so »bili v dnini«. V času med obema vojnama pri velikih kmetih v nižinskem območju med delom niso peli, saj bi to lahko pomenilo, da ne delajo dovolj zavzeto; včasih so se pomenili kaj po delu. Petja jim niso prepovedovali. Včasih so bili zadržani zaradi položaja gospodarja, čeprav jim na primer petja ne bi zameril ali ga ne bi razumel kot izmikanje delu. »Mau smo se ga ženeral tud.« Peli so pri manjših kmetih, če so šli na primer met proso, posebno na višje ležečih kmetijah. V vaseh po hribih pa so po delu radi zapeli. »Če so se ljudje najedal, so bli ja vesel.«

Povsem zunaj teh razmerij so bili ljudje, ki niso imeli niti premoženja niti se niso preživljali s svojim delom, **občinski ubožci**. Zanje so skrbele občine in skrb zanje vodile v občinskih knjigah za ubožce. Vsak upravičenec do te pomoči je imel svojo knjigo, kamor so zapisovali, koliko dni je na hrani pri posameznem gospodarju. Gospodarji so se lahko odkupili, če so plačali zahtevano vsoto in poskrbeli za oskrbo ubožca pri drugi hiši. V času gospodarske krize so ponekod posestnikom povečevali obveznosti za pomoč najrevnejšim (Zapisnik ... 1922).

Gospodarska kriza pa je prizadela tudi kmete, saj niso mogli ničesar prodati. Tudi kmetje v kamniškem predmestju Novi trg so hodili v coklah in opankah z narezanimi lesenimi podplati. »Sem imela eno samo obleko, pa smo imel zemlje dost.« Takrat so po hišah hodili tudi brezposelni delavci in prosili za denar.

Skrb občin za najrevnejše je bila odvisna od zavesti župana. Ta zavest je bila večja v primestnem okolju. Na socialne stiske se je tako v Nevljah, kjer je bilo veliko delavcev in bajtarjev, občina odzvala tudi s tem, da je posredovala za njihove pravice: za delavce, ki so delali pri dobavi gramozov za petnajst dinarjev dnevno, je vložila vlogo pri banu Marku Natlačenu in zahtevala, naj se dobava in prevoz gramozov oddata tistim, ki delajo sami (Občina Nevlje 2, št. 1910, 2–25).

Za **pomoč najrevnejšim** so prirejali tudi igre.

»Velik uspeh Mežnarjeve 'Lizike'. Ta posrečena opereta v Špicarjevi priredbi ima toliko domačnosti, da je prav primerna za današnje težke in negotove čase, na katere bi radi vsaj za par ur pozabili pri neprisiljeni zabavi. Če je zasedba vlog v dobrih rokah, potem je takemu delu že vnaprej zagotovljen popoln uspeh. Tako je bilo tudi v Kamniku. Občinstvo, ki je trikrat napolnilo dvorano, je bilo nad izvajanjem navdušeno. Predstava je pokazala, da imamo tudi za izvajanje operet izvrsten pevski material in le želeli bi, da nas pevci in igralci še ponovno presenetijo s kako slično uprizoritvijo. Levji del uspeha so poželi ga. Miheličeva in gg. Štefan Repanšek, Škerjanc, Kolenc in Bergant. Ker je bil čisti dobiček namenjen Vincencijevi konferenci za podpiranje kamniških siromakov, je občinstvo s tako velikim obiskom dokazalo, da pravilno ceni stremljenje naših marljivih diletantov.« (Velik uspeh ... 1940)

Gospodarska kriza je hkrati z večjim zavedanjem o družbenem razločevanju, na katerega so opozarjali odmevi oktobrske revolucije, spreminjala pogled na družbo, na

Ločnice med gruntarji in ljudmi brez lastne zemlje so bile večinoma zelo izrazite. Žena iz Šmartnega, ki je hodila »v tabrh« h gruntarjem. Iz arhiva Minke Kališnik, Godič.

revščino in bogastvo, na razlike med bogatimi in revnimi. Dojemanje premoženjskih razlik je bilo v različnih okoljih različno, predvsem pa je bilo odvisno tudi od posameznikov in od osebnih izkušenj: v razvitejšem primestnem okolju je bila zavest o delavskih pravicah in komunističnih idejah bistveno večja, hkrati pa so izkušnje posameznikov pogosto oblikovale dojemanje enih in drugih.

Nekateri **delavci so kmete ocenjevali** predvsem po tem, da imajo dovolj zemlje in s tem tudi dovolj hrane. Posamezni kmetje so to poudarjali tudi sami, vendar ne zato, da bi njihov materialni položaj videli delavci: poudarjanje bogastva jim je namreč zagotavljalo, da bodo svoje otroke lahko dobro poročili. To poudarjanje je bilo tudi razlog za to, da so dekleta včasih v jerbas za žegen spodaj dala tudi drva, da je bil jerbas bolj poln in njihovo blagostanje očitnejše. »To je bla baharija.« Ljudje so ločili med bogastvom in napuhom: »To je bla hiša, ki je bla bahata, ne bogata.« Vedno več pa je bilo tudi govoric o hujskačih, ki ščuvajo ljudi proti bogatim.

Tako v mestu kot na podeželju je bilo torej mogoče čutiti nasprotja, ki so imela socialno ozadje, čeprav so bila ponekod pripisana »hujskačem«. Hujskanje je oblast skušala

preprečiti na razne načine, tudi s tem, da delavci državne smodnišnice, »Barutane«, niso smeli peti pri delavskem pevskem društvu Solidarnost. Nad novimi idejami, nad komunizmom, pa so se navduševali nekateri mestni otroci oziroma otroci tovarnarjev. »Mi smo bli tko sit tistga klerikalnega režima in smo hotel nekej novga. Mi smo bli vsi za Stalina in tud nismo verjel tistga, kar so o Stalinu pravæl.«

V mestu se je spreminjal tudi odnos do nacionalno poudarjene kulture. Nekateri člani Narodne čitalnice so tožili nad tem, da ni več takega navdušenja za delovanje Čitalnice, kot ga je bilo čutiti pred vojno: potreba po izražanju nacionalne pripadnosti je zaradi novih državnih okvirov vedno bolj bleedela, hkrati pa so se predvsem mladi navduševali nad drugimi oblikami zabave (več Ftičar 1983). Še več očitkov je sprožil pojav zvočnih filmov, ki naj bi po mnenju nekaterih povsem izničili nacionalna prizadevanja Slovencev. »Nemški teater v Kamniku [...]. Komaj smo mlajše generacije odtujili nemškemu vplivu in jih navdušili za sveto narodno stvar, pa smo jim zopet v lastni svobodni državi pričeli vsiljevati nemškega duha. [...] Nemčurji, katerim je po prevratu padel greben, so pričeli zopet dvigati glavo, in nemški šlagerji iz tonfilmov, so pričeli izpodrivati našo narodno pesem.« (Nemški ... 1933)

Tako v Kamniku kot v okolici pa so bila veliko bolj kot nacionalna nasprotja, povezana z razmerami v času Avstro-Ogrske, občutena nova politična nasprotja, ki so imela tudi ideološko ozadje. Izrazito polarizacijo je sprožilo evharistično gibanje, združeno s postavitvijo velikih evharističnih križev. Kamniški evharistični križ na Malem gradu so nasprotniki razstrelili, evharistični križ v Šmartnem pa je postal novo zbirališče mladine. Ob nedeljskih popoldnevih so se dekleta, ki so se »po nauku«, torej po nedeljskem popoldanskem cerkvenem obredu, smela družiti med seboj, hodila k temu križu pet, pridružiti so se jim smeli tudi fantje. Takšno petje je bilo tudi ob kapelicah »za mesec maj«, ob šmarničnih pobožnostih.

Razstreljeni stekleni evharistični križ na Malem gradu, postavljen leta 1935, ki je imel vgrajene električne luči, so leta 1937 nadomestili z lesenim križem. V tem času se je kamniška občina povečala in na naslednjih volitvah je zmagal kandidat Slovenske ljudske stranke, Nande Novak, dotedanji župan občine Nevlje. Kamničani so se ob tem čutili izjemno prizadete: »Je zmagav klerikalc, pa še Neveljčan!« Zakon o **komasaciji, združevanju občin** je namreč posegel v razmerja med mestom in podeželjem, hkrati pa je sprožil nasprotovanja tudi na podeželju, na primer pri združevanju krajev v komendsko občino: »So se eni zlo puntal!« Še težje je bilo povezovanje med Kamnikom in bližnjo okolico: podeželje se je povežalo z mestom, kjer so se prebivalci zaradi stoletnih purgarskih pravic čutili ne le bogatejše, temveč tudi bistveno pomembnejše od okoličanov. To je bilo mesto, ki ga je zabavljica še do nedavnega predstavljala kot predmet posmeha.

Naprotja med mestom in podeželjem, ki so bila stoletja najvidnejša ločnica med prebivalci kamniškega območja, in nasprotja med tradicionalno nasprotujočimi si prebivalci določenih vasi ali sosesk s tem niso imela več jasnih obrisov: mesto ni več pripadalo samo meščanom, v nižinskih krajih pa so se zaradi sodelovanja pri društvih in priseljevanja delavcev rahljale meje med posameznimi vasi. Zabavljica o kamniških purgarjih je povsem izgubila družbeno ozadje: tudi liberalna kamniška mladina se je purgarstvu

že dolgo posmehovala, tudi tistemu, ki se je navezovalo na Meščasko korporacijo in pravico do drv v Kamniški Bistrici.

Razstrelitev evharističnega križa pa ni odmevala le v Kamniku, temveč tudi v okolici: nedotakljivost simbola, kot je bil križ, je bila namreč med ljudmi, predvsem na podeželju, utemeljena v številnih zgodbah, ki so ostajale v ljudeh tudi potem, ko so namesto črnih kuhinj postavili moderne štedilnike, kjer so gospodinje, ki so se izobraževale v gospodinjstvih tečajih, že kuhale marmelado. Ena od takšnih zgodb je ostajala v Suhadolah, in sicer zgodba o križu »za Strnevcam«, kamor so lastniki sicer hodili kositi mah za steljo. K temu križu se je po pripovedih ljudi vsako noč vračal kovač, ki je pomagal roparjem. Ljudje so pripovedovali, da so nekoč roparji, ki so v Komendi ukradli mašna oblačila, prišli v Suhadole, kovač pa jim je moral obleke – levite – vreči v ogenj, da se je izločilo zlato. »Zarad tega se je morav ta kovač pokorit.« Vsako noč je okrog polnoči prišel ponj črn pes in ga gnal do znamenja, kjer je moral moliti. Evharistični križi, ki so imeli za nasprotnike politični značaj, so imeli zato v povezanosti z izročilom poseben pomen.

Svet je postajal vse manjši. In Svatenški Johan, ki se je odpravil po svetu, obremenjen zaradi nezakonskega otroka, se je po več kot dvajsetih letih vrnil domov. Pripovedoval je o stvareh, ki jih ljudje niso razumeli, o tem, česar se je naučil med bivanjem v Romuniji, in o tem, kar je slutil. Ljudje so ga zaradi njegove vsevednosti začeli klicati Svatenški Bog ali Ta mal Bog. »Je u resnic dost vedu pa tud uresničvə se je. Je reku, də bojo pəršle ene kubilce okol leta štərdəəsət in bojo misləl, də bojo šle čez ceu svet, pa ne bojo šle. Zelene kubilce, də bojo ceu svet zauzele. To so neštətəkət reklə, so se pujuvarjal tkola zvečer mužakarjə. In to so bli nemškə vujakə, zəlen vujakə. Je reku, də Jugoslavija je, ampak ne bo douh. Bo razpadva. Evo, je. Po je reku, də vola nə Kranjskəm ne bo, ampak bojo železnə kojn. So se sməjal təkət. Po je reku, də bo papəž kihnu u Rim, pa ya bo cev svet slišov. Səvede ya zdej sliš. To so se poyovarjal. To je biv prerok. Imu je ene črne kniye, sam dej tist – kdo je uzev, ne vem«.

Spomladi leta 1938 so na pobudo novega kamniškega župana regulirali strugo Nevljice, ki je spodkopavala visoki zid pod neveljsko cerkvijo. Pri regulaciji so odkrili okostje velikanske živali, za katero so bili domačini sprva prepričani, da pripada zmaju (Bezek 1998), tistemu zmaju, ki je po pripovedih domačinov nekoč žrl ljudi (več Klobčar 2014b).

Okostje mamuta, ki so ga izkopali v Nevljah, pa ni ostalo v Kamniku, kot so domačini pričakovali: postalo je del nacionalne dediščine, kamor se je Kamnik vpisal z imenom sicer skromne bližnje vasi. Na dan izkopa mamuta se je onstran Karavank s Hitlerjevo priključitvijo Avstrije napovedoval dogodek, ki je tudi nasprotjem med Kamnikom in njegovo okolico, nasprotjem med bogatimi in revnimi, navzočim tudi v pesmi o kamniških purgarjih, pripisal nepričakovan izid: napovedovala se je druga svetovna vojna.

Kljub tej nevarnosti, ki je začela spreminjati zemljevid Evrope, je razmejevanje med posameznimi vasi ostajalo: fantje so s petjem, z vasovanjem in z varovanjem deklet pred fanti iz drugih okolij še vedno utrjevali meje svoje vasi. S takšnimi nastopi fantov so vasi navzven delovale kot enotne skupnosti, kar je prekrivalo medsebojne razlike med vaščani. S polarizacijo, ki je segla tudi na vas, pa so kljub navidezni enotnosti tudi

»Demokracični so. Na grofe in barone nič ne dajo.«

med fanti nastajala nasprotja. V teh sporih je prihajalo do obračunavanj ne le iz osebnih razlogov, temveč tudi zaradi socialnih razlik med fanti. »Poboj. V četrtek zvečer so v vasi Godiču pri Kamniku vasovali fantje ter se pri tem hudo sprli. Čevljar C[...] F[...] je zgrabil za kol in v jezi udaril 18 letnega posestnikovega sina F[...] S[...] po glavi. S[...] je počila lobanja, nakar so ga prepeljali v ljubljansko bolnico. C[...] so aretirali orožniki.« (Poboj 1927)

Strah pred drugo svetovno vojno je dobival še eno razsežnost – socialno revolucijo. Odnos do bogatih je napovedoval drugačno zgodbo, kot jo je poznala kamniška zabavljica.

Ob odkritju mamutovega okostja v Nevljah je oživel izročilo o zmagu v kamniškem jezeru. Izkopavanja v Nevljah, marec 1938. Foto Peter Naglič; iz arhiva Matjaža Šporarja, Šmarca.

»Vse, ki bijejo nas, preženite ...«

Druga svetovna vojna je povsem spremenila življenje tako meščanov kot okoličanov, posredno ali neposredno pa je spremenila tudi odnose med ljudmi, vključno z razmerjem med mestom in okolico. Kamničani so se v strahu pred vojno v povezavi s Higieniskim zavodom v Ljubljani, ki je dotlej pomagal pri razvoju podeželja, pripravljali na evakuacijo ob morebitnih zračnih napadih: te možnosti so videli predvsem v Tuhinjski dolini. Prihod nemških vojakov iz Tuhinjske doline na kamniški Glavni trg pa je v mestu simbolično nakazal začetek nemške okupacije: Nemci so meščane presenetili med čakanjem na slovesno velikonočno procesijo.

Nemška okupacija je pomenila popoln preobrat v vseh pogledih, tudi v vrednotenju meščanov, med samimi Kamničani pa je ustvarila nove povezave in zasekala nove ločnice. Meščanska zavest, ki je bila tudi v purgarskem Kamniku pred drugo svetovno vojno že dokaj diferencirana, je hkrati z nacionalno ogroženostjo prišla ponovno do izraza: izredne razmere so namreč meščane večinoma zbližale med seboj. V odnosu meščanov do Nemcev sta se združila odpor do nacizma in izročilo boja za pravice slovenstva v nekdanji Avstro-Ogrski.

Tako meščani kot tisti mladi Kamničani iz najbogatejših ali najvplivnejših družin, ki so se pred vojno zaradi naveličanosti klerikalnega režima navduševali nad Stalinom, so bili osupli predvsem nad tem, da so bili nad prihodom Nemcev v Kamnik navdušeni delavci, vključno s pevovodjo delavskega pevskega društva Solidarnost: mladi intelektualci, navdušeni nad komunističnimi idejami, so namreč Stalinovo paktiranje s Hitlerjem razumeli kot zvijačo. »Ko so Nemci pršli, je blo delavstvo zanje. Je blo pol tolk čvekanja o delavskem razredu, kako se jim je uparu. Delavski razred se je figo uparu! Zarad tega, ker so oni dobil take pravice, kə jəh niso prej ənkol imel. Socialno zavarovanje – prej je blo bolj prostovoljno –, dopuste, zajamčene plače – delovc je imu zaščito! Brezposelnosti ni blo več. [...] Pol, ko so Nemci začeli s terorjem, je bla pa druga pesem.«

Nemci so radikalno posegli v tradicionalno purgarsko dediščino in v dediščino novejših meščanskih ustanov. Ukinjena je bila Meščanska korporacija, ukinjene so bile posebne pravice, ki jih je imela kamniška mestna občina, in društva, vključno z Narodno čitalnico. Najvplivnejše ljudi oziroma ljudi, ki bi jih lahko motili pri izvrševanju njihovih načrtov, tudi urbanističnih, so ob začetku okupacije izselili. Začetek druge svetovne vojne so tako meščani občutili kot veliko nacionalno ogroženost in ogroženost lastne meščanske skupnosti, v poslovnem pogledu pa je okupacija ponujala celo nove možnosti: v začetku vojne so hodili potniki iz Nemčije in obrtnikom in tovarnarjem ponujali sodobno opremo za proizvodnjo. »Od začetka je blo to čist normalno poslovanje.«

Beračenja ni bilo več in socialno ogroženi so se morali podrediti novemu redu. Ta red je moral sprejeti tudi kamniški posebnež Cesar, ki so ga zaradi njegovega dela pri Panamskem prekopu klicali Cesar von Panama: »Dərgač bi ga bli Nemci poturčəl.«³⁴

³⁴ Poturčəl, poturčali – pobili. V izrazu se je ohranil spomin na poboje ob turških vpadih.

Cesar ni več pohajal okrog, jest pa je hodil v »Kuhlerjevo kuhno«, ki so jo imeli novi oblastniki v prostorih bivšega vrtca kamniških usmiljenk.

Na podeželju so nekateri, ki so prej delali v Nemčiji, prihod Nemcev presojali predvsem s stališča organizacije dela. »Nəš ata so rekəl: 'Če so taki, k so bli gor, se jih jest nəč ne bojim. So bli v redu, kulturni.'« Nad prihodom Nemcev so se navduševali tudi nekateri poznejši partizani iz Tuhinjske doline in učili otroke, kako naj pozdravljajo z dvignjeno roko. »Nəs je učiv: 'Otroc, də boste vedəl, kako se pozdrav: Hajl Hitler!' Drgač je biv pošten človek, ni biv hudoben al pa da bi kašno škodo delov.« Meščani so se čudili tem fantom, ki so v mesto prihajali z nemškimi zastavicami na kolesih.

Odziv na prihod Nemcev v Kamniku je bilo petje v gostilnah: Kamničani so s pesmijo sporočali, da so tu doma Slovenci. Prve tedne je namreč v kamniških gostilnah, kamor so hodili nemški uradniki jest, odmevalo slovensko petje. Pesem je bila sporočilo o tem, kaj si Kamničani mislijo o okupaciji. »Takrat, zanimiv, k so Nemci pəršli v deželo ... kolk so to naši ljudje pel! Da bi jim dokazal, kako mamo lepe pesmi. To je blo tako prepevanje!« Pozneje pa so peli predvsem v Novem trgu v Kamniku, pri kapelici svetega Antona. »Pa še med vojno so tud bli. So bli tist, k so bli pər Nemcih, pa tist, k so bli pər partizanəh, sam ... noben ni hotu bit razpoznavən ... ampak to jəh je družəl, da so se zbral pa zapel, tud med okupacijo.«

Po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo so se razmere močno spremenile. »Potem nisi smu pet. So smatral Nemci to kot provokacijo. Enainštardesetga polet je biv že tist hud prelom. Kokər so Nemci napadəl Rusijo, je blo konc.« Povsem pa se je spremenil tudi odnos nižjih socialnih plasti, delavcev, oziroma Komunistične partije do nemške okupacije. Prvi žrtvi v Kamniku sta bila delavca Tone Miklavčič in Dominik Mlakar (Žgajnar idr. 1975: 13), med prvimi štirimi talci na Gorenjskem pa so bili trije Kamničani, ki so sodili v srednji sloj (Zika 1977: 4). Prehajanje nacionalnega odpora v socialno revolucijo pa so tako meščani kot okoličani spoznali šele sčasoma.

Upravno je Kamnik med drugo svetovno vojno kot sedež okraja ohranil središčno vlogo. S spremembami železniškega omrežja je bila omogočena celo neposredna zveza z Dunajem. Zaradi urejene zunanje podobe so Nemci Kamnik primerjali z nemškimi mesti. Nekateri meščani so hranili doma tudi revijo *Podčlovek*, kjer so Kamnik predstavili kot vzorčno mesto in ga po obliki glavne ulice in urejenosti primerjali z nemškimi mesti: Kamnik je bil predstavljen kot mesto, »primerno za življenje evropskega človeka«. »Mušter za celo Evropo je biv Kamənk!«

Novi središčni vlogi Kamnika so bili namenjeni tudi urbanistični posegi Nemcev. Za lažjo prehodnost so podrli zožitvi v mesto – del Albrehtove hiše kot prehod med mestom in Grabnom, ki je ohranjal spomin na mestna vrata, in Šafarjevo gostilno v Podgori, vključno s kapelico svete Barbare, postavljeno v spomin na Šafarjevo deklico, ki je padla s Starega gradu; tam so namreč Nemci naredili vhod v zaklonišče. Dodatno so znižali klanec, ki je ločil Šutno od mesta, in položili asfalt, ki pa je bil tako mehak, da so se v njem ženskam poleti vdirale pete. Ob gradnji kanalizacije v Kamniku so Nemci naleteli na domnevno rimsko kloako, ki je tekla po sredini Šutne, delavci gradbenega podjetja Iskra, ki so gradili bunker na Žalah, pa so bili osupli ob najdbi številnih kosti.

»Vse, ki bijejo nas, preženite ...«

Med drugo svetovno vojno so Nemci s preoblikovanjem plosnja Narodne čitalnice simbolu slovenstva v Kamniku dali nemški videz. *Glavni trg v času nemške okupacije. Iz arhiva Petra Klavčiča, Kamnik.*

»Pa niso vedel, a so keltske a staroslovanske.« Mesto se je s posegi Nemcev sčasoma začelo tudi širiti. V blokkih v Spodnjih Mekinjah so zgradili »Neue Heimat«, Novo domovino, in v njih nastanili uradnike in profesorje. Podobno naselje je nastalo na južnem obrobju Kamnika, med Kamničani imenovano Dachau, ki je dobilo ime zaradi nastanitve ruskih ujetnikov v njem, najelitnejša bloka pa so zgradili v predmestju Graben.

Nekateri posegi Nemcev v mestu in okolici, ki so bili strateške narave, so brisali pričevanja o življenju v preteklosti. Na Žalah so z gradbenim materialom zasuli vhod v rov, ki je iz veže »Tructurma«³⁵ vodil proti Malemu gradu, sredi vrta pri gradiču pa se je del rova odcepil proti frančiškanskemu samostanu. S tem so zasuli tudi dostop do prostora, ki je po obliki spominjal na podzemno kapelo. »Jes sem biv pred vojno not. Je zgledal kot kapelca, ampak je blo čist prazən.« Z zasutjem rova, s katerim so Nemci partizanom želeli preprečiti morebitni vstop v mesto, so oslabili tudi pričevanje o podzemnih rovih, o katerih je poročalo ustno izročilo, z ukinitvijo nekaterih tradicionalnih verskih dogodkov, kot je bila procesija s Šutne na Žale, pa posebne spomine, na primer spomin na veliki požar na Šutni. Nekatere mestne dragocenosti so prevzele v oskrbo posamezne družine,

³⁵ Iz nem. trotz – kljub; »Trutzturm«, »Kljubovalni stolp«, je bil zgrajen kot protitež graščini Zaprice; če bi sovražnik zavzel zapriško graščino, bi meščani s »Trutzturm« lahko branili mesto.

Zvočni filmi so širili nemške »šlagerje«, meščani pa so jih med vojno doživljali kot nevindni prostor predvojne svobode. *Kamniški kino med drugo svetovno vojno. Izvirnik hrani Milan Windschnurer, Mekinje.*

sled za njimi pa se je s tem za vedno izgubila. Med njimi je bilo tudi veliko »narodnega blaga«, predvsem noš. Na ta način je prešlo v last drugih meščanskih družin tudi imetje nekaterih Kamničanov, ki so jih Nemci izselili.

V okolici so si Nemci izbrali oporišča, ki so bila pozneje tarče napadov partizanov, sicer pa zunaj Kamnika ni bilo velikih posegov. Podrli so na primer znamenje pri Krvavem grabnu v Črni, kjer je bila na križ pribita tabla z upodobitvijo boja Pegama in Lambergarja. S tem so oslabili tudi verovanje, da na tem prehodu straši. Tako kot v mestu, so med vojno izginile tudi nekatere dragocenosti v okolici, kot na primer monštranca iz Špitaliča, ki je po vrednosti veljala za »ta drugo v Sloveniji«. Ponekod pa so med vojno uvedli tudi novosti: na graščini Križ so v tem času dobili prvi traktor.

Zborovanja, ki so se jih morali udeleževati tudi meščani, so bila na Glavnem trgu, preimenovanem v Trg Adolfa Hitlerja. »Med vojno [...] so pa Nemci tamlje hrumel, z balkona dol. Petkov balkon. Sej Petkovih ni blo. To trgovino je imev en Nemc [...], smo moral vsi iz hiš in tamlje poslušat pa roke tko, pa smo stal tko, da smo se čim bøl skrival. In so hrumel na vsa usta.« Nekateri so se petju nemške himne izmikali: »Søm si misølla: tiste himne pa ne bom pela. Taka pa jes nisøm bla!«

Nemci so organizirali tudi svoje prireditve. »Frauenschaft,³⁶ ki »je bila kot poznejša AFŽ«, je organizirala kakšno svojo proslavo. To so bile učiteljice, uradnice, žene teh, ki so prišli kot nova oblast. Prireditve so imeli v Čitalnici, zgoraj. Je bilo za manjšo družbo.« Edina javna glasba, poleg nemške, ki je sčasoma vključila tudi zborovsko petje v tovarni Titan, pa je bilo petje v cerkvi na Šutni, na šutenskem »koru«. Ostal je tudi kino, in sicer v Gasilskem domu, kjer je bil že pred vojno. Vrteli so nemške filme, pred katerimi je bil tudi propagandni program.

Številni meščani so se umaknili v svoj svet, udeleževali so se le prireditev, ki se jim niso mogli izogniti. Nekateri meščanski otroci so na zaprtih dvoriščih poleteli tudi po policijski uri igrali pingponk. Meščani so ta čas preživljali v zasebnosti, marsikdo tudi ob

³⁶ NSF, Nacional-socialistische Frauenschaft, ženska organizacija Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP).

»Vse, ki bijejo nas, preženite ...«

zvokih klavirja. »Največ sem pa med vojno igrala. Ni blo nikamor za jæt, doma sm prov z veseljem igrala. Sej smo hodil ravn tko na sprehode, sam ne na daljše, na kopališče smo lahko šli al pa za Neveljco do cerkve.«

Mestni otroci so čas okupacije doživljali predvsem v povezavi z nemškim šolanjem in z organizacijo Hitlerjugend, Hitlerjeva mladina, ki je s tedenskimi vajami pomenila vojaško usposabljanje, povezano s petjem nemških pesmi. »Med vojno sem biv pær Hitlerjugend, pa sem dobiv obleko, k je bla za polet in pozim.« Deležni so bili tudi različnih ustvarjalnih spodbud: »Takrat smo se učil delat igrače u Kamniškem dom, smo imel nemške mentorje.« V okviru šole so spoznavali navade, ki jih večinoma dotlej niso poznali, kot na primer medsebojno obdarovanje za sveti večer, za katerega so morali v šolo prinesiti pakete. Dekleta so morala hoditi k posebnemu programu, k »medaldinst«. ³⁷ »Pær medaldinst sãm prvič vidla adventni venc, pærnesle so ga firarce. Adventønga venca še zdej ne maram.« Adventni venček je bil tedaj za večino neznan, za delavce je bila novost tudi božični drevešček: okrasili so ga z lesenimi »cveki«, zavitimi v pisane papirčke. Nekateri meščani, ki jim je drevesce do vojne pomenilo pomemben del božičnega praznovanja, pa ga niso postavljali, z zavestjo, da gre za nemško navado: »Smo rekæl: 'To je pa nemšk!'«

Kot temeljno razliko so otroci čutili jezik, saj je pouk potekal v nemščini. »Petja ni blo velik, pol u Jugoslavij je blo hujš. Hitlerjugend, to že, sicer pa ne. Nemci nas niso tolk preganjal, na Gorenjskem pa Štajerskem so bæl trdo držal, zarad ponemčenja.« V novi šoli na Zapricah, ki so jo dokončali Nemci, so otroci spoznavali drugačen red: hoditi so morali v copatah, v novih kopalnicah s prhami pa so imeli vsak teden kovanje.

Nekateri otroci pa so pogrešali slovenske knjige. »Mi smo bli brez knjig, nisi nač mogu bræt. ... Moji sošolci so takrat prebiral že v originalu Homerja, jes pa slovenskih knjig nisãm brav. Nemške šole so ble skromne.« V šolah je pouk dopolnjevalo petje: »Pol smo pa sam nemške pel.« Nekateri meščani so tudi v teh okoliščinah skušali najti kakšno korist, ki se jim ni zdela sporna: ena od nemških učiteljic, ki je znala angleško, je nekaj meščanskih otrok zasebno učila angleški jezik.

Kljub temu so v vsakdanjih stikih Kamničani Nemce opazovali tudi skozi urejenost, ki so jo izražali, in skozi izkušnje osebnih stikov. »Nemci ... Nemci ... Sej Nemci niso bli hudobni. ... V Kamnik smo imel to policijo. Vsak dan so korakal skoz Kamnik, spucan ko špegu. Čevlje ... Jes sãm bla u trgovin takrat. In so v trgovino pršli, z nam [so] se pogovarjal. Enkrat so mene določil, da morøm jæt z enmo Nemcam poberat po Kamniku za vinterhilfe. ³⁸ Ampak je bil že moj bræt ustrelen, sãm se pa uprla. ... In je tist Nemc pršu ... Dunajčan je biv ... je biv tolk, da me ni silu in me ni prsilu, da bi mogla jæt.« Zimska pomoč je bila ena od oblik skrbi za najrevnejše. »Take velike puščice so ble in s tisto si šov po Kamønk. In vsak Nemc je eno Slovenko dobiv, da sta poberala.« Posebne skrbi so bile deležne nosečnice in matere: za novorojenčke, ki so jih dotlej povijali »v štrucu«, z rokami ob telesu, so od organizacije NSF dobivale žabice, otroške vozičke, ki so jih dobile od iste organizacije, pa so imenovali kar »enesfau vozički«. »Mi je vse znosila k hiš tista

³⁷ Iz nem. Mädel im Dienst – dekleta v službi, del organizacije Hitler-Jugend, namenjen dekletom (več Pine 2010).

³⁸ Iz nem. die Winterhilfe – zimska pomoč, pomoč socialno ogroženim.

ženska, pa je vedla, da je Metka hčerka padlega partizana.« V marsikateri veliki družini v mestu in okolici pa so menili, da če ne bi v tem času preživljali toliko strahu, bi bilo to obdobje, ko jim je šlo najbolje: dobivali so namreč nakaznice za hrano, zato nikoli niso bili lačni.

Tako meščani kot okoličani so kmalu spoznali teror okupatorja: soočali so se z obsoodbami in usmrčitvami, med katerimi je bil najboj pretresljiv dogodek konec junija leta 1942, ko so na trgu pri tedanji pošti na Grabnu obesili osem talcev (Žgajnar idr. 1975: 12). »Tækræt se je začel. Sej po je blo pa vsak tedæn nekej. Pa so pršli iz Begæn: tega so ustrellæ, tega so ustrellæ. Pa so bli plakati, taki veliki plakati, k so bli u mest ubešæn. Mi smo vidæl plakat prej, predæn je biv bræt ubit.«

Partizanski odpor, ki ga je bilo čutiti predvsem v okolici, je izzval stopnjevanje nemškega terorja in povečanje nadzora, vključno z bunkerjem na Starem gradu: po partizanskem napadu na mesto s Starega gradu so namreč Nemci tam zgradili bunker, iz katerega so opazovali premike v dolini. Nasilje pa so meščani spoznavali posredno: včasih so slišali zaslišanja in tepež s sedeža Gestapa v mestu, še pogosteje pa so ponoči slišali krike iz nekdanje mestne sirotišnice, kjer so z Nemci povezani »strganci«, raztrganci, mučili svoje žrtve. »Tist so bli prov z Nemci. So izdajal.« Nekateri so doživeli tudi okrutnost esesovskih vojakov, posamezniki pa tudi pripovedi domačina, Kamničana, ki je bil med esesovci: »Mama mu je rekla: 'Kako morš bit taka svinja!'«

V mestu so kmalu začele krožiti zgodbe o akcijah, ki so jih razkrili Nemci, in likvidacijah, ki so jim sledile. »Moja mama pa Drolčova mama sta šle, k je biv Ciril zaprt, po kolenih na Kalvarijo, po kolenih. ... Pær næs je blo tko hudo, ata, kæ ni nikol pokazov kæšne žalosti, je jokov, mama sploh, ata je pol kmal umæru. Je strašæn trpu zarad tega. Mi smo mel mejhno kmetijo. Vse je dav za njegov študij. Pol ga pa tkole zgubit. Pa to ni bla sam naša družina, to jih je blo še pa še.« Kamničani so bili o smrtih obveščeni s plakati s seznama obsojencev, včasih celo prej, preden so bili njihovi bližnji, zaprti v Begunjah, usmrčeni.

Veliko več ubojev kot v mestu je bilo v okolici. »In tisto popolne, to je blo na soboto, smo šli ... moji trije otroci ... in kær naenkæt pa zapoje brzostrelka u Godič. Jes sëm rekla: 'Joj, Maks!' ... In je res biv. Groza. Devetindvejest let stær, jes pa štærændvejest, pa tri otroke.« Mlada žena, ki je ponoči zaman čakala moža, partizanskega obveščevalca iz Tuhinja, da se bo na poti oglasil pri njej, zjutraj pa ga je našla mrtvega v sosednji vasi, je bila ena od mnogih, ki je kmalu spoznala grozote vojne. »In je res na stezi tæm ležov. ... Jes sm ga tæm dobila, k je ležov, celo noč.« Partizane so pokopavali zunaj pokopališč, na pokopališču pa, z izrecnim dovoljenjem Nemcev, le izjemoma.

Meščani so partizanski odpor sprva dojemali kot osvobodilni boj, boj za za pravice slovenskega naroda, kot nadaljevanje svojega izročila za uveljavitev slovenstva, zato so partizane na različne načine podpirali. Le redki so poznali sámo organiziranost partizanskega boja, obstoj kamniškega bataljona, členitve v odrede, povezovanja z zasavskim in savinjskim bataljonom in pozneje vključevanja v Šlandrovo brigado: pomembna je bila pomoč, usmerjena v odpor okupatorju. »Papirčke za cigarete zavijat so punce odnašale za partizane – za naše, poznane. V papirnici pri Vodniku v Kamniku so se delali,

kot da ne vejo.« Dekleta in žene so zanje veliko pletle. »Smo nogavice štrikal ... pa po hišah zberal.« Pomoč so pošiljali preko določenih posameznikov. »Polakova teta je bila pa zastopnica za partizane.« Industrialec Anton Knaflič je zaposlil čevljarje, da so za partizane delali obutev. V tovarni je bila nemška straža, ponoči so prišli partizani po čevlje in škornje in jih odnesli skozi Novi trg v Kratno, od tam pa naprej. Baron Herman Rehbach, ki je po eni strani kot župan moral podpisovati obsodbe, ki so jih sprejeli Nemci, je hkrati partizane obveščal o nemških načrtih.

Odnos do okupatorja je kljub načelnemu odporu v številnih družinah sprožal velike stiske (Istenič idr., ur. 2006), predvsem zaradi vpoklica fantov in mož v nemško vojsko: mobilizacija moških članov družine je namreč njihove domače varovala pred izselitvijo. Zaradi tega so se pozivu odzivali nekateri tudi v območju, ki je sicer veljalo za izrazito partizansko. »Mama so tko prosil: '[...] lepo te prosəm, pejt, da nas ne bojo selil.« Včasih je mobilizacija domačih fantov družine rešila tudi pred poboji.

Ponekod so fantje, ki so zvedeli, da bodo morali v nemško vojsko, v stiski v dneh pred odhodom peli, kljub policijski uri, in sicer tam, kjer je petje na vasi pred vojno že povsem prenehalo. »To mi je pa ostal tko v spominu, ko so leta dvainštirdeset al triinštir-deset, ko so mobiliziral te fante – to so ble zlo močne generacije – so tisti fantje noč za nočjo prepeval po Skadolah. ... Med vojno, cele noči. Pa so na unmo konc pel, pa so tle ... pa to so vsi poslušal. ... Vse mogoče so prepeval. To si ne morte misəlt, kako je blo to nenavadno. So cele tedne prepeval.« Celo med vojno pa ni bilo vseeno, kako se je pelo, in starejši sovaščan jih je opozarjal, da morajo peti bolj ubrano: »Dejte orənk pet!«

V nižinskem območju kmetij, kjer so že pred vojno pri kmetih stanovali delavci, so ljudi, ki so odšli v partizane, vrednotili po njihovem predvojnem odnosu do kmečkega dela. »Partizani so bli pər nəs tko ... taki z obrobjə, kəkšni mešetərjə, kəšni taki postopəči in tko naprej. Zato so bli kmetje proti njim. Pa začelo se je to – kəšni so začel s pištolam hodət po vasi.« Presoja partizanskega boja je izhajala iz odnosa do dela tudi marsikje v Tuhinjski dolini: »Oče je Nacet reku [...]: 'Sej maš kmetijo! Doma bod pa delej, ne pa da boš ti men koštrune kradu!« Ljudje partizanom marsikje niso zaupali tudi zato, ker jih niso poznali: »Spet so pəršlə, spet so rogoviləl. Pa pravjo, da majo dohtarjə vmes. Kdo jəm bo pa verjev, kə nimajo ta pravgə imena!«

Do partizanov, »gošərjev«, za katere so vedeli, da se borijo v gozdovih, pa so imeli na splošno drugačen odnos kot do terencev: terencev, ki so opravljali obveščevalno službo, so se namreč bali: »So hodil okrog pa so ovajal.« Nekateri pa so prav v terencih videli znanilce svobode, predvsem mladi, ki so v hribovskih vaseh služili pri kmetih. »Tle je biv en fənt iz Stolnika, k je biv gor za terenca. [...] Ja, kok je tist fənt rəd pev. Pa Kati. [...] Sam də j biv zravən, smo že pel.« Ti so verjeli, da se bojujejo za pravične družbene razmere in za odpravo lakote in izkoriščanja, za svobodo za vse: deklam, ki so delale na polju, ali pastircam, ki so pasle za vasjo, so govorili o tem, da po vojni ne bo več potrebno služiti pri kmetih, daleč od domačih, in da bo za vse dovolj kruha.

Velik strah in nezaupanje so v vasi prinašali raztrganci, ki so se, oblečeni v stare cunjne, na vaseh izdajali za partizane: »Je djav men [...]: 'Pejd dam po hlebəc kruha. Pərnəs! Mi smo banditi. Zgrešlə smo se.« Ko pa so jim ljudje postregli, so se maščevali: »So h

nemškə pulcij šlə, so pa nəs skušal! Če s tistmo jest dav. [...] Sam mi smo jəh poznal! [...] Tist so bli nəvarnə! [...] On se j obleku u tako obleko kə gošarjə, so včas reklə gošarjə. Če s tistmo jést dav, s najebov!« Marsikdaj so se naslednji dan vrnili v uniformah nemške policije, ljudje pa niso mogli zatajiti, da podpirajo partizane.

Nekatera maščevanja Nemcev ali pa »strgancev« po vaseh so zaradi okrutnosti zelo zaznamovala vse, ki so bili priče tem dogodkom. »Pridejo na žegnansko nedelo gor [...], so bli kurbe. Moje sosede so pubil [...], otroke, nedolžne. Pet otrok je bo, revčkov. [...] Okna so zatemnil, da otroc niso vedlə, kje so, svamo not in so žive zažgal. Žive so zažgal, žive! Una j tku jukala: 'Jest nisəm kriva!' [...] Očeta so pa v Cel obesəl, Nemci, ja, banda.«

Okoličani so čutili, da so meščani med vojno v drugačnem položaju kot oni: stalne nevarnosti zaradi izpostavljenosti maščevanju Nemcev, ki so sledili obiskom partizanov v vaseh, ali obiskom »strgancev« so na podeželju ustvarjale nenehni strah. Ljudje so vedeli, da Nemci z daljnogledom s svoje postojanke na Starem gradu lahko vidijo vse. »Kako boš pa po utaju, če so partizan go pršlə?« Predvsem pa so doživljali strah ob vsakem obisku tako Nemcev kot partizanov. »Če zdej premišljujem, kako je blo za moje starše, kə niso vedəl, a bojo noč prežvel al ne. To so ble take napetosti. To so stalno hodil.«

Za podeželje je bil namreč glavni problem v tem, da bi morali vaščani po naročilu partizanov njihov obisk v vasi zamolčati, Nemci pa so premikom partizanov sledili, predvsem po zgraditvi bunkerja na Starem gradu, od koder so dolino opazovali z daljnogledi. Ljudje so poznali grožnjo, kaj se bo zgodilo, če ne bodo prijavili partizanov, za katere so Nemci vedeli, zato niso razumeli, da partizani te nevarnosti za prebivalce niso upoštevali. Včasih so vaščane rešile tudi lažne prijave, kot na primer v Hruševki, ko so partizanom ob njihovem obisku »dal kruha celo peko«: partizani so vaščanom zabičali, da jih ne smejo prijaviti, dva partizana pa sta se skrivaj vrnila in vaščanom naročila, naj njihov obisk prijavijo in naj rečejo, da so odšli v drugo smer, kot so šli v resnici. Domačini so jih res prijavili in se je izkazalo, da so Nemci, ki so bili tedaj pri Miklavžu, partizane videli, torej je prijava vaščane rešila. »Če ne bi šla prjavit, bi cela vas šla.«

Ob tem se je na podeželju vedno bolj razkrivala tista podoba vojne, ki jo je zaznamovala socialna revolucija. Vedno več je bilo usmrtitev, ki si jih ljudje niso mogli razlagati kot boj proti okupatorju. Tistim, ki so verjeli v pravičnost partizanskega boja, so bile takšne smrti nerazumljive, od fanta, ustreljenega, ker se je upiral odhodu v partizane, do dokazovanja zvestobe partizanskemu gibanju z likvidacijami. Te smrti so begale tudi mlade, ki so kot hlapci in dekle služili po vaseh: »Po səm pa jes krave pasla təm gor zadej ... za vasjo, je pa tle edən iz Godiča tud biv, so ga ustrellə təm gor ... partizan so ga ustrellə.« Do meščanov pa so vesti o tem prihajale počasi. »Mi smo to med vojno drgač gledal. Mi smo bli vsi za partizane. Vsi, vsi za partizane. Enainštardesetga pa dvainštardesetga leta. Čim smo zvedəl za te poboje, pa ne več. Nismo velik vedəl, nekej pa smo.«

Partizanski boj so kot izraz odpora proti okupatorju doživljali predvsem v območju Zgornjega Tuhinja. Ob mobilizaciji fantov za vstop k partizanom so ponekod partizani celo zapeli: »So tok lepo zapel, k so pršəl po fante, *Kovači smo in naša sila*«. V začetku leta 1943 so fante in može že mobilizirali, »so bli že partizani«. »Se spominam, triinštirdesetga leta, so partizani na sred vasi do dveh zjutri pel tisto:

»Vse, ki bijejo nas, preženite ...«

Nabrusimo kose,
že klas dozoreva,
že žetve bogate napočil je čas.

Partizani so ponoč pel, tko lepo; iz Šentvida je biv edən, k je prov krasən pev ... so tako lepo pel, še donəs jih mam u ušesəh. Mi smo poslušal, punce smo mele eno sobo gor navrh, tako lepo so pel. Po so pa premik nardil drug dan, so pa vsi na Rakitovc popadal.«

Tistim, ki so pred vojno doživljali krivice, ki so jih povzročali bogati, med vojno pa okupatorjevo nasilje, je pogosto vojna pomenila tudi preobrat njihovega dojemanja sveta: »Take tragične stvari so se dogajale v naš hiš ... tko da čist nač več ne verjaməm u Cerku. Mama so bli vsako nedelo u cerkvə pa kər naprej molil pa tku dobər bli – vse so jəm pobil, fante so jəm pobil, požgal – a boš po kej verjev! Nač! Nač več ne hodəm u Cerku.« Marsikdo pa je tudi v partizanih ohranil osebno vero in ljudje so si pripovedovali o tem, kako je oče iz znane partizanske družine, ki so ga Nemci peljali v smrt za vasjo, med potjo glasno molil rožni venec.

Likvidacije so tako v mestu kot na podeželju ustvarjale drugačen pogled na partizanski boj. »Leta triinštərdəsət, pred svetim Jožefom, so ustrelil prvega človeka, partizani. ... Tukej se je začelo. ... Zame je blo najhujš to, da səm se jes z likvidatorjam srečov prejšən dan, səm se pogovarjov z njim. [...] Mi smo se tega pol navadəl.« Smrti so se vrstile. »Je ležov sred ceste, pokrit sam s časopisam, in vse je blo krvav. ... Jes səm biv stər šestnajst let, veste, kolk je to? To, vse to, te smrti, poboji, to vse je spadal k vojni zraven. To je ena posebna psihoza, kot da vse to spada k vojni zravnən.«

Nekateri nezanesljivi mobiliziranci so bili prisiljeni sprejeti naloge, ki so jih zavezovale k vztrajanju v enotah in k molčečnosti: o tem niso upali spregovoriti nikomur. Enotnost je ustvarjal tudi boj proti okupatorju, ki ga je krepila zavest o obrambi domovine. V partizanskih enotah so si vlivali pogum tudi s petjem, bodisi neformalno ali pa v zboru. V Šlandrovi brigadi so pesem *Regiment po cesti gre* posodobili s kitico:

Partizan po cesti gre,
Švaba sreča, ga podre.
Pa le naj ga podre,
pa le naj ga podre,
saj slovenske zemlje kruh nam žre.
(GNI TZ 9: 20)

Likvidacije so poglede domačinov na vojno razdeljevale: ljudje so si z njimi ustvarjali predstavo o komunizmu, zato so se nekateri upirali nasilnemu odhodu v partizane. Odmevni so bili poboji članov najbolj premožnih in uglednih družin v okolici, kot na primer Mejačevih v Komendi, ki so imeli veletrgovino z vinom, trgovino, vilo, v kateri je bila gostilna. Usmrtitvam je namreč sledil prevzem lastnine: »Potem so ənkrət domačini, terenci, izropal, z vozovi vozil vse, kar je blo notər. [...] To je blo triinštərdəsəta leta. Ko so pršli Nemci, so rekəl, da morjo nazaj prpelat. To je blo strahotno, ljudje so z vozovi vozil kavče, postle, to si ne morte misəlt, domačin so ropal! Si ne morte misəlt. [...] Enostavno so izropal. Jes səm biv təm. Jes səm təm najdu eno kapo, staro ... Mi smo,

otroc, tã m brskal. ... Čez par dni so to vse požgal, domačini. Vse požgal. Požgal so kriško graščino, požgal so komendsko graščino, požgal so šolo ... čist nova šola.«

Večinoma pa ljudje niso mogli razumeti predvsem požiga kriške graščine: dojemali so ga kot posledico osebne zamere, saj je graščino dal zažgati sin nekdanje sobarice, rojen na kriški graščini. Na podlagi tega požiga so si domačini ustvarili mnenje o Šlandrovi brigadi: od soudeležencev požiga so slišali podrobnosti, tudi to, da so morali zavese iz rdečega žameta požigati z bencinom, ker niso hotele goreti. Grad, ki je bil nekoč varno zatočišče slovenskih protestantov in njihovih knjig, je gorel tri dni in je bil medtem zastražen, da ne bi kdo prišel gasit. Domačini pri tem niso pozabili, da je oskrbnik gradu, »frboltar«,³⁹ z jamstvom zanje Nemcem dvakrat preprečil požig vasi, hkrati pa je tudi podpiral partizane.

Kamniški intelektualci in številni partizani nekaterih partizanskih akcij niso razumeli, prav tako niso razumeli ravnanj nekaterih posameznikov. »Prot tistã m jes biv zmeram, jes primitivca ne morã m [...] primitivc je pa ta, da gre v najtežje situacije [...] da je glava tud zginla [...]. In ti so bli v partiji in ti so bli fanatiki in so gorel in so v mirnem času dobil take visoke položaje. Tko je blo.« To je povzročalo razhajanja med partizani. »Brat je pa to vedu in je biv tih. On ni biv nikol navdušen za to, čeprov je biv partizan. Nikol. [...] In ti primitivci so zagrešã l, da so bli ljudje pol zmeram bã l proti.«

Marsikdo, predvsem obrtniki, so obsojali tudi uničevanje prometnih povezav ali objektov, vključeno v partizanske akcije. »Sej seb poderajo!« Nekateri so to dojemali kot posledico vpliva, ki je prihajal od drugod. Domačini so nekatere akcije partizanov sprejemali kot napade na simbole moči in bogastva, včasih tudi na ideološke simbole, ne le kot napade na nemška oporišča. To je bilo čutiti predvsem ob napadih na cerkve ali župnišča, kot na primer na cerkev v Šmartnem. »Partizani so porušil cerkev s pretvezo, da je spodej bunker, pa ni blo res. So povedal, da so prvega partizana, k ni hotu, da bi to zaminirov, ubil partizani.«

Z bojem proti okupatorju si ljudje prav tako niso mogli pojasniti nekaterih akcij, kot so bili požigi kozolcev, polnih žita in pšenice, pripravljenih za mlačev. Akcijam, ob katerih so se kmetje čutili ogrožene, sta sledila ustanovitev vaških straž, likvidacijam (glej Hančič 2011: 40–66) pa poleg vaških straž še domobranstvo. Med domobrance so poleg vernih fantov in mož vstopili tudi posamezniki, ki pred vojno niso hodili v cerkev. Jeseni leta 1944 so bile v Mengšu, v Domžalah, v Cerkljah in v Lahovčah močne domobranske postojanke, pozneje tudi v Komendi, domobranski propagandisti pa so iz Ljubljane začeli voziti tudi slovenske knjige, vključno s Slovenčevim koledarjem, s katerim so ljudje dobivali vesti o dogajanjih v Ljubljani in drugod. Domobranstvo so razumeli kot obrambo pred revolucionarnim nasiljem, nasprotniki pa so ga opredeljevali predvsem kot sodelovanje z Nemci.

V ozadju nekaterih partizanskih akcij, usmerjenih v uničevanje simbolno pomembnih objektov, ali razlogov za nekatere usmrtitve posameznikov so bila nasprotja iz časa pred drugo svetovno vojno, vključno s krivicami in ponižanji, velikokrat pa so bili razlo-

---

³⁹ Iz. nem. der Verwalter – oskrbnik.

»Vse, ki bijejo nas, preženite ...«

gi za ta dejanja povsem osebni. Nekateri so v kritičnih trenutkih uspeli slediti svoji vesti, tako kot partizana, ki sta dobila nalogo, naj ubijeta nekega soborca iz Domžal, obrtnika. »Dobila sta nalog, da ga morta ustrelit. Nista nač vedla, da bi kej naredu al kaj. Kær tko je bla obsodba al kaj. Po sta se pa zadej pogovarjala, je djav, tolkrat je tko žalostno pogledov nazaj, a ne, un, sta se pa zmenila, da ga novta ustrelila. In tle gor v Rakitovc al tle nekje gor v enih hribih sta mo pa rekla: 'Dej pa ti zgin, da te ne vidmo do svobode, de se ne boš kej pærkazov kod!' Pol sta pa strælala nekej, ne [...].⁴⁰ In pol se je tist človk, tist obrtnik iz Domžal, pæršu zahvalt za življenje. On je biv iz Tuhinja doma, ta, k m je to pærpodvov pa k je mu to nalogo. Sam on je zelo vervov v ta komunizem!«

Stalne stiske, strah in izgube so po drugi strani krepili tudi vero v Boga. Kljub vojni so ljudje marsikje po vaseh ohranjali svoje pobožnosti, posebno v maju, ko so se vsak večer zbrali za šmarnice. »Pri Krščæ je bva kapelca. Prlesánkova mama je rožan venc muliva, Krščova Pepca je brava šmarænca, po smo pa pel. Kok je bo lušnæ, tud če j biv vojskæn cajt. Smo pel tisto pesæm *Marija, pomagaj nam vojskini čas*.« Ta pesem je zaznamovala tudi zbiranja v Kamniku, kamor so hodili okoličani, ki so bili med vojno večinoma brez lastnih duhovnikov, s tem pa tudi brez verskih obredov v cerkvi. Skupno petje v cerkvi jim je dajalo občutek povezanosti, ki je sicer pred vojno niso čutili. Priljubljena pesem *Marija, pomagaj nam slehærni čas*, ki so jo veliko peli ljudje v kamniškem frančiškanskem samostanu, je v tem času dobila novo varianto in nove poudarke:

Marija, pomagaj nam vojskini čas,
na tebe ozera se vsak izmed nas,
Marija, pomagej, ljudstvo ječi,
Marija, pomagej nam ti.

»Vsæ ældje so vækal, k so tola pesæm pel. To j bo ku hædu. Vse sorte so jæh pubijal pa to. Pa zmeram sæ u strah biv.«

Za srečno vrnitev iz vojne so se zaobljubili Mariji tudi nekateri partizani, sámó vzdušje v partizanskih enotah pa je imelo drugačno ideološko obzorje. V krajih v Tuhinjski dolini, ki so jih zasedli partizani,⁴¹ so imeli že med vojno mitinge. Ob mitingih so tudi domačini spoznavali partizanske in revolucionarne pesmi. Marsikatera pesem jim je bila všeč, večinoma pa prazničnega vzdušja mitingov niso razumeli, posebno zato, ker so se zavedali, da se Nemci lahko vrnejo in da bodo ob tem prav vaščani deležni njihovega maščevanja.

V času med drugo svetovno vojno je bilo nasprotje med mestom in podeželjem videti kot nasprotje med varnejšim prostorom, v katerem so živeli meščani, in stalno izpostavljenostjo nevarnostim, v kateri so živeli okoličani. Kljub temu je vojna tako mesto kot podeželje zaznamovala s številnimi žrtvami, včasih celo od obeh nasprotujočih si strani, tako kot družina iz Kamnika: »Brata Cirila, ki je bil v Škofovih zavodih in je potem študiral pravo, so ubili Nemci, brata elektrotehnika pa partizani.«

⁴⁰ S strelji »v prazno« sta prikrla, da sta soborca izpustila.

⁴¹ Spomladi in poleti leta 1944 je XIV. divizija osvobodila tudi Tuhinjsko dolino in dolino Črne (Urankar 1971: 168).

Varnost v mestu pa je bila navidezna. 31. januarja leta 1944 je bilo med petindvajsetimi talci štirinajst Kamničanov, večinoma intelektualcev (Cvetko 1984). Med njimi je bil tudi zdravnik Julij Polc. »Je pršu doktor Polc tist večer k nəm. Je reku: 'Tkole nosəm glavo, tkole,' pa je pokazov, kot da ma žogo pod pajsco, 'od spredej jo bojo Nemci, od zadej pa partizani.« Ti dogodki so puščali veliko nejasnosti (več Kordaš 2004: 95).

Purgarstvo, vključno z zabavljanjem meščanov, kot ga je poznala znana zabavljica, je bilo v tem času povsem brez pomena. Ostal pa je pogled, ki je ločeval med tistimi, ki so imeli premoženje, in tistimi, ki so bili brez njega. Zaradi tega pogleda so bili žrtve tudi številni premožni posamezniki, ki so pred drugo svetovno vojno revnejšim na različne načine pomagali. Razmerje med vojno in revolucijo je revoluciji v tem pogledu dalo veliko večji davek.⁴²

Bolj ko se je vojna bližala koncu, bolj so ljudje razmišljali o izidu. »Leta 1944 smo v snožetəh sušil seno, in so pršli možaki təm u senco pa modroval. Veste, kaj so rekəl: 'Če bojo pršli Rusi, bojo vse pobral.« Kamnik so preletavale »leteče trdnjave«, kot so imenovali ogromne počasne ameriške bombnike z zamolklim ropotom motorjev. »Je blo grozljiv.« Domačini so opazovali Nemce, kako hitijo, in njihov položaj primerjali s položajem njihovih lastnih ljudi, ki so bili prisilno mobilizirani v nemško vojsko. Zadnjo zimo so Nemci požgali bajte na Veliki, Mali in Gojški planini (Cevc T. 1993: 71; Rifel 2010b: 146), vključno s kapelo Marije Snežne, in s tem »upepelili prastaro planinsko arhitekturo« (Kopač 2006: 107). Pri požigu so jim pomagali gorenjski domobranci (prav tam: 118) oziroma domobranci s cerkljanske strani: kmetom, ki so pasli na planini, so se s tem maščevali za »staro ravbšičarsko zamero«, za zamero zaradi divjega lova.

V začetku maja 1945 je umikajoča se nemška vojska v smodnišnico iz zasedenega ozemlja pripeljala devetdeset vagonov razstreliva in drugega vojaškega materiala, namenjenega uničenju. To uničenje bi pomenilo tudi uničenje Kamnika. Za mesto se je zavzel župan Herman Rechbach, Nemci pa so pristali na to pod pogojem, da se razstrelivo deaktivira. Delavci so zaradi varnosti poslali obvestilo tudi domobrancem, saj niso bili gotovi, da Nemci tovarne ne bodo razstrelili. V domobransko postojanko v Mekinje so poslali vajenca Albina Prešerna, ki je potem sodeloval tudi pri deaktiviranju bomb: »Səm šu jes u Mekine k domobrancem povedat, da hočjo tovarno u ləft spəstit. Drug dan sta pršla dva domobranska ofcirja iz Cerkel. Səm biv zraven, kə sta se z Nemcəm pogovarjala.« Tudi domobranci so bili proti uničenju razstreliva in s tem Kamnika, zato so ostali v barakah pred smodnišnico. Deaktiviranje bomb je trajalo več dni, še v času, ko so zvonovi že oznanili svobodo: »V Mekinah so zvonovə že k svobod pərtərkaval, mi smo pa še cindər⁴³ vən poberal.« V mestu in ponekod po vaseh pa so, v pričakovanju svobode, nekatera dekleta šivala slovenske zastave z rdečo zvezdo.

⁴² To razmerje je razvidno iz popisa žrtev po posameznih gospodinjstvih oziroma naseljih v okviru župnij na območju sedanje občine Kamnik (Šuštar Mi., ur. 2004: 9–57) in iz analitičnega prikaza, ki na podlagi popisa ugotavlja, da je z območja občine Kamnik med drugo svetovno vojno 395 ljudi padlo v boju, 345 pa je bilo likvidiranih. 238 so jih likvidirali partizani, 79 Nemci, 16 gestapovci, 7 domobranci, po enega Italijani in ustaši, likvidatorji treh oseb pa so neznani (prav tam: 59–72).

⁴³ Iz nem. der Zünder – vžigalnik.

»Jaz sem šla v življenju od vrha dol čist skoz vsa nadstropja!«

Kamniški meščani so 9. maja 1945 dočakali prihod partizanov; takrat so nekateri meščani partizane prvič videli. »Potem so pa reköl: 'Pərhajajo, iz Thina pərhajajo. [...] In na lepem so bli vsi ljudje na cestah in smo čakal. In smo čakal celo noč. Pol so pəršli tle iz tuhinjske smeri. In še dva znanca, Kaməñčana, sta pol pr nəs prenočvala. So rekl: 'Ja, je treba Petkov balkon okrasit,' ker [...] na lepem je biv miting. Pol so se pa kər vrstil: so ble manifestacije, govorance, in səm jes prnesla eno tako pregrinjalo, en tepih, na Petkov balkon, in tkole čez obesla, ena je pərnesla Titovo sliko, pa dve aspdistre sta stale tkole na vsak stran. Pa je pəršov en poveljnik al pa političen funkcionar, pa je imu govor. Med vojno je blo pa isto [...], naš pa tud niso bli kej dost drugačən. Sam smo imel občutek enga olajšanja, k je pa pol spet prešlo v nekej družga.«

Takoj po koncu vojne se je večja skupina partizanov iz Tuhinjske doline odpravila na zaobljubljeno božjo pot v Novo Štifo: borci, ki so srečno preživeli vojno, so se, kot je velevala tradicija in kot so čutili sami, odšli zahvalit Mariji za varstvo v času vojne. Na čelu sprevoda je jahal partizan, eden od članov znane partizanske družine iz Tuhinjske doline. Ljudje so jih opazovali z olajšanjem: vojne je konec, hudo je mimo, življenje se vrača na nekdanje poti. V znak zahvale Mariji so kmalu po koncu vojne na božjo pot na Brezje odšli celo delavci smodnišnice, in sicer z dovoljenjem direktorja: »Kuj po svobod smo se še s fabərškəm kojnəm pa z vozmi na Brezje pelal.«

Povojno dogajanje pa je bilo ljudem še manj razumljivo kot sama vojna: nova oblast namreč konca vojne ni pojmovala kot zaključek **obračuna z nasprotniki**: »Vojna se je končala 8. maja 1945, toda ne na slovenskem ozemlju. Sovražne čete se nikakor niso hotele predati slovenskim brigadam, kakor tudi ne jugoslovanskim armadam. Z vso močjo so se skušale prebiti na Koroško, da bi položile orožje pred noge Angležem. [...] Petnajsta brigada se je naselila v Kamniku. Tam je zapirala cesto iz Gornjega grada in Črnicva, njena posebna naloga pa je bila zbirati ujetnike in material, ki so ga zasegale enote 15. divizije, in ga transportirati v Ljubljano.« (Ambrožič - Novljan 1983: 514–515)

Dogajanje v maju 1945 je bilo v Kamniku in okolici toliko bolj usodno predvsem zaradi same lege kamniškega območja: v Kamnik so bile namenjene velike skupine beguncev, ki so želeli priti na Koroško, predvsem ujetniki iz drugih delov Jugoslavije, med katerimi je bilo največ Črnogorcev. Med begunci, ki naj bi jih bilo okrog osem tisoč (Windschnurer 2004: 111), je bilo Črnogorcev okrog dva tisoč tristo, med njimi tudi pravoslavni duhovniki, otroci in žene (Gregović 2009). Ljudje so vedeli tudi za nemške ujetnike, zaprte v mestu, za ujetnike, zaprte ob tovarni Titan, v barakah v južnem delu mesta, v novozgrajenih nemških blokkih, po domačijah v okolici, malo pa jih je vedelo za mučilnico v kleti zapriške graščine in za mučenje domačih domobrancev. Vedeli so za ustaše in druge begunce, ki jih je čakala sodba brez sojenja. Transportom ujetnikov v Kamnik je namreč sledil transport enot jugoslovanske partizanske vojske, predvsem 15.

Osvoboditev so spremljala soočanja s posledicami osvobodilne in državljanske vojne. V *podrti graščini Križ*. Foto Peter Naglič; iz arhiva Matjaža Šporarja, Šmarca.

brigade 15. divizije in 14. Hercegovske brigade (Windschnurer 2004: 110–111). Ponemkod so vojaki teh enot, namenjenih obračunu z nasprotniki, korakali s pesmijo *Marširala, marširala druga Tita garda ...*

Številni so ta obračun dojemali kot obračun vojne. »Dons tega časa ne mormo tko sodet. To so ble čist druge razmere. Mi smo bli sred vojne vihre.« Tako je ta čas razumela nova oblast. »Bivanje 15. divizije na omenjenih področjih je bilo eno samo zmagoslavje. Prebivalstvo je organiziralo številne mitinge in počastitve borcev. Vendar je divizija v tem času razorožila razmeroma veliko število sovražnih čet. Tako je 15. brigada na primer 12. maja poslala v Ljubljano okoli 5000 ujetnikov, 14. maja okoli 4000 Nemcev in 800 ustašev itd. Petnajsta brigada je razorožila tudi nekaj četnikov, ki jih je z bojem prisilila na predajo. Pri tem je imela žrtve. Z mobilizacijo je iz dneva v dan rasla divizijska številčna moč, iz obilnega plena pa si je izpopolnila svojo oborožitev. Dne 15. maja 1945, ko se je vojna na Slovenskem končala, je štela 3315 borcev in bork, dne 20. maja pa jih je bilo že 4679.«⁴⁴ (Ambrožič - Novljan 1983: 514–515)

Nekateri meščani so videli sprevo ali transporte ljudi skozi Kamnik, vedeli so za zaprte ujetnike, kmalu pa so opazovali le konje, ki so zbegani, brez lastnikov, tavalili po mestu. Za zaprte begunce, njihove sprevo v Kamniško Bistrico, za likvidacije so vedeli tudi številni okoličani. »Mi smo vse vidli, k so vozil jah. Voz za vozam, no, s tovarnakam. Z Brezij se j pa lepo vidva za škarfo gor, za Barutano. Še na prazanke. No, sej oni tko niso gledal na prazanke. ... So rekl, kok je še rožnəh vencov do ležav.« Težišče povojnih

⁴⁴ Navedene številke se nanašajo na omenjeno divizijo, ne na skupno število bork in borcev.

pobojev je bilo na Kopišćih v Kamniški Bistrici, v območju, ki so ga pred drugo svetovno vojno razumeli kot prostor, varen pred germansko nevarnostjo: »Čisto naša je! In vse, kar je okoli nje!« (Oblak 1937: 18)

Nekateri begunci so civiliste, ki so jih srečevali ob poti, prosili vode in kruha, včasih so zamenjali dotrajane vozičke, nekateri so v zameno dajali tudi kakšne dragocenosti, predvsem ure. »Po mi je en fant pravu, k sva skəp u šolo hodila, pa je biv partizan, je reku: 'Ah,' je reku, 'ti Nemci tko skəp držijo, kəšən, čə ni mogu jət, so ga drug nesəl,' je djav, 'jes səm pa kər poču.' Ne vem, al je blo to res al se je kər tko mau zmišlavov. Ləhko pa tud, da je blo res, sej so vse sorte počel, posebən ti mladi fantje.«

Med begunci, ki so se v maju 1945 pojavili v Kamniku, so bili tudi fantje iz okolice, ki so se zaradi ideološkega prepričanja ali zaradi slabega glasu o partizanih med vojno prijaviili k domobrancem v Mengeš ali v Komendo, nekateri tik pred koncem vojne: v Kamniku so se srečali s svojci, sinovi z materami, ki so jim, namenjenim čez mejo, prinesle kaj od doma. »Mama so Francet eno flašo mleka u Kamənk prneslə. Təkrət so ga uzadne vidlə.« Niso slutili, kaj se bo zgodilo: »Anglež jih je. Do Celovca so pršlə, po so jih pa nazaj prodal. ... Franceta pa po ni bo več nazaj ... Po smo bli pa še vsə zaničvan zarad tega, kə je šu za tiste par mescov h domobrancem.«

Nekateri domačini, ki so znali nemško, so začutili tudi doživljanje pripadnikov dotlej povsem tuje, zdaj že poražene vojske: »K səm šla domov, me je došu vojak, in mi je reku, kako delajo. Je reku, da mu je hotu en partizan kar prst odrezat, k ni šu prstan dol. Je reku, jes səm tud mogu jət. Je pravu, da ma ženo pa otroke pa tko naprej. Ko je vidu, da se en partizan pele nasprot, je reku, pejte vi hitər naprej, če bova skəp, bo oba postrelu. In to so zelo grdo delal s temi ljudmi. Pa tud civilisti so bli. To je blo po vojni, ko je bil mir že razglašən. To ne b smel tko delat, jest jim to zamerəm.«

Partizan, ki sta ga srečala bežėci Nemeč in dekle iz Tuhinjske doline, ki se je vračalo iz Kamnika, ni ustrelil ne Nemca ne dekleta: kljub vznesenemu vzdušju, ki je v marsikom preglasilo človečnost, so številni posamezniki čutili s tistimi, ki niso bili krivi, pa jim je bila usojena smrt. Usodnost povojnih likvidacij je namreč obremenjevala tudi številne bivše partizane. »Za te svinjarije po vojni so Angleži krivi. Oni so severno mejo zapərəl in se je tukej u Sloveniji vse zabil. Zato je blo pa tolk pobitəh, dons pa hočjo to čist drgač pokazat. Mene to zlo boli. Komandant je biv petnajst let mlajš od mene. Sej to so bli še otroc!«

Dogajanje po osvoboditvi je tudi meščane, ki so dotlej podpirali partizane, razdelilo, čeprav so navzven delovali enotno: »Smo mogəl po povorkah hodət. ... Smo mogəl jət u povorko pa vpit: Tito, Stalin pa omladina.« Tisti okoličani, ki so bili takrat v mestu, pa so imeli občutek, da so vsi Kamničani navdušeni nad Titom. »Ene punce so letale: 'Živjo, Tito, živjo, Tito!' In sem ga tud vidla, ko je šel po Maistrovi. A veste, to smo mogəl jət takrət. To ni blo tko iz srca, vsəm že ne.« Nekaterim pa je ta čas pomenil obljubo blagostanja, ki so ga začutili posebno ob prihodu v mesto, tudi tisti iz drugih republik: »V Kamniku sem prvič jedel bel kruh.«

Veliko je bilo **skritih zgodb** o posameznih ubežnikih in o poskusih domačinov, da bi jim pomagali. Kot na primer zgodba o mladem fantu, ubežniku, ki se je zatekel k eni od domačij v Tuhinjski dolini: otroci, ki so ga odkrili, so ga skrivali, ne le pred drugimi,

Ob nacionalnih vprašanjih so se ideološka razhajanja umaknila v ozadje. *Demonstracije za priključitev Trsta Jugoslaviji na Glavnem trgu v Kamniku po drugi svetovni vojni; na tleh so vidni tramovi podrtega predvojnega Kamniškega doma. Iz arhiva Aleša Koželja, Kamnik.*

temveč tudi pred lastnim očetom, ki je bil partizan. Nekdo ga je izdal in so ga ubili. »Ampak tisti fantje so tako očetu zamerjal, to so vidli, da ni prov.« Veliko je bilo zgodb o ubitih; večina je ostala zamolčana, trupla pa zakrita, le »nekatero od njih je naplavila reka in smo njihova napihnjena trupla videli tudi otroci« (Humar 2012: 333).

Ob koncu vojne so ponekod prišle na dan stare zamere, tudi osebne, včasih ob spominu na ponižanja, ki so jih rodila nasprotja med bogatimi in revnimi, med velikimi in majhnimi. Vojna in povojni čas sta ponudila možnost za obračune: marsikdo je bil ubit z izgovorom, da »je kolaboreral«. Včasih je okolica priznala napako posameznikov, vendar brez uradne obsodbe. Domači marsikdaj niso niti mogli niti želeli iskati pravice, ostala je le trpka bolečina: »So jo ustrelil, ko je za vasjo okopavala krompir. ... Oseban sovražstvo je pršov.« Prav tako niso mogli doseči pravice tisti, ki so svoje izgubili v likvidacijah; ponekod je zaradi tega prišlo tudi do hudih socialnih stisk. Otroci iz velike družine, ki so jim zaradi osebnega obračuna med vojno ubili mater, niso dobili nobene pomoči: »In ti otroci so bli skoz zaničevan pa maltretiran. Niso dobil nobene stvari za sirote, ko so od Unra pošiljal, je šev ta fant po čevlje, pa so rekəl: 'Ti nis partizanska sirota,' pa ni dobiv.«

V javnosti pa so ob glasovih harmonike odmevale partizanske pesmi. Partizanske proslave, **mitingi**, s katerimi je nova ljudska oblast proslavljala zmago, so bili v raznih krajih. V Kamniku so bili veliki mitingi pri barakah pri Rodetu, na velikem travniku v spodnjem delu Kamnika, kjer so bili takoj po vojni zaprti vojaki premagane vojske. Mitinge so nekateri sprejemali kot iskren izraz zmage nad fašizmom, drugi, posebno tisti, ki so vedeli za povojne poboje, pa kot prisiljeno obliko proslavljanja, s katero se niso identificirali. Na podeželju so imeli mitinge tudi na senikih, »na podih«. »To so skorej r¹ekəl veselica al pa miting.« Z njimi so se istovetili predvsem v Tuhinju. »To vem, da sem deklamirala. Enkrat, k je blo prov velik əldi ... je biv miting, pa so pel, jes səm deklamirala eno deklamacijo ... *sini moji, moji fantje zlati*.«

Prve tedne po vojni je bilo na javnih mestih v urbanem okolju slišati veliko spontane petja; peli so celo v vlaku, ki je vozil v Ljubljano. To petje je bilo izraz izrazitega olajšanja ob zavesti, da se je vojna končala. Poleg partizanskih pesmi so vnovič zvenele »**domače, narodne**« pesmi in glasno sporočale, da je nastopila svoboda. »Po vojni v vsakem vlaku zvečer al pa popolne, ko smo se vračal iz Ljubljane, iz šol pa delavci iz služb. To smo samo slovensko prepeval u vlakəh. *Janez, kranjski Janez* pa vse mogoče. Vsi smo pel.« Partizanske pesmi so bile obvezni del šolskih programov, proslav in javnih prireditev.

Kljub vznesenosti, ki se je izražala s petjem, so vzdušje po koncu vojne zaznamovala različna občutja, navdušenje in bolečina zaradi izgube svojcev ali pa strah pred nepredvidenimi dogodki. Ljudje o marsičem niso upali govoriti, marsikaj so pripovedovali skrivaj, v strogi zaupnosti. Večinoma pa so vsi obsojali tiste, ki so med vojno sodelovali z Nemci, po vojni pa so se vključili v novo lokalno oblast in so »na obe strani delal«: »Njegova sinova sta bla v nemški vojski. Eden je prišev domov in se zapiv, šev k domobrancem in vohuniv. [...] Po vojni je biv pa v komisijah, ki so odločale o tem, kdo od domobrancev bo prišev domov.«

O pobojih so odkrito govorili le v najbolj zaupnih krogih, saj je za to vedelo malo ljudi. Vedeli so domačini, ki so živeli v neposredni bližini mest, kjer so se izvrševale likvidacije, in nekateri planinci, torej mladi, ki se velikokrat niso spraševali o razsežnostih teh dejanj. Nekateri od njih so ob vrnitvi s planine stavili, kdo upa čez grobišče: tisti, ki si je upal hoditi po množičnem grobišču na Kopiščih, je dobil liter vina. Tla so bila namreč tako mehka kot močvirje in so se vdiralna na vsakem koraku.

Medtem ko so bile likvidacije tajne, je **obračun z bivšo elito** v okviru ustreznih komisij potekal javno. Poleg Okrajne in Okrožne zaplembene komisije je v Kamniku delovala tudi Mestna zaplembena komisija, poleg njih pa tudi Sodišče slovenske narodne časti. Pri teh ukrepih je bilo veliko tudi simboličnih dejanj, kot na primer uničevanje knjig takoj po vojni. »Knjige je blo treba na Šutno pred kaplanijo zvozet, da so jih uničval al pa so jih u Količevo vozil. In sm bla tolk grda, da sem nekatere stvari, knjige pa note klavirske, vzela. Sej družga si nisem prisvojila, ampak k so tam na kup bli Schiller pa Goethe pa zbirke romanov ... pa note. Sej so bli to izobražen ljudje, profesorji, učitelji. Niso bli vsi taki razbojniki, bi rekla.« Poleg knjig okupatorjev so šle v papirnico na Količevem tudi knjige bivših meščanskih društev. Meščane sta prizadela predvsem uničenje knjižnice Narodne čitalnice in porušitev Kamniškega doma.

Najvidnejše je bilo ponižanje Rechbachove družine. Baronica, po rodu Schneidova, nekdanja lastnica graščine Zaprice, je srbskim oficirjem, ki so stanovali na graščini, pospravljala in prala. Nekateri od teh oficirjev so bili nepismeni. »So pršli eni tujci in so Rechbacha naredel za vojenga zločinca. To je traparija.« Barona Rechbacha, ki je bil med drugo svetovno vojno župan in je po dolžnosti podpisal tudi obsodbe, in ženo so obsodili. »Rechbach je biv med vojno župan in je delav Partiji v prid. Po vojni so ga na nemaren način prijeli, ga zaprli in mu vse vzeli. Bi ga ubili, če ne bi pričav za njega Milan Podobnik. Podobnik se je požvižgav na partijsko disciplino in je pričav njemu v prid.« Zaprta sta bila mož in žena. »So jo ponižval, nepopisno. Je mogla tistim partizanskim ženskam ribat stranišča. Pa je ponosno vzela ajmar pa cunjo, vzdignla glavo pa je šla. Je bla pa fon!«⁴⁵ Baronu Hermanu Rechbachu so morali zaradi podpore Kamničanov soditi v Ljubljani. Ob vrnitvi iz zapora ni imel ničesar. »Ko je brat prišev ven, tudi robca ni imev.« Ob pomoči prijateljev in sorodnice, ki so jim pomagali s hrano, obleko in stanovanjem, jih je rešilo delo v tovarni Svit: baronica je slikala majolike, njen mož pa je bil knjigovodja. »Knjigovodja baron Rechbach. ... O teh stvareh ni on nikol govoru.« Rechbachovi so sprva stanovali v frančiškanskem samostanu, med ljudmi s socialnega obrobja, nato pa v Rauterjevi graščini, kjer je v eni sobi in kuhinji živelo šest ljudi.

Družine, ki so bile zaradi imetja v novem režimu nezaželene, so bile tudi med kamniškimi meščani. Nekateri so za to, da so bili na seznamu za likvidacijo, zvedeli pozneje, ko so ti pritiski minili. Marsikoga je rešilo to, da je bil kdo v družini med vojno zaprt ali ubit.

Popolni družbeni preobrat je odpravil vsakršno potrebo po ohranjanju spomina na nekdanje norčevanje iz meščanov s pesmijo, saj je bilo dovolj možnosti za resnično uprizarjanje ponižanja, in sicer za ponižanja predstavnikov nekdanje elite. Najbolj so bili prizadeti tisti mladi meščani, ki so pred drugo svetovno vojno verjeli v pravičnost komunizma. Med njimi so bili tudi otroci tovarnarjev. »To po vojni je [bilo] tako boleče, da še zdaj ostaja mora. Za vedno bo to môra za mene. Ne to, da so nam vse pobral. To ni blo ta nejhujš. So ble še druge stvari. Materialno se še zmerej da nadomestit.« Nekateri meščane je najbolj bolelo ponižanje. »Jaz sem šla v življenju od vrha dol čist skoz vsa nadstropja!« Marsikdo je ohranil svoj ponos, nekateri tudi vzvišenost: »Hvala lepa za tako svobodo, kot je bla naša. Ampak zlomt se pa nisem pustila. Sem si misëlla: 'Dokler mam štir pelc montelne, me ne boste!«

Nekateri meščani so prišli pred Sodišče slovenske narodne časti, ki je bilo v Ljubljani. Tisti, ki so med drugo svetovno vojno povečali premoženje, so bili obsojeni kot vojni dobičkarji. »Eni so si dal duška, da so lahko obračunaval na tak način. [...] Mogoče so res takrat mislël, da je to prov.« V teh komisijah so sodelovali tudi nekateri meščani. »Pa spet nove zamere pa novo sovraštvo.« Za nekatere se je vedelo, da je bilo to obračunavanje. Tistim, ki so bili prisiljeni spremljati procese, je bilo v veliko olajšanje odzivanje Kamničanke, obtožene posebnega prijateljevanja z Nemci. »So ji metal naprej, da je z Nemci se kurbala. Je pa rekla: 'Men se zdi, da je ženska rät internacionalna!« Njeni od-

⁴⁵ Iz nem. von – od, torej plemiškega stanu.

govori komisiji so se ohranjali v več različicah in vse so blažile razočaranja nad novo oblastjo: »'To se vas pa nač ne tiče. Čez mojo ræt sãm pa jes gospodar!'«

Dejavnost zasebnih obrtnikov je bila po drugi svetovni vojni zelo otežena; za najem tuje delovne sile so morali plačati dvajset odstotkov več davka. Ob tem se je okrepila moč obrtnih delavnic, ki so s svojim nazivom ohranjale zavest mesta. Tako je na primer Mestna slaščičarna na Šutni sčasoma preprečila delovanje znanega kamniškega slaščičarja Pogačarja, ki je bil pred drugo svetovno vojno med drugim znan po kremnih rezinah in izvrstnih tortah doboš: »Po vojni so ga zdriblal. Mu niso dal dovoljenja.« Meščani pa so se spominjali njegove marmorne mize, na kateri je pripravljajl testo za kremne rezine, in njegovih prizadevanj, da bi po vojni dejavnost obnovil. Pogrešali so ga tudi okoličani, ki so k njemu hodili kupovat piškote, s katerimi so botri obdarovali birmance. Obrtniške storitve v mestu pa so kljub omejevanju zasebnih možnosti ohranjale pripadnost mestu in pomen starega Kamnika.

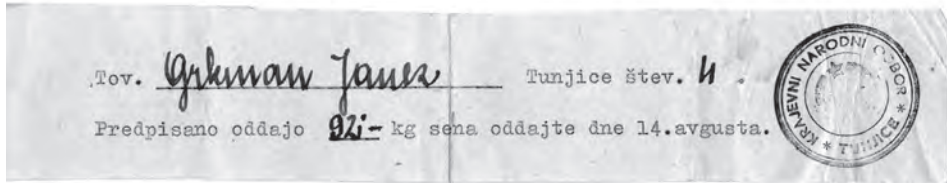
Medtem ko samo mesto Kamnik med drugo svetovno vojno navzven ni utrpelo škode – ljudje so si pripovedovali, da je župan Rechbach ob koncu vojne preprečil miniranje smodnišnice, ki bi Kamnik uničilo, niso pa vedeli za vlogo domobrancev – je bilo na podeželju požganih in porušenih veliko domov in vasi. Ljudje so bili prepričani, da so imeli prednost pri obnovi tisti, ki so imeli med vojno večje zasluge. V začetku petdesetih let na primer na Vranji Peči župnišče ni smelo dobiti elektrike (Šubelj Kramar 2007: 44). Tem stiskam se je pridružilo tudi pomanjkanje, tako pri tistih, ki so ostali na svojih domovih, kot pri tistih, ki so prišli iz internacije. »Kako je blo težko. Ni blo za dobit, ni blo kruha. Pol, kə je bla že svoboda. K je zlata svoboda pršla.« Pojem »zlata svoboda« so si predvsem tisti, ki so čutili breme revolucije, razlagali po svoje: »So rekəl, da je zato zlata, kə je je tko mal.«

Tako kot meščani, **so se čutili ogrožene in prizadete veliki kmetje.** Na Vrhpolju, kjer je živel predvojni kamniški župan Nande Novak, so se na hišah pojavili napisi »Dol z aristokracijo«, »Dol z buržoaznimi elementi«. Kmetje so tožili zaradi velikih davkov. »Je biv en kmet na občini, petinštirdesetga leta, pa je reku: 'Tok sãm podpirov partizane pa tle mam povhøn teh potrdil,' je reku, 'zdej mam pa take davke.' Je reku: 'təkræt so mi pa rekəl, də ne bo davkov.'«

Na odnos kmetov do nove oblasti so vplivale predvsem obvezne oddaje. Te so se ravnale po pravilih in se niso ozirale na stiske posameznikov ali na zadrege tistih, ki jih je nova oblast dojemala kot »razredne sovražnike«. Neveljski župnik je na primer leta 1949 vložil prošnjo za to, da bi namesto prašičev smel oddati govejo živino. Poverjenik za državne nabave pri Okrajnem ljudskem odboru Kamnik je pritožbo zavrnil: »Pripominjamo, da se goveja živina ne more šteti v plan prašičev ter je treba upoštevati potrebo po maščobi. [...] Smrt fašizmu – svoboda narodu!« (Spomenica ... od 1895; leto 1949)

Še bolj kot obvezne oddaje so življenje na vasi zaznamovale **zadrug**: ustanavljanje zadrug je prizadelo predvsem tiste kmete, ki so z lastnim delom težka skrbeli za kmetijo. Kako so spremembe zadele starše, so čutili tudi otroci. »Po vojni, ko je bla ta groza ... je vse zgubu, celo življenje je šlo v franže. Leta devetinštərdəsət so nas stovkəl u zadrugo. Oče je ənkræt pršov zvečer domov, je reku: 'Zdej je pa konc.' So nam – ne za deset procentov, za sto procentov – davke dvignəl. Po je blo pa konc. Je biv tak pritisk. [...] To je bla takrat partijska direktiva, so hodil po vaseh ... ko valpti ... tile aktivisti.«

V mestu so nezaupanje v novo oblast povečevale razlastitve, na podeželju pa obvezne oddaje in vključevanje v zadrugo. *Odločba za oddajo sena iz Tunjic.*
Iz arhiva Ivana Nograška, Tunjiška Mlaka.

Ponižanje je bilo posebno boleče za tiste, ki so do vojne veliko vložili v napredek lastne kmetije. »Vse življenje sta se trudila, da sta uredila kmetijo, potem pa sta bila navadna delavca, svoje njive sta okopavala, pa niso ble njune.« Njihovi otroci kljub vstopu družine v zadrugo večinoma niso dobili štipendij, češ da štipendij »za kulaške sinove« ni. Dobra štipendija študenta, ki jo je kot član Partije dobil »po posebnem statutu«, je znašala dva tisoč din, zaslužek kmeta, ki je šel v zadrugo, pa sedemsto dinarjev.

Odpor do zadrug je bil ponekod izrazitejši, predvsem v Srednji vasi, kjer so imeli skupne hleve; prihajalo je tudi do konfliktov. Odkriti odpor je sčasoma zamenjala ravnodušnost do dela v zadrugi, medtem ko so se za delo na svojih kmetijah zavzeli tako, kot so bili vajeni. Ponekod, kot v Tuhinju, pa so zadruge ljudem pomagale predvsem pri obnovi domačij. Delo na kmetijah je ponekod omejevalo tudi pravilo, da tisti, ki je v državni službi, ne sme imeti svoje zemlje.

Medtem ko so v nekaterih vaseh zaradi socialističnih načel gruntarji, ponekod imenovani »kulaki«, izgubili višji družbeni položaj, je marsikje tradicionalno razlikovanje ostalo: nekateri gruntarji so ohranjali **vzvišeni odnos do bajtarjev oziroma delavcev**, posebno do tistih, ki so imeli pri njih v najemu njive ali pa so gruntarje prosili za usluge. Kot pred vojno so morali bajtarji najem njive ali usluge z živino odslužiti z delom. Za najem in to uslugo so hodili najemniki ponekod vse leto delat k lastniku. S preziranjem bajtarjev so nekateri gruntarji še vedno očitno kazali svojo materialno premoč: »'Kva boš ti, revež! Jest, jest!' Je ku touku, da j kær pokov.«

Ta družbena razmerja so ponekod ostajala tudi potem, ko so nekdanji bajtarji dobili zaposlitev v tovarni: ko je dekle iz bajtarske družine z zaslužkom kupilo kolonjsko vodo, je njena vrstnica z grunta to z zasmehom povedala drugim: »Berač, bo pa dišov!« Prva leta pa so »po starem« reševali tudi problem občinskih revežev: ti so ponekod še hodili od kmetije do kmetije, s knjigo, kamor so kmetje vpisovali svoje obveznosti do njih.

Velike davke za kmete in obvezne oddaje so zato celo nekateri z gruntov, ki niso odobraval kmečke nadutosti, odobraval. »No, to pa je blo, da so tisto kmečko baharijo mau utišal.« To je veljalo predvsem za posameznike, znane po prevzetnosti. »Tlela u Mækinah je edæn reku, en kmet: 'Kdaj bo spet pršu tist cajt nazaj, da bo berač ceu dan devov za en kos kruha?!' Tiste cajte so si nazaj želel, kmetje.« Socialno razločevanje je ponekod ostajalo

»Jaz sem šla v življenju od vrha dol čist skoz vsa nadstropja!«

tudi v izbiri partnerja. Še v petdesetih letih so fantje izbirali dekleta za ples glede na to, kako premožna so bila: »Pa si biv⁴⁶ uhka velík bəl fest kə una z grunta, pa ni pəršu po tebe.«

Čeprav so bile torej vidnejše in odmevnejše krivice, o katerih se ni smelo govoriti, torej likvidacije in številne razlastitve, so se ohranjale tudi stiske, značilne za predvojni čas. V prvih povojnih letih so v marsikateri hiši še peli zato, da so pozabili na lakoto. To je bilo predvsem v družinah, ki so že pred vojno živele v revščini, po vojni pa so ti ljudje ostali na družbenem obrobju, če so bili verni. »Za trško gospodo smo bili prerevni, za rdeče smo bili prepobožni.« Ideološka neustreznost je povečevala družbeni prezir: »Pa še vere nismo bli take.« Ti otroci so odrinjenost čutili tudi zaradi revščine. Peli so zvečer, ko je bila v črni kuhinji tema, za pečjo: »Not smo pəršlə, je bla noč, pa smo kər začel. Druzga nis mogu delat.« Tudi drugam so šli radi delat, zato da so se lahko najedli, peti pa drugje večinoma niso upali, da ne bi bilo videti, kot da se s tem izmikajo delu. Marsikateri otrok iz take družine se je do sitega najedel šele, ko se je šel učit za vajenca ali ko je šel delat v tovarno. Ob koncu osnovne šole so namreč ti otroci začeli skrbeti sami zase: »Oče mi je ta zadne čevle kupu, k səm u osəm razrəd hodu, pol səm se pa na soje noge pustavu.«

Še vedno so čutili revščino tudi nekateri prebivalci v mestnem in primestnem okolju. Na Žalah, na »Šutenpoh«, so moški v Tunjici lovili ribe in rake, šolarji pa so še vedno nabirali krhliko in jelšo, ki so ju prodajali smodnišnici za oglje, da so iz njega izdelovali lovski smodnik. Poleti so nabirali borovnice in jih prodajali meščanom, tako kot ženske iz okoliških vasi poljske pridelke. Ti otroci so bili pri nekaterih kamniških učiteljih zastavljeni, ker so bili revni, v svojem okolju pa so kljub temu imeli dovolj veselja, predvsem pozimi, ko so se po debelem ledu na »Kmetovih ulcah« z žalskega hriba na torbah vozili v šolo v Kamnik.

Delo v tovarni in obnova porušene domovine sta marsikje združili ljudi. K temu so sodila tudi obvezna **udarniška dela**, ki pa so bila večinoma ob nedeljah. Nekateri so v njih videli obnovo domovine, drugi politično potezo, ki je pomagala izvrševati obračun z »reakcijo«. »Po vojni nedelje niso bile več gospodov dan, ampak dan za udarniške akcije.« V nasprotju z nedeljo, ki jo je velikokrat zaznamovalo obvezno udarniško delo, so praznovali nove praznike, predvsem 29. november. Tisti, ki so bili navdušeni nad družbenimi spremembami, so peli tudi partizanske pesmi, predvsem v Tuhinjski dolini. Marsikje v Tuhinjski dolini in še ponekod pa so še peli tudi na paši: »Ovce smo pasl pa pel: *Lepo mi poje črni kos, Stoji, stoji Ljubljanca, Tam dol na ravnem polju*, vmes pa partizanske, k smo so se jih v šol učil: *Šivala je deklica zvezdo, Hej tovariši, Hej Slovani*.« Peli so ob spomenikih, ob obletnicah, tudi pri delu. »Partizanə so jəh pel, pa partijcə so jəh tud pel, drug jəh pa niso vzel za soje. Pa nekej je lušnəh pesəm, ampak se niso pərjele. Men so ble pərjetne nekte. Tiste prov udarne mə niso ble všėč, ampak koračənce so mə pa ble, k səm biv gasilc.«

Naslednje leto po osvoboditvi so na **Starem gradu začeli graditi planinsko kočó**. Bivši nemški bunker so po načrtih projektanta Iva Kovačiča preuredili v planinsko kočó, ki je leta 1947 postala novo družabno središče. Družabnost pa je spremljala tudi samo delo, kar je izrazila pesem *Borcem za svobodo Starga grada*:

⁴⁶ Dekleta so v narečju govorila »na fanta«.

1. K vam, športniki, sem danes se namenil,
tudi mimo Starega gradu sem krenil,
z veseljem moral sem ugotoviti,
da prav na špici Starga grada začelo fizkulturno društvo kočo je graditi.
2. Cerarjev Tone, birtov sin,
stoji na vrhu razvalin,
roke v žep drži in komandira,
a Vizovišek okrog purgarjev bogatih fehta in za kočo dnarje zbira.
3. Vsi žogobrcniki in hribovci ostali
za kočo prosti čas so darovali,
z nebes sem gledal, kako so Paglovc, Rozman, Glažar in pa
Benkovičev Korl se potili,
ko v špico Starga grada pesek in pa mavto so nosili.
4. A slišal sem, da športnikov žene in pa dekleta
se pritožujejo: odkar je koča, vsakdo le na Star grad leta,
čeprav večerja čaka ga, klobasa –
odkar je koča, še za jesti nima časa.
5. In Oče Rozmanov pojarmal je tako,
da Pepetu je rekel: »V Star grad pojd, napravi butaro!«
A Pepe zarobanti: »Porka maus,
stari, ti si za v Nornhaus.«
6. Postal sem borec za svobodo Starga grada,
veš dobro pa, da zdaj je ta navada,
pustiti posel svoj, pustit samevat boljšo polovico,
nositi trame le in dile na Starga grada špico.
7. Zato poklanjam slavnostno Vam dilo,
z željo, da bi se za kočo jo uporabilo.
Črviva res je, tud žebļjev nekaj notri in grče kake tri,
morda še liter vinca se za njo dobi.⁴⁷

Koča na Starem gradu je postala novo družabno središče Kamničanov, posebno mladine. V Kamniku je šport pomenil nadomestilo za tisto dejavnost, ki je bila iz političnih razlogov omejena. Pri športu so se mladi čutili svobodne, saj pri tem ni bilo ideološkega omejevanja. Odmik od mesta, ki ga je ponujal Stari grad, in šport sta zmanjševala tudi občutek nadzora in politične utesnenosti.

Ob dogodkih, o katerih ljudje niso upali govoriti, je vendarle prevladovalo veselje zaradi konca vojne. »Veseli smo bili svobode. Vsi smo pričakovali, da bo spet tako, kot je bilo pred vojno. To je bilo potem, kasneje – lahko rečem – eno veliko razočaranje. Trgovine so zapirali, nam so tudi pekarno [...]. Gotove stvari so ble zelo boleče. Poseben za take, k so mogli trgovine zapret, delavnice zapret – to j biv njihov kruh. Sej so šli nekateri v pisarne – nekteri so se znašal, da so pršli do pokojnine.« Nekateri zgodbe pa so se razkrivale nevede, saj je spomin na likvidacije obremenjeval tudi izvrševalce

---

⁴⁷ Pesem, namenjena Tonetu Cerarju, Pepetu Rozmanu in Binetu Benkoviču (Meščanska ... b. n. l.); redakcija M. K.

»Jaz sem šla v življenju od vrha dol čist skoz vsa nadstropja!«

Planinska kočica na Starem gradu je postala zbirališče kamniške mladine, ki se je umikala pred ideološkimi pritiski. *Družba v koči na Starem gradu. Iz arhiva Lince Repanšek, Kamnik.*

določenih nalog. To je bilo čutiti predvsem v toplih poletnih nočeh, ko so ljudje slišali njihove krike. Marsikje so ti spomini prišli na dan v pogovorih delavcev v tovarnah. »Je reku: 'Da ti vidáš, kako skačejo, če jøh pod noge strelaš!' Sej pol se je obesu.« V teh pogovorih so bili tudi premisleki, ki so skušali najti pojasnilo za lastna dejanja: »Taktøt je blo človeka ubit glih tko, kokør bi muho ubov.«

Nekateri so v tovarnah obveščali vodstvo o politično neustreznem ravnanju delavcev; imenovali so jih »špiclji«. Pri tem so radi uporabili stare slabšalne oznake pripadnosti vasi, ki so se ohranile tudi po tem, ko so se pesmi o tem pozabile. »Tunška kumara. Ta je biv mal spicelna.« Marsikdo si ni predstavljal, kakšne so lahko razsežnosti nekaterih ravnanj. »Za določene špijone smo vedøl, mørsker ni vedu, kaj je s tem slabga naredu, kø je kej zašpecov. Sej nekej je mogu povedat! Velik dobrih ljudi je pršlo zraven, pol so pa zvedøl, da so špecal.« Nekateri so se temu pritisku izognili z odselitvijo. »Jes pa nisøm marala tle bit, zato, k je tle tista Ozna hodila, jes pa nisøm hotla, da b jøm ne vem kaj pørpodvala [...]. To so ble težke stvari. ... Pa tko mlada søm bla še takøt. ... Jes søm sevede vse dobør povedala, slabga pa tud ne b pravla, tud če bi kej vedla.«

Ne glede na velika nasprotja v pogledih na dogajanja med vojno pa so tudi nekatere nove voditelje ljudje spoštovali, kot na primer predsednika enega od krajevnih odborov, ki si je zaradi poštenosti pridobil spoštovanje, čeprav je bil nepismen. Ta njegova posebnost je bila del novih zgodb, ena redkih, ki so si jih upali pripovedovati naglas in se ob

tem zabavati: »Je kašən dopis pršov, pa ga je narobe držov. Če se je kdo smejav, je pa djav: 'Kdor zna brat, zna tud narobe!«

V upravnem pogledu je bilo **mesto** po drugi svetovni vojni organizacijsko **enakovredno okoliškim območjem**: na območju Mestnega odbora Osvobodilne fronte, ki je bil podrejen Občinskemu odboru Osvobodilne fronte, je bilo sedem osnovnih organizacij, in sicer Teren Mesto, Mekinje, Duplica, Palovče, Tunjice, Podgorje in Nevlje. Nekdanja kamniška predmestja so v upravnem pogledu izgubila svojo razločevalnost, saj so bila uradno izbrisana: predmestji s posebnim pomenom v zgodovini, Šutna in Graben, sta bili preimenovani v Kidričevo in Medvedovo ulico. »Je bil storjen zločin nad zgodovino!« Nekatera predmestja, kot na primer Perovo in Novi trg, so to še posebej občutila. Hkrati so bili na primer Novotržani, ki so se pred vojno imeli za kmete, označeni kot »mestna buržoazija«. »Če si kej znov pa če si biv še buržoazen element, si jim zlo prov pāršu.« Kamniška meščanska korporacija ni bila obnovljena; njene obrate v Stahovici je prevzelo podjetje Silva.

Novo upravo, zaplembe in razne komisije so Kamničani doživljali na osebni ravni, hkrati pa tudi kot skupnost, kot meščani. Številni »stari Kamničani« so našli zaposlitev v kamniških tovarnah, v tistih, ki so v času prve povojne petletke postale družbena last. Redki so dobili vodstvene položaje: politična ustreznost je postala veliko pomembnejša od družinskega porekla. Medtem ko so se pred drugo svetovno vojno ob širitvi občine na kmečko podeželje upirali, v povojnih spremembah niso imeli občutka, da lahko vplivajo na odločitve. To, da jih je podeželje presegló, so občutili predvsem v odnosu do tistih predstavnikov oblasti, ki so prišli iz Tuhinja: »Govorəl so, da so po vojni Tuhinjci zasedli Kamnik.« Na vplivnih mestih je bilo veliko Tuhinjcev. »So rekəl, da je gor en zevənk, ka direktorjə go rasəjo.«

Ljudje pa so se večinoma zavedali predvsem nasprotovanja temu času in ukrepov, ki so temu nasprotovanju sledili. Te ukrepe so skrivaj obsojali, razlaščanje in ponižanja tistih, ki so pred drugo svetovno vojno dobro delali in skrbeli za korist delavcev in skupnosti, pa so tiho obsojali tudi nekateri člani Komunistične partije. Spoštovanje dela industrialca Toneta Knafliča je tako na primer povzročilo, da so kratico tovarne, ki jo je ustanovil, tovarne UTOK, ljudje razvezali kot »Ukradena tovarna očeta Knafliča«. Pri tihi družbeni kritičnosti so imeli veliko vlogo **izobraženci in študentje**, ki so se vozili na šolanje v Ljubljano. Ti so prevzeli skrb za družabnost v mestu, ki je skušala omiliti javno ponižanje predvojne družbene elite. Ohranjali so tudi nekatere šege, predvsem ob porokah.

Izraz purgar ni več označeval družbene elite. Družbeni ugled je v novih razmerah pripadal »zaslužnim«, ljudem z zaslugami, pridobljenimi med drugo svetovno vojno. Ljudje so radi poudarjali, da pri tem ni šlo le za ugled, temveč tudi za koristi: »Zapuščena stanovanja so bla na voljo tistim z zaslugami.« Družba se je v novih razmerah delila na tiste, ki »so bili zaslužni«, in tiste, ki niso imeli zaslug iz časa druge svetovne vojne ali pri graditvi novega družbenega sistema. Med ugodnostmi so bila tudi letovanja otrok na morju. Posamezniki so iskreno verjeli v pravičnost novega družbenega sistema in so se prostovoljno z zaupanjem vključili vanj, nekateri pa so to sprejeli kot nujnost, ki se ji niso mogli zoperstaviti. »Pokrite rihte smo bli vsi. Sej səm biv jes tud. Eno si mislu, drug si pa govoru. Drgač pa miru nisi mu pa službe nis dobiv.«

»Jaz sem šla v življenju od vrha dol čist skoz vsa nadstropja!«

Meščani so ohranjali spoštovanje do razlaščenih tovarnarjev in njihovih družin. Kamniški meščani nesejo pismo nevesti, hčeri Antona Knafliča, bivšega lastnika tovarne usnja. Iz arhiva Lince Repanšek, Kamnik.

Nekateri so zato novi čas doživljali kot popravo krivic, drugi kot čas ustvarjanja novih razlik in kot čas, ki je prekril poboje, storjene med vojno in po njej. V Kamniški Bistrici so v drevesnici v bližini množičnih grobov vzgajali smreke: »Vsak, kò je mem pəršu, je reku: 'A vas ni nač strah?' Ja, Boh pomagej, mi nismo bli kərvi jəm, kə sploh tla bli nismo. ... Sej je blo hədo, na grobovəh delat.«

Ker smreke, ki so jih delavke vzgajale, na Veliki planini niso uspevale, so tam naredili drugo drevesnico. Delo na planini je tem ženskam nudilo več veselja in možnosti za petje, posebno po opravljenem delu. »Po smo pa zvečer šle na konc tistya plazu, k se do yre, po smo pa pel. Ja, tok smo prepel, da vam ne morəm povedat. O, kako smo pele.« »Zvečer je biv čas, smo pa na krej šla, k se j dol slišov, po smo pa pel. O, kəko j blo lušnə. Ja, čə se spomnəm, b se čvovk kər zjokov, res. Ja, zmeram smo bli dobre vole pa pel smo, ni bo ənkol nubenmo douhčəs.«

Del simbolnih sprememb je bil tudi **spremenjen odnos do Cerkve**, ki je bil viden na več ravneh, sprva celo v tem, da na nekaterih župnijah, kot na primer v župniji Kamnik, ni bilo duhovnika. »Sej ni blo tle duhovnika na Šutni. Ko je naš star ata umrl, ga je Štefuletov Pepe pokopov, mežnar. Skup sta trompete igrala pri mestni godbi. In ni blo duhovnika. Pepe je vse molitve pa vse to zrihtov. In zdej sta tud na Žalah zlo bliz skupej.«

Župnišče je bilo podržavljeno, v kaplaniji je imelo svoje prostore predvojno delavsko društvo Solidarnost. V samostanu so bili nastanjeni slepi, ki so delali v mestni pletarni,

Prostori povojnih obračunov z nasprotniki so ostajali prikriti, za nekatere pa so ohranjali posebni pomen. *Delavke v drevesnici na Kopiščih v Kamniški Bistrici po letu 1950. Iz arhiva Anice Žagar, Kamniška Bistrica.*

in družine brez imetja. Brez premoženja so bile tudi kamniške usmiljenke: ob vrnitvi v Kamnik so s seboj pripeljale kravo in vsaka svoj krožnik in žlico. »Petindvejetga avgusta devetinsiridesetga leta sem prišla v Kamnik. Ničesar nismo imele, ko smo prišle.« Niso imele več redovnih oblek in niso več smele pomagati bolnim meščanom. Delale so na njivah in prevzele razna uslužnostna dela: »V Mestni pralnici sem oprala na dan sto petdeset rjuh, na roke, v mrzli vodi. Perilo je blo iz Mekinj, iz vajeniške šole, iz Titana, od privatnikov. Malo manj kot tri leta sem prala brez škornjev in brez predpasnika.« Prednica se je zaposlila v mestni šivalnici kot učiteljica ročnega dela.

Članstvo v Komunistični partiji je bilo za pridobitev vodstvenega položaja obvezno, tisti, ki so imeli v družbi pomembnejše položaje, pa so se morali odpovedati udeleževanju verskih obredov. »Mož je biv nekaj časa po vojni direktor. Zarad vere so bli pritiski, sicer pa tako in tako ni biv posebno pobožen.« Nadzorovali so tudi učitelje. »Dolžnost učiteljev je, da se pri pouku stalno trudijo, da bi učence čim bolj seznanili z našim družbenim redom, s prednostjo socialistične družbene ureditve pred ostalimi družbenimi redi. V ta namen naj bi pri pouku poudarjali pomen narodnoosvobodilnega boja, ki ni bil samo boj za osvoboditev, temveč tudi socialna revolucija, ki je odpravila izkoriščanje človeka po človeku.« (Zapisnik učiteljskih ... 1956) Pri tem se je vodstvo zavedalo razhajanj z domačo vzgojo, vezano na Cerkev: »Težave so prav v tem, da uči šola eno, doma pa drugo. [...] Lažje delo imajo duhovniki, kajti starši vodijo svojega otroka že v predšolski dobi v cerkev in ga vzgajajo v nazadnjaškem duhu. Tudi katekizem imajo.« (Prav tam)

Kršitve politične poslušnosti so bile kaznovane, nekatere z odmevnimi obsodbami v posameznih kolektivih; tak je bil primer šivilje iz smodnišnice, ki je znanecm posodila katekizem, ki ga je imela doma iz osnovne šole. Kot članica Komunistične partije ga ni več potrebovala, zato se ji ni zdelo sporno, če ga da nekomu, ki mu te stvari še kaj pomejnijo. Nekdo od kolegov jo je zatožil, temu pa sta sledila odmevna obsodba na partijskem sestanku in strogi ukor. »Je biv cev cirkus. So članstvo zbobnal skup in je bla tam kot en supergrešnik.« Iz teh razlogov tudi strpni člani Komunistične partije svoje odprtosti niso upali kazati navzven.

Nasprotovanje veri so ljudje čutili na več ravneh, kot omejevanje verske svobode oziroma prepoved udeleževanja verskih obredov. »Ovaduhi so hodil u cerku in so špecal župnike.« Kljub prizadevanjem po manjšem vplivu Cerkve pa so pomembne dogodke in načrtovane ukrepe oblasti na podeželju občinski sluge še vedno razglašali po jutranjih mašah pred cerkvijo. Nekatere učiteljice, ki so se ob nedeljah in praznikih še vedno udeleževale maš, pa so hodile le k jutranjim mašam, kjer praviloma ni bilo otrok, in se skrivale zadaj za stebri. Te pritiske so čutili tudi nekateri uslužbenci. »Brate so silal u partijo, tud men so rekəl, bi mogəl nehat u cerku hodət. [...] U službi ... ni blo tko enostavən. Če si biv verən, so te preganjal ... posebən, če je kdo hotu pridət na tvoje delovno mesto. Te je spodkopavov. [...] Jes səm se sama umaknila. [...] Pa nis imu nobenmo nač za potožət, nobenmo nač za povedat.« Ne glede na te izkušnje pa so ljudje spoštovali tiste zagovornike novega sistema, ki so si prizadevali za socialno pravičnost in za skupni napredek.

Javni odnos do vere je zaznamoval praznovanja cerkvenih praznikov. Pred veliko nočjo v trgovinah ni bilo mogoče dobiti pomaranč, da bi jih ljudje navezovali na butarice: trgovcem je bilo namreč prepovedano prodajati pomaranče. Prav tako je bilo prepovedano pred božičem na javnih mestih postavljati drevesce. Večinoma so imeli ljudje le »jasəlca«. Tisti, ki jaslic iz ideoloških razlogov niso imeli, so postavljali novoletne jelke; nekateri so tudi v zasebnosti upoštevali prepoved postavljanja drevesc pred božičem. Polnočno zvonjenje je nadomestilo pokanje, ki je trajalo do jutra. »Je včasəh ku pokov med mašo, kokər bi biv na front.« Zaradi prepovedi nočnega zvonjenja so včasih fantje mežnarju ukradli ključ, ušli v zvonik in pritrkavali; miličniki niso mogli v zvonik in jih niso mogli kaznovati. Za veliko noč zvonjenje ni bilo prepovedano, ker ni bilo nočno.

Lokalna oblast je skušala omejiti tudi cerkveno petje; zahtevala je, da se zbori registrirajo kot društva, čeprav registracije zaradi svoje usmeritve ne bi mogli dobiti. »Konec sept. 1951 je oblast tuk. okraja zahtevala, naj se od 7. okt. dalje vse cerkveno petje vrši le spodaj v cerkvah, na kor pa sme samo organist.« Za tistega, ki bi šel na kor, je bila predvidena kazen v višini 5000 din. (Spominska ... b. n. l.; leto 1951) Na pritisk dekana in frančiškanskega samostana je morala oblast nelogično uredbo umakniti. Nekateri pa so prav zaradi veselja do petja na koru ohranjali stik s Cerkvijo in se branili pred vstopom v Komunistično partijo. »Je reku: 'Boš mogu u partijo stopət.' Səm reku: 'Pošlušte, jes ne morəm, jes morəm vsako nedelo na kor pet.'«

V Kamniku so bile že po letu 1948 procesije lahko le zunaj mesta, zvonjenje je bilo zelo omejeno. Telovska procesija je bila prenesena na Žale in Kalvarijo: »Procesija kar lepa, samo malo dolgočasna, ker je v mestu vsako pritrkavanje zabranjeno.« (Kronika

Pritrkavanje ob cerkvenih slovesnostih je bilo omejevano, vendar je ohranjalo svoj pomen, ponekod pa je izražalo tudi nasprotovanje ideološkemu nadzoru. *Telovska procesija v Tunjicah po drugi svetovni vojni. Iz arhiva Valentina Zabavnička, Košiče.*

... 1948) Kljub temu so tako zvonovi kot procesije ohranjali prepoznavnost posameznih krajev in župnij. Marsikomu so procesije še vedno veliko pomenile, skupaj s pritrkavanjem in petjem, nekateri pa so se versko pripadnost bali javno pokazati. S tem si pri vernikih niso pridobili ugleda: »Ni upov it za pærcesjo. On je biv kær mau bolševika.«

Zelo izpostavljeno je bilo **rušenje verskih simbolov**. V samem mestu in okolici je bilo v povojnem času podrtih okrog dvajset kapelic in križev, ki je navadno potekalo kot del širitve cest: »Kapela jãm je bla zlo napot. Še mau bæl, k je treba.« Nekatero porušitve so bile posebno odmevne, kot na primer odstranitev kapelice svete Barbare na križišču ceste pred smodnišnico, kapelice Janeza Nepomuka pri mostu čez Bistrico in odstranitev

spominskega križa v niši poslopja blizu nekdanjih grabenških vrat, ki naj bi spominjal na to, da so kamniške ženske ta vrata obranile pred Turki. S tem rušitelji niso odstranili le verskih simbolov, temveč tudi spomine, povezane z njimi, in posebne pomene, s katerimi so jih ljudje povezovali. Veliko kapelic in križev je bilo porušenih tudi v okolici, s čimer so ponekod izginili najbolj prepoznavni simboli krajev, kot na primer v Stahovici. Lastnike so te odstranitve marsikdaj osebno prizadele: »Pri Titanu na grabljah so našli Boga. Našga Boga?!«

Uničevanje znamenj in križev je bilo marsikdaj maščevanje gruntarjem, lastnikom teh znamenj, večinoma pa je imelo ideološke razloge in simbolni pomen. Ponekod je prihajalo do tihih soočanj, kot na primer pri žaganju evharističnega križa v Šmartnem. Ta križ so predstavniki nove oblasti prežagali do polovice, ponoči pa so domačini, ki so križ želeli ohraniti, za žago, zagozdeno v križu, zabili žeblje. Tihi boj se je zaključil z odstranitvijo križa, s to zgodbo pa so ljudje povezovali tudi usodo glavnega nasprotnika križa. »Ta človek je tud križe, razpela, uničvav. Od enga križa niso glave najdl, tko so mi povedal. On je bil miner, je prej v Francij nekej delov, in so tam nekaj delal in je tam minerou, pa je stisnu z zobmi tist kapsel pa mu je glavo raznesl. In to so po ljudje rekøl, da je to očitna kazen.«

Zelo odmevna je bila zgodba o tem, kako so na Veliki planini »kuhali Boga«, in o tem, kakšna usoda je zadela te ljudi. V nekaterih variantah je v zgodbo vstopil tudi škrat, hudič. »So šlø pa Boga iz križa vzel pa ga v lonc dal pa kupal. Po so pa pukušal župo. [...] Enkrat se prkaže en možiček notø, so vsø utihnøl, pa čedale več je biv, tis možiček je kør rasu, po so pa začel molit, in niso nkol več kej tacga šlø devat. In usø tist, kø so bli zravøn – noben ni umøru naravne smrt. Pør usøh je pršvø kej umes, dø so moglø umret.« »Se ni norca za devat iz takøh stvari. Če ne verješ, pust pør mer. To je pa že mærskøšøn reku.«

V začetku petdesetih let se je odnos do Cerkve zaostрил: na sestankih so pogosto poudarjali »škodljivost birokratizma ter sovražno delo Vatikanske in informburojevske reakcije« (Mestni odbor ... 1953). Božiča niso več mogli javno praznovati, Miklavža je nadomestil dedek Mráz. Verouka v šolah ni bilo več, procesije in zvonjenje so bili omejeni. »Za božič smo delali. Tud potice si ni upala nobena prineset, špiceljni so bli vsepovsod. V službo smo pršli, ker si nismo upal prost za dopust. Se mi je zdel čist brez pomena, da bi človek izzivov.« Najstrožji ideološki nadzor je doživljala šola. Na eni od učiteljskih konferenc so obravnavali poročilo, »da je neka tovarišica iz 2. razreda pri izletu v Nevlje, kjer so si ogledali, kje je bil izkopan mamut, vodila otroke v cerkev.« Poročilo je navedlo podrobnosti o prekršku: »V cerkvi so bile 4 učenke in triletna hčerka tov. [Gregoršev]. Od teh učenk je ena izjavila, da je tov. rekla, naj gredo v cerkev.« (Zapisnik učiteljskih ... 1958)

Udeležba pri verskih obredih ali petje na koru sta posameznikom pogosto prinesla »slabe karakteristike«. Slabo oznako je prinesla tudi družbena kritičnost, zato so nekateri fantje »služili vojsko« v krajih, ki bi si jih najmanj želeli. »Ta kurba me je poslov u Čaplino, Neretva. Jest pa plavat nisøm znov. [...] Jest vode nisøm vidu. Mi smo mel kapnico čas.« Odkrita kritika oblasti je marsikomu škodovala; kljub temu je znani kamniški godec včasih ob slavnostnih govorih na proslavah ob partizanskih spomenikih v Tuhinjski dolini upal reči na glas: »Po pravic govør!«

Nasprotovanje javno izraženi resnici je v prvih povojnih letih lahko privedlo do najstrožje oblike zavora. »Jest sām biv en let na Golmo otok. ... Zato k sām komuniste zmerjov. Goli otok je biv hudič, veš.« Politično sumljivi so bili tudi nekdanji mobiliziranci v nemško vojsko, tudi tisti, ki so potem ušli k partizanom. Nekateri so bili tudi obsojeni, o svojih izkušnjah pa niso smeli ali želeli govoriti: »Ne me spræsvæt to. Dachau je biv v primeri z Golim otokom sanatorij.« Včasih pa je koga, ki je prišel k vojakom s »slabo karakteristiko«, rešila razsodnost odgovornega. Janezu Majcenoviču, solistu pevskega zbora Lira, je komandant garnizona to pojasnil z besedami: »E, Janez, pa kakva ti je palanka taj Kamnik. Da je pola onoga istina, što tamo piše, tebe bi bilo treba odmah streljati.«

Nekateri so se zaradi javnega nasprotovanja veri in preprečevanja udeleževanja verskih obredov čutili prikrajšane, drugi so to reševali skrivaj. Nekatero Kamničanko so na primer nosile otroke krščevat na Homec; tako se ni razvedelo, da je bil njihov otrok krščen. Zgodilo se je celo, da je kdo, ko je zvedel, da mu je žena skrivaj dala krstit otroka, otrokov krst javno preklical z oglasom v časopisu. Skrivne cerkvene poroke so bile predvsem na Brezjah. Ne glede na osebno prepričanje pa so kamniški obrtniki tudi v povojnem času obdržali navado, da se za cerkev dela zastonj.

Razmere pa se niso spremenile le v mestu, temveč tudi na podeželju. V marsikateri družini, kjer so se prej iz roda v rod prenašale navade in družbene norme in kjer so bili do vojne vajeni ob večerih moliti rožni venec, je prihajalo do velikih napetosti ali prizadetosti. »Za mnoge je blo zlo težko. Kako je blo težko, ko so odnašal križe pa Marijine podobe iz bajt. Iz bohkovih kotov križe. V Komunistično partijo so šli, pol je bla pa kontrola, kako se zdeje obnašajo. Posebej za starše je blo to težko: ta mlad so šli v Partijo, ta star pa niso bli za preobrat. Pa so mogel vse stran dat, tiste Marijine podobe pa križe.« Čeprav so marsikje čutili pozitivne spremembe, ki jih je prinesel socializem, je bil ideološki pritisk preveliko breme. »Prehuda oblika komunizma je bla to. Je blo škoda. Sej ta komunizem je tko lepo učiv: bod pærjazæn, bod pošten, lepo se obnašej, drugæm pomagej, dobær delej, na vsæh delovnih akcijah je blo – dejmo to nardit, da bo vsæm lepo. Sej to je blo kot ena vera!«

Nekateri so Cerkvi nasprotovali iz osebnih razlogov, posebno zaradi izkušenj iz predvojnega časa, zaradi osebnih krivic in zato, ker so morali njihovi starši dajati biro ne glede na dohodek. Ponekod so pobirali biro tudi v prvih povojnih letih. »Vera je tud banda, veš. Jes nebes ne maram, nebesa mam tukej.« Oddaljevanje od Cerkve so nekateri čutili kot večjo osebno odgovornost, kot popolno prevzemanje odgovornosti za lastna dejanja: »Jes kakšænmu rečæn: 'Pošten živ, pa ni treba ænkol k spovd jæt!' A veš, tko je. Jes bom glih tæm kokær tist, kæ ta nejbæl u cerku hodjo.«

V nasprotju s tem so si nekateri komunisti upali javno izraziti spoštovanje do predstavnikov Cerkve in jim celo pomagati. »Karo, en prov hud partizan – je biv spomeničar, mogoče tud komandant – je neveljskemu farmoštru zmerej njive zorav pa gnoj mu je dav. Klical so ga na komite in so ga zmerjal: 'Kva ti farja pedenaš?!' Pa prav Karo: 'Poštenæh komunistov pa poštenæh farjov je mau, mormo ukæp držat!'« Karo, ki so ga zaradi pomoči župniku obtoževali, ni pozabil na župnikovo pomoč med vojno: »Kædær sām jes med vojno k nemo pršu, mi je zmer celo četo nafutrov.«

»Ko smo imel praznovanja, smo imel tud kulturo«

Delo v tovarnah je sprožilo doseljevanje v Kamnik. Številnim je to delo dalo zaslužek in osebno dostojanstvo. Pospešena **industrializacija**, ki je pomenila temeljni gospodarski program, je potrebovala veliko delovne sile (več Kumer M. 2014). Dovolj delovne sile je lahko omogočilo le nasilno zaposlovanje okoličanov. Kamničani so opazovali, kako so ljudi iz Tuhinja »vlačel s tovarnjaki u kamənške fabərke«. Neprostovoljna zaposlitev v tovarni je za ljudi, vajene življenja na vasi, pomenila izjemno spremembo. Nekateri so pogrešali delo na kmetiji in prostost, povezano z njim, ali pa so težko sprejeli novo delo. Namesto celodnevne dela so delali od šestih do dveh. Marsikdo, ki ni vedel, kaj početi s prostim časom, je začel posedati v gostilnah; to se je prej na kmetih večinoma dogajalo le ob posebnih priložnostih.

Delo v tovarni je številnim podeželanom omogočilo boljše življenje. Dekle, ki je po vojni služilo pri sorodnikih, je za letošnje delo dobilo spodnje perilo, obleko, čevlje in dva predpasnika, medtem ko je ob zaposlitvi v tovarni to zlahka kupilo z eno mesečno plačo, ob drugih izdatkih. V Kamnik so iz oddaljenih krajev vozili tovarnjaki ali avtobusi; iz Motnika je v Kamnik vozil tovarnjak vse do velikega snega leta 1952. Nekateri delavci so v mestu dobili tudi stanovanje. To spremembo so večinoma doživljali kot izjemno ugodnost. »K sām pršva u Kamənk, sām misəlva, da sām u nebesəh. Tok se m je zaluštov Kamnənka.« Doseljevanje je kmalu sprožilo hitro pozidavo kamniških predmestij, česar nekateri Kamničani niso odobraval.

Marsikdo, ki je kot otrok na domači ali tuji kmetiji pasel živino, pa je delo v tovarni težko sprejel. Ena od delavk v tovarni usnja, Kati Turk, ki je delala pri predelavi živalskih kož, je od tega dela raje odšla: vrnila se je na planino, k živini in k pesmim, kar je sprožilo njeno lastno ustvarjalnost. Njene pesmi in likovni izdelki so bili izjemno priljubljeni, nekaj njenih pesmi s pastirsko motiviko pa so prepevali Veseli planšarji in drugi pevci (Kališnik, ur. 2003; Kopač 2006: 202).

Tisti, ki so znali gospodariti, niso razumeli novega sistema: »Imeli smo zgubo. Moral smo prodajat po določenih cenah, ne po tistih, kolkor nas je stalo. Mi smo dobil kredit za plačilo kredita. To veste, da nikamor ne pele.« Nerazumnih potez v gospodarstvu so se posebej zavedali tudi nekateri predvojni lastniki tovarn, ki so bili v času podržavljenja razlaščeni ali pa so tovarne predali delavcem. V Kamniku je bil po tem znan predvsem industrialec Knaflič. »Je reku, ko je tovarno predav: 'Politično bojo spelal, gospodarsko pa ne bojo.'«

Nova ideologija pa je po drugi strani odsevala v »**kulturnem življenju**« v tovarnah, tudi v smodnišnici, ki je imela najstrožji režim. Delavci smodnišnice, kjer so bili zaposleni tudi nekateri kamniški meščani, so v povsem spremenjenem okolju nadaljevali predvojno gledališko dejavnost. »To je bla čist naša iniciativa.« Dokler niso imeli svojega splotja, namenjenega prireditvam, so igre oziroma spevoigre prirejali v prosvetnem domu

v Mekinjah ali v telovadnici novozgrajene šole, v začetku petdesetih let pa je smodnišnica zgradila posebno poslopje z veliko dvorano, namenjeno različnim dejavnostim delavcev. V tem poslopju, kjer so kmalu predvajali tudi filme in se ga je zato prijelo ime Kino Dom, so imeli različne prireditve, vključno z gledališkimi predstavami. Uprizarjanje teh predstav se je ravnalo po načelu, da so do visoke kulture upravičeni vsi delavci. V samem mestu pa so leta 1952 razna kamniška podjetja s svojimi prispevki omogočila ozvočenje kamniških ulic; v ta namen so kupila tudi »gramofon z motorčkom«. Stroški so bili enaki izdatkom, ki so jih podjetja prispevala za novoletna darila za šole, internat, vrtec Antona Medveda in gimnazijo.

Po vojni so se tako v nekaterih vaseh kot v Kamniku vnovič lotili uprizoritev iger, sprva večinoma tistih, ki so jih uprizarjali že pred vojno: zbrali so se stari igralci oziroma najboljši pevci iz mesta in okolice. Nekateri so se s sodelovanjem pri igratih skušali odkupiti za to, da so med vojno peli v gostilnah, kamor so zahajali Nemci. Tako kot pred vojno so tudi v povojnem času pogosto uprizarjali spevoigre, operete. Nekatere med njimi so doživele izredno veliko ponovitev, kot na primer igra *Mežnarjeva Lizika*: »Še pojem te pesmi, ker sem jo gledav dvajsetkrat.« V Kamniku so v petdesetih letih to delo z velikim entuziazmom nadaljevali novi igralci, igralska skupina pa je delovala v okviru Solidarnosti. V gledališko dejavnost so se vključili tudi dijaki kamniške gimnazije.

Partizanske pesmi, ki so se jih učenci učili v šolah, so postale pomemben sestavni del proslav in drugih prireditev. Številnim mladim, posebno tistim, ki so se udeleževali delovnih brigad in ki so verjeli v novi, boljši in pravičnejši svet, so tako skupna dela kot pesmi, ki so jih spremljale, veliko pomenili. Te pesmi so ostale del njihovih spominov na mladost, včasih tudi s posebnimi spomini na dogodke, ki so jih spremljali, kot je bilo na primer praznovanje Dneva mladosti.

Dan mladosti, 25. maj, rojstni dan predsednika Tita, so zaznamovale prireditve pionirjev in mladincev. Nastop učenk Gimnazije Kamnik ob dnevu mladosti leta 1955 na stadionu v Mekinjah. Iz arhiva GSSRM Kamnik.

Društve, ki so delovala pred drugo svetovno vojno, niso mogli obnoviti, razen delavskega društva Solidarnost. Zaradi statusa prvega slovenskega pevskega društva je bilo izjemoma vnovič lahko registrirano tudi pevsko društvo Lira, prostori pa so bili društvu odvzeti. Arhiv so naložili na cizo in ga odpeljali v nekdanjo siromašnico, nato v samostan, nazadnje pa v Maistrovo ulico, na dom zborovodje. Razmerje med obema pevskega društvoma, delavsko Solidarnostjo in »frakarsko« Liro, v katero je bilo vključenih tudi veliko okoličanov, so nekateri dojemali kot spopad ideoloških sistemov. Meščani so si prizadevali tudi za vnovično oživitev Narodne čitalnice, vendar brez uspeha: zadnji občni zbor so imeli čitalničarji leta 1947 (Čitalniški ... 1969). Po drugi strani pa je pevsko društvo Lira, v katerega so se po drugi svetovni vojni vedno bolj vključevali okoličani, prevzemalo družabno vlogo, vlogo nekdanjih fantovskih družb, vendar za širše območje: pevci so se po vajah s kolesi odpeljali v katero od okoliških vasi in tam zapeli.

Medtem ko sta imeli Narodna čitalnica in Lira s svojo usodo vred za večino meščanov simbolni pomen, nekateri tega niso jemali politično, zato so nove društvene okvire Solidarnosti, ki je imela tudi dramsko sekcijo, neobremenjeno sprejeli. Za nekatere Kamničane je imela simbolni pomen tudi prepoved branja pesmi Franceta Balantiča, pesnika z Novega trga v Kamniku, ki je padel kot domobranec. »Vsi smo bral Balantiča, tud partijci. To je blo neverjetan, kakšen naboj je biv to.« Branje in razširjanje njegovih pesmi je bilo 27. julija 1945, ko je izšel seznam prepovedanih avtorjev, iz političnih razlogov prepovedano.

Spomin na narodnoosvobodilni boj so ohranjali s številnimi proslavami; nekatere od njih so postale del identitete posameznih območij, in sicer z oživljanjem spomina na posamezne bitke, to oživljanje pa je hkrati oblikovalo spomin prebivalcev. Vpliv **partizanske folklore** je bil viden predvsem v Tuhinjski dolini. Partizanske pesmi so bile tudi sestavni del delavskih proslav in redna sestavina koncertov pevskega društev. V samem Kamniku pa se je ta pripadnost povezovala s predsednikom Titom, posebno potem, ko je z najdbo fotografije iz časa Titovega dela v tovarni Titan (Redakcija ... 1987: 392) oživel spomin na Titovo bivanje v Kamniku. Leta 1953 je predsednik Tito postal častni občan občine Kamnik (Novak 2008–2015).

Zaposlitev v industriji je ljudi združila tudi s skupnimi prizadevanji za dosego planov, nova oblika pripadnosti, pripadnost tovarnam, pa je odsevala tudi v praznovanjih. »Zagnan smo delal, potem pa smo tud praznoval.« Izjemno pomembna so bila **praznovanja delovnih zmag**, letnih in petletnih planov: »Po vojni smo imel petletke, plane petletne, in ko smo tist plan dosegl – tud če je blo en mesec prej – takrat so sirene tulile, da se je vedl, v kateri tovarni so dosegl plan. Vsaka tovarna je imela svojo sireno: ob šestih je tulila, ob dveh je tulila. In so ljudje ko nori delal v proizvodnji. In potem smo dobl tud konc tistga dobička – to je blo 500 dinarjev. Vsi smo dobl. Tisti, ki so bli zlo čez normo, so bli udarniki. Na takšnih slovesnostih so bli proglašeni za udarnike, ostali smo dobl pa tud tistih 500 dinarjev.« Dobiček, ki je ob preseženem planu pripadal vsakemu delavcu, je bil enak celoletnemu plačilu dekleta, ki je služilo pri sorodnikih na kmetiji.

Pomembna delavska praznovanja so bila ob koncu leta. »V smodnišnici so bla silvestrovanja v kulturnem domu. Tam je bla svečanost, kjer je direktor prebrav dosežke, in

potem je bla veselica, ples. Stole so demonteral in so mize ble notar. To je biv obračun za minulo leto. Vse rezultate se je prečital – kaj smo nardil, kaj smo zaslužil in tko naprej. So bla tud kakšna priznanja. ... Tisto vzdušje da svoje. Ljudje imamo radi to, da nas nekaj povzdigne.« Te slovesnosti so ustvarjale posebne vezi v kolektivnih in oblikovale pripadnost tovarni.

T. i. ameriška glasba ni bila dovoljena: »Ni se smel ameriške muske igrar pa tud ameriških plesov nismo smel plesat.« Ansambli, ki so igrali na tovarniških proslavah, tega niso dosledno upoštevali. »Igral so šlagerje, ki so bli takrat v modi. Džez pa bugi-vugi je biv prepovedan. Ameriške glasbe se ni smel igrar. So igral, vmes nekje, mal bəl prirejen, ne tist džez. Džeza se ni smel plesat. Smo mal probal v bivši sokoloski telovadnici. Tam so ble tud maškarade, pa v šolski telovadnici. Smo rekal – pa gremo plesat. Smo šli dol u telovadenco pa se je že najdu kdo, da je na harmonko igrov in smo plesal. Tko smo bli željni vsega – vse je blo treba nadoknadat. Tam so igral valčke, polke, šramel, te češke stvari, mal bəl poskočne. Je biv tale Rajh, k je prov dobər harmonko igrov, ki je biv pri Kramarju v trgovini.«

V povojnih letih so bili »ameriška glasba« in »ameriški plesi« prepovedani, skrivaj pa so jih vključevali celo na praznovanja delovnih zmag v tovarnah. *Kamniški zabavni ansambel na poroki pevke Eve Mihelič leta 1959. Iz arhiva Boža Matičiča, Kamnik.*

Pred 1. majem so ponekod delovodje poskrbeli za okrasitev in pogostitev. Delavci so pospravili delavnice in jih ometli, kot bi čistili svoj dom. Nekateri delovodje so v gozd poslali delavce, da so nasekali smrekove vejice, z zelenjem in z zastavicami pa so okrasili, »oceral«, prostore v tovarni. Iz menze so dobili nekaj vina, po zaključku praznovanja pa so šli pol ure pred iztekom delovnega dne domov. Na praznik 1. maja je godbeno društvo Solidarnost vse občane zbudilo z budnico, delavci pa so na praznovanju v Kamniški Bistrici dobili malico. To praznovanje je vedno spremljala sproščena zabava z glasbo.

Za novo leto so imeli v tovarnah »smrekco«, na katero so dajali denar. Ob velikih obletnicah so imeli proslave. Posebna zabava je bila tudi za pusta oziroma na pepelnico, ko so po tovarnah »vozili ploh«, s katerim so nagajali dekletom v pisarnah ali pa delovodjem, predvsem v smodnišnici pa so zelo bučno priredili pokop Pusta (več Klobčar 2014d). Vedno večji pomen je dobivalo tudi praznovanje dneva žena, 8. marca. Čeprav se marsikdo ni strinjal z novo ideologijo, se je z družabnostjo, ki so jo prinašala nova praznovanja, vključil v kolektiv. »Ni pa bla praznina, to pa ne! Kdor se je hotu udejestvovat, je imev pravzaprav možnost.«

Tako v delovnih kolektivih kot v prijateljskih družbah je imelo ob praznovanjih velik pomen tudi spontano petje. »Ko smo imel praznovanja, smo imel tud kulturo. Prepeval smo, tko za sebe. Največ domače, narodne, ne partizanske. Čist te navadne slovenske pesmi. In smo zelo luštne zabave sami seb prirejaj. Za pusta smo se dobil nekje, izven delovnga časa, pa na sprehode smo hodil, družæl smo se, luštæn smo se razumel. Smo bli zmerej za kašne take norčije pa vesel. Druzga ni blo.«

Zahajanje v **gostilne**, celo petje v gostilnah, je nova oblast skušala omejiti, zato je kmalu po drugi svetovni vojni gostilne začela zapirati; izbor gostiln, ki so jim s tem onemogočili nadaljnji obstoj, pa je bil večinoma politično naravnan. Kljub političnim spremembam, ki so omejevale sproščenost, je imela glasba še vedno velik pomen. »So se velik zbiral po gostilnah, tud po vojni, pa so plesal. Je ker na harmonko zaigrov pa j blo vesele.« Kamnik ni bil več mesto, v katerega so okoličani vstopali z občutkom manjvrednosti, temveč kraj, kjer so lahko v vseh gostilnah z glasbo plesali za pusta ali ob veselica, prav tako kot kamniški meščani. »Stær sëm biv osnajst let, k sëm harmonke kupu. Pa tækæt ni blo muzikontov. Igrov sëm pær Bundræ, igrov sëm pær Gorenc, igrov sëm pær Grog. Jest sëm zravæn harmonik pev.«

Med muzikanti so bili tudi delavci, kmečki fantje, ki so se priselili z dežele: »Ni blo muzikontarjov tækæt, po vojnæ. Jest harmonke kupæm, biv sëm čevlar, šuštarmajestær. Po sem pa harmonke kupu, Lubas. Po sëm pa krave pasu, pa sëm se nauču, samouk. [...] Jest sëm štajerja igrov, štajerja! Avsto-ogrsko! Holchakel, dunajski valčæk! To smo čas po vofcætah igral. Harmonike pa klenet. To j bva muzka, kmečka.« V gostilnah pa so peli večinoma »narodne«, ljudske pesmi. Ne glede na to, kaj so peli, pa je petje združevalo politične nasprotnike. »Z Ladom Podbevškom sva si politično nasprotvala. Pær petjæ se nisva pa næč kregala.«

Medtem ko so prvo povojno obdobje zaznamovali mitingi, so se kot splošna oblika zabave kmalu spet pojavile **veselice**, ki so bile podobne predvojnim; zaznamovali so jih oder, harmonika, včasih kitara. »To so bili poročeni ljudje iz delavskih vrst, meščani

Družabno vlogo predvojnih žegnanj, »smajna«, in družbeno ve-
ljavno povojnih mitingov so ponekod prevzele veselice. *Veselica*
v Češnjicah okrog leta 1957. Iz arhiva Franceta Jegliča, Češnjice.

redko.« Medtem ko so bili mitingi obvezni in bolj množični, se je na veselicah zbralo manj ljudi, bile pa so prostovoljne in spontane. Za tiste, ki niso več praznovali »smajne«, žeganja, so veselice nadomestile praznovanja njihove lokalne skupnosti, tistim, ki jim mitingi niso bili blizu iz političnih razlogov, pa so pomenile najustreznejšo obliko sodobnih zabav.

Medtem ko je bilo po vojni veliko proslav in je bilo ob določenih priložnostih na javnih mestih pogosto slišati organizirano petje, na podeželju še nekaj časa po vojni niso peli tako, kot so bili vajeni pred vojno, torej na vasi oziroma na poti od pevskih vaj. **Družabnost s petjem** je sčasoma preglasila bolečine ob izgubi svojcev in razočaranje ob družbenih spremembah. Po vajah prosvetnega društva so si lažje privoščili kakšen kozarček v gostilni, ko so se vračali, so peli sredi vasi, fantje in dekleta, moški in ženske. Če je bil pevec, ki je »pel naprej«, dober, so se mu drugi zlahka pridružili. Tam kjer so bili navdušeni nad novim sistemom, kot na primer v Zgornjem Tuhinju, ki so ga drugi imenovali »Mala Rusija«, so peli »take stare pesmi, pa velik partizanske tud«.

V vaseh s predvojno tradicijo fantovskega petja so se v petdesetih letih ob sobotah in nedeljah **fantje še zbrali na vasi in peli**. Medse so sprejemali mlajše fante kot pred vojno, s tem da so ti dali za pijačo. V nekaterih krajih so peli le dotlej, dokler ni bilo radia. Zvečer so najprej poslušali radio, potem pa so šli še klicat dekleta, pod okni pa so tudi zapeli. Ponekod so na poti od pevskih vaj »kakšno zaljubljeno« zapeli tudi cerkveni pevci.

Sestavni del izročila so bili tudi fantovski pretepi. Vse do začetka šestdesetih let so se ob nedeljah stepli fantje, ki so spadali v faro Zgornji Tuhinj, tepli pa so se navadno s količki, ki so jih trgali z ograj bližnjih zelnikov. »Običajno smo bli glih pār južən, tam okrog dvanajstih je završav gor Pær Mežnarjə, vpitje. ... So bli tak vrtički, je začev pokat, tiste reməlne so trgal pa so se mau garbal. Drugič so jih pa drug počakal.« Naslednjo nedeljo so spet prišli v cerkev, nato v gostilno, se stepli, tekli še kakšen kilometer, preklinjali in vpili. Tepli so se fantje iz sosednjih vasi, na primer Golčani in Ciršani. Poročeni možje pri tem niso sodelovali, saj so fantovske skupnosti v tem območju ohranile ne le svojo moč, temveč tudi pravilo, da vanje sodijo le fantje. Po tradiciji so se zbirali v gostilnah in marsikje ob kozarčku zapeli tudi katero od pesmi, ki so jih bili vajeni od prej, na primer *Naš cesar, naš kral, pa njegovi general*.

Fantovske skupnosti so imele velik pomen tudi v nižinskih naseljih – na območju Komende, Most in Križa. Tudi tu je med fanti hitro prišlo do preteпов. »Al pa včasəh so bli tud, a ne, Križan puznan, a ne. Na Križ ... kola so fantje šlə. Čə sə puzdravu, s jəh fasov, kva nəs motəš, čə pa nis puzdravu, pa glih ko. Soje cajte so bli žleht əldje.« Poleg petja in medsebojnega merjenja moči je imelo velik pomen tudi pokanje z možnarji. Po vojni je bilo namreč povsod »polno patronov in druge municije«: patrone so zdrli, vzeli ven smodnik, z njim nabili možnarje, jih zabili z opeko in prižgali. Včasih so zaradi tega popokala vsa okenska stekla v okolici.

V tem območju so pod vplivom knjig, ki so jih prebirali v šoli ali zunaj nje, posodabljali tudi dejavnost svoje skupnosti. V Mostah so naredili čoln, tako kot so brali v knjigi *Bratovščina Sinjega galeba*, fantje s Križa so jim ga po Tunjščici odpeljali, pozneje pa na zahtevo enega od očetov prizadetih tudi vrnili. Na Križu so fanta, ki je izdajal, kaznovali tako, kot so brali pri Karlu Mayju: za hlače so ga pribili na telegrafski drog in mu čez usta zavezali robec. »So ga šele zjutrej, k so šlə əldje na šiht, odvezal pa vofnal.«

Ohranjala so se tudi **razlikovanja med vasmī**, vključno z znaki za posamezne vasi. »Križ je imu špago, Podgorje lečo, Moste kuzlo, Trzin skirco, Mengeš backa, Tunjice kumaro.« Pomena posameznih znakov marsikje niso več poznali: za Križ niso vedeli, da »špaga« spominja na pravico do sodstva, ki jo je imela graščina, in ko so prišli s Tunjčani skupaj, so se pogovarjali o »špagi« za privezovanje »tunških kumar«, značilnosti, ki je pred drugo svetovno vojno kot oznaka Tunjic zamenjala hruške: »'Letos pa bo.' 'Ja, prov, če bo.' 'A boš kej posodu?' 'Ja, kva?' 'Ja, sej veš.'« Pesmi o vaških simbolih so se spominjali le še redki, kumare pa so bile zelo razumljiv razpoznavni znak: nekatere Tunjčanke so še nekaj let po drugi svetovni vojni v koših nosile na kamniški trg pol metra dolge »mamuške« kumare, ki so v Tunjicah zaradi ilovice zelo dobro uspevale.

Še vedno so se ohranjali nekateri pomeni vasi, tudi pomeni graščin, celo na Križu, kjer so partizani graščino požgali. Na grajski terasi še ne povsem podrtje graščine je po vojni vaška mladež pela in plesala ob zvokih harmonike. »Tla kriškə fantje. Ene pār jəh je znau hərmonko igrat, in fantje in punce gor in to se j plesav še in še. Mi smo bli še majn, smo bəl gledal. Je blo dost tega vesela ... in pel so, naše stare domače. Vsi so pel. Bəl ljubezenske, vojaške: *Regiment, Tam dol na ravnem polju, Ko psi zalajajo* ... na vižo *U Lublan pr Šestic* so pel:

1. Pa na Križ pār en hiš,
k majo gnoj na dvoriš,
dekleta pa take,
da jəh težko dobiš.
2. So stare, so mlade,
vse se dobe,
sam treba je dati
denarca za nje.

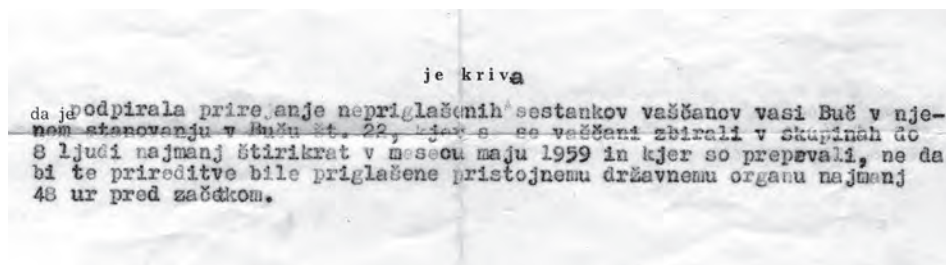
... To so vse popesnəl.«

Spomine na te simbole in značilnosti vasi so med drugim obujali na orožnih vajah, kjer so se norčevali iz posameznih vasi. Vloga fantovskih skupnosti kot predstavnikov vasi je prešla tudi na odrasle može. Pretepi med fanti iz različnih vasi so bili še vedno ob naborih, »štələngi«. »Napil so se vorənk, pa steplə tud. Če je biv potrjen, je moyu tud mučnej bit!« Sposobnost za vojaščino je ne glede na odnos do oblasti ostajala merilo za osebno čast, nesposobnost pa za sramoto. »Še za vojaka nis, ti s za poscat!« Ljudje so to jemali kot nekaj povsem samoumevnega: »Tala pa ni biv potrjen, sej pol so ga poscall!« Če je bilo tradicionalno izražanje osebne časti onemogočeno, so fantje katero zagodli na vlaku do Ljubljane, ko so odhajali k vojakom – komu od fantov iz druge vasi so na primer skozi okno vrgli vojaški kovček. Odmevnejši je bil pretep ob naboru leta 1950: enoletni zapor za nekatere udeležence je za bodoče nabornike deloval kot svarilni zgled, zato do hudih sporov pozneje ni več prihajalo. Stepli so se še na veselicah, večinoma zaradi deklet, vendar redko, saj so nasprotja med nekaterimi vasmi zbledela. Predvsem pa ni bilo več sporno petje v drugi vasi, saj ponekod fantov, s katerimi bi lahko prišli v konflikt, skoraj ni bilo več.

Fantje so v povojnih letih peli tudi na Novem trgu v Kamniku. Radi so peli po košnji. »So se zbral ob topləh večerəh. Sej je biv zmerej kəšən vrisakajne in petje tlele.« Ob sobotah so pripeli po vasi, do lipe, do kapelice, potem so šli vsak proti svojemu domu. V Novem trgu pa so še vedno vsako leto peli pri kapelici svetega Antona na predvečer praznika, 12. junija, in na dan svetega Antona, 13. junija, zvečer. »Znamne« so okrasili s cvetjem, lastnik je prinesel iz gozda breze, ki jih je zakopal na vsako stan. Ob teh priložnostih so peli vsi, moški in ženske. Kljub prepovedi zbiranja niso imeli težav z oblastjo; tisti Novotržani, ki so bili člani Zveze komunistov, so »se delal, kə də ne vidjo«. Pridružile so se jim tudi jehove priče iz Novega trga. Ljudje so se potem, ko so kapelico podrli, še nekaj let zbirali na prejšnjem mestu, ob teh priložnostih pa so prinesli tudi kip svetega Antona, ki so ga hranili pri Tomanovih.

Medtem ko je bilo zbiranje fantov na vasi dovoljeno, je bilo zbiranje k šmarničnim pobožnostim ob vaških kapelicah obravnavano kot prekršek. V Buču, kjer so jim kapelico podrli, so se ljudje za šmarnice zbirali v bližnji hiši, kjer so hranili Marijin kip. »Pol so pa tudi za maj mesəc ldje k nəm prhajal, po so pa təm pel.« To zbiranje je izzvalo tudi kazen.

Nekdanjemu razlikovanju med vasmi in socialnemu razlikovanju med družinami in posamezniki se je pridružilo **ново ločevanje med vasmi**, ki je izhajalo iz politične vloge

Ideološka polarizacija je bila izrazitejša v Tuhinjski dolini, segla pa je vse do tradicionalnih pobožnosti. *Izsek iz obtožnice, ki je vaščanko Buča dolžila prekrška zaradi šmarničnih pobožnosti. Iz arhiva Terezije Zore, Buč.*

posameznih vaščanov. Posamezne vasi, predvsem v Tuhinjski dolini, so zaradi sodelovanja vaščanov v narodnoosvobodilnem boju dobile posebno veljavo, hkrati pa sta tradicionalni katoliški središči Komenda in Šmartno to vlogo izgubili. »Razbil so komendsko faro, in to načrtno.« Šolo, ki so jo požgali v Komendi, so premestili v Moste, v Šmartnem pa je odvzem moči nekdanjega župnijskega središča potekal na simbolni ravni, s porušitvijo zvonika, ki je ostal od nekdanje cerkve.

Načrtovano porušitev zvonika cerkve svetega Martina v Šmartnem so domačini razumeli ideološko, hkrati pa kot zmanjševanje moči nekdanjega cerkvenega središča, v nasprotju z »Malo Rusijo« v Zgornjem Tuhinju imenovanega »Mali Vatikan«. Čeprav je arhitekt Jože Plečnik naredil načrt, ki je ob postavitvi nove cerkve predvidel vključitev starega zvonika, je oblast zvonik hotela podreti, češ da je ogrožen. Do velikega konflikta je prišlo leta 1955. »Politično so želel, da se podere.« Domačini so se porušitvi odločno uprli, kot upor pa je bilo razumljeno tudi zvonjenje, s katerim so se želeli posloviti od zvonika. V sodnem procesu so bili kaznovani številni farani, trije pa so bili obsojeni na šest mesecev zapora. Med njimi je bila vaščanka, ki je bila obdolžena, da je zvonila oziroma da je hujskala ljudi, da so zvonili. Zaprli so tudi ženo iz Gradišča, ki je bila med vojno izseljena, Nemci pa so ji ubili moža in požgali domačijo. »Ljudje so jo nagovarjal, naj nardi vlogo. 'A,' je rekla, 'če unih ni sram, bom šla kar v zapor!«

Ohranjanje tradicionalne kulture na vasi je ponekod dobilo nove razloge: nekatere vasi, ki se niso odlikovale v narodnoosvobodilnem boju ali pa se vaščani politično niso ustrezno opredeljevali, so bile zapostavljene, to pa so čutile predvsem v zaostajanju komunalnega urejanja naselij, predvsem električne napeljave. Nekatere vasi so dobile elektriko šele v začetku petdesetih let. Zapostavljenost teh ljudi je bilo čutiti v obleki, hodili so bos, jedli so to, kar so sami pridelali. Na veliki kmetiji so na primer letno nasušili 40 mernikov krhljev, prodati pa jih niso mogli. Orali so z voli, ženske so prale pri studencih ali potokih in marsikje so še vedno nosile prat v koših. V nekaterih višje ležečih vaseh so po vojni še sejali lan, ki so ga uporabljali za rjuhe, brisače, moške srajce in vreče za žito. V vaseh pod planinami je še kosilo po dvanajst, trinajst koscev.

To je bil čas, ko so fantje na podeželju na pokošenih travnikih igrali nogomet, in sicer tudi v vaseh, kjer pred drugo svetovno vojno nogometa, tako kot športa nasploh, skoraj niso poznali: ko se je na primer sredi petdesetih let eden od tuhinjskih fantov v Ljubljani učil za sedlarja in sešil žogo iz usnja, je večina fantov v Zgornjem Tuhinju prvič videla pravo nogometno žogo.

Ohranjale so se tudi nekatere obstranske dejavnosti. V Suhadolah so še lovili žabe, na območju Stahovice so nekatere ženske klekljale za prodajo, v Tuhinjski dolini so do sredine petdesetih let starejše ženske še pletle kite in jih prodajale kitarju. Bajtarji so slamo za kite naprosili pri kmetih. Ženske iz okolice so tudi v povojnih letih hodile v Kamnik prodajat pridelke, nekatere s koši, druge z debelo palico, »pakovcem«, čez ramo, na katero so obesile cekar. Kupovat so hodile gospodinje, le ob največjih nakupih so se v mesto zapeljali gospodarji z vozom.

Tudi ob izboljšanju materialnega položaja so se ljudje še spominjali časov stiske in velikih lakot. Ne le tiste med prvo svetovno vojno ali tiste iz časa po drugi svetovni vojni, temveč tudi lakote leta 1817, ki je prav tedanji mekinjski okraj, pod katerega je sodilo kamniško območje, najhuje prizadela. Marsikje so zato na velikonočno jutro še skuhalo »alelujo« – juho iz posušenih repnih olupkov, saj je bilo leta 1817 to edino, kar so imeli poleg kopriv in zdrobljenega lubja za velikonočni zajtrk. V spominu posameznih družin se je ohranjalo, da so nekateri takrat prodali njivo za hleb kruha in latvico mleka. (Spominska ... b. n. l.; leto 1958)

Izročilo, ki je ponekod obremenjevalo sosedske odnose, se je kje izkazalo tudi kot dragoceno pričevanje. Pri obnovah v Kamniku in na podeželju so namreč ljudje velikokrat naleteli na posamezne predmete ali ostanke starejše gradnje, vendar so o tem redko koga obvestili. Ena od redkih najdb, ki je prišla v javnost, je bila najba v eni od hiš v Češnjicah v Tuhinju, kjer se je po domače reklo Pər Šac, kar pomeni Pri Zakladu: pri kopanju v kleti pod »bangarjem« sta lastnika našla zaklad, glinen lonec, poln velikih zlatnikov, »mehkih, da so se kar krivili«, in malih srebrnikov. Gospodinja je zlatnike v košari za setev, »sevnici«, prinesla na zunanje stopnišče, »kropet«, ljudje pa so kovance raznesli, da so si iz njih dali delat zobe. Tisti, ki so do lonca prišli med zadnjimi, so zlatnike že morali odkupiti, na primer z ročno uro. Potem so »dali na boben«, da morajo odneseno vrniti, vendar tega vsi niso upoštevali. Med odmevnimi najdbami je bila tudi najdba negovske čelade v Nevljah, na njivi za cerkvijo; čelado so Kamničani podarili Josipu Brozu Titu, na katerega so bili predvsem politično bolj zavzeti Kamničani ponosni tudi zaradi njegovega dela v tovarni Titan pred prvo svetovno vojno.

Večinoma se je izročilo ohranjalo predvsem v vsakdanjem delu, izjemoma celo v črnih kuhinjah; ženske z območja Tunjic in Košiš so na kamniški trg še v koših nosile sadje in druge pridelke, predvsem kumare, pod planinami in v Tuhinjski dolini pa so marsikje v mlin še nosili v mehovih, v Tuhinjski dolini opremljenih z naramnicami. Še vedno se je vedelo, kje so veliki kmetje, ne le po tem, da so imeli po tri mehove, »mehova«, s katerimi so nosili moko v mlin, temveč tudi po tem, da so nekateri še prezirljivo gledali na nekdanje bajtarje, ki so jim postajali vedno bolj enakovredni. Nekateri mlini so še mleli, ponekod so imeli tudi stope, tako kot pri Špinu v Bistričici, kjer so ljudje med udarci stop izmenično slišali:

»Ko smo imel praznovanja, smo imel tud kulturo«

Lit̃ar uzem,
druh pa pust!

Nekatere skupnosti so ohranjale **družbene norme predvojnega časa**. V Tunjicah je vnovič zaživelo društvo medsebojne pomoči »Sekuranc«, ki so ga Nemci razpustili; v novih razmerah je delovalo le neformalno, s samopomočjo, s katero so si vaščani pomagali v nesrečah (več Palčič 1995: 113). Medsebojna povezanost je bila vidna v tihih dogovorih za klanje živine ob sobotah, ženske pa so z napadom na buldožeriste omejile tudi združne načrte Sadjarske skupnosti, ki je na območju nekdanjih kmetijskih zemljišč z ustanovitvijo plantaže uredila terase in uničila nekdanje nasade (prav tam: 51). »So se ženske metale pod buldožerje!«

Kljub družbenim spremembam so na podeželju tradicionalna družnjenja, povezana z glasbo, ostajala, prav tako se je ohranjalo njihovo vrednotenje. V vaseh pod Kamniškimi planinami so bili godci kmetje, ki so igrali na svatbah in na domačih plesih, »babilih«. *Godčevska skupina iz Bistričice*, »gosc̃a« – »Svat̃anšak pa Vouk̃ova dva« – po drugi svetovni vojni. Iz arhiva Andreja Kuharja, Klemenčevo.

V času, ko so ustanavljali zadruge, so kmetje za božič in pred binkoštni marsikje še vedno blagoslavljali svoja polja. Polja je blagoslavljal še tista generacija, ki se je v šoli po vojni že učila, da Boga ni. Kljub zaposlitvi v tovarnah so kmetje **ohranjali delovne šege in navade**, ki so jih bili vajeni. V vaseh pod planinami so še vedno začeli orati, ko je prišlo Gregorjevo, saj je veljalo, da mora takrat »ta najvišji gorjanc po dreves potrkati«;⁴⁸ takrat se je namreč začela spomladanska setev. Prvo brazdo so »odorali«, vzeli blagoslovljene šibe, jih nalomili, naredili tri križe, jih dali v brazdo, z naslednjo brazdo pa so te križe pokrili. Tradicionalne šege so se ponekod ohranjale le iz navade: »Tla je bva taka vorənyə.«

Medtem ko so se morale šege, vezane na cerkveni koledar, večinoma umakniti iz javnega življenja, so bile **pustne šege** deležne veliko večje družbene pozornosti. Tam kjer so bile pred drugo svetovno vojno te šege zaradi predkrščanskih ali erotičnih elementov preganjane, so pustovanja zaradi manjše vloge Cerkve potekala bolj sproščeno in odprto. Imeli so svatovske sprevede, pomembno vlogo pa je imel tudi harmonikar. »Je biv to en običaj, k ga je blo treba spoštovat.« »Po gostilnah smo hodil. Do polnoči smo imele maske, po polnoči smo jih pa dol dale. Po smo pa kər do jutra plesal. [...] In ta družga moža səm spoznala v maškarah.« Marsikje so ob plesu še potokli po tleh, iz navade. Ob obhodih po vaseh so pri posameznih hišah iz navade tudi zaplesali z gospodinjo.

Po vaseh so pusta večinoma še praznovali tako kot pred vojno, predvsem v vaseh pod planinami in v Tuhinjski dolini, s šemljenjem, sprevodi in z zažiganjem Pusta, s hrupom, ki je bil ob tem obvezen, s skakanjem čez ogenj, za katerega niso poznali pomena, in z vpitjem ob ognju. Vaščani iz različnih vasi so si ob tem še vedno nagajali. »Nagajov se je velik u teh stvaréh. To je blo drgač kokər pa dons. Če je kdo komu zažgal Pusta, so se kər po prsəh toukəl.«

Ob tem so še praznovali stare praznike: po vojni je tako »**smajna**« še veljala, s štruklji, z druženjem in petjem. V Tuhinju so za angelsko nedeljo v soboto zvečer še pokali s karbidom ali s puškami, otroci pa z biči, »gajžlami«. Eni so znali na eno, drugi pa na obe strani. Žanjicam so za ta dan še dajali štruklje, tako kot so jih ponekod dobivale za vse svete. In za žeganje v Zakalu so še vedno pritrkavali opolnoči, svoje zvonove pa so farani slišali kot:

Štrukəl, nudəl,
bof bof bof.

Kot »bof, bof, bof« se je oglašal mali zvon, »k je drobiv zravn«.

Nekaterih šeg pa niso mogli obnoviti: kamniški otroci niso več hodili koledovat za tri kralje. **Trikraljevsko koledovanje** je bilo v prvih povojnih letih le še ponekod, kjer so koledovali odrasli, kot na primer v Zgornjem Tuhinju. To koledovanje je imelo še vedno vlogo družbene pomoči. »Kdo bi zapru očeta več otrok, kjer je bla družina v stiski!« V hribovskih vaseh se je ohranila vloga godcev, hkrati z njihovim vrednotenjem: predvsem v območju pod planinami so bili godci še vedno kmečki gospodarji, ki so imeli v družbi ustrezen ugled. Nekateri so imeli takrat že gumijaste škornje, drugi so si še natikali goltenice, »kumaše«.

⁴⁸ Drevo pomeni plug; v tem poimenovanju je ohranjen spomin na ralo.

Ker odkrito izražanje verske pripadnosti ni bilo zaželeno, so nekateri bolj poudarjali družinska praznovanja. Večji pomen so začeli dobivati **krsti**, razen če so otroka krstili skrivaj. Ženske so hodile rojevat v ljubljansko porodnišnico, »v ta rdeč špital«. V petdesetih letih so porodnice večinoma še morale k vpeljevanju, k posebnemu blagoslovu, po katerem so se lahko vnovič udeleževale cerkvenih obredov. Nekaterim je nadomestilo za cerkveni krst pomenil civilni krst, v družini s petnajstimi otroki iz Češnjic v Tuhinju pa je civilni krst najmlajšega otroka izražal prizadevanje za socialno pravičnost: boter je bil namreč predsednik Tito, v njegovem imenu pa Tomo Brejc. Tako kot je bilo sicer za botra v navadi, je bila deklica do petnajstega leta vsako leto obdarovana: dobila je paket – obleko in hrano.

Delavske **poroke** so bile večinoma skromne. Nekateri so se zaradi ideoloških razlik poročili skrivaj. V kmečkem okolju so bile svatbe še vedno pomemben dogodek skupnosti. Nekatero pesmi ob svatbi so imele še obredni pomen, na primer slovo neveste in jutranjica. Godec, muzikant, ni le igral, temveč je tudi skrbel za šege in zabaval svate. »Dobesedno zgoriš za tist vzdušje.« Svatbo so velikokrat presojali prav po razpoloženju, za katerega so poskrbeli godci: »To se je plesav, to se je vriskav, to se je pev!« Včasih pa je moral godec premoščati nasprotja med sorodniki ženina in neveste. »Pa glih naša je mogva to barabo vzet, tega pjanca.« »Pa glih naš je mogu to kurbo pobrat, k so že vsa čez no pelal.«

Godovnikom so hodili **ofirat**: ropotali so s pokrovkami, z zvonci, ponekod so še pokali z možnarji, nekateri so se pripeljali z mopedi in brneli z njimi. Če je bil pri ofiranju godec, so se pri godovniku v hiši zavrteli. Veliko so plesali posebno v Bistričici, kjer so plese še vedno imenovali »bali«, tako kot so harmoniki rekli »voryle«. ⁴⁹ Plesali so posebno pozimi, ko je bil sneg; v hribovskih vaseh ga niso »orali«, plužili; in med hišami in naselji so bile le ozke gazi.

Ideološke spremembe so najbolj čutili **ob smrti**. Kjer ni bil predviden cerkveni pogreb, ob krsti niso imeli križa in blagoslovljene vode. Nekatero ljudi so te spremembe begale in v teh primerih marsikdo ni šel kropit. »Solnice ni blo več, da bi križ naredu, tega ni blo.« Peli so prav tako, vendar samo »žalostne pesmi, ne od svetnikov«. Pesmi niso več izražale vere v posmrtno življenje, temveč so bile bolj namenjene tolažbi svojcev: »Tiste pesem so ble pa take, da so pol domač, k so bli zraven, jokal, na vso moč jokal. ... *Pomlad že prišla bo*. ... Taka navada je bla pa take pesem so ble.« Spremembe so bile tudi pri samih sprevodih in včasih je šel pogrebni sprevod na pokopališče po takšni poti, da se je izognil mestu, kjer so bile sicer tradicionalne molitve. Te sprevode so navadno spremljali gasilci ali godba, saj so ljudje, ki niso bili verni, večinoma delovali v raznih društvih.

Na splošno pa je bedenje ob mrliču še pomenilo druženje s petjem, ki so se ga tisti, ki niso žalovali, veselili. Če je bil pokojnik starejši oziroma če ni imel bližnjih svojcev, da bi žalovali za njim, so poskrbeli za to, da je bilo po molitvi in petju dovolj veselja in šal: »Če je biv kdo na parah, so ble pa skor veselice.« Bedeli so vso noč in marsikje so sredi noči »bíl rihtarja«. Ob bedenju pri mrliču je bilo na voljo veliko pijače in cigaret, zaradi dima pa marsikje ni bilo mogoče videti stropa.

⁴⁹ Najverjetneje zato, ker je harmonika zamenjala orglice, trstenke.

Poleg svatbenih šeg so tudi šege ob smrti ohranjale pesemsko izročilo in medsebojne vezi med člani sosesk. *Ob pogrebu v Stranjah v začetku petdesetih let. Iz arhiva Andreja Kuharja, Klemenčevo.*

Soseske, v katerih so »se skop pokopaval«, so se ohranjale, ta pravila pa so morali upoštevati tudi priseljenci. V nekaterih soseskah je ostajala navada, da se je ob pogrebu kdo od sovaščanov ob določenem znamenju ob cesti v imenu pokojnika sovaščanom opravičil, če je ta komu storil kaj žalega. Iz hribovskih vasi so pokojnike še nosili, ob starejših nosačih so nosili mlajši. »Səm imu še tri tedne krvavo ramo.« S častjo, ki so jo sovaščani izkazali pokojniku, so ohranjali dostojanstvo skupnosti.

Na veliko soboto so »žegnan« ogenj, ki je pomenil blagoslov hiše in varovanje pred požarom, ponekod nosili mežnarji, drugje otroci. Mežnar je za to dobil štrukelj, otroci pa so pri teh hišah na velikonočni ponedeljek dobili pirhe ali jabolko, ponekod pa že pomarančo. **Velika noč** je pomenila domače praznovanje, na velikonočni ponedeljek pa so v nekaterih farah »na vasi« prišli skupaj, navadno z dekleti, in »valicali«, sekali pirhe, nekateri tudi pomaranče. Pirhe so sekali z dinarji, ki so jih včasih zapilili, da so z njimi laže prebili lupino.

Nekatera **tradicionalna verovanja** so se ohranjala, vključno z **zagovarjanjem**. Odrasli in otroci so se ponekod še bali žensk, o katerih so govorili, da znajo »zacopirati«. Čeprav se je veliko govorilo o enakopravnosti žensk in so v službah praznovali dan žena, 8. marec, so na splošno ženske še vedno prinašale nesrečo, predvsem za novo leto: gostilničar, ki je videl, da se gostilni kot prva bliža ženska, je »hitər dol zapərü gostilno«. Če je lovec zjutraj srečal žensko, je rekel: »Donəs ne bo dobre jage, grem nazaj.«

Ohranjale so se nekatere »**prastare navade**«, tiste, ki so jim včasih duhovniki nasprotovali, in navade, povezane s cerkvami, tudi tiste v povezavi s cerkvijo svetega Primoža: pri svetem Primožu je do konca petdesetih let zvonilo pokojnikom iz tistih vasi, ki so imele to pravico »od starih časov«; cerkovnika pri svetem Primožu so hodili obveščat otroci, iz vasi na nasprotnem hribu, z Vodice in z Brezije, pa so ga obvestili tako, da je zvečer, ko je odzvonilo avemarijo, kdo od domačih čez dolino na nasprotni hrib zaklical: »Zvôn!«

Medtem ko so kmečko delo v dolini urejale zadruge, so torej v nekaterih krajih še čutili pripadnosti, ki jih drugje niso več poznali, in žene so še nosile »cerkveni davek«, biro, v župnije, kamor so po izročilu spadale njihove domačije. Pri svetem Primožu so še blagoslavljali ajdo, čeprav nihče ni vedel, zakaj: vedeli so le, da morajo spomladi, ob začetku »poljskih maš«, k svetemu Primožu, kjer bodo »ajdo žegnal«. Pastirji na planini so si še zaigrali na bršljanov ali na hrušev list. »Hban je godu na harmoniko, Čurga pa na hrušev list.« Če v takšni družbi ni bilo nikogar, ki bi igral na harmoniko, so si ritem ustvarjali s pritrkavanjem z dvema lesenima ali kovinskima žlicama in raznimi posodami. Pripovedovali so si zgodbe o dovjih možeh in škratih na Veliki planini in o ajdovskih deklicah, ki so znale prelepo peti. Spomin na dovje može, ki so hodili na jago, in na ajdovske deklice se je ohranjal tudi v Beli, vse tja do Menine planine. V podržavljenih gozdovih v Kamniški Bistrici pa gozdarji v šture od podrtih dreves niso več sekali križev za obrambo pred »divjo jago«, da bi človek sedel nanje, če bi prišla mimo.

Zgodbe umorov in pobojev iz časa med drugo svetovno vojno in po njej, tiste, ki so jih pripovedovali javnosti in v javnosti, in tiste, ki so jih pripovedovali skrivaj, so v marsičem zasenčile moč starejših zgodb. Spomini na pripovedi o nesrečnih dogodkih, ki so prehajale iz roda v rod, so velikokrat oživelile le na ustaljenih poteh, tako na samotnih gozdnih stezah, združenih s pripovedmi o nesrečah ali grozodejstvih, kot na romanjih na zaobljubljene božje poti: to so bile »grmade«, mesta, na katera so mimoidoči v spomin na tiste, ki so tam umrli nesrečne smrti, metali vejice z besedami: »Bog mu/ji daj večni mir in pokoj«. Le tistih, ki so nasilne smrti umrli med drugo svetovno vojno, se niso smeli spominjati. Na Kopiščih, kjer so bile po vojni množične usmrtitve, so vsako leto ob prazniku vseh svetnikov kamniški miličniki to območje varovali pred morebitnimi obiskovalci, ki bi umrlim v spomin radi prižgali svečo.

Ljudje so še vedno hodili na **romanja** na tradicionalne božje poti, predvsem v Novo Štifo, v Zgornji Tuhinji in na Limbarsko goro, vendar so zaradi prepovedi nenadzorovanega zbiranja hodili predvsem po gozdnih poteh. »Po svobod niso dovolil, da bi šli v procesijah, ker se niso smel zbirat.« Po poti so še vedno molili in peli, tudi posebne romarske pesmi, ki so zaznamovale prihod ali odhod z romanja. Če jim je zmanjkalo »žegnane« vode, pa so jo še šli iskat k »žegnanemu« studentu, kot je bil v Ambrožu pod Krvavcem.

Petje pa se ni ohranjalo le iz navade, temveč tudi iz povsem osebnih razlogov. Iz lastne želje so nekateri posamezniki tudi začeli peti, kot na primer tesarjev sin z Novega trga, Ivan Benkovič, poznejši solist pevskega zbora Solidarnost. »Jes sãm se navdušu, k sãm biv ene šestnajst let stâr, k je oče delov tãm u Lublan. So še vse s konji vozil. To j blo

tam petdeset, dvaindesetga leta. [...] Smo šlò nazaj, ponoč. Je še tista luč bla, lešerba, furmanska, pod vozam. Pa so se trije fantje pærklučil uzad k voz pa zapel *Səm šev čez gmajnico*. To sëm se jes zapomnu nəč kako. Se mi je tko utisənłə u spomin. ... Na Črnučah je blo. Še donəs rəd tisto pesəm zapojəm.«

Fant z Novega trga, ki so ga na poti iz Ljubljane navdušili neznani pevci, doma ni smel peti: v Kamniku in njegovi neposredni okolici takšno petje ni bilo sprejemljivo. »Dërgač pa doma niso bli preveč navdušən. Oče j kær gudrnov, je djav, da delam kraval. Səm rəd kej zapev, pa je reku, da kraval delam. ... Smo moyłə tih bit.« Fant je doma zato pel tako, da se je pokril z odejo: »Səm se s kovtram pokru, pa še kəšən koc gor.«

Da spontano petje v urbaniziranem okolju ni bilo sprejemljivo, so kmalu spoznali nekateri delavci, ki so si ob prisilnem zaposlovanju v primestnem okolju našli tudi stanovanje: ko je Kati Turk v novem domu po službi zapela, se je sosed zgrážal, češ da je pijana. Priseljenci so morali sprejeti norme, ki so v nižinskem območju v okolici Kamnika, kot na primer v Komendi, veljale že pred drugo svetovno vojno: petje deklet in žena na prostem ni bilo sprejemljivo. Dekleta, ki so rada prepevala, so se zbrala pri kozolcu in tam prepevala. »Mama je bla huda: 'To se pa ne spodob za dekleta, da zunej pojejo! To je sam za fante!'«

Spontano petje se je na tem območju najdlje ohranilo ob zaključku del, na »likofih«: takrat so veliko peli, ponekod tudi petglasno. »Je en, prmejduš, pev kə ženska!« Po vojni so namreč ljudje veliko pomagali drug drugemu. Ko so se najedli, je eden začel peti, drugi so »poprijeli«. Medsebojna pomoč je ljudi povezala, kar se je izražalo tudi v petju.

Ponekod so peli tudi še v nekaterih tovarnah: delavke, od doma vajene petja, so v nekaterih kolektivih pri delu pele, prav tako nekateri delavci. »U fabærk smo tud polej pel.« Veliko so pele ženske v smodnišnici, predvsem pri pakiranju, kot na primer pri pakiranju črnega smodnika. Včasih so peli ob posebnih priložnostih ali druženjih. »Pa smo se zbrale pa smo pele. Vse sorte.« Petje v povsem delavskem okolju tudi na prostem ni bilo moteče, na primer pri Janezu Majcenoviču na Perovem. »To sëm jes počev, doma, təkæt k sëm kitaro vadu, pa fotr je mandolino igrov. Mi smo se šli še včasəh zvečer take serenadice.« Včasih se jim je s kitaro pridružil še kdo od sodelavcev iz tovarne Titan.

Prav posebno petje, za katerega kamniški meščani in okoličani večinoma niso vedeli, pa se je pozno zvečer oglasilo na glavni kamniški železniški postaji. Ko je namreč iz Ljubljane pripeljal zadnji vlak, so vanj vstopili čistilka in njena mladoletna sinova in v soju karbidovke začeli čistiti vagona. Da otrók ne bi bilo strah, so pri tem peli, večer za večerom, petje pa je prebudilo tudi tiste, ki so zaradi pozne ure ali zaradi kozarčka preveč na vlaku zaspali.

Navadno pa so se tisti, ki so radi prepevali, s pesmijo želeli pojaviti v javnosti, zato so se vključevali v pevske zборе. Včasih so jih k temu privabili drugi člani zbora ali pa so se zboru pridružili kako drugače: fant z Novega trga, poznejši solist pevskega zbora Solidarnost, je zaradi veselja do petja skrivaj hodil poslušat pod okno, kjer so imeli pevske vaje člani Solidarnosti. Opazil ga je miličnik in ko mu je razložil, zakaj prisluškuje, ga je med samo vajo pripeljal k zboru. »Me je porinu ke pred klaver pa je reku: 'Tla mate še enga.'«

S petjem so si nekateri dali duška tudi zaradi političnih pritiskov, kot skupina kamniških pevcev, ki je šla za božič pet v Tuhinjsko dolino. »Ogrinčov Jože je biv v službi na Gozdni upravi. Tam so imel džip. Je reku: 'Gremo v Zgorən Thin.' To je blo za božəč. Smo gor pel božične pesmi, v oštarij, pol pa skoz dol po dolin. Kər tko smo se nek od lufta zbral. Smo bli še vsə fantje. Təm po pedesetmo nekok je blo. Un so tle skanderal, Thinca, po Kamənk, 'Mi smo Titovi, Tito je naš,' mi smo pa gor božične pel. Smo djal, da gremo v revolucionarno Tuhinjsko dolino. Ja, pa to je blo res!«

Večinoma pa ljudje tudi s petjem niso upali izzivati: marsikdo je imel svojo razlago za to, da so bile v kamniških gostilnah po vojni table z napisi »Petje prepovedano«. Molčali so tudi o vojnih in povojnih dogodkih, ki so se jih s strahom spominjali. Ko so ljudje bedeli ob pokojnikih, pa so peli in marsikje so zapeli tudi pesem *Mrtvaška kost*. Pesem o spoštovanju mrtvih, o nerazumljivem, o meji, ki je ni dovoljeno prestopiti (več Klobčar 2014č).

1. Fantič je hodiv daleč v vas.	7. Komaj se j storiv beli dan,
2. Tjakaj čez britof žegnani.	8. fantič je biv na pare djan.
3. Srečala ga je ena kost.	9. Tresla ga j huda mrzəlca,
4. Fantič jo sune iz nogo.	10. ki se imenuje smrtnica.
5. »Kaj me boš suvav, fantič ti!	(GNI M 24.080)
6. Kmalu boš ležav tudi ti!«	

To pesem, posebno tudi zaradi omejenosti na majhno območje pod Kamniškimi planinami (Vodušek 1970: 208–209), je v svoje nastope in javne prireditve pogosto vključevala tudi Kati Turk, pevka in ustvarjalka, ki je izročilo prepletala s svojo lastno ustvarjalnostjo. Z njenimi nastopi se je pesem še bolj vtisnila v socialni spomin.

Številne pesmi so ostajale le še v spominu najstarejših, ne le na podeželju, temveč tudi v mestu. Ko so se želje meščanov, da bi oživili meščanske organizacije, izkazale za neuresničljive, spomin na purgarstvo ni bil več sumljiv. Kamniški ljubiteljski zgodovinar, profesor francoskega jezika Ivan Zika, je v Kamniškem zborniku objavil razpravo o kamniški zabavlji in s tem spodbudil ljudi k iskanju »popolne variante«. Pesem je tako spet prišla v javno zavest, postala pa je last ne le nekdanjih purgarjev, temveč tudi drugih Kamničanov in okoličanov, ki so se z mestom čutili povezane. Kamniške meščane pa je le še redko kdo imenoval purgarji, saj priseljenci te besede niso več poznali: tiste, ki so v Kamniku lahko dokazovali svoje poreklo, so po novem imenovali »stari Kamničani«.

Beseda purgar pa je vendarle ostajala, tudi v delovnih kolektivih, kjer so delili kredite. »Je blo tko: 'Purgarca, sej ma hišo.' To je blo slabšalno, da si nekej imel.« Meščani, purgarji, so, tako kot večina gruntarjev, opazovali vzpon tistih, ki prej niso imeli ničesar, z ugodnimi krediti pa so si zelo opomogli. »Ni mi blo prov, ker so me pol vsi prekosal. Pa so bli krediti tud za avtomobile, ne sam za hiše. Če si pa od prej kej premoğu, pa ni blo dobər.« Nekdanje norčevanje iz purgarjev, ki je seglo le do zabavljivega petja v zabavlji, je dobilo tudi realno moč. Z objavo v *Kamniškem zborniku* leta 1973 pa je **zabavljiča o kamniških purgarjih postala prepoznavni del kamniškega izročila, tudi izročila »delovnih ljudi«**.

V nekaterih skupnostih pa je bilo vendarle čutiti večjo odprtost ali spremembe. Odprtost ljudi v župniji Tunjice, kjer povojni čas ni zbrisal predvojnih načel medsebojne pomoči, je bila vidna tudi v odprtosti do tujca, do bivšega nemškega vojaka Adalberta Heigla. Zgodba o tem vojaku, ki se je po koncu vojne kot ujetnik odločil za beg v domovino in se med potjo zatekel v Tunjice (več Nograšek 2001), je razkrila poseben odnos do tistih, ki so veljali za sovražnike. Ujetnik Adalbert Heigl je ob begu s posestva nekdanje graščine Križ prišel do Tunjic, po neuspelem begu pa je, preoblečen v žensko, našel zatočišče na eni izmed domačij. Po nekaj letih se je njegova zgodba razkrila, vendar so ga sovaščani povsem sprejeli: Adalbert Heigl, »Gmajnarjev Bertal«, bivši nemški vojak, ki je preživel vojno v Grčiji, je postal eden izmed njih, ne le pri delu, temveč tudi pri zabavi. Kot klarinetist je sodeloval na svatbah in s sovaščani delil svoje viže in znanje.

Ko je za bivanje Adalberta Heigla v Tunjicah zvedela njegova matična država Avstrija, se je začel pritisk za njegovo vrnitev, Heigl, »Gmajnarjev Bertal«, pa se je vrnitvi izmikal in se vračal v Tunjice. Leta 1959, ko je prejel dokončni odlok o izselitvi v domovino, je zvečer pri Črnučah vlak povozil »neznanega moškega«. Žalovala je vsa tunjiška fara.

Izjemna usoda nekdanjega nemškega vojaka, ki so ga v tunjiški fari sprejeli medse, je opozorila na pomen medsebojnih vezi. »Bertal« kot klarinetist na »ohceti« na Šenturški gori. Iz arhiva družine Dolinšek, Sveti Lenart.

»Veselo v Kamnik«

Ob koncu petdesetih let so številne ideološke napetosti, značilne za prva povojna leta, v zavesti ljudi marsikje popustile: nekateri so brez strahu lahko vzeli dopust za cerkvene praznike, cerkvena poroka za marsikoga ni bila več tako moteča in posamezni učitelji in drugi pomembnejši javni uslužbenci so svoje otroke že dali krstit v domači fari. Navdušenje nad novo družbeno ureditvijo, ki so ga na javnih prireditvah glasno izražale pesmi, je bilo marsikje iskreno: »To je šlo tko postopoma, veste. In ljudje so se vsacga posamežanga časa navadeli. In vsi so imel delo.«

Več sproščenosti je v vsakdanjik začel vnašati tudi **dvig življenjske ravni**, ta pa ni veljal samo za izbrane, temveč še bolj za ljudi in za območja, kjer je bil pred vojno občutek revščine največji, predvsem za Tuhinjsko dolino. »Gledal sem pred vojno naše ljudi iz teh predelov, ki so prihajali v Kamnik, slabi in izčrpani zaradi pomanjkanja hrane in prav tako slabo oblečeni in obuti, da je bilo človeku hudo pri srcu.« (Brejc 1962) Ob spoznanju, da se učenci iz Tuhinjske doline po obleki ne ločijo več od mestnih otrok, se je krepila tudi zavest, da je družbena usmeritev ustrezna in da so bili ukrepi, ki so uvedli oblast ljudstva, upravičeni: »Koliko pa je še drugih trdnih dokazov, da se je življenje izboljšalo!« (Prav tam)

Nasilnega zaposlovanja ljudi v industriji ni bilo več: delo v tovarnah je bilo dovolj privlačno, da so si zanj začeli prizadevati tudi sami kmetje. Gospodarska rast je ustvarjala občutek varnosti in kamniške tovarne so širile svojo proizvodnjo. Napredek je, hkrati z možnostjo najemanja ugodnih kreditov, omogočil hitro rast novih stanovanjskih naselij. Poleg graditve individualnih hiš je bila za ta čas značilna tudi graditev stanovanjskih blokov tako na severnem kot na južnem robu mesta. Mesto se je na ta način odpiralo širšemu območju, s katerega so se zaposlovali delavci v kamniških tovarnah.

Čas uvajanja delavskega samoupravljanja je bil namreč tudi čas, ko se je oblikovala nova kamniška občina, z njo pa tudi pripadnostna zavest. Pri njenem oblikovanju je imel velik pomen *Kamniški zbornik*, namenjen predstavljanju zgodovine in krepitvi lokalne pripadnosti, kmalu pa mu je sledilo tudi občinsko glasilo *Kamniški občan*. Tudi okoličinom je Kamnik postal bližji in le redki so ga še imenovali Kaməlc ali Kaməlk, tako kot nekoč.

Zavezanost novi družbeni ureditvi je v Kamniku močno vplivala na javno delovanje, **barve zastave občine Kamnik**, ki je po letu 1955 združila mesto Kamnik in nekdanje občine Komenda, Kamniška Bistrica, Srednja vas, Tuhinj in Motnik (Urancar 1971: 165), pa so nakazovale ne le meščansko, temveč tudi katoliško izročilo, le da se tega ne občinsko vodstvo ne občani niso zavedali. Belo-modra barva je bila namreč barva nekdanjega kamniškega nogometnega kluba, za katero so se – kljub svoji liberalni usmerjenosti – študentje odločili tudi pod vplivom zasebnega zbiralca Josipa Nikolaja Sadnikarja in njegove primerjave z barvami Marijine podobe v glavnem oltarju študentske cerkve.

V petdesetih letih so na obrobju mesta nastali prvi delavski bloki, Kamnik pa je bil vedno bolj pomemben kot središče občine, ne le kot mesto. *Severni del Kamnika leta 1962. Iz arhiva Boža Matičiča, Kamnik.*

Kamniško območje je v širšem prostoru postajalo pomembno zaradi mesta Kamnik, ki je vedno bolj označevalo tudi samo občino, hkrati pa so značilnosti občine označevale mesto. Za občutek pripadnosti skupnemu prostoru so imeli veliko vlogo simboli, ki so označevali identiteto prejšnje kamniške občine. Kamniška Veronika, ki je ob koncu 19. stoletja v nekdanjem mestnem grbu zamenjala mestno zavetnico, sveto Marjeto, je tako izražala pripadnost mestu in občini. Glasnik pripadnosti občini, časopis *Kamniški občan*, je imel na prvi strani kamniški grb s podobo Veronike. Kamniška Veronika, upodobljena tudi v mestnem parku, je dala ime osrednji kamniški kavarni v središču mesta, v poslopju ukinjene Narodne čitalnice, ki je bila dodeljena delavskemu društvu Solidarnost: nekdanji prostori elite so odprli vrata vsem občanom. Podoba mitološkega izročila mesta se je s tem izognila ideološkemu opredeljevanju in hkrati postala last vseh občanov. Reproduciranje kamniškega grba pa je ustvarjalo zmedo, ki je jezila tudi Josipa Nikolaja Sadnikarja. »Oče je zmer reku: 'Če gledaš iz Kamnika prot jugu, je prvi krajec na desni, Venera – Jutranjica, pa je vzhajala z vzhoda.'«

Ljudje niso več pripadali samo kraju, kjer so živeli, temveč so se čutili povezane z okoljem, kjer so našli zaposlitev. Vse več je bilo dnevnih migrantov, v tovarnah pa so se lahko zaposlovali tudi kmetje, ki so popoldne delali na kmetiji. Delovni kolektivi so marsikomu nadomestili druženje v njegovem primarnem okolju, del tega druženja in medsebojnih vezi pa so bile tudi zgodbe, ki so si jih pripovedovali med delom in ob zabavah, in pesmi. Tovarniške zabave so postajale bolj sproščene in manj vezane na izražanje delovnih uspehov. Ob pesmih, ki so jih znali od doma in so jih med delom veliko prepevale delavke, so se pojavljale pesmi, ki so jih radi peli ali recitali predvsem moški: to so bile pesmi, ki so jih bili doma vajeni imenovati kvantarske, v novem okolju pa so jih nekateri imenovali Prešernove. Ustvarjalni posamezniki so v tem okolju tudi spontano ustvarjali. Nekateri so svojo ustvarjalnost izražali v glasilih, ki so jih imele določene tovarne, drugi na sindikalnih zabavah in na izletih. »Ta pokvarjene pašejo povsod zdravn.« Med »ta pokvarjenimi« so bile tudi verzificirane pripovedi iz Prešernovega življenja, nekatere z jasno izraženo erotičnostjo. Posamezniki so znali tudi celo *Abecedo*, ki z duhovitimi štirivrstičnicami predstavlja vse črke.

To izročilo in razne pamflete ter številne urbane zgodbe in šale pa so poznali in ob druženjih oživljali tudi nekateri kamniški intelektualci. Marsikaj od tega so se naučili še kot študentje, ustvarjali pa so tudi sami.

Novo možnost za sproščenost in veselje je prinesel **radio**. Radio so imeli ponekod v zadruгах oziroma v krajevnih uradih že kmalu po osvoboditvi: v krajih, ki so bili znani po partizanskem gibanju, so namreč elektriko dobili konec štiridesetih let. V Zgornjem Tuhinju so radio takoj po vojni dobili na krajevni skupnosti, »Pər Toman«. »Po smo pa usə hodil h tist hiš.« Včasih je kateri od uslužbencev radijski sprejemnik po službi odnesel domov, da so doma poslušali radio, in ga zjutraj prinesel nazaj.

Kmalu po petdesetem letu so začeli kupovati radijske sprejemnike tudi nekateri najbolj razgledani posamezniki, in sicer kmalu po tem, ko so dobili elektriko. »To je bil še radio na akumulator.« Marsikateri nakup radijskega sprejemnika je imel v tem času posebno zgodbo, saj je bil težko dosegljiv: leta 1951 je na primer radio Tesla veljal 48.000 dinarjev, uradniška plača pa je znašala 3000 ali pa 3200 din. Uradnica iz Buča je tako za 32.000 din prodala »ene harmonike, 32-basne«, inštrument, ki so ga ob begu Nemci pustili v bližnji grapi, in si kupila radijski sprejemnik po znižani ceni. »Ata so pa rekəl men, da mene bo pa sram, če bomo pər nəs radio mel. Mi smo bli bajtarji. Pol so pa tko rad poslušal, pa poročila, pa tiste oddaje. Sestra je najdla vse postaje. Pol so hodil ljudje h nəm poslušat, pa poročila pa to.« Če so imeli radijske sprejemnike nekdanji bajtarji, so jim bili ljudje še bolj nevoščljivi. »Fovšarija, veste. To pa je tud blo.« Kmetje so radijske sprejemnike kupovali za prodani les.

K tistim, ki so imeli prvi radijske sprejemnike, so ob večerih radio hodili poslušat tudi drugi vaščani; največ so poslušali *Četrtekov večer*. Prek radia so ljudje začeli spoznavati zabavno in narodnozabavno glasbo. Ob radiu so radi peli: »Pel smo vse, kar je blo.« Tisti, ki do radia niso mogli, so se čutili zelo prikrajšane. »Takrat so že Fantje s Praprotna pel pa Slak, mi pa nismo imel elektrike, da bi mel ləhko radio pa da b se te pesmi naučəl.« Nekatero od teh pesmi so se ljudje naučili, ponekod so jih peli tudi še »na vasi«.

co je v ozokom pojdomo,
Zbogom draga mi vasica,
in na bregu tam cerkoviča
kde te kopasti bomo.
muj preljubi dragi dom
Ho bo listje spet kelmo

Nekatere narodnozabavne pesmi so hitro ponarodele, to pa je bilo vidno v njihovem spreminjanju. Del pesmi Lojzeta Slaka Travniki že zelenijo z nakazano aktualizacijo z motivom združnega doma v zapisu Andrejka Šlebirja iz leta 1969. Iz arhiva Andrejka Šlebirja, Županje Njive.

Skupno poslušanje radijskih oddaj pa ni bilo značilno le za podeželje, temveč tudi za sam Kamnik: tudi delavci, predvsem tisti, ki so se priselili s podeželja, so se zbirali ob prvih radijskih sprejemnikih. V nemškem blokovskem naselju na Kajuhovi ulici, ki so ga Kamničani imenovali Dachau, so se sredi petdesetih let pri prvem lastniku radijskega sprejemnika v naselju, pri Špehu, ob četrtek zvečer redno dobivali delavci iz vse soseske. Poslušanje oddaje *Četrtek večer* je bilo vsakič znova družabni dogodek, združen tudi s pripovedovanjem zgodb iz domačega okolja, vključno z zgodbami o nekdanjem vasovanju. Otrokom, ki so se kdaj smeli pridružiti, je bil takšen večer nepozaben praznik.

S poslušanjem oddaj z narodnozabavno glasbo so ljudje te pesmi zelo hitro sprejeli, naglo širjenje te vrste pa so omogočale tudi prireditve. **Narodnozabavni ansambli** so v petdesetih letih gostovali v domu smodnišnice, v Kinu Dom: tam so igrali Beneški fantje, Ansambel bratov Avsenik, Trio Slak in številni drugi. Veliko Kamničanov in okoličanov v tem času še ni imelo svojih radijskih sprejemnikov in so jim te prireditve pomenile najpomembnejši način srečevanja so to glasbeno zvrstjo. Na priljubljenost teh ansamblov in njihovih pesmi je vplivalo tudi vključevanje humorja v nastope. Ti nastopi so bili zato posebna nagrada za otroke: »Jes sam se tku smejav, da so se pol drug okol mene men smejal!«

Pomanjkanje radijskih sprejemnikov ni trajalo dolgo: ob koncu petdesetih let so postali dostopnejši, kmalu pa zbiranja ob oddajah ni bilo več. V začetku šestdesetih let so se sprva v mestih, kmalu pa tudi po vaseh začeli pojavljati televizijski sprejemniki, zbiranje ob televiziji pa je nadomestilo prejšnje druženje vaščanov ali sosesk ob radijskih oddajah. Med prvimi so imeli televizor na Lazah v Tuhinju: to je bil »prosvetan **televizor**«, kupilo ga je društvo Prosveta, oddaje, predvsem poročila in filme, pa so ob večerih spremljali v dvorani.

Marsikje na podeželju so ob koncu petdesetih let, ko so se razširili radijski sprejemniki in ko so ljudje vedno bolj spoznavali tudi narodnozabavno glasbo, doma še

vedno peli. »Do noči smo dam prpelal vozova, k smo konje dal u štalo, smo na voz sedla pa smo zunej pel. Jes pa dva brata pa oče. Smo počakal, da so mama večerjo skuhal, po smo šla pa jest.« Če so bila pri hiši tudi dekleta, so prišli fantje s harmoniko, postregli so jim z orehi in žganjem, »pa mau se je plesav pa pesam je bva zmeram«.

Nekatere gostilne so ohranjale vlogo družabnih središč, kot na primer gostilna Pri Čibru v Lokah, razen v postu, ko je bil obisk manjši. Ko so gostje prišli v gostilno, je gostilničarka postavila liter vina na mizo, »po je šva pa u štalo pa pšancam vratova porezova«.

Pridružili so se jim razni pevci iz okoliških vasi. Vmes so igrale Avsenikove plošče, saj ljudje doma niso imeli gramofona, plesali pa so do dveh ponoči. Med posameznimi plesi so peli, večinoma »narodne«, predvsem ljubezenske pesmi.

V šestdesetih letih so kljub zaposlovanju v industriji v nekaterih višje ležečih vaseh v Tuhinjski dolini in na Gozdu še hodili k eni ali drugi hiši, peli in plesali. Večinoma so plesali v glavnem prostoru, v »hiši«. »Zunej je medvə kə hudič, mi smo pa not rajal ... ne gremo dam pa ne gremo, dok ne pukne zora.« Vmes so tudi peli, med pesmimi pa so bile že Avsenikove. Nekateri so se ob tem zavedali razhajanj, ki jih je med ljudi vnesla druga svetovna vojna, in povezovalne moči glasbe. »Avsenik je biv neka milost božja, duhovni obliž za vse te ranjene duše, kə so trpele med drugo svetovno vojno.«

V nekaterih vaseh so dobili elektriko sredi petdesetih let, marsikje pa kmalu za tem tudi radio. Prek radia so hitro začeli sprejemati tudi nove pesmi narodnozabavnih ansamblov. »Učas smo bli mi lačni glasbe, a me razumete, lačni smo bli narodnozabavne glasbe. Donəs je mladina vsega presita. [...] Smo se z radia učil, to smo tko zasledval, vam povem!« Narodnozabavna glasba je tudi političnim zapornikom, kot na primer tistim, ki so bili zaprti zaradi nasprotovanja podiranju zvonika v Šmartnem, lajšala breme ječe: »Jes sam se naučila v zaporu tisto: Tam kjer murke cveto, tam kjer ptički pojo v lepi Dragi. Ta je zlo lepa pesem.«

Nekateri pa narodnozabavne glasbe niso sprejeli. »Narodnozabavnəh nisam pev. Jes sam biv bəl za resne zadeve, za zborovsko petje pa za disciplino.« Ponekod tudi radia niso bili veseli. »Jes praum, de pər nas nej tre'ba radia, raj sama zapojem.« V hribovskih vaseh pod Krvavcem, kjer so dobili elektriko po letu 1960, pa so bolj kot radijske sprejemnike kupovali gramofone in so plesali ob glasbi z gramofonskih plošč.

Ob koncu petdesetih in v šestdesetih letih so pesemsko izročilo kamniškega območja odkrivali sodelavci **Glasbenonarodopisnega inštituta** iz Ljubljane, pred tem pa je viže s tega območja zapisovala že sodelavka inštituta Tončka Marolt. Posnetke so vključevali v radijsko oddajo *Slovenska zemlja v pesmi in besedi*. Te oddaje so pomenile tudi blaženje ideološkega pritiska: ljudje so poslušali oddaje, v katerih so nastopali kot pevci, s tem pa so prek javnega medija zaslišali tudi to, kar je bilo zaradi politične usmeritve prepovedano. Ker so sodelavci inštituta snemali, kar so ljudje peli, so v oddajo prišle tudi nabožne pesmi. Snemanja sodelavcev Glasbenonarodopisnega inštituta so pri nekaterih pevcih sprožila spominjanje minulega časa, premislek preteklosti, večinoma pa je bilo snemanje za pevce velika zanimivost, tako zaradi zanimanja raziskovalcev za njihovo izročilo kot zaradi magnetofona, ki si je »zapomnil«, kako so ljudje peli: »Čudən, de je tko zamerkov!« (GNI TZ 9: 48)

Sodelavci Glasbenonarodopisnega inštituta so z zvočnimi snemanji domačine opozorili na pomen pesemskega izročila. *Pevci, ki so sodelovali pri snemanju Glasbenonarodopisnega inštituta na Brezovici pri Buču leta 1968. Iz arhiva GNI ZRC SAZU.*

Inštituska snemanja so pokazala tudi na raznolikost pesemskega izročila kamniškega območja. Leta 1959 in 1960 so sodelavci Glasbenonarodopisnega inštituta v Stahovici pri Mancu Šlebir in Neži Koželj in pri skupini pevk in pevcev posneli 27 ljubezenskih pesmi, 14 poskočnic, 4 pripovedne pesmi (ena od njih je bila vojaška *Tam na laški fronti*), dve pivski, eno nabožno, eno obsmrtno in eno svatovsko (Arhiv GNI). Raziskovalec Valens Vodušek je ob tem opazal, da so v Stahovici »ob plesu poleg širše znanih, ustaljenih tekstov še znaki živega improvizacijskega elementa v šalah na račun lokalnih oseb ali dogodkov« (Vodušek 2003 [1960]: 53). V Tuhinju so posneli največ pripovednih pesmi, medtem ko so v nižinskem območju snemali predvsem pri ljudeh, ki so se tja priselili.

Čeprav sodelavci inštituta takrat niso delali primerjav v petju med posameznimi deli kamniškega območja, **njihovi posnetki dokazujejo razlike v pesemskem repertoarju posameznih okolij**. Po posnetkih sodeč, so v območju pod Grintovci prevladovale ljubezenske pesmi: med nosilci pesemskega izročila so bile revne bajtarice, tudi neporočene, ki razen ljubezni in petja v življenju niso imele skoraj ničesar. V Tuhinjski dolini je bilo največ legendnih pesmi, predvsem pesmi o svetnikih: te pesmi so veliko prepevali ob bedenju pri mrliču. V tej dolini je bil nadzor Cerkev večji, zato so imele te pesmi velik pomen.

Srečanja sorodnikov so bila v šestdesetih in sedemdesetih letih marsikje še združena s petjem. *Sorodniki v Sidražu pod Krvavcem. Iz arhiva Bernardke Cerar, Sidraž.*

Kljub stikom med ljudmi in kljub prenašanju pesmi, ki so jih omogočali služenje vojaškega roka, skupno delo in šege, so se torej ohranjale razlike v petju med posameznimi območji. Pri snemanjih so ugotavljali precejšnje razlike med posameznimi vasi in tudi med posamezniki: »Vsaka zna malo drugače.« (GNI TZ 9: 32–34) Če se v glasovih niso skladali, so rekli, »se grizemo«. Navadno so peli »v tri glasove«, če je bil med njimi dober tenorist, so peli »v štiri glasove«, »na drajdudl«, kar so imeli za koroško petje.

Sodelavci Glasbenonarodopisnega inštituta so tako ujeli na magnetofonske trakove petje, ki je bilo tedaj v vaseh v Tuhinjski dolini in v hribovskih vaseh pod planinami še živo. Petje je bilo v tem času tudi v nižinskih vaseh ponekod še vedno sestavni del družjenja sorodnikov, ki so se ob nedeljah dobivali na nekdanjih domovih. Pri tem so peli tudi pesmi, ki so se jih naučili od drugih delavcev v tovarni, vključno z novimi, ki so jih imenovali »šlagereske pesmi«. Za ohranjanje tega petja so ponekod skrbeli posamezni pevci, včasih pa so peli dotlej, dokler so živeli njihovi starši. »Pel smo, dokler je biv oče, pa za mamno devetdesetletnco. Smo pel, kar se je kdo spomnu.« Ob teh srečanjih so velikokrat obujali spomine na to, čigava je bila katera pesem – kdo je imel kakšno pesem najraje: pesem je tako označevala posameznika in s pesmijo so se ga spomnili tudi potem, ko ga ni bilo več. Včasih so razlike pevskih navad ljudje začutili po poroki, preko partnerjevih sorodnikov: »Pər nəs doma se nismo nikol družəl, da bi pel, pər njih doma je blo pa ka na kor.«

Pesemski repertoar se je bogatil tudi s pesmimi, ki so jih otroci prinašali iz šol. »Velik smo pel partizanske pesmi. Partizanske pesmi še dons pogrešam.« Nekaterim so bile partizanske pesmi blizu zato, ker so jih sprejemali kot izraz nacionalnega. »Mi smo pār vojakəh mogəl pet in je to spodbujal tisto bojno moralo in tudi narodovo zavednost.« Te pesmi so, poleg vojaških pesmi iz časa Avstro-Ogrske, ki so opevale cesarja, ponekod postale tudi del repertoarja v gostilnah. »Mi smo tla pār Čibrə prepel ogromno ogromno.«

Petje pa v tem času vendarle ni bilo več v središču pozornosti. V Kulturnem domu v Kamniku so bile redne kinematografske predstave; ob določenih dnevih je potujoči kino gostoval tudi na podeželju, nekatera društva pa so si nabavila lastne projektorje. Razlike med mestom in podeželjem so se v materialnem pogledu zmanjševale, čeprav je bilo po marsičem še vedno lahko prepoznati, kdo pripada mestu in kdo prihaja iz vasi. Prebivalce vasi Gozd, Gojžane, ki so tudi v Kamnik še vedno veliko hodili peš, je označevala nekoliko znižana hoja, za katero so bili značilni zelo dolgi koraki. Večinoma pa je bila še vedno razločevalna obleka, delno pa tudi vedenje. To je bil čas, ko so avtomobili, predvsem fički, postali dostopnejši,⁵⁰ kamniška železnica, podoba moči kapitalizma, pa je postopno izgubljala pomen.

Nekateri kmetje so se vključevali v novo družbeno ureditev, postali so »funkcionarji«, tudi predsedniki Socialistične zveze, drugi so ohranjali svoje navade, vezane na izročilo cerkvenih praznikov. Posamezniki so kupovali traktorje, s čimer je bilo za opravljanje določenih del potrebno manj ljudi, kmetijstvo pa je imelo velik pomen tudi v primestnem okolju. Leta 1961 se je še četrtnina Podgorcev ukvarjala s kmetijstvom, predvsem s pridelavo krompirja in zelenjave za kamniški trg (S[vetelj]. 2007). V višje ležečih vaseh so še vedno sejali vse kulture, hkrati pa so ohranjali navade, povezane s kmečkim delom.

Ohranjala so se tudi verovanja in šege, povezane z njimi. V vaseh pod Krvavcem so za veliko noč še vedno zdrobili luščine, »ušine«, od blagoslovljenih pirhov in jih posuli okrog hiše, da ni prišla »strpenina« k hiši, predvsem gadje. V Spodnji Svatni sta Johana in Franca še vedno zagovorili strup, če je koga od sosedov ali pa kravo, ovco ali psa na senožetih pičila kača. »Recimo je kača pičva kravo, pa je zatekva. Je pršva susedova, Anyela jə j bo ime, je pršva, je strup začovariva na kruh, kos kruha, in je təm začeva čarat, səvede Boh nə dej, d b se sməjav – in smo to dal krav pa se j pozdrauva.« Tisti, ki so prišli po pomoč za živino, so vedeli, da živali niti videla ni, pa se je ta po njenem zagovoru pozdravila. »Sə šu do pa s reku: 'Tola je,' pa sta šva vən, ti sə zravən udguvarjov, tist, k je bo rečt treba, amən pa tist, una je muliva, devova to, uzeva je kos kruha, nad tistmo je to pučeva, brava je iz tistga [...]. Boh ne dej, də bi se j to zasmejov. No, sej se tud nismo. Kə təkət je bo to sveto.« Zagovor je pozdravil tudi mastitis pri kravah, »učəc«. »To je bo verskəya značaja. In je to trajov ene pet mənūt. To je biv velək tekst.«

Delo v tovarnah, uvedba delavskega samoupravljanja, visoko vrednotenje dela, ki ni bilo več povezano z lastništvom zemlje, so spreminjali pogled na zaposlitev v industriji: delo v tovarni je postalo z zagotovljeno plačo in z vključenostjo v življenje v urbanem

⁵⁰ Fičo, različica italijanskega Fiata 600, je leta 1960 z licenco začela izdelovati Zastava. Leta 1962 je stekla proizvodnja modela Fiat 750 (Fičo 2012).

V povojnih desetletjih so na hribovskih kmetijah kljub zaposlovanju v industriji skrbeli za samooskrbno raznolikost posevkov in kosili senožeti. Grabljice, »grablaške«, na senožetih pod Kamniškim vrhom leta 1961, ob obisku sorodnikov iz Amerike. Izvirnik hrani Andrej Kuhar, Klemenčevo.

okolju vablivo tudi za tiste, ki bi se lahko preživeli z delom na kmetiji. Prostovoljno zapuščanje vasi so tisti, ki so vztrajali na kmetih, in tisti, ki so bili v povojnih letih prisiljeni oditi v tovarne, obsojali, včasih tudi s staro zabavljico. Ta je vsebovala še star lepotni ideal, ki ga kmečko dekle ob trdem delu nekoč ni moglo doseči:

Vsaka b rada frajla bla,
ubena ne kmetica,
debelo rit nosila bi
ko spitana prasica.

Ženske so postale neodvisne od mož: lahko so se izobraževale ob delu, s čimer so dokaj hitro prišle do dela v pisarnah, vključevale so se v družbeno-politične organizacije, za nekatere pa je bila samostojnost že v tem, da so se lahko vključile v katerega od pevskih zborov. »Socializem in enakopravnost sta naredila svoje.« Nekateri možje so se zaradi neodvisnosti žena čutili ogrožene, ob izrazitejšem poudarjanju enakopravnosti, ki so jo nekateri dojemali kot kratenje legitimnih pravic moških, pa tudi kot »žlehtnobo«. »Baba, če je žleht, ma sedem hãdobcev v rit.«

Delavski kolektivi so marsikomu nadomestili okolje, iz katerega je izšel: v nekaterih kolektivih so ljudje čutili, da ustvarjajo skupaj in da si bodo ustvarjeno tudi ustrezno delili. Delavski sindikati so skrbeli za ugodno letovanje delavcev, po čemer je bila znana predsem tovarna KIK, smodnišnica. Delo v tovarnah je vedno bolj postajalo del samopodobe občanov, posebno tistih, ki so se vključevali v družbeno-politične organizacije.

Vzgojo v socializmu je zaznamovalo visoko vrednotenje dela in pridobivanje možnosti zanj. *Delovna praksa dijaka kamniške gimnazije v tovarni Stol leta 1961. Arhiv GSSRM Kamnik.*

Visoko vrednotenje dela in pomen pripadnosti delovnim kolektivom sta bila poudarjena tudi z vključevanjem gimnazijcev – bodočih študentov in intelektualcev – v kamniško industrijo.

V šestdesetih letih so se zaradi odprtega zaposlovanja v industriji in zagotovljenega zasluzka **fantovske skupnosti večinoma zelo spremenile**. Fantje niso bili več vezani na svoje okolje, lahko so si privoščili mopede in so postali mobilnejši: »Po so pa sam hodil z motorjam gledat, kje je lušna. Ja, ti se dol used za mizo pa sodeluj, po bo pa lušna. Ti boš pa sam od šanka do šanka hodu gledat, kje je lušna. Ja, to ste usə kokər odvezan kužkə.« Redne plače so jim omogočale nakup alkoholnih pijač že zelo zgodaj, saj so se nekateri zaposlili v industriji že takoj po zaključku osnovne šole. Nadzora, ki so ga še v povojnih letih imeli njihovi starejši sovaščani, ni bilo več. Zaradi posledic alkoholiziranosti je umrlo veliko mladih fantov, posebno v sedemdesetih letih, ko so bili dostopnejši tudi avtomobili. Tako so na primer v eni od krajevnih skupnosti v dvajsetih letih pokopali petindvajset fantov. »V petek popoldne so začel pit, do ponedeljka so se komej streznili al pa tud ne.«

V reševanje tega problema se je vključila tudi sama občina Kamnik: prizadevali so si za vključevanje fantov v razne mladinske organizacije, tudi v taborniško organizacijo, ter v gasilska društva. V nekaterih krajih so se mladi vključevali v verske mladinske skupine, pri druženju v teh skupinah pa je imelo velik pomen petje ob spremljavi kitare.

Tehnološki napredek je spreminjal razmerje med mestom in podeželjem: podeželje se je vedno bolj urbaniziralo. Kljub vse bolj izenačenim možnostim mesta in podeželja so imeli Kamničani pri sledenju napredku v materialnem pogledu še vedno prednost pred podeželani, čeprav so se možnosti za to sledenje z dodeljevanjem kreditov začele spreminjati. Prav zaradi avtomobilov pa je bivanje v mestu nekaterim vedno manj ustrezalo, in sicer tako zaradi parkiranja lastnega avtomobila kot zaradi prometa. Povečevanje prometa je namreč v mestu povzročalo vedno več težav.

Mesto je ohranjalo središčno vlogo, z varovanjem stavbne dediščine, ki je meščane večinoma obremenjevala, pa je ohranjalo tudi nekdanjo podobo. Od sredine šestdesetih do sredine sedemdesetih let je imel Kamnik svojega mestnega arhitekta, Bojana Schlegla, ki je skrbel tako za varovanje stavbne dediščine kot za oblikovanje novih urbanih prostorov. Kamniške trgovine in obrtne delavnice so po njegovi zasluzi dobile t. i. srednjeveške izveske, ki so ulicam dali novo prepoznavnost. S tem sta se na poseben način soočala dva svetova, sodobni socialistični in srednjeveški. Mestni park pri železniški postaji pa je dobil nov simbol, ki je opozarjal na drugo svetovno vojno – Spomenik revolucije, med Kamničani sprejet kot »Kamniška vrana«.

Ko so torej kamniški meščani povsem izgubili pravice, ki jih je mesto dobilo v srednjem veku, in ko jim je bila odvzeta pravica do zasebne trgovine, je mesto dobilo simbolične izraze srednjeveške trgovske moči – po cehovskih vzorih narejene označevalne izveske. Velik konflikt pa je ob koncu šestdesetih let povzročil gotski napis gostilne v Maistrovi ulici: pripadniki Zveze borcev so napis označili kot uporabo okupatorjeve pisave. Spor, ki je segel do republiške skupščine, je pokazal, da so ideološka pravila v Kamniku ostrejša od republiških oziroma državnih. To so pri svojem delu čutili tudi nekateri gimnazijski profesorji, ki so zaradi političnih pritiskov morali drugam.

Sredi šestdesetih let, leta 1965, je izšla plošča Ansambla Borisa Kovačiča s pesmijo *Veselo v Kamnik*: pesem je kot prva izšla na plošči *Kamniška polka*, z očitno naknadno dodanim naslovom skladbe *Veselo v Kamnik* kot prepoznavnim naslovom plošče. Avtor pesmi, Andrej Blumauer, je z njo nakazal svoje lastne poti v Kamniške planine: tako kot številni drugi obiskovalci gora se je tudi on do Kamnika vozil z vlakom, naprej pa s kolesom. Na eni od teh poti je nastala pesem *Veselo v Kamnik* (več Vovk 2013).

Pesem *Veselo v Kamnik* je postala novi identifikacijski simbol kamniškega območja. Medtem ko je nekdanja tako razširjena zabavljica o kamniških purgarjih označevala meščane, je ta pesem izražala pripadnost prostoru, ki ga je izražal Kamnik s svojimi planinami. Povezanost s Kamniškimi planinami se je s turističnim razvojem Velike planine, dostopne tudi z žičnico, namreč prav v šestdesetih letih izjemno okrepila. Pesem *Veselo v Kamnik* je tako ustvarjala novo pripadnost, ki ni vključevala le prebivalcev kamniškega območja. To pripadnost so gradile še nekatere druge pesmi, sprejete v nabor planinskih pesmi – *Bajtarska*, *Kamniške planine*, *Gregorinova Štamfovka*, *Velikoplaninska* in še nekatere (Planinske ... 2009). Marsikdaj so tisti, ki so v gore prihajali od drugod in jim je Kamnik s svojimi planinami veliko pomenil, čutili enako ali celo močnejšo pripadnost kot domačini. Nobena pesem v tem območju dotlej ni imela tolikšne povezovalne moči, ne da bi se ob tem naslanjala na negativni odnos do drugih in drugačnih. Pesem *Veselo v Kamnik* je tako odsevala občutek povezanosti oziroma pripadnosti skupnemu prostoru in ga hkrati ustvarjala, *Pesem o kamniških purgarjih* pa se je tu in tam pojavila le še kot zanimivost iz daljne zgodovine mesta.

Povezovalno moč pesmi je v Tuhinjski dolini, kjer je imela pesem *Veselo v Kamnik* manjši pomen, izražala pesem *Kot biser si lepa*, *Tuhinjska dolina*. Pesem, ki jo je na enem od svojih vračanj v Kamnik zložil ustvarjalni domačin z Brezovice, Franc Pavlič, Brezovski Francelj, je v izvedbi domačega ansambla, Ansambla bratov Poljanšek, vstopala v zavest prebivalcev Tuhinjske doline. Dolina, ki je njeni prebivalci nikoli niso dojemali kot enotno, temveč v razdeljenosti med Srenjce, Šmarčane, Thince – za nekatere pa se je delila na Thin in Dolino – je s pesmijo in s postopnim blaženjem ideoloških nasprotij postajala enotnejša. Takšna je bila dotlej, s precejšnjo mero zaničevanja, predvsem za tiste okoličane, za katere je bil Tuhinj »od kamnškega železnega mosta naprej«. Leta 1970 pa so cesto skozi Tuhinjsko dolino začeli asfaltirati (Učakar J. 1979: 3) in jo s tem tesneje povezali z drugimi območji.

Tehnološki napredek in široka dostopnost njegovih pridobitev sta bila vidna tudi na drugih ravneh, predvsem v izrabi prostega časa. Posodobitev ceste v Kamniško Bistrico, široka dostopnost avtobusnih prevozov in postavitve **žičnice na Šimnovcu** so Veliko planino približali vsem, ki so si želeli tega turizma. Planinstvo, ki je dotlej zahtevalo ustrezen napor in čas in je večinoma privlačevalo najbolj zagrete posameznike, v veliki meri pripadnike višjega družbenega sloja, je bilo s tem lahko dostopno brez posebnega truda.

Zaposlovanje ljudi v industriji, večja vključenost v dejavnost delovnih kolektivov in večja mobilnost ljudi so na podeželju postopno zmanjševali potrebo po lastni društveni dejavnosti. Marsikje so zato za najpomembnejše dogodke na vasi vnovič veljale poroke. V šestdesetih letih so bile svatbene šege večinoma še ohranjene, »pa precej tiste coprnije

Pesem *Veselo v Kamnik* je s svojo vsebino in z zvočnostjo zaznamovala identiteto kamniškega območja. *Ovitek gramofonske plošče Kamniška polka/Veselo v Kamnik iz leta 1965. Zasebni arhiv.*

je blo zraven«, ob tem pa so bile izredno žive tudi pesmi, ki so jih peli ob teh priložnostih. Za to živost so skrbeli tudi godci, saj je bila vloga godca pri poroki oziroma svatbi zelo pomembna. Nekatere pesmi so zato še vedno peli ob določenem delu šege: »Pesem *En mladenč po vasi hodi* [...] pojejo na ohceti malo prej, predno venec snamejo. Pojejo jo godec in starešina.« (GNI TZ 9: 31–34) Godci, ki so po eni strani – tako kot pred vojno – prinašali nove viže in nove plese, so hkrati določene pesmi ohranjali. Skrbeli so tudi za šaljive pesmi, za pesmi »za špas«. V Tuhinjski dolini pa je bil v zvezi z ohcetjo še ohranjen rek, da godcu »dajejo v gosel«, tako kot so to imenovali takrat, ko so godci še igrali na violino, na gosli.

Šege na ohceti so ljudje večinoma ohranjali spontano, brez zavedanja o posebnem pomenu izročila. Šestdeseta leta so odprla več možnosti za prireditveno oživljanje izročila, hkrati pa so narekovala tudi potrebo po njem: folklor je postajala gledališče za predstavo o kulturi podeželja. Vaščani Podgorja, ki so za ljubljansko radijsko postajo za oddajo *Veseli večer* leta 1954 pripravili *Kmečko ohcet*, so devet let pozneje, leta 1963, šege ob ohceti pripravili kot živo predstavo za javnost: na prireditvi *Podgorska ohcet* so to šego uprizorili v Kamniku (Svetelj b. n. l.). »Smo rekæl: 'Dejmo to mi v živo nardit!'« Prireditev je imela svoja režiserja. Ob tej predstavi se niso zavedali, da so pripravili izhodišče za bodočo kamniško prireditev *Dan narodne noše* oziroma *Dnevi narodnih noš*.

Leto 1965, praznovanje dvajsetletnice osvoboditve, je mesto želelo zaznamovati predvsem s politično ustrezno prireditvijo: družbenopolitične organizacije kamniške občine so namreč v oživljanje izročila želele vključiti izročilo partizanskega boja, in sicer **z uprizoritvijo partizanske osvoboditve Kamnika**. »Res, zamisel o ponazoritvi osvo-

Folkloristična prireditev *Podgorska ohcet*, zasnovana na podlagi radijske oddaje, je bila izhodišče za bodočo kamniško prireditev *Dan narodne noše*. Nastopajoči na prireditvi *Podgorska ohcet* ob zaključku na stadionu v Mekinjah, 1963. Foto Franc Svetelj; iz arhiva Jožeta Ogrinca, Podgorje.

VABIMO VAS NA

pastirski praznik

VELIKE, MALE IN GOJŠKE PLANINE

1. AVGUSTA 1965, S PRIČETKOM OB 9^h NA VELIKI PLANINI

DOGON ŽIVINE, PLANŠARSKÉ IN FOLKLORNE SKUPINE, TRIO SLAK IN DOMAČI GODCI, PLANINSKE SPECIALITETE IN PLES NA PROSTEM

V POČASTITEV 20. OBLETNICE OSVOBODITVE BO NA PREDVEČER PRAZNIKA NA POLJANSKEM ROBU PARTIZANSKO SREČANJE OB TABORNEM OGNJU

NEPREKINJEN PREVOZ Z ŽIČNICO NA VELIKO PLANINO PO ZNIŽANI CENI OD SOBOTE OPOLDNE 31. VII. DO NEDELJE ZVEČER 1. VIII. 1965

PLANŠARSKA SKUPNOST IN TURISTIČNO DRUŠTVO KAMNIŠKA BISTRICA

Pastirski praznik na Veliki planini, ki so ga prvič priredili ob 20-letnici osvoboditve, je spodbudil oživitve velikoplaninskega izročila. *Plakat prvega Pastirskega praznika na Veliki planini iz leta 1965, avtor Vlasto Kopač; iz arhiva Moje Kopač, Ljubljana.*

boditve Kamnika je vredna vsega priznanja. Preživeli borci so se radi odzvali pozivu občinskega odbora zveze borcev, naj sodelujejo v tem simboličnem osvobajanju Kamnika. Prav tako pa so pri izvedbi te akcije sodelovali tudi gojenci predvojaške vzgoje. – Klici 'na juriš' so se kmalu po četrti uri 8. maja pomešali s prvimi strelji pušk in eksplozijami bomb tam ob vznožju Starega gradu na Vrhpoljah. Začelo je pokati na pobočju Žal in Malega gradu. Kmalu za tem pa je preko železnega mostu prikorakala prva četa partizanov, ki so se ji pridružile še ostale. – Ljudje, ki so se v velikem številu zbrali na ulicah, so z navdušenjem pozdravljali nekdanje osvoboditelje [...]. Na svečano okrašenem trgu pred spomenikom revolucije je borce že čakala množica Kamničanov. [...] To prireditev bi kazalo ob večjem sodelovanju muzeja NOB morda še nekoliko izpopolniti in jo ohraniti kot bogato tradicijo iz obdobja NOB na Kamniškem.« (Po dvajsetih ... 1965)

Dvajsetletnico osvoboditve je zaznamoval tudi *Pastirski praznik* na Veliki planini. Poleg pastirjev in domačih godcev so vanj vključili tudi Trio Slak, na predvečer praznika pa je bilo na Poljanskem robu »partizansko srečanje ob tabornem ognju«.

V šestdesetih letih so tako v dolini Kamniške Bistrice kot v Tuhinjski dolini še znali in plesali več »starih« plesov, nekateri tudi še ples štajeriš. Štajeriš tedaj v Tuhinjski dolini ni bil le starinski ples, temveč ples za stare ljudi: »Štajeriš je bil en počasen valček, to je za stare ljudi, de se komej sučejo.« (GNI TZ 9: 36–37) Za to izročilo se je sčasoma začela zanimati tudi mladina, in sicer predvsem s posredovanjem krajevne skupnosti Kamniška Bistrica in tamkajšnjega turističnega društva; to je leta 1966 privedlo do nastanka **Folklorne skupine Kamniška Bistrica**. Ta folklorna skupina, ki je z imenom reke nakazala željo po povezovanju izročila, je pod mentorstvom Francija Poljanška odkrivala in prikazovala plesno in drugo izročilo kamniškega območja od sveta pod planinami do Tuhinjske doline (več Ftičar 2012; Knific 2012).

Skupina se je vključila v novo kamniško prireditev, ki jo je v začetku septembra istega leta pripravilo Turistično društvo Kamnik. To je na podlagi *Podgorške ohceti* v mestu priredilo **Dan narodne noše**, in sicer kot prireditev, ki je ustrezala tako meščanom kot

Kamničani in okoličani so podobo izročila svoje okolice od šestdesetih let naprej sprejemali predvsem iz prireditve *Dan narodne noše* in dejavnosti Folklorne skupine Kamniška Bistrica. *Folklorna skupina Kamniška Bistrica kot udeleženka sprevoda na Dan narodne noše v Kamniku leta 1971. Iz arhiva Francija Poljanška, Mekinje.*

okoličanom: meščanom je simbolično nadomestila nekdanje meščanske slovesnosti, s procesijami vred, okoličanom pa oživila spomin na dom. Z ohranjanjem oblačilne dediščine, ki je bilo temeljni namen kamniške prireditve *Dan narodne noše*, se je tako poleg kulture podeželja izražalo tudi izročilo meščanov, in sicer izročilo manifestiranja nacionalne in hkrati meščanske zavesti (več Klobčar 2012: 163–165).

Medtem ko se prireditvena uprizoritev partizanske osvoboditve Kamnika ni uveljavila, tako kot tudi ne motociklistične dirke, sta *Pastirski praznik* in *Dan narodne noše*, oba vezana na ohranjanje izročila podeželja, ostala. Pastirji so se prav zaradi svojega praznika začeli predstavljati s tradicionalno nošo: arhitekt Vlasto Kopač, ohranjevalec izročila velikoplaninske arhitekture, je namreč za ta praznik za enega od prirediteljev preskrbel plašč, »pvajš«, kot so ga po izročilu nosili pastirji na tem območju, klobuk in cikle. Po tem vzorcu in s to spodbudo so si tudi nekateri drugi pastirji postopno oskrbeli te dele noše, ki so obveljali za tradicionalne, s tem pa so spodbujali zanimanje za pastirsko izročilo. To zanimanje je spodbudilo k raziskavi etnologa Toneta Cevca; raziskovanje tega izročila in njegovo predstavljanje na pastirskem prazniku sta povzročila zavedanje njegove vrednosti, to pa je leta 1973 omogočilo preureditev Preskarjeve bajte na Veliki planini v muzej.

V teh letih, ko se je izročilo podeželja v prireditveni obliki preselilo na oder ali na kamniške ulice, je bil na deželi marsikomu prijetnejši zvok traktorskega motorja kot klepanje kose: traktor je pomenil lažje delo, klepanje kose v jutranjem svitu pa naporno košnjo v strminah, ki so se v teh letih začele zaraščati. Mehanizacija dela je sčasoma odpravila tudi druženje, ki je dotlej sledilo skupnim delom, vključno s plesom. Le v najbolj odročnih vaseh, predvsem v vaseh pod Krvavcem, so še v začetku sedemdesetih let plesali tudi ob zvokih iz gramofona. Plesali so ob nedeljskih popoldnevih in ob večjih delih, kot je bila košnja. »Kjer je biv gramofon, so se vrtele plate in tam se je pev: Slak, Avsenik, Beneški fantje, Tine Lesjak, Stanka Kovačič.« Pesmi, ki so jih slišali na ploščah, so hitro postale del njihovega vsakdanjika, predvsem tam, kjer so bili še vajeni spontanega petja. Takrat so velikokrat še peli zvečer za pečjo. Stare pesmi pa so peli takrat, ko so »varvali mrliča«, v hribovskih vaseh marsikje do jutra, ko je bilo treba v službo, »na šiht«.

Pozna šestdeseta in sedemdeseta leta je navzven zaznamovalo olajševanje komunikacije z občinskim središčem, saj je bilo veliko cest že asfaltiranih, medtem ko je bila železniška zveza z Ljubljano v imenu napredka leta 1968 za javni promet ukinjena. Gospodarske razmere in ugodni krediti so tudi delavcem omogočili postavitve lastnih hiš. V krajih z lepim razgledom so začeli graditi počitniške hišice in nekdanji odročni kraji so marsikje postali kraji prestiža. Pri graditvi so ljudje še upoštevali načelo medsebojne pomoči, ob zaključku posameznih del pa so imeli tudi slovesni zaključek, »likof«, marsikje še združen s petjem. Pospešena graditev hiš je dajala kruh nekaterim tradicionalnim dejavnostim, predvsem prevoznikom, ki so še vozili s konji, »furmanom«, pa tudi nekaterim kmetom, predvsem v Tuhinjski dolini, ki so imeli dovolj gozdov in so si s tem zelo opomogli: ta les so namreč zlahka prodali tesarjem, »cimpermanom«, v Moste. »Zato smo pa nosil glave pokonc. Smo nosil glave pokonc kə gadje!«

V mestu je bilo več posluha za **mladino**. »Pred dvema mesecema so se na oglašnih deskah v mestu in izven njega pojavili plakati: Vsako nedeljo v Domu ples. Igrajo Kamniktiti. In kdo so to Kamniktiti? To je drugi ansambel, ki so ga ustanovili v našem mestu. Pred njim so ustanovili svojo skupino The Corsairs, ki so se po sili razmer morali raziti. [...] Njihovi vzorniki so Shadowsi, Beach-boysi, Tremeleoes, zato so tudi v njihovem repertoarju najbolj zastopane skladbe teh izvajalcev, ne manjka pa jim tudi Beatlesov in najbolj uspešnih kompozicij Top-pops lestvice.« Člani ansambla Brane Hribar, Tomaž Perko, Janez Mavrin in Franci Vengust so z izbiro imena izražali svojo držo: »Kamniktiti smo zato, ker smo vsi iz Kamnika; ker je kamniktit eksploziv, ki ga izdelujejo v podjetju Kamnik, in ker želimo, da je tudi naša glasba eksplozivna« (Kamniktiti ... 1968).

Kamniktiti pa so bili prepoznavni – in marsikdaj prikrajšani – tudi zaradi povezanosti z dejavnostjo stranskega župnika Franceta Gačnika: Gačnikova glasbena ustvarjalnost in dejavnost Kamniktov sta bili odmeven odziv na premike v Cerkvi. »Klasično cerkveno petje, katerega avtor je bil tudi Gačnik (izdal je več zborovskih zbirk), je počasi

Glasbena skupina Kamniktiti, povezana z dejavnostjo stranskega župnika Franceta Gačnika in z organizacijskimi okviri Delavskega kulturnega društva Solidarnost, je odpirala prostor za svobodo in dialog. *Kamniktiti v dvorani nad Kavarno Veronika. Iz arhiva Francija Vengusta, Kamnik.*

prehajalo v 'drugačne melodije in akorde', saj je drugi vatikanski koncil želel, da se v Cerkev vnese nekaj svežine in drugačnosti [...]. Tako je bil Gačnik prvi, ki je v liturgijo prinesel ta nov in svež zvok cerkvene glasbe, ki se je v takratnem času že razvijala, a le za zidovi samostanov ali semenišč, ne pa javno. Bila je celo nezaželen! A Gačnik je takrat izdal revolucionarno pesmarico 'Na strunah kitare' in marsikaj 'postavil na glavo'.« (Krt 2013) Ta glasba, ki se je naslanjala na izročilo črnskih duhovnih pesmi in na ameriško country glasbo, je vedno bolj zaznamovala verska shajanja mladih in izražala željo po odmiku od ideoloških pritiskov; med mladimi je bilo zato več petja, kot so ga v spontani obliki poznali njihovi starši, prepoznavni simbol teh druženj pa je postala kitara.

Spomin na meščansko izročilo Kamnika se je ob tem ohranjal samo v ozadju, v zavedanju posameznikov in v delovanju Prvega slovenskega pevskega društva Lira, v katerem pa so bili po drugi svetovni vojni tudi številni okoličani: Liro so nekateri še vedno imenovali »frakarska«, meščanska. Lira je pomenila tudi vez z ukinjeno Narodno čitalnico, ki so se je Kamničani ob stoletnici ustanovitve vendarle tudi javno spomnili. Ob tem so organizatorji opozorili na potrebo po obnovitvi dvorane v mestu, dvorane nad kavarno, ki je bila do druge svetovne vojne last Narodne čitalnice (Čitalniški ... 1969). Meščansko izročilo pa ni doseglo trajnejšega spomina: preglasilo ga je izročilo narodnoosvobodilnega boja, saj je bila spomladi istega leta v muzeju na Zapricah odprta stalna razstava NOB na Kamniškem (V počastitev ... 1969).

V mestu so bile v tem času odmevne tudi prireditve, ki so v povojnih letih sicer zaznamovale tovarniško okolje. **Pokop Pusta** na pepelnično sredo so namreč z vožnjo ploha, s sekanjem trsk neporočenim in s sprevedom z duhovnikom na čelu dotlej uprizarjali v nekaterih kamniških tovarnah, predvsem v smodnišnici. Prireditve so prevzeli vaščani Zgornjega Tuhinja, in sicer Društvo veseljakov. To društvo je v domačem okolju skrbelo za zabavo in razvedrilo in s prireditvenim prikazom dela »holcarjev« pri Kavсарju in s petjem »starih pesmi« ohranjalo spomin na izročilo.

S pokopom pusta je društvo želelo poživiti kamniški vsakdanjik. »To je pokal ko hudič po Kamnku!« S šaljivo ostjo, v katero je bila vključena tudi podoba Cerkve, so se usmerjali proti sodobnim problemom občine. »Duška so si dal. Ta dan so imel oni oblast. Vse so zavzel. So rekl: 'Tuki ni župana, dons je vse naše, mi sodmo!'« Ta ost pa je bila včasih posredno, včasih pa neposredno, uperjena tudi proti samemu mestu. »Prpele se avtobus Tuhinjcev u Kamnku, uzad pa napis: Pomoč nerazvitim.« V sprevedih skozi Kamnik, združenih z veliko hrupa in dima, so vaščani iz Tuhinjske doline ob pokopu Pusta v različnih prizorih smešili probleme tedanje kamniške občine in širše družbe. (glej Klobčar 2014d) Vloge duhovnika ob pokopu Pusta pa verniki večinoma niso razumeli kot šalo in nesrečne smrti tistih, ki so v sprevedih to vlogo prevzeli, so sprožale različne interpretacije.

Zabavljive pesmi o posameznih krajih ljudje niso več poznali, poznali pa so nekatere stare simbole krajev: še v sedemdesetih letih so se posamezniki v tovarnah zbadljivo ali šaljivo obkladali z vzdevki, ki so označevali njihove vasi. V tovarnah so namreč skupaj delali delavci iz vseh dolin ali s hribov širšega kamniškega območja. Vedeli so, da »ima Gojžan volno«, »Tunčan kumaro« itn., čeprav se niso več zavedali, kaj naj bi to pomenilo.

V šestdesetih, izjemoma pa tudi v sedemdesetih in osemdesetih letih so na nekaterih kmetijah starejše žene še česale domačo volno in jo predle. Na prireditvi *Dan narodne noše*, ki je vedno bolj izražala prizadevanja Turističnega društva Kamnik za ohranjanje izročila in za njegovo prepoznavnost, pa so se v tradicionalnem kostumu udeleževali povorke številni udeleženci, ki jih je z izročilom povezovala le še obleka, »slovenska narodna noša«.

Od teh udeležencev je le redko kdo še vedel, da v okolici še živi izročilo, vključno s sledmi davnega verovanja. S tem izročilom je zadnja, ki je znala zagovarjati, Svatenška Angela, zaman iskala naslednika. »Mene j mau snubva, dā bā do šu, pa se nisem za to odloču ... je pa mā dava kār nekej stvari, tud – so reklā – zā strup začovarit, ene psalme, je bo napisan, pa ene križe s moyu devat.« Pastirji na Veliki planini pa so se, če so krave ob prihodu na planino pojedle strup, čez zimo nastavljen podganam, za pomoč obrnili na Debevčevo Zefo; Zefa je sicer v času, ko so pastirji že prenehali izdelovati »trniče«, rezljala »pisave« in z njimi okraševala kepe kislega sira, »trniče«, ki jih je sušila nad štedilnikom v svoji bajti na Gojški planini.

Na pepelnično sredo so v kamniških tovarnah uprizarjali pokop Pusta, za delavci Smodnišnice pa je organizacijo prireditve prevzelo Društvo veseljakov Zgornji Tuhinj. *Pokop Pusta v Kamniku leta 1973. Iz arhiva Ivana Hribarja, Laze.*

Ne le šege in navade na podeželju, tudi praznovanja v tovarnah so se začela spreminjati: sirene niso več naznanjale praznovanja delovnih zmag, delavcem v upravnih službah večinoma niso več »vozili ploha« za pepelnico, vedno večjo vlogo pa sta dobivala praznovanje dneva žena, 8. marca, ki je izražalo emancipacijo žensk, in državni praznik, 29. november. Kljub temu so tovarne ustvarjale občutek pripadnosti, otroci delavcev so bili ob praznovanju dedka Mraza enako obdarjeni in sindikat v tovarni je delavcem nudil enake ugodnosti, bodisi zabavo ob praznovanjih, letovanje v sindikalnem domu ali pol prašiča pred novim letom. Po praznovanjih in na sindikalnih izletih pa je bil čas tudi za »ta pokvarjene«, za pesmi, ki so, tako kot šale, v tovarnah včasih šle »od ust do ust«. »Te pesemce so krožile v fabrk. Ne vem, enkrat je tole zakroživ, pa sem se nauču.« Tovarna je postala njihova nova »lokalna skupnost«, tudi potem, ko so se tovarne organizacijsko preoblikovali v »tozde« in »ozde«.

Enostransko prikazovanje bližnje preteklosti je v sedemdesetih letih pri nekaterih članih Zveze komunistov odpiralo prostor tudi za kritične misli. Ob 30-letnici kamniške vstaje je prvi komandant kamniškega bataljona, Marjan Dermastja, v razpravi o vlogi komunistov v narodnoosvobodilnem boju na kamniškem območju s kritičnim premislekom osvetlil vlogo delavcev ob začetku okupacije: »Trebaja reči, da je bilo razpoloženje neposredno pred vstajo, takoj po razsulu Jugoslavije, tega doslej še nismo nikoli tako jasno povedali, zelo neugodno za začetek vstaje. Naši sovražniki so s socialno demagoškimi parolami v veliki meri uspeli uspavati ljudi, predvsem delavce. Mi smo v glavnem takrat imeli za seboj mladino [...].« Ob tem je neobremenjeno ocenil tudi vlogo meščanov: »Ne smemo pozabiti tudi tega, kako so se kamniški meščani obnašali v začetku naše vstaje. Velika večina je od vsega začetka simpatizirala z nami.« Razprava je sprožila refleksijo samega vojskovanja, in sicer v razmišljanju Toneta Šturma, prvega komisarja kamniškega bataljona: »Jaz sem v svojih 63 letih prepričan, da bi zastavili, če bi bilo treba še enkrat, precej drugačen boj, kot smo ga, saj nismo imeli nobenih izkušenj.« (Svetelj 1971)

Ti premisleki pa so bili slišani le v ozkem krogu: drugi pogledi so bili nezaželeni, nove teme nepotrebne. Ko je kamniški zgodovinar Ivan Zika na pobudo urednika lokalnega glasila, Franceta Svetelja, v **pripravah na praznovanje 750-letnice Kamnika** začel pisati kamniško zgodovino in jo v nadaljevanjih objavljati v *Kamniškem občanu*, se je razkrivanje daljne zgodovine nekaterim zdelo sporno. Poglavje o pomenu tuhinjske ceste, ključno za razumevanje vloge kamniškega območja v preteklosti, je zato Zika zaključil z besedami: »V našem sestavku smo zadnje nadaljevanje posvetili tuhinjski cesti, ki je bila pravzaprav glavni vzrok, da so gospodarji našega ozemlja sezidali Stari grad. [...] Z našo ugotovitvijo nekaterih zgodovinskih podatkov o pomenu tuhinjske ceste, ki je danes lepo uravnana in asfaltirana, smo hoteli ob IV. zboru gorenjskih aktivistov v Tuhinju, dne 25. junija 1972, dati priznanje vsem prizadevanjem prebivalstva Tuhinjske doline za njihov gospodarski napredek in za delež, ki ga je prispevalo za osvoboditev.« (Zika 2011 [1971–1976]: 51)

Promet skozi Kamnik in Tuhinjsko dolino je bil torej še vedno merjen z merili politične veljavnosti, kljub zgodbam, ki so se razkrivale ali ostale zamolčane. Ljudje pa so jih

ohranjali, tako bližnje kot daljnje, ob zgodbah, z imeni padlih, nakazanih na spomenikih (glej Žgajnar idr. 1975): še vedno so si pripovedovali o tem, kaj se je dogajalo med drugo svetovno vojno in po njej, kako so goreli gradovi, tudi tisti v Špitaliču, in kako so nekateri aktivisti pred smrtjo želeli spovednika.

In pripovedovali so o krivicah, ki so se dogajale nekoč, vse tja do časov, ko je skozi Kamnik na Ogrsko vodila pomembna pot – ko je bil v Špitaliču špital, ki so ga vodili vetrinjski menihi. »Rečen je blo, da je šla glavna pot čez to dolino, glavna pot, in da so bli duhovni tle tækræt gospodarji. In gor, na hrib, Pær Novak se reče, gor je kmetija, so ble pa dekleta. Pa de je en duhovnik, patær, gor zahajov.« Zgodba o skrivni ljubezni med menihom in dekletom z bližnje kmetije je bila v spominu ljudi večja in trajnejša od tiste o prometu skozi Tuhinjsko dolino, o špitalu, ki so ga menihi zaradi upada prometa prodali, in o upadu nekdanje slave kraja: bila je zgodba o kazni, kot so jo ljudje poznali le še iz pesmi o sveti Barbari, živi zazidani v stolp. »Pol so pa tistga patra za kazæn živga zazidal, u steno, u vogal so živga zazidal. To j bo tud govorjen. Za kazæn. Tko je blo rečen.«

Večina pa ni poznala ne enih ne drugih zgodb in ni čutila potrebe po njih: vsakdanjost je ponujala dovolj drugih izzivov, napredek dovolj možnosti za lažje življenje. Sredi sedemdesetih let so na kmetijah začeli opuščati številne posevke, njive v hribovitem območju so se začele spreminjati v travnike. Z odpadki so se spreminjala obrežja rek, ob naraščanju prometa pa so lokalni časopis *Kamniški občan* polnile podobe prometnih nesreč. V tem času so na podeželju ljudje začeli kupovati kasetofone in marsikje, kjer so prej v družbi zapeli, jim je kasetofon nadomestil pesem. S prižganim kasetofonom na rami se je z glasnim petjem, marsikdaj sprehodil skozi Kamnik tudi znani kamniški godec Anton Resnik, »Temni Valček«.

Tu in tam so še vedno zapeli sorodniki, ki so se zbrali ob godovih in drugih praznovanjih, ali sosedje, ko so ličkali koruzo, in v najbolj oddaljenih vaseh pod Krvavcem so ženske še zapele, ko so plele na njivi, predvsem pri pletju korenja. Spontano petje se je ohranjalo tudi ponekod v tovarniškem okolju, kot na primer v gradbenem podjetju Graditelj Kamnik. »Za nov let so nas pogostæl, tehničæn kadær. To so bli zlati pivski časi. In smo tud zapel, tud. Smo vse sorte pel, tud *Sveto noč*. In je pršlo na občino, da cerkvene pojemo. In kva je direktor reku? U moj bajt se læhko počne, kar se če! To je biv Martinc, fest človk.«

Petje je bilo v tem času vedno bolj deležno tudi širše družbene pozornosti, in sicer v politično podprti prizadevanjih, da bi »pospešili proces podružbljanja kulture na temelju njenega samoupravnega koncepta in poživili idejni boj na področju kulture s širokim angažiranjem kulturnih ustvarjalcev in z ustrezno mobilizacijo komunistov in vseh delovnih ljudi.« To prizadevanje je sprožilo odločitev za organizacijo revije pevskih zborov celotne občine (Človek ... 1976). To je zborovskemu petju ob godbenem društvu Solidarnost in simfoničnem orkestru, ki je kamniške občane povezoval z domžalskimi, dajalo pomembno veljavo: poudarjalo namreč ni le mesta, temveč vso občino.

Izjemoma je organizirana pevska dejavnost zaživela tudi v tovarniškem okolju z dovolj številčnim delavstvom, kot na primer zbor v tovarni Titan, kjer je bilo ob njevovi ustanovitvi leta 1981 tisoč šeststo zaposlenih (Zgodovina ... 2006). Večinoma pa

je družabnost potekala spontano, marsikdaj v povezavi z zabavami in izleti, ki jih je organiziral sindikat: »Se pleše, se poje, se mamó fajń. ... Jes sãm za te stvari živu.« V nekaterih kolektivih pa so možnosti delavskega samoupravljanja našle odziv, ki je ustvarjal tudi urbane legende. »Jest sãm pa trideset let hodu na šiht. Sãm učas ku zasprav, dã sãm še dam zamudu. ... Majstãr pride k men: 'A spiš?' 'Samoupravlam, samoupravlam.' Sãm šu na disciplinsko s harmoniko. ... Čez pu ure sem mu že viski na miz.«

Leta 1979 je občina Kamnik praznovala 750-letnico prve omembe Kamnika kot mesta. Priprave na praznovanje so bile oprte na razkrivanje zgodovine (Zika 2011 [1971–1976]), pomemben del samopodobe občine pa so postale tudi različne oblike avtorske kulture, predvsem glasbene in likovne, večinoma vezane na Galerijo Mihe Maleša in obnovljeno dvorano nad Kavarno Veronika. Družbeni standard je omogočal veliko družbeno skrb za amatersko kulturo, združeno tudi v Zvezi kulturnih organizacij občine Kamnik. Razvitosti občine tako ni več izražala le uspešna kamniška industrija, vnovič pa je bilo poudarjeno mestno središče, ki so ga prav v pripravah na to obletnico želeli razbremeniti prometa.

Stoletna prizadevanja Kamničanov, da bi v mestu ohranili promet, so v novih razmerah izgubila svoj smisel: Kamnik je potreboval obvoznico, za njeno zgraditev pa je bilo potrebno najti nove rešitve. Del teh rešitev je bila tudi porušitev predmestja Podgora. Meja med mestom in okolico je začela dobivati novo vsebino in Kamnik je vedno bolj postajal del širšega urbanega prostora.

Po smrti predsednika Jugoslavije Josipa Broza Tita, torej po letu 1980, so se začeli krepiti nekateri kritični pogledi, s postopnimi težavami v gospodarstvu pa se je pojavila brezposelnost. Bivanje zunaj mesta je ob možnostih, ki so jih nudili avtomobili, postalo privlačnejše od bivanja v mestnem središču. Mesto Kamnik se je širilo, leta 1986 pa so se ob poskusu Skupščine občine Kamnik, »da bi s samoupravnim postopkom pridobila lastninsko pravico do zemljišč na območju Zgornjega Perovega« (Humar 2012: 334), Novotržani in Perovljani uprli.

Upor prebivalcev Novega trga in Zgornjega Perovega je dobil simbolni pomen, poseben pomen pri tem pa je imelo tudi petje. Ko so se namreč Novotržani skupaj s sovaščanom Francetom Tomšičem⁵¹ vračali z odločilnega sestanka na Občini Kamnik, je nenadoma oživel spomin na nekdanje fantovsko petje ob Antonovi kapelici, to **petje pa je bilo znak upora** proti pozidavi. »Prov ta zadãń petje je biv pa 86. leta, k smo mel tisto rabuko. Smo Tomšič pokojni pa Lojze pa Šubãlnov Miha – mi smo tlele ene dve zapel. ... Je biv tud Taškarjov iz Zgorãnga Perovga. Smo se tle ustavãl, on je ustavu, je reku: 'Dela mo pa tle ene dve zapel.' In smo zapel: *Ko psi zalajajo, Oblaki so rudeči.*«⁵² To petje je napovedovalo širše družbene spremembe: »Ta prvo vlado v realsocializmu smo vrgãl. Tãkãt smo tlele Tomšiča gor spravãl, da je on pol politko začev naprej.«

⁵¹ France Tomšič, eden prvih pomembnih akterjev Slovenske pomladi in prvi predsednik Socialnodemokratske zveze Slovenije.

⁵² Ozadje spora, na katerega se nanaša pripoved soudeleženca Janeza Benkoviča, je bila načrtovana razlastitev zemljišč v krajevni skupnosti Novi trg (glej Tomšič 2010: 95–114).

Nadaljevanje upora, v Novem trgu poudarjenega s pesmijo, ni bilo več vezano samo na Kamnik: France Tomšič je konec naslednjega leta vodil stavko v Litostroju, med katero sta bila sprejeta sklep o ustanovitvi neodvisnih sindikatov Slovenije in pobuda za ustanovitev Socialnodemokratske stranke (več Tomšič 2010). Petje ob podrtem Tomanovem znamenju v Novem trgu v Kamniku je tako v času, ko, razen izjem, spontanega fantovskega petja po vaseh že tri desetletja ni bilo več slišati, nakazovalo družbene spremembe, ki so vodile tudi v osamosvojitve Slovenije. »Tko se je to začel.« Pesem je sklenila pot, ki jo je pred več kot stoletjem tudi v Kamniku začela kot glasno pričevanje o slovenski narodni samobitnosti.

Večstoletna prizadevanja za promet skozi Kamnik so se s povečanjem števila motornih vozil spremenila v načrt za zgraditev kamniške obvoznice; pri tem so porušili predmestje Podgora. *Rušenje predmestja Podgora ob izteku leta 1979. Iz arhiva Draga Štefule, Komenda.*

Sklep ali pomen etnološko-folklorističnega raziskovanja zaključenih območij

Etnološko-folkloristična študija kamniškega območja, ki vključuje interakcije med različnimi območji in družbenimi skupinami, opazovane skozi obdobje zadnjih dveh stoletij, je študija, ki predstavitev vsakdanjega življenja, prepletanj med mestom in podeželjem in odnosov med drugimi skupnostmi dopolnjuje z védenjem, pridobljenim z analizo pesemskega izročila in z interpretacijami vloge petja, hkrati pa tudi s spremembami, ki jih je prinašalo zanimanje za pesemsko izročilo. V središču zanimanja so družbena stikanja in razhajanja, ponazorjena z naslovom monografije, in njihovi odsevi v kulturi, ob tem pa se razkriva tudi tisto, kar je bilo na videz trajno in nespremenljivo, v povezavi z življenjem na podeželju razumljeno kot ljudsko. Številna nasprotja, ki jim je bilo mogoče slediti v čas pred oblikovanjem nacionalnega samozavedanja, v obdobje oblikovanja narodnoidentitetnih simbolov in v čas, ko se je narodnoobrambnim prizadevanjem pridružila revolucija, so narekovala različne vidike opazovanja; to je v monografiji vodilo in problemsko raznolikost in raznovrstna spoznanja, ki zadevajo tako pesemsko izročilo in pesemske prakse kot razkrivanje družbenih razmerij.

Vloga meščanov v odnosu do pesemskega izročila

S pojavom zanimanja za ljudsko izročilo oziroma z »nacionalizacijo preteklosti« (Jezernik 2013) moramo meščane v odnosu do pesemskega izročila opazovati v dvojni vlogi, in sicer kot subjekt in kot prezrti objekt opazovanja.

Vloga meščanov kot subjekta, kot akterjev nacionalizacije izročila, se v obravnavi kaže hkrati z notranjim nasprotjem, kot kontradiktorna. Meščani so narodnoidentitetne simbole našli prav v ljudskem izročilu, v pesemski ustvarjalnosti podeželja. Za narodno-manifestativne cilje jim je služila kultura kmečke okolice, vendar ne tiste, od katere so se sicer želeli distancirati. Kulturo podeželja so sprejemali kot svoj identifikacijski simbol, pri tem pa so se naslanjali na tiste narodnosimbolne identifikacije, ki so imele vseslovenski značaj ali pa posebno simbolno sporočilnost. Zapisovali, poustvarjali ali prirejali niso pesmi, ki so bile znane v njihovi neposredni bližini, tako kot izročila svoje okolice niso uprizarjali na drugih ravneh, na primer v kostumiranju. Glasbeno izobraženi meščani za potrebe zborovske glasbe niso prirejali pesmi, ki so bile zapisane v neposredni okolici: za nastope pevskega društva Lira so se zdele najprimernejše ljudske pesmi, zapisane v »zibelki slovenstva«, na Koroškem. Na Koroško so hodili kupovat tudi »narodne noše«.

Proces odkrivanja ljudske kulture oziroma odkritja pesemskega izročila podeželja v narodnoidentitetne namene namreč ni obšel obstoječih družbenih razmerij oziroma nasprotij med mestom in podeželjem, velikokrat razumljenih kot nasprotje med visoko

in ljudsko kulturo. To razmerje, zaznamovano z različnimi razhajanjmi, je neposredne stike med meščani in okoličani urejalo z natančnimi pravili: okoličani, ki so prihajali v mesto, so morali upoštevati pravila meščanov: mesto je svojo drugačnost branilo tudi z družbenimi normami, ki so v simbolnem smislu ohranjale privilegije meščanov. Eno največjih kršitev je pomenilo petje na ulici. To petje je bilo dovoljeno samo takrat, kadar so okoličani nastopali v službi cesarja oziroma vladarja: fantje so si te pravice lastili ob naborih, prepoved petja po kamniških ulicah pa je zgubila svojo moč ob največjih nevarnostih, ob vpoklicu v vojsko: le takrat, ko so branili cesarja in domovino, so okoličani lahko svobodno zapeli na Glavnem trgu v Kamniku. Opazovanje procesa sprejemanja ljudskega izročila med meščani in izobraženci je imelo poleg svoje deklarativne ravni, torej navdušenja nad ljudskim izročilom, tako tudi tisto plat, ki je odsevala vsakdanjo resničnost odnosov med meščani in podeželani, stalno nasprotje med njimi.

Po drugi strani se je pokazalo, da je ustvarjalnost, kjer so se prenašali določeni vzorci, živela tudi v mestu, hkrati z improvizacijami. Ta ustvarjalnost ni bila razumljena kot ljudska in ni bila deležna opazovanja, svoj odmev pa je našla tako med meščani kot okoličani. Mesto je bilo namreč prostor novic, pesmi pa so bile velikokrat tudi nosilke sporočanja. Prostori druženja in odmevnosti teh pesmi so bile poleg ulic in trgov predvsem gostilne. Pesmi pa se v mestu večinoma niso dolgo ohranile ali pa so se hitreje spremenile kot na podeželju, saj so jih hitro izpodrinile nove. Pesmi, ki sta jih je v začetku 20. stoletja v Kamniku zapisala France Stele iz Kamnika in France Stele iz Tunjic, so se večinoma nanašale predvsem na izročilo okolice. Izjemoma so bile zapisane tudi pesmi, prepovedne za meščane, s pripombami ob pesmih pa so se ohranile pomembne podrobnosti o življenju v mestu, kot je pričevanje o izvoru žebjarjev.

Ena od pesmi, ki je nastala v mestnem okolju in je zaznamovala tako mesto kot podeželje, je bila *Zabavljica o kamniških purgarjih*. Ta pesem razkriva družbeno razslojenost mesta, nasprotja med mestom in okolico in pogled na »drugega«, ob tem pa tudi uprizoritveni kontekst. Primerjava različnih variant, od katerih so bile nekatere zapisane v drugih delih Slovenije, je razkrila, da se je pesem povezovala s plesom štajeriš oziroma se je odzivala nanj: s tem so tisti, ki niso sodili med purgarje, utelesili svoje nasprotovanje meščanom. Za kakšna nasprotja je šlo, pa je bilo mogoče razkriti iz preučevanja samih razmerij med Kamnikom in okolico skozi zgodovino, predvsem od konca 18. stoletja naprej, ko je bila ustvarjalnost zabavljice o kamniških purgarjih najodmevnejša.

Odvzem privilegijev, ki jih je imel Kamnik kot mesto ob pomembni srednjeveški trgovski poti, in krepitev moči okoliških naselij sta razmerja med mestom in podeželjem sčasoma zelo spremenila. Nekdanje bogastvo mesta je v naslednjih stoletjih še upadalo, kar so meščani skušali nadomeščati z vztrajnim ohranjanjem privilegijev in s simbolnim izražanjem svoje moči. Ob koncu 18. stoletja je v mestno avtonomijo in v razmerja med mestom in okolico odločneje posegla oblast, izboljševanje položaja kmetov pa je prišlo do izraza tudi v zabavljici o kamniških meščanih. Vsebina in kontekst pesmi kažeta na to, da je pesem nastala v samem Kamniku.

Ustvarjalnost, ki je v zabavljici o kamniških purgarjih smešila meščane, je torej prišla iz samega mesta in se širila, s širjenjem v kmečko okolje je postala izraz ljudskosti, z

odkrivanjem te ljudskosti v narodnoidentitetne namene, torej kot ljudska pesem, pa je postala lokalna identifikacija. Sledenje vlogi zabavljice skozi različna obdobja je tako v raziskavi omogočilo opazovanje spreminjanja razmerja med mestom in podeželjem, ob tem pa tudi opazovanje dojemanja ljudske kulture in njene narodnosimbolne vloge.

V monografskem opazovanju, oprtem na opazovanje pesemske ustvarjalnosti in pevskih praks, je razmerje med mestom in vasmi ob tem razpadlo na sistem odnosov, v katerih so imela veliko vlogo tudi predmestja, prav tako so se oblikovali odnosi med posameznimi vasmi in območji, nanje pa sta vplivala položaj naselja in oddaljenost od mesta. Tudi ta razmerja so ponekod odsevala v zabavljalcah, v veliki meri pa tudi v posebnih označevalcih naselij in njihovih prebivalcev, v simbolih posameznih krajev.

Povednost pesemskega izročila v razkrivanju kulture in prepoznavanje konteksta

Simbolno poudarjanje lepote podeželja, vidno tudi v upodobitvah Maksima Gasparija, ki je svojo umetniško ustvarjalnost začel v Kamniku, je večinoma izhajalo iz idealizacije. Etnografski prikaz vsakdanjega življenja na podeželju, življenja, kjer so po predstavah meščanov »živele« ljudske pesmi, je, z veliko pozornostjo do družbene razslojenosti, pokazal, da je bila idilična podoba, ki je marsikdaj spremljala objave ljudskih pesmi, večinoma daleč od resničnosti: idilično ni bilo življenje, ki je ustvarilo ljudsko kulturo, temveč je bil idealiziran le pogled nanj.

Prikaz ljudske kulture v monografiji upošteva socialno diferenciranost podeželja, spreminjanje vsakdanjega življenja zaradi novosti, ki so olajševale delo, in pomen pripadnosti skupnosti. Vsakdanje življenje, ki ga je moč razbrati iz etnografskega prikaza, je le delno našlo svoj odsev tudi v pesemskem izročilu. Povezava petja in socialne razslojenosti, ki je pomenila eno od izhodiščnih vprašanj, se je izkazala za veliko bolj zapleteno, kot je bilo videti ob zasnovi raziskave. Ljudje revščine večinoma niso hoteli kazati navzven, zato je tudi s pesmijo niso razkrivali: razkrivanje revščine je pomenilo, da bodo svoje otroke še težje poročili. Če so komu na primer na vasi zapeli pesem, ki je nakazovala revščino, so bili domači zelo prizadeti.

Po drugi strani je petje socialno pripadnost ljudi jasno razkrivalo pri koledovanju: koledniki so bili večinoma revni, predvsem tisti, ki so koledovali le s pesmijo. To pa ni veljalo za tiste kolednike, ki so koledovali za cerkev: v teh primerih so koledovali uglednejši člani skupnosti. Kot kolednike so imenovali predvsem te pevce.

Kljub temu pa je bilo petje vendarle velikokrat povezano z revščino: pesem je bila kruh revnih: otrók, ki so s pesmijo laže dočakali, da je mati ob prihodu z dnine skuhal večerjo, pastirjev, ki jih je bilo strah samote, revnih bajtaric, ki so se preživljale le s priložnostnimi deli, posebno če so ostale same oziroma z otroki. Petje je bilo velikokrat njihovo edino razvedrilo. V najrevnejših družinah so z otroki peli le dotlej, dokler niso šli otroci služiti: pri revnih se je redko zbrala vsa družina. Več so peli v srednje premožnih družinah: tam so bolj sproščeno po delu zapeli tudi najeti delavci, »tabrhariji«. Veliko so peli tudi v tistih družinah, kjer je imel oče redno zaposlitev, na primer pri železnici.

Čeprav so bili tudi med najpremožnejšimi dobri pevci in so ponekod peli tudi doma, je bilo teh družin manj, pri bogatih pa se najeti delavci večinoma niso upali peti. Petje kot premagovanje lakote je prišlo do izraza tudi v kriznih časih, v vojni, tudi v partizanih.

Raziskava je pokazala, da sta bili raznovrstnost in živost pesemskega izročila na podeželju odvisni od več dejavnikov, kljub temu pa je mogoče na obravnavanem območju razbrati povezanost med pesemskimi zvrstmi in življenjem v posameznih okoljih oziroma povezavo s temeljnimi dejavnostmi ljudi s teh predelov: pesmi so posredno razkrivale stike z mestom, s širšim prostorom ali pa izoliranost.

Pripovedne pesmi, pesmi z zgodbo, so bile sredi 19. stoletja razširjene v okolici Kamnika, torej na območju največjih stikov in prepletanj. Petje je namreč v tem času še pomenilo obveščanje, kar kaže tudi na vlogo mesta. S pesmimi so prinašali novice, te novice pa so ostajale v okolici in se v pripovednih pesmih ustalile kot zgodbe iz preteklosti. V času intenzivnejšega zanimanja za pesemsko izročilo so v samem mestu in v primestnem okolju te pesmi poznali le še redki posamezniki, v nasprotju s tem pa so šaljive in zabavljive pesmi, ki so bile na območju večjih družbenih stikov in nasprotij najpomembnejše, ohranjale svojo vlogo, večinoma kot sprotne odzivi na aktualne dogodke, kot pamfleti, pogosto tudi v zapisih na zidovih Malega gradu.

Tuhinjska dolina, skozi katero je tekla pomembna prometna pot in ki je z leti izgubila svoj pomen, je bila najbolj prepoznavna po pripovednih pesmih. Po dolini je s prometom, čeprav skromnejšim, potekal tudi pretok informacij: ljudje, ki so se ustavljali ali so prenočevali v gostilnah, so prinašali novice in pesmi; te so se v tej dolini ohranjale veliko bolj kot v nižinskih vaseh v okolici Kamnika. Veliko vlogo so imele legendne pripovedne pesmi, kar nakazuje tudi vlogo Cerkev v preteklosti. Poleg petja ob bedenju pri mrliču so v Tuhinjski dolini zelo veliko peli po skupnih delih.

Drugačne značilnosti kaže odmaknjeno območje pod Kamniškimi planinami. Zaradi dolgotrajne izoliranosti se je v tem okolju ohranilo veliko arhaičnega, predvsem v verovanju in v nekaterih šegah. Ljudje so iskali delo predvsem v domačem okolju, večjo vlogo sta imela divji lov in nabiralništvo. V to okolje je seglo malo pripovednih pesmi, tudi legendnih, saj je bila vloga Cerkev manjša. Manjši nadzor Cerkev je bil viden tudi v živosti plesov po domovih, »balov«, delno pa tudi v večji vlogi ljubezenskih pesmi.

Na vsem obravnavanem območju se je kazala različnost vlog posameznikov v skupnosti. Ljudje so s pesmimi sicer prikrivali socialne razlike, jasno pa so izražali pripadnost skupnosti. Petje je bilo večinoma povezano z identifikacijo, vendar ne pri vseh članih skupnosti. Predstavniki vasi oziroma skupnosti so bili fantje: svojo skupnost so predstavljali navzven, in sicer predvsem s petjem, hkrati pa so jo tudi branili. Oboje se je povezovalo z vasovanjem, ki je bilo namenjeno tako dekletom kot večerni zabavi drugih sovaščanov. Fantom so postavljali meje le fantje iz drugih vasi ali pa varuhi reda v mestu, predvsem ob naborih, nabori pa so hkrati večinoma pomenili vstop v fantovsko skupnost. Fantovske skupnosti same so usmerjale vedenje fantov v domačem okolju in so blažile socialna nasprotja: v njih so lahko prišli do veljave tudi revnejši fantje, na primer kot dobri pevci. Vaška skupnost fantov ni omejevala, prav tako ni nadzorovala njihovega vedenja, če je potekalo znotraj dovoljenih meja.

Dekliško petje ni imelo tega pomena, prav tako ne petje žena in mož. Predvsem dekliško petje je bilo manj izpostavljena dopolnitev in obogatitev vsakdanjosti in praznika. Na vaseh je bilo to petje nadzorovano, tako kot samo vedenje deklet: tam kjer so se želeli približati družbenim normam mesta, dekleta na prostem niso več smela peti, to pa je veljalo tudi za žene.

Identiteto, katere nosilci so bili fantje, so v nekaterih vaseh ali skupnostih poudarjali tudi s pesmimi, ki so izražale norčevanje iz drugih, torej z zabavljicami, namenjenimi drugim vases ali posameznikom. Na oblikovanje pripadnostnih identitet in skupno petje je močno vplivalo tudi združevanje ob delu, velik pomen pri tem pa so imele tudi šege ob smrti. To je vplivalo tako na pripadnost določenemu območju kot na pesemski repertoar oziroma na pesemske variante, ki so jih ljudje poznali. Te skupnosti so se večinoma oblikovale regionalno, kot soseske: soseske je prav zaradi bedenja pri mrličih povezovalo poznavanje določenih pesmi. Medtem ko združevanje pri delu ni potekalo strogo po regionalnem načelu, saj so ljudje radi iskali delo tam, kjer je bilo bolje plačano, so bile skupnosti, ki so nastajale ob bedenju pri mrličih, trajnejše. Te skupnosti so ponekod poleg regionalnega vsebovale tudi socialni vidik: v nekaterih vaseh so bogate pokopavali le bogatejši, revne pa revni.

Na spreminjanje pripadnosti skupnosti in spreminjanje pesemskega repertoarja so močno vplivala društva, s katerimi so se ljudje na podeželju želeli približati vrednotam mesta, vključevanje v društva pa je spreminjalo tudi pevske prakse. Ustanavljanje društev na podeželju, predvsem pevskih zborov, je bilo odsev narodnoidentitetnih prizadevanj in prizadevanj za napredek. S pevskimi društvi in z gledališko dejavnostjo na podeželju so ljudje sprejemali nov način petja in nove pesmi. S tem so se začela spreminjati tudi pravila petja na vasi. V večerno petje na vasi so se lahko vključevali tudi poročeni možje, kar pri tradicionalnem fantovskem petju ni bilo dovoljeno, ponekod pa tudi ženske, ki so sodelovale v zborih oziroma v društvih. Pevski zbori tako na podeželju niso pomenili le spreminjanja pevskih praks in vnašanja nove estetike, temveč tudi spreminjanje družbenih norm.

Tam kjer fantovske skupnosti niso doživele teh sprememb in so ljudi usmerjala le pravila tradicionalno urejenih skupnosti, je z nenadnim umikom teh pravil po drugi svetovni vojni, torej z razpadom fantovskih skupnosti, prihajalo do večjih družbenih problemov, predvsem do alkoholizma. To spremembo je sprožilo predvsem naglo zaposlovanje v industriji, ki je spremenilo razmerje med delom in prostim časom in je omogočalo tudi zadosten zaslužek.

Na podlagi teh spoznanj je mogoče odgovoriti na vprašanje, ali je uprizoritveni kontekst mogoče opazovati tudi v preteklosti (glej Ceribašič 2003: 10). Preučevanje življenja, pesmi in pevskih praks, kot se kaže v monografiji, na to odgovarja pritrdilno. Prepoznavanje uprizoritvenega konteksta po spominu je potekalo tako kot prepoznavanje drugih ravni življenja v preteklosti: pri sogovornikih, ki so znali in zmogli posredovati svoje spomine in občutja, je ta kontekst prišel do izraza, vendar ne hkrati s predstavitvijo samih pesmi. Ob vprašanju, kaj so peli, so se sogovorniki usmerili v naštevaje pesmi, če pa je pogovor o petju potekal kot del njihovega spominjanja, vezanega na ob-

čutenje, so z živimi pripovedmi predstavili tudi samo petje, velikokrat hkrati s spomini na odzive tistih, ki so petje spremljali.

Uprizoritveni kontekst je bilo mogoče ugotavljati tudi iz nekaterih arhivskih zapisov ali objav, ki zadevajo pravila obnašanja, torej iz nekaterih občinskih zapisnikov in časopisnih vesti. Poseben način prepoznavanja konteksta pa so omogočale zabavljice, predvsem *Zabavljica o kamniških meščanih*. Analiza različnih variant namreč ponuja vpogled v samo petje teh pesmi, saj kaže na to, da so si pevci zabavljice ob petju dali duška tudi s plesom.

Vpliv zanimanja za pesemsko izročilo na ustvarjalnost na podeželju in vloga simbolnih identifikacij

Zanimanje za ljudsko izročilo je od konca 19. stoletja spreminjalo pogled okoličanov na njihovo lastno kulturo, z začetkom zanimanja za ljudsko pesem pa se je pojavil tudi vpliv nanjo. Zapisovalci, ki so prišli od drugod, so večinoma dokaj neobremenjeno sprejemali izročilo podeželja in z njihovim zanimanjem za pesmi so ustvarjalni posamezniki, ki so sodelovali kot zapisovalci ali posredniki pri zapisovanju in zbiranju izročila, tudi sami dobili spodbudo za svojo ustvarjalnost. Del tega izročila je bil objavljen, zanimanje zanj pa je za vaščane pomenilo posebno ovrednotenje. Med zapisovalci so bili tudi nekateri domačini; tisti, ki so živeli v okolju, kjer so zapisovali, kot na primer Gašper Križnik, v nasprotju z zapisovalci od drugod med domačini niso uživali posebnega ugleda.

Neobremenjeno sprejemanje izročila in ugled med domačini zaradi zanimanja zanj sta veljala posebno za veterinarja Josipa Nikolaja Sadnikarja, ki je v Kamniku zasnoval svojo zasebno muzejsko zbirko. Sadnikarjev muzej je hkrati širil pogled na kulturo, saj njegova zbirateljska pozornost ni bila usmerjena le v ljudsko kulturo; prav zaradi njegove zbirke je bila precejšnje pozornosti deležna tudi materialna kultura, vključno z upodabljanjem in idealizacijo, za katero je Maksima Gasparija med njegovim bivanjem v Kamniku navdušil prav Josip Nikolaj Sadnikar.

Območje pod planinami je v pesemskem pogledu dobilo poseben pomen z razvojem turizma oziroma alpinizma: sobivanja planincev z domačini so sprožila odkrivanje izročila, hkrati pa tudi novo ustvarjalnost, zaznamovano z estetiko izročila. Nove pesmi, ki so jih ustvarjali nadarjeni obiskovalci gora, so postale del identitete tako območja pod planinami kot širšega območja, od koder so ljudje zahajali v gore. Pred drugo svetovno vojno je imela to vlogo pesem Janeza Gregorina *Od Stahovce do Črne*, od šestdesetih let 20. stoletja naprej pa pesem *Veselo v Kamnik* Andreja Blumauerja.

Pesem *Veselo v Kamnik*, ki sodi v okvir narodnozabavne glasbe, je dobila izjemen identifikacijski pomen. S to pesmijo je usahnila tudi potreba po identifikaciji z zabavljico o kamniških purgarjih. Hkrati se odmevnost te pesmi in narodnozabavne glasbe nasploh kaže kot nadaljevanje procesa, ki je stoletje pred tem ustalil starejše pesemsko izročilo in mu s posredovanjem potrebe po nacionalnih simbolih dal veljavo ljudskega.

Povezanost med odkrivanjem izročila in novo ustvarjalnostjo pa je bilo čutiti tudi drugje, in sicer od konca 19. stoletja do časa po drugi svetovni vojni, ko so pesemsko

izročilo začeli odkrivati sodelavci Glasbenonarodopisnega inštituta. Nova ustvarjalnost, vezana na estetiko ljudskega, je zaznamovala nekatere nadarjene pevce, ki so delovali kot posredniki med šolanimi zbiralci in pevci na terenu. Kati Turk, najvidnejša ustvarjalka in posrednica izročila, je med ljudmi dobila naziv ljudska umetnica. Prav stiki s temi posredniki pa so v raznih časih omogočili tudi vpogled v nastajanje pesemskega izročila na podeželju.

Ob prepoznavanju pomena, ki ga je imelo v narodnoreprezentativnem pogledu pesemsko izročilo, dopolnjeno z nekaterimi primeri sodobne ustvarjalnosti, pa je raziskava prinesla tudi spoznanje o spremembah v inštrumentalni glasbi v obravnavanem času. Iz zapisov je mogoče razbrati, da je bila harmonika v začetku sedemdesetih let 19. stoletja še precejšnja novost tudi v samem Kamniku, na podeželju pa so bile tedaj še v veljavi »orglice«, danes označene kot trstenke. Ta ugotovitev kaže na širšo rabo trstenk, kot je veljalo doslej. Hkrati pojasnjuje izvor imena »orglice« in opozarja na to, da so nekateri slovansko usmerjeni raziskovalci povezave med slovanskimi narodi iskali tudi v ljudskih inštrumentih, odmev pa je bilo čutiti tudi na kamniškem območju. Opustitvi »orglic«, trstenk, ki so jih za domačo rabo nadomestile industrijsko izdelane ustne harmonike, je ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja v okviru narodnozavednih društev sledilo uvajanje tamburic in tamburaških skupin, ki so na društvenih prireditvah skupaj s pesmimi drugih slovanskih narodov izražale pripadnost slovanstvu.

Pesemske prakse in izražanje družbenih nasprotij

Izhodišče raziskave je bilo vprašanje povezanosti pesemskega izročila oziroma pesemskih praks z družbeno razslojenostjo. Pričakovala sem, da bo mogoče z raziskavo vsakdanjega življenja in pesemskih praks prikazati družbeno razslojenost in pojasniti tudi vzroke, ki so vodili v veliki družbeni konflikt med drugo svetovno vojno. Glede na ugotovitev, da ljudje revščine niso želeli poudarjati s pesmijo, torej samo pesemsko izročilo neposredno ni moglo razkriti družbenih razmerij in družbenih nasprotij, čeprav jih je z nekaterimi pesmimi razkrivalo.

Poleg tega je družbena razslojenost podeželja, mesta in predmestij večinoma krojila usodo posameznikov in družin in za nekatere ustvarjala nepremostljive razlike, vendar ni v celoti določala ljudi in razmerij med njimi: tudi med gruntarji ali tovarnarji so nekateri s posli in z najetimi delavci ravnali spoštljivo, nekateri celo pokroviteljsko, s pravičnim nagrajevanjem in z ustaljenimi oblikami pomoči, predvsem kot birmanski botri, in so med revnimi uživali velik ugled. Pri tem so bile razlike tudi med posameznimi območji: ponekod so bile te razlike zelo ostre in odnosi posestnikov do bajtarjev ali delavcev zelo poniževalni, drugje, predvsem v urbaniziranem okolju, je bila skrb delodajalcev do delavcev v nekaterih primerih celo zelo velika. Te razlike so izhajale tudi iz odnosa posameznikov do podrejenih oziroma do nadrejenih.

Razlike so bile tudi v dojemanju drugačnosti. V Tuhinjski dolini so ljudje večinoma zelo občutili socialne razlike: v nekaterih primerih so se bogati in revni ločevali celo v šegah ob smrti – bogati so pokopavali bogate, revni revne. Nasprotja med bogatimi in

revnimi je stopnjevalo tudi pomanjkanje dela: predvsem v najbolj odmaknjenem delu doline, v Zgornjem Tuhinju, so moški v domačem okolju dobili delo večinoma le kot gozdni delavci, plačo so dobili enkrat letno, z delodajalcem pa niso imeli stikov. Ker so zaradi bližine trga Motnik poznali tudi drugačne razmere, je bilo nezadovoljstvo pred drugo svetovno vojno zelo veliko. Prosti čas je usmerjala predvsem Cerkev, zato ljudje niso imeli sprostitve. Povsem drugačne so bile razmere v odmaknjenih vaseh pod Kamniškimi planinami, kjer so veliki kmetje delali skupaj z najetimi delavci, nekateri med njimi pa so kot godci po opravljenem delu »tabrharjem« tudi igrali za ples. Plese, »bale«, so imeli tudi ob nedeljskih popoldnevih. Na odnos med bogatimi in revnimi in na nasprotja, ki so zorela v revolucijo, so vplivali številni drugi dejavniki, od širših družbenih do osebnih, kljub temu pa so vezi, ki so se ustvarjale ob delu in ob petju, ki mu je sledilo, velikokrat ostajale tudi v kriznih časih.

Na možni vzrok za revolucionarni odpor v Tuhinjski dolini je v raziskavi opozorila tudi posebnost v svatbenih šegah. V okolici Špitaliča se je ob svatbi v simbolični obliki ohranila šega, povezana z vlogo mostu, kot so jo poznali Slovenci na Ogrskem, ohranjen pa je tudi narečni izraz »mo^ost«. To hkrati z narečnimi značilnostmi lahko potrjuje Hrovatovo domnevo o priselitvi teh ljudi z območja onkraj Mure ([Hrovat] 1864: 19–20). Priseljenost je lahko poglobljala občutek tujstva in ustvarjala razlike, ki so jih čutili Tuhinjci, oziroma prezir.

Z vsemi temi nasprotji je mogoče pojasniti revolucionarni upor med drugo svetovno vojno, njegova silovitost oziroma število likvidacij pa ne kažeta le teh razlogov: upor je bil namreč usmerjen proti tistim, ki so bili nosilci moči in imetja, velikokrat ne glede na njihov odnos do revnih. Med žrtvami je bilo veliko tistih, ki so si sami prizadevali za družbeno pravičnost. V tem se je vnovič izrazilo takšno sprejemanje drugačnosti, kot je bilo v ljudskem izročilu navzoče predvsem v zabavljicah.

Zabavljice tako niso pojasnjevale le nasprotij v času, ko so nastale, temveč tudi v obdobju, ko so bile večinoma že pozabljene. Zabavljice, vključno z zabavljico o kamniških purgarjih, v predstavitvi slovenskih ljudskih pesmi predstavljene kot zabavni del pesemskega izročila (SNP IV 1908–1923: 681–749), so se v raziskavi življenjskih praks kamniškega območja izkazale za izredno zgovorno pričevanje percepcije »drugega«. Razkrivajo namreč stereotipno dojetje sveta. Stereotipi so kot »semantični označevalci« (Putnam 2003 [1975]: 269) v zabavljicah izrazili način sprejemanja drugačnosti, le takšno sprejemanje drugih pa lahko pojasni številne usodne razrešitve nasprotij v času druge svetovne vojne. Stereotipno dojetje je oblikovalo tudi interpretacijo druge svetovne vojne in poveljnih dogodkov in s tem oblikovalo socialni spomin.

Življenjske zgodbe, ki so vključevale drugo svetovno vojno, so v raziskavi odkrивale izredno velika razhajanja med socialnim in individualnim spominom. Selekcija spomina kot interpretacija sveta in preteklosti glede na sodobne izkušnje in kulturne okvire (Vodopivec 2007: 184) se je prav v obravnavi druge svetovne vojne in poveljnega časa izkazovala kot usodna. Z raziskovanjem pesemskega izročila je bilo marsikdaj lažje priti tudi do teh ravni: ljudje so ob spominih, povezanih s pesmijo, lažje spregovorili o zamolčanih nasprotjih in skritih zgodbah, včasih pa tudi opozorili na potrebo po prevrednote-

nju pogledov. »Zato pa jes pravem, zgodovino je res treba po resnic pisat, pa ljudi vprašat. Sej niso hotel ljudi spræšvæt, zato k bi čist drgačna zgodovina væn pršla.« Ti premisleki pa so včasih puščali prostor tudi za drugačne poglede. »Kolkokrat se jes jezim, ko poslušam, pa pravem, sej ni blo tko! Ampak vsak je drgač doživlov.«

Pesem in inštrumentalna glasba sta imeli tudi integracijski pomen, v času po drugi svetovni vojni, delno pa že med samo vojno, se je vnovič pokazala povezanost med glasbeno ustvarjalnostjo in družbenim uporom. Glasba je predvsem od petdesetih let 20. stoletja naprej omogočala prikrito izražanje upora enopartijskemu družbenemu sistemu. Orientacija na zahod je bila sicer prepovedana, v glasbi pa je z gledovanje po ameriški glasbi in plesih to prepoved kršilo. Še izrazitejši upor je prinesla glasba desetletje pozneje, predvsem v povezavi z domačo glasbeno skupino Kamniktiti in s cerkveno glasbo.

Največjo integracijsko moč pa je imela v družbenih spremembah po drugi svetovni vojni narodnozabavna glasba. Omogočila je sprostitev, simbolično vračanje v varno okolje mladosti, hkrati pa tudi povezovanje. Zaradi pomanjkanja radijskih sprejemnikov je v šestdesetih letih ob poslušanju združevala tudi ljudi v mestu, ne le na podeželju. Združevalno pa ni bilo le poslušanje in soustvarjanje teh pesmi, temveč so te pesmi s svojo vsebino omogočale tudi ustvarjanje nove pripadnosti. Najpomembnejša je bila v tem pogledu pesem *Veselo v Kamnik*, za Tuhinjsko dolino pa pesem *Kot biser si lepa Tuhinjska dolina*. Pesmi s tem ustvarjajo novo pripadnost prostoru in hkrati premoščajo razhajanja med ljudmi.

Monografija *Na poti v Kamnik* je tako z aluzijo na pesem *Veselo v Kamnik* zajela pogled na številna prepletanja in nasprotja, ki so zaznamovala življenje na širšem kamniškem območju. S pozornostjo do različnih izrazov pripadnosti in dojemanj drugih skuša opozoriti na ozadja konfliktov, ki so pripeljala do usodnih obračunov. Ob spoznanju razsežnosti teh konfliktov pa opozarja na nujnost njihovega vnovičnega ovrednotenja.

S spoznanji o vlogi in povednosti pesemskega izročila in ustvarjalnosti in z ugotovitvami o spreminjanju pesemskih praks in odnosov v posameznih skupnostih ob upoštevanju vloge posameznikov tako raziskava ugotavlja, da je s stališča kontekstualne folkloristike mogoče in nujno raziskovati tudi preteklost. Vpeta v historični kontekst, je pesem hkrati s pričevanjem pesemskih praks pri tem oddaljeni socialni spomin, ki presega enodimenzionalnost sporočanja in z izkušnjami posameznikov razbija barvito utopijo nespremenljive živosti folklore.

Kratice

AS – Arhiv Slovenije

GNI – Glasbenonarodopisni inštitut

GSŠRM – Gimnazija in srednja šola Rudolfa Maistra

ISN – Inštitut za slovensko narodopisje

NŠALj – Nadškofijski arhiv v Ljubljani

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica

OSNP – Odbor za nabiranje slovenskih narodnih pesmi

ŠZ – Štrekljeva zapuščina

TZ – Terenski zvezek

ZALj – Zgodovinski arhiv v Ljubljani

ZRC SAZU – Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti

ŽA – Župnijski arhiv

Viri in literatura

A. S.

- 1804 'Etwas über das Städtchen Stein.' *Laibacher Wochenblatt*, št. 17: 1–2.
URN:NBN:SI:DOC-DQQ49R2U, <http://www.dlib.si>.

Ambrožič - Novljan, Lado

- 1983 *Petnajsta divizija*. Ljubljana: Založba Borec.

Anderson, Benedict

- 2003 [1983] *Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma*. 2. izdaja. Ljubljana: Studia humanitatis.

Apih, Milan idr., ur.

- 1976 *Vstanite, sužnji. Zbirka revolucionarnih pesmi narodov vsega sveta*. Ljubljana: Borec.

Bajt, Drago in Marta Kocjan - Barle, ur.

- 2007 *Splošni religijski leksikon. A–Ž*. Ljubljana: Modrijan.

Bendix, Regina

- 1997 *In Search of Authenticity*. Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Benkovič, Josip

- 1887 'Mali Grad.' *Vertec* 17 (17): 186–187.
1890 'Črtice o rokovnjačih.' *Dom in svet* 3 (1–9): 18–20, 52–55, 81–83, 115–119, 146–153, 218–221, 246–247, 276–280.
1892 'Kamnik. Prirodopisno-zgodovinski obraz.' *Dom in svet* 5 (11): 517–558.
1900 'Blagor tebi.' *Venec cerkvenih bratovščin* 4 (6): 83–86.

Berači ...

- B. n. l. *Berači*, ŠZ 1/35, Gašper Križnik, ŠZ 1/32–1/47, Arhiv ISN, ZRC SAZU.

Berlec, Franjo

- 1905 *Kako fantje in dekleta po noči po Gorenjskem okoli Kamnika kličejo*. Št. 28, zapisano v Kandiji, 29. 9. 1905, ŠZ 10, Arhiv GNI, ZRC SAZU.
1908a *Popraševalna pola o narodnih pesmih, narodni godbi in narodnih plesih za Županje Njive*, izpolnjena 3. 3. 1908, Vprašalne pole, OSNP, Arhiv GNI, ZRC SAZU.
1908b *Kako se toča in neurje zagovarja*. Zapisano v Kandiji, 30. 5. 1908, ŠZ 10, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Bernekarjev ...

- 1868 'Bernekarjev grad.' *Kmetijske in rokodelske novice*, 19. 8. 1868, str. 272.

Bezek, Benjamin in Danijel

- 1998 '60 let od odkritja mamuta v Nevljah. Zmaj iz Neveljskega jezera.' *Kamniški občan* 37 (3): 12.

Bizjak, Milko

- 2010 'Prva slovenska opera Belin.' <http://milko-bizjak.page.tl/Zupanova-opera-Belin.htm>, ogled 2. 2. 2015.

Bleiweis, Jan[ez].

1878 'Stare hiše naše Ljubljane z zgodovinskimi črticami po gradivu pl. Radiča in dr. Lipiča.' *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 1. 5. 1878, str. 140–141.

Bloch, Maurice E. F.

1998 *How We Think They Think. Anthropological Approaches To Cognition, Memory, And Literacy*. Boulder, Colorado, Oxford: Westview Press.

Bohlman, Philip Vilas

2004 *The Music of European Nationalism*. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC-CLIO.

Boštele, Janez

1907 *Povpraševalna pola iz Volčjega potoka*, izpolnjena 28. 10. 1907, Vprašalne pole, OSNP, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Braudel, Fernand

1988 [1979] *Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče. Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje*. 2. zvezek. Ljubljana: ŠKUC; Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut.

Brejc, Tomo

1962 'Od Osvobodilne fronte do socialistične zveze.' *Kamniški občan* 1 (3): 2.

Brumen, Borut

2000 *Sv. Peter in njegovi časi. Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. Ljubljana: Založba *cf.

Ceribašič, Naila

2003 *Hrvatsko, seljačko, starinsko i domaće: Povijest i etnografija javne prakse narodne glazbe u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Cevc, Emilijan

1957 'Kamnik v starih podobah.' *Kamniški zbornik* 3: 24–42.

1958 'Veronika z Malega gradu.' *Kamniški zbornik* 4: 111–145.

Cevc, Tone

1972 *Velika planina. Življenje, delo in izročilo pastirjev*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

1993 *Velika planina. Življenje, delo in izročilo pastirjev*. Ljubljana: samozaložba, ISN ZRC SAZU.

Collins, Randall

1994 *Four Sociological Traditions*. New York, Oxford: Oxford University Press.

Cvetko, Ferdo

1984 'Spomin na 40-letnico streljanja Kamničanov.' *Kamniški občan* 24 (1): 3.

Čadež, Viktor

1939 'Organisti in župnijske kronike.' *Cerkveni glasbenik* 62 (1–2): 18–19.

Čebulj, Albert idr.

1982 *Lira 1882–1982*. Kamnik: Kulturni center.

Čitalniški ...

1969 *Čitalniški večer. Proslava v počastitev 100 letnice Narodne čitalnice v Kamniku*. Kamnik, 17. 1. 1969 (letak).

Človek ...

1976 'Človek – delo – kultura.' *Kamniški občan* št. 9: 4.

Čurkina, Iskra Vasilevna

1974 *Matija Majar Ziljski*. Razprave/Dissertationes 8/2. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Deželić, Gjuro Stj[e]pan], ur.

1872 *Pjesmarica ili sbirka rado pjevanih pjesamah*. Zagreb: Dragutin Albrecht.

Deželni ...

1886 'Deželni zbor kranjski.' *Slovenec*, 21. 12. 1886, str. 1–2.

Dundes, Alan

1996 *Folklore Matters*. Knoxville: The University of Tennessee Press.

Ediktal-Vorladung ...

1866 'Ediktal-Vorladung.' *Amtsblatt zur Laibacher Zeitung*, 16. 1. 1866, str. 87.
URN:NBN:SI:DOC-LI8I8WIT, <http://www.dlib.si>.

Fičo

2012 'Zastava 750.' http://sl.wikipedia.org/wiki/Zastava_750, ogled 30. 7. 2012.

Fikfak, Jurij

1999 *Ljudstvo mora spoznati sebe*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

2008 'Med delom in celoto. Nekatera vprašanja etnološkega raziskovanja in reprezentacije.' *Traditiones* 37 (2): 27–44.

Ftičar, Marjanca

1983 *Društva in prireditve v Kamniku: 1914–1941*. Kamnik: Kulturni center.

Ftičar, Tone

2012 'Pogovor s Francijem Poljanškom, dolgoletnim strokovnim in organizacijskim vodjem kamniških folklorikov.' *Kamniški zbornik* 21: 245–256.

Gantar, Kajetan

1960–1971 Suchy Josip. *Slovenski biografski leksikon* 11. Ljubljana: SAZU, 541–542.

Gašperšič, Jože

1960 'O nekdanjem žebjarstvu na bivšem Kranjskem.' *Kronika* 8 (1): 9–20.

Geertz, Clifford

1973 *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.

Globočnik, Damir

1999 *Vodiški čudeži. Zgodba o Vodiški Johanci*. Radovljica: samozaložba.

Glonar, Joža

1923 'Predgovor.' V: Karel Štrekelj, ur. *Slovenske narodne pesmi*. 4. zvezek. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 1–66.

Golež Kaučič, Marjetka

2001 'Raziskovalne metode v folkloristiki – med tradicionalnim in inovativnim.' *Traditiones* 30 (1): 279–291.

2003 *Ljudsko in umetno – dva obraza ustvarjalnosti*. Folkloristika 2. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

GNI TZ 9

1960 *Terenski zvezek 9*. Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Gregorin, Janez

1944 *Blagoslov gora. Zbrano delo*. Ljubljana: Slovensko planinsko društvo.

Gregovič, Savo

2009 *Pucaj, rat je završen. Zlim putem bratoubilaštva: slovenačko krvavo proljeće 1945*. Budva: Udruženje Otkrićemo istinu.

Guček, Svetozar

1985 'Zgodovina zimskih športov v Kamniku.' V: Jože Žontar idr., ur. *Kamnik: 1229–1979. Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Kamnik: Kulturna skupnost; Ljubljana: Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo. Str. 120–127.

Hall, Stuart

2009 [1996] 'Introduction: Who Needs »Identity«?' V: Paul du Gay in Stuart Hall, ur. *Questions of Cultural Identity*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington: Sage. Str. 1–17.

Hančič, Damjan

2011 *Revolucionarno nasilje na vzhodnem Gorenjskem*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo.

Hannerz, Ulf

1996 *Transnational Connections: Culture, People, Places*. London, New York: Routledge.

Hobsbawm, Eric

1983 'Introduction. Inventing Tradition.' V: Eric Hobsbawm in Terence Ranger, ur. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. Str. 1–14.

Hoff, Heinrich Georg

1808 *Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthums Krain, und demselben einverleibten Istrien: ein Beytrag zur Völker- und Länderkunde*. Laibach: bey Heinrich Wilhelm Korn, und in den besten Buchhandlungen des österreichischen Kaiserthums.

[Hrovat], Ladislav

1864 'Slovstvene stvari. Jezikoslovne drobtinice. Trebuša, Tuhinj, Wildon.' *Kmetijske in rokodelske novice*, 20. 1. 1964, str. 19–20.

Humar, Janez

2012 'In memoriam Francetu Tomšiču (1937–2010).' *Kamniški zbornik* 21: 333–340.

Istenič, Stanislav idr., ur.

2006 *V tujih škornjih. Pričevanja mobilizirancev v nemški vojski. Ujetniki neke dobe, ki nočejo v pozabo*. Kranj: Združenje mobiliziranih Gorenjcev v redno nemško vojsko v času 1943–45.

Iz Kamnika ...

1872 'Iz Kamnika 9. dec.' *Slovenski narod*, 12. 12. 1872, str. [2–3].

Izlet ...

1919 'Izlet »Ljubljanskega Zvona« v Kamnik ...' *Slovenski narod*, 19. 7. 1919, str. 5.

J. V.

1896 'Karakteristika slovenskega naroda in meščanov na Kranjskem pred 216 leti.' *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 6 (1): 47–48.

Janša - Zorn, Olga

1985 'Prispevek k zgodovini turizma v Kamniku.' V: Jože Žontar idr., ur. *Kamnik 1229–1979. Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Kamnik: Kulturna skupnost Kamnik; Ljubljana: Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo. Str. 111–119.

Jezernik, Božidar

2013 *Nacionalizacija preteklosti*. Razprave FF. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Jurčkov, Matevž

1864 'Domače čenčarije.' *Kmetijske in rokodelske novice*, 6. 4. 1864, str. 112–113.

Kališnik, Jožica, ur.

2003 *Kati Turk, pastirica in ljudska umetnica*. Kamnik: samozaložba.

Kamniktiti ...

1968 'Kamniktiti in njihove želje.' *Kamniški občan* 7 (10): 12.

Kamniška ...

B. n. l. *Kamniška (Od Kamničanov)*, št. 2, Janko Hacin, zapis s Trate pri Velesovem, ŠZ 38, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Kamniška himna

B. n. l. *Kamniška himna*, št. 69, France Stele, mapa I, ŠZ 138, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Kaneff, Deema

2004 *Who owns the past? The politics of time in a 'model' Bulgarian village*. New York, Oxford: Berghahn Books.

Kdo ...

B. n. l. *Kdo, kdo?*, št. 6, Matija Rode, mapa IV, ŠZ 128, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Kelnarca ...

B. n. l. *Kelnarca na pragu stala*, št. 52, France Stele, mapa VIII, ŠZ 138, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Kiliánová, Gabriela in Eva Krekovičová, ur.

1994 *Folklore in the Indetification Processes of Society*. Ethnologické štúdie 1. Bratislava: Ústav etnológie SAV.

Klobčar, Marija

1989 *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja. 20. stoletje, Občina Domžale*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

1991 'Sto let življenja s kamničanom.' V: Marija Klobčar in Tadej Brate. *Kamničan prvih sto let: 1891–1991*. Kamnik: Zveza kulturnih organizacij.

1998 *Kamničani med izročilom in sodobnostjo. Življenje kamniških meščanov od leta 1880 do druge svetovne vojne*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC.

- 2003 'Ljudske pesmi v meščanskem okolju – pričevanje ljudskega v meščanskem ali meščanskega v ljudskem?' *Traditiones* 32 (2): 51–70.
- 2006 'Vlasto Kopač (3. junij 1913–27. april 2006). In memoriam.' *Traditiones* 35 (1): 257–261.
- 2008 'Odsev resničnosti v Križnikovih zapisih ljudskih pesmi.' V: Marija Stanonik idr., ur. *Gašper Križnik (1848–1904) in njegov čas*. Kulturno društvo Motnik in ISN ZRC SAZU. Str. 196–205.
- 2010 'Folk Song and its Bearers as a Relationship between Two Structures.' V: Eckhard John in Tobias Widmaier, ur. *From Wunderhorn to the Internet*. Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag; B.A.S.I.S. 6. Str. 58–73.
- 2012 'Ritualism as a reflection of social transformation and the researcher's (lack of) power.' *Traditiones* 41 (1): 159–174, doi: 10.3986/Traditio2012410114.
- 2014a 'Pesemsko obveščanje in ustvarjanje tradicije.' *Traditiones* 43 (3): 87–110, doi: 10.3986/Traditio2014430401.
- 2014b '»V tem kraji lintvern ljudi je ...«. Zmaj iz Kamniškega jezera in pesemsko izročilo.' *Kamniški zbornik* 22: 81–91.
- 2014c '»Oj luštno je res na deželi«. Percepcija ljudske pesmi in ljudskega pri izdajah gramofonskih plošč pred drugo svetovno vojno.' *Traditiones* 43 (2): 137–153, doi: 10.3986/Traditio2014430207.
- 2014č 'Remembering and Forgetting.' V: Gábor Barna in István Povedák, ur. *Politics, Feasts, Festivals*. Szeged: Department of Ethnology and Cultural Anthropology. Str. 51–64.
- 2014d 'Pokopavanje Pusta v socializmu in interpretacije oblasti.' *Etnolog* 24 = 75: 105–126.
- 2015 'Pozabljeni Kamnik in njegovo jezero.' *Studia mythologica Slavica* 18: 81–109.

Konschegg, Valentin

- 1857a 'Geologische Excursion in Gesellschaft des k. k. Bergathes und Chef-Geologen, Herrn M. V. Lipold. Das östliche Gebiet von Oberkrain.' *Blätter aus Krain. Beilage zur Laibacher Zeitung*, 17. 1. 1857, str. 10–11. URN:NBN:SI:DOC-5MXK0H37, <http://www.dlib.si>.
- 1857b 'Das östliche Gebiet von Oberkrain.' *Blätter aus Krain. Beilage zur Laibacher Zeitung*, 24. 1. 1857, str. 13–14. URN:NBN:SI:DOC-PFSM8K6S, <http://www.dlib.si>.

Kopač, Vlasto

- 2006 *Iverí z Grintovcev*. Ljubljana: Planinska založba Slovenije.

Kordaš, Marjan

- 2004 'Nekateri dogodki v Kamniku in okolici v letih 1942–1944 v luči arhivskega gradiva.' V: Milan Šuštar, ur. *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik*. Kamnik: Občina Kamnik. Str. 73–107.

Korytko, Emil

1939–1844 *Slovenske pesmi krajnskiga naróda*, I–V. Ljubljana.

- 1983 *Korespondenca z družino (1836–1838)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Korytko, Emil, ur.

- 1839 *Slovenske pesmi krajnskiga naróda* I. Ljubljana: Jožef Blaznik.

Kosi, Miha

1998 *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem.* Zbirka ZRC, 20. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Kotnik, Janko

1929 'Slovenski rokopis z Leš pri Prevaljah iz sredine 18. stoletja.' *Časopis za zgodovino in narodopisje* 24 (3–4): 174–189.

Knific, Bojan

2012 '»Ne morem razumeti, zakaj v Kamniku ni mogoče rešiti prostorske stiske folklorne skupine!« Pogovor s Francijem Poljanškom o Dnevih narodnih noš in oblačilne dediščine ter o folklorni dejavnosti v Kamniku.' *Folklornik* 8: 190–193.

Kremenšek, Slavko

1966 'Industrializacija, urbanizacija in etnološki vidik.' *Slovenski etnograf* 18–19: 133–154.

1970 *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

1980 *Uvod v etnološko preučevanje Ljubljane novejše dobe.* Ljubljana: PZE za etnologijo Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja.

Križnik, Gašpar

1874 'Odgovori na prašanja pověstnična.' *Slavjan* 2 (1): 11. URN:NBN:SI:DOC-JQN-KOIKD, <http://www.dlib.si>.

Kronika ...

1905–1965 *Kronika fare Sela*, Kronika 1905–1965, Župnijski urad Mekinje.

Kronika ...

1948 *Kronika 1947–1958*, zapisi župnika Janeza Kljuna. Župnijski arhiv v Kamniku.

Krščansko ...

1911 'Krščansko slovensko izobraževalno društvo v Mekinjah.' *Slovenec*, 22. 7. 1911, str. 7.

Krt, Dominik

2013 'S sveto mašo proslavili 25. obletnico smrti Franceta Gačnika in 25-letnico Cerkvenega mešanega pevskega zbora France Gačnik.' *Kamničan.si*, 3. 12. 2013. <http://www.kamnican.si/s-sveto-maso-proslavili-25-obletnico-smrti-franceta-gacnika-in-25-letnico-cerkvenega-mesanega-pevskega-zbora-france-gacnik/>, ogled 14. 7. 2015.

Kumer, Marko

2014 *Kam so šle vse fabrike? Mali besednjak kamniške industrije.* Kamnik: Medobčinski muzej.

Kumer, Zmaga

1968 *Ljudska glasba med rešetarji in lončarji v Ribniški dolini.* Maribor: Založba Obzorja.

1976 'Zur Frage der Flugblattlieder in Slowenien.' *Jahrbuch für Volksliedforschung* 21: 114–125.

1983 *Ljudska glasbila in godci na Slovenskem.* Ljubljana: Slovenska matica.

2002 *Slovenska ljudska pesem.* Ljubljana: Slovenska matica.

Kunej, Rebeka

2012 *Štajeriš. Podoba in kontekst slovenskega ljudskega plesa*. Folkloristika 6. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Kuret, Niko

1989 *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842), 1 (3)*. Gradivo za narodopisje Slovencev 3. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

L. I.

1857 'Stein in Krain.' *Blätter aus Krain*, 5. 9. 1857, str. 142–143. URN:NBN:SI:DOC-ZU3D8F3A, <http://www.dlib.si>.

L. R.

1850 'Pervi dan ...' *Kmetijske in rokodelske novice*, 10. 7. 1850, str. 117.

Listnica ...

1874 'Listnica vredničtva.' *Slavjan 2 (7)*: 112. URN:NBN:SI:DOC-8M6GLYJO, <http://www.dlib.si>.

Ljubljanski Zvon ...

1919 '»Ljubljanski Zvon« v Kamniku.' *Slovenski narod*, 22. 7. 1919, str. 3.

Lončarstvo ...

B. n. l. *Lončarstvo na Mlakah*. ŠZ 1/24, Gašper Križnik, ŠZ 1/1–1/31, Arhiv ISN, ZRC SAZU.

Majcenovič, Janez

2001 'Veronika z Malega gradu – ukleta grofica Andeška?' V: Andreja Eržen in Toni Eigner, ur. *Groffe Andeško-Meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku. Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija, Kamnik, 22.–23. 9. 2000*. Kamnik: Zveza kulturnih organizacij. Str. 147–164.

2002 'Da se ne bi pozabilo!' *Kamniški zbornik* 16: 269–276.

Malenšek, Srečko

1906 *Blagorodni!* Zg. Tuhinj, 1. 10. 1906, Dopisi zbiralcev OSNP, mapa 9, OSNP, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Marolt, Tončka

1948 *Gorenjski zapisi*. Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Marošević, Grozdana

2010 *Glazba četiriju rijeka. Povijest glazbe Karlovačkog Pokuplja*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko muzikološko društvo.

Mejač, Andrej

1895 Stavnice. *Dom in svet* 8 (3): 90–92.

Melik, Vasilij

1985 'Razvoj krajev, občin in okrajev na ozemlju kamniške občine.' V: Jože Žontar idr., ur. *Kamnik 1229–1979. Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Kamnik; Ljubljana: Kulturna skupnost Kamnik, Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo. Str. 52–55.

Merriam, Alan P.

2000 [1964] *Antropologija glasbe*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Mestni odbor ...

1953 *Mestni odbor OF Kamnik*, št. 5/53, poročilo z dne 20. 1. 1953, Kam 46, ZALj.

Mesto Kamnik

1927 'Mesto Kamnik.' *Ilustrirani Slovenec* 3 (19): 152.

Meščanska ...

B. n. l. *Meščanska korporacija*, fasc. 2, AS.

Möderndorfer, Vinko

1938 *Slovenska vas na Dolenjskem*. [Št. Jurij pod Kumom: samozaložba].

Mrak, Andrej

2012 'Tamburaši, naši stari zvezdniki.' <http://www.rtvsl.si/kultura/razglednice-preteklosti/tamburasi-nasi-stari-zvezdniki/294650> ogled.12. 9. 2014.

Mrkun, Anton

1925 *Homec*. Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna.

Muršič, Rajko

2000 *Trate vaše in naše mladosti: zgodba o mladinskem in rock klubu*. Ceršak: Subkulturni azil.

Národne pesni ...

1890 *Národne pesni z napevi*. 3. zvezek. Nabral v tuhinjski dolini Srečko Malenšek, četveroglasno postavil Fran Gerbič. Ljubljana: Glasbena matica v Ljubljani.

Nemški ...

1933 'Nemški teater v Kamniku.' *Slovenec*, 6. 8. 1933, str. 5.

Niles, John D.

1999 *Homo Narrans. The Poetics and Anthropology of Oral Literature*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Nograšek, Jože

2001 'Od Cirila do Janka. Skrivnost Adalberta Haigla.' *Tunški glas* 1 (7): 36–38.

Notervsetje ...

1814 *Notervsetje mesta Parisa*, GS I 7693, NUK.

Novak, Branko

2008–2015 'Častni občani občine Kamnik.' <http://castni.nakamniskem.si/>, ogled 17. 7. 2015.

Od Kamničanov

B. n. l. *Od Kamničanov*, št. 10, France Stele, mapa VII, ŠZ 138, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Od velike ...

B. n. l. *Od velike maše*, št. 12, Gašper Križnik, mapa I, ŠZ 80, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Občina Nevlje

B. n. l. *Občina Nevlje*, Gradivo Občine Kamnik, Kam 8, ZALj.

Oblak, Jos[ip].

1937 'Kamniška - Ljubljanska Bistrica.' *Kronika slovenskih mest* 4: 18–20.

Od sv. Martina

1904–1908 *Od sv. Martina*, ŠZ 10, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

O[grinec]., J[osip].

1865 'Iz Kamnika 10. okt. J. O.' *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 11. 10. 1865, str. 335.

Ogrinec, J[osip].

1870 'Kamnik. Zgodovinsko-mestopisen obraz.' V: E. H. Costa, ur. *Letopis Matice Slovenske* 3 (1). Ljubljana: Matica slovenska. Str. 224–230.

Orožen, Fran

1901 *Vojvodina Kranjska. Prirodnoznanstvi, politični in kulturni opis*. Ljubljana: Matica slovenska.

Otorepec, Božo

1958 'Privilegijska knjiga mesta Kamnika iz leta 1528.' *Kamniški zbornik* 4: 87–110.

1985a 'Doneski k zgodovini srednjeveškega Kamnika.' V: Jože Žontar idr., ur. *Kamnik 1229–1979. Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Kamnik; Ljubljana: Kulturna skupnost Kamnik, Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo. Str. 19–22.

1985b 'Listina iz 1232 in starejša zgodovina Kamnika.' V: Jože Žontar idr., ur. *Kamnik 1229–1979. Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Kamnik; Ljubljana: Kulturna skupnost Kamnik, Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo. Str. 23–32.

Paladin, Jasna

2008 'Črna noša in Kamničanke.' *Kamniški zbornik* 19: 43–57.

Palčič, Tone

1995 *Tunjice*. Kamnik: Krajevna skupnost Tunjice.

Parapat, Janez

1876 'Doneski k zgodovini Kranjskih mest.' *Letopis Matice slovenske*. Ljubljana: Matica slovenska. Str. 125–144.

Pastirji ...

B. n. l. *Pastirji, paša*, ŠZ 1/43, Gašper Križnik, ŠZ 1/32–1/47, Arhiv ISN, ZRC SAZU.

Petelin, Davorin

1875/76 *Narodne stvari I*, ŠZ 112, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Pine, Lisa

2010 *Education in Nazi Germany*. Oxford, New York: Berg.

Pisk, Marjeta

2012 *Kontekst v raziskavah ljudske pesemske tradicije: območje Goriških brd*. Neobjavljeno doktorsko delo. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za podiplomski študij.

2013 'Ponovno o oblikovanju in razvoju glasbene folkloristike.' *Traditiones* 42 (1): 109–123, doi: 10.3986/Traditio2013420106.

Planinske ...

2009 'Planinske pesmi.' <http://www.oocities.org/thetropics/3148/planin1.htm>, ogled 29. 7. 2015.

Po dvajsetih ...

1965 'Po dvajsetih letih so nekdanji borci zopet vkorakali v Kamnik.' *Kamniški občan* 4 (3): 3.

Poboj ...

1927 'Poboj. V četrtek zvečer ...' *Slovenec*, 12. 6. 1927, str. 4.

Podlogar, Leopold

1913–1925 *Kronika župnije Gozd nad Kamnikom*. NAŠLj.

Pokorn, Danilo

1980–1991 'Zupan (Suppan) Jakob Frančišek.' V: Alfonz Gspan idr., ur. *Slovenski biografski leksikon*. 4. zvezek. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Str. 873–874.

Polec, Janko

1955 'Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dve sto letih.' *Kamniški zbornik* 1: 51–110.

Prelesnik, Karl

1907 *Popraševalna pola o narodnih pesmih, narodni godbi in narodnih plesih za Stahovico pri Kamniku*, izpolnjena 27. 3. 1907, Vprašalne pole, OSNP, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Primki ...

B. n. l. *Primki nekterih krajev Kamniškega okraja*, št. 7, Matija Rode, mapa IV, ŠZ 128, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Putnam, Hilary

2003 [1975] *Mind, Language and Reality*. Minnesota Studies in the Philosophical Papers. Volume 2. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press. Str. 215–271.

Ramovš, Mirko

1992 *Polka je ukazana. Plesno izročilo na Slovenskem. Gorenjska, Dolenjska, Notranjska*. Ljubljana: Založba Kres.

Ramovš, Mirko in Julijan Strajnar

1987 'Etnomuzikološka podoba hribovske vasi Paka.' V: Duša Krnel - Umek in Zmago Šmitek, ur. *Kruh in politika. Poglavlja iz etnologije Vitanja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani. Str. 558–646.

Ravnik, Mojca

1981 *Galjevica*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani.

Ravnikar - Poženčan, Matevž

1845a 'Karel II Nadvojvoda avstrijski obiše v letu 1561 Bistriške planine nad Kamnikom.' *Kmetijske in rokodelske novice*, 7. 5. 1845, str. 76.

1845b *S. Marjeta*. Slovenske narodne pesme, Spisal na Selih pri Kamniku Matevž Ravnikar, Ms. 483, zvezek XIII, Rokopisni oddelek NUK.

Razlag, Radoslav

1872 *Pěšmarica*. Maribor: samozaložba.

Rebolj, Franc

1907 *Popraševalna pola o narodnih pesmih, narodni godbi in narodnih plesih za Češnjice*, pošta Šmartno v Tuhinju, izpolnjena 23. 10. 1907, Vprašalne pole, OSNP, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

Redakcija ...

1987 'Redakcija Enciklopedije Slovenije. Broz Josip - Tito.' V: *Enciklopedija Slovenije*. 1. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga. Str. 391–402.

Repič, Jaka

2009 'Metodologija etnografskega raziskovanja migracijskih in transnacionalnih procesov.' *Glasnik SED* 49 (3–4): 47–53.

Rifel, Vilko

2010a 'Pojav rokovnjaštva v Kamniku in njegovi okolici.' *Kamniški zbornik* 20: 199–216.

2010b *Velika planina v odsevu časa*. Kamnik: Studio Dataprint.

Rotter, Curt

1912 *Der Schnaderhüpfel-Rhythmus. Vers- und Periodenbau des ostälppischen Tanzliedes*. Berlin.

R[utar], S[imon].

1894 'Kamnik, zemljepisno-zgodovinski spis.' *Ljubljanski zvon*, 1. 6. 1894, str. 376–377.

Sima, Johann

1891 *Bilder aus Krain. I. Im Gebiete der Steiner-Bahn*. Laibach: I. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg.

Slovansko slovstvo

1864 'Slovansko slovstvo.' *Kmetijske in rokodelske novice*, 3. 2. 1864, str. 36.

SNP IV

1908–1923 *Slovenske narodne pesmi*. 4. zvezek. Karel Štrekelj, ur. Ljubljana: Slovenska matica.

Spomen ...

1887 'Spomen Hrvata.' *Ljubljanski zvon* 7 (10): 633–634. URN:NBN:SI:DOC-H0W7NF5B, <http://www.dlib.si>.

Spomenica ...

od 1895 *Spomenica župnije Nevlje od leta 1895*, Župnijski urad Nevlje.

Spominska ...

B. n. l. *Spominska knjiga fare mekinjske*, ŽA Mekinje.

Stanonik, Marija

2008 'Folkloristični portret Gašperja Križnika.' V: Marija Stanonik idr., ur. *Gašper Križnik (1848–1904) in njegov čas*. Kulturno društvo Motnik in ISN ZRC SAZU. Str. 31–38.

Statistischer ...

- 1880 *Statistischer Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Laibach über die volkswirtschaftlichen Zustände in Krain.* Laibach: Verlag der Krainischen Handels- und Gewerbekammer.

Stele, France

- 1928 *Politični okraj Kamnik. Topografski opis.* Ljubljana: Umetnostno-zgodovinsko društvo.

Stiasny, Ljudevit

- 1894 *Kamnik. Zemljepisno-zgodovinski opis.* Ljubljana: samozaložba.

Stiplovšek, Miro

- 1985 'Dva vzpona v razvoju revolucionarnega gibanja na Kamniškem med vojna-ma.' V: Jože Žontar idr., ur. *Kamnik: 1912–1997. Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta.* Kamnik: Kulturna skupnost Kamnik; Ljubljana: Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo. Str. 128–135.

Suchy, Josip

- 1928 *Spomini Krištofovega Pepčka.* Ljubljana: samozaložba.

Svetelj, Franc

- 1971 'Sestanek vojnorevolucionarnega komiteja za kamniško okrožje.' *Kamniški občan* 10 (6–7): 3.

- B. n. l. 'Dnevi narodnih noš in oblačilne dediščine. Zgodovina.' <http://www.kamnik-tourism.si/prireditve/45-dnevi-narodnih-nos-in-oblacilne-dediscine/zgodovina/>, ogled 8. 9. 2015.

S[vetelj], F[ranc].

- 2007 *Sedem stoletij Podgorja. Podgorje 1305–2007.* Podgorje, 7. 10. 2007 (letak).

Šabec, Ksenija

- 2006 *Homo Europeus: nacionalni stereotipi in kulturna identiteta Evrope.* Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Šivic, Urša

- 2008 *Po jezeru bliz Triglava. Ponarodevanje umetnih pesmi iz druge polovice 19. stoletja.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Škrjanc, Radovan

- 2001 'Novo o Akademskem združenju sv. Cecilije v Kamniku.' *Muzikološki zbornik* 37: 51–66.

Štrekelj, Karel

- 1887 'Prošnja za narodno blago.' *Ljubljanski zvon* 7 (11): 628–632.

Šubelj Kramar, Iva

- 2007 *Tako so živeli in kuhali.* Kamnik: Dednina.

Šuštar, Marija

- 1975 'O petju, godcih in plesu pod Menino planino.' *Traditiones* 4: 212–229.

Šuštar, Milan, ur.

- 2004 *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik.* Kamnik: Občina Kamnik.

Terseglav, Marko

1983 'Težnje v povojni slovenski folkloristiki.' V: Janez Bogataj in Marko Terseglav, ur. *Zbornik 1. kongresa jugoslovanskih etnologov in folkloristov, Rogaška Slatina*, 5.–9. 10. 1983; 30. *Kongres Zveze društev folkloristov Jugoslavije*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo. Str. 176–202.

Thielen, Maximilian Friedrich

1827 *Alphabetisch-topographisches Postreise-Handbuch für den Österreichischen Kaiserstaat, nebst einer tabellarischen Übersicht der politischen und kirchlichen Eintheilung der Monarchie*. Wien.

Tomšič, France

2010 *Od stavke do stranke*. Ljubljana: Nova obzorja.

T[omšič], L[j].

1863 'Spomini velikonočnih praznikov.' *Torbica jugoslavjanske mladosti* 3: 102–105. Zagreb: Narodna tiskarnica Ljudevita Gaja.

Torkar, Zora

1991 *Narodna čitalnica v Kamniku: od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne*. Kamnik: Kulturni center.

1996 *Beži Ljubljana, Gradec se skrij, Dunaj tud' Kamniku gliha nič ni. Najpremožnejši meščani Kamnika v drugi polovici 19. stoletja*. Kamnik: Kulturni center.

2000 'Kamniški Čehi in Jan Lego.' *Kamniški zbornik* 15: 45–54.

2009 *Skozi objektiv Petra Nagliča*. Kamnik: Medobčinski muzej Kamnik.

Turk, Kati

1962 *Naši kraji in običaji*, rokopis.

Učakar, Ivanka

2010 'Nekoč je bilo jezero.' *Kamniški zbornik* 20: 191–198.

Učakar, Jožica

1979 Špitalič 1229–1979. Špitalič: Krajevna skupnost Špitalič.

Umek, Ema

1978 'Izseljenci z območja nekdanjih okrajev Kranj in Kamnik.' V: *Slovenski koledar 1979*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica. Str. 201–208.

Uprašanja

1873 'Uprašanja.' *Slavjan* 1 (10): 158–160. URN:NBN:SI:DOC-O8WMB0EH, <http://www.dlib.si>.

Urankar, Pavle

1940 *Zgodovina trga Motnika in okraja*. Ljubljana: samozaložba.

1971 'Občina Kamnik.' V: Savnik, Roman idr, ur. *Krajevni leksikon Slovenije II*, Ljubljana: Državna založba Slovenije. Str. 165–203.

V Kamenk ...

B. n. l. *V Kamenk prav lahko se nemško nauči*, št. 2, Matija Rode, mapa IX, ŠZ 128, Arhiv GNI, ZRC SAZU.

V Kamniku ...

1877 'V Kamniku. I.' *Kmetijske in rokodelske novice*, 15. 8. 1877, str. 262.

Vlom ...

1933 'Vlom v gostilno na Grabnu.' *Slovenec*, 22. 12. 1933, str. 5.

V počastitev ...

1969 'V počastitev 50-letnice KPJ, Skoja in sindikatov.' *Kamniški občan* 8 (4): 1.

Valenčič, Vlado

1958 'Bistriški gozd in kamniški meščani.' *Kamniški zbornik* 3: 69–103.

Valvasor, Johann Weichard Freiherrn

1877 [1689] *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Faksimile. Laibach-Nürnberg/Rudolfswerth: J. Krajec.

Velik uspeh ...

1940 'Velik uspeh »Mežnarjeve Lizike.«' *Slovenec*, 20. 11. 1940, str. 9.

Vilfan, Sergij

1985 'Prisilnost tuhinjske ceste, njen konec in gospodarsko nazadovanje Kamnika.' V: *Kronika (Ljubljana)* 33 (2–3): 99–105.

1996 *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Vodopivec, Nina

2007 *Labirinti postsocializma. Socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev*. Documenta 16. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij.

Vodušek, Valens

1970 'Mrtvaška kost kaznuje objestneža.' V: Zmaga Kumer idr., ur. *Slovenske ljudske pesmi. Pripovedne pesmi*. 1. knjiga. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 197–209.

2003 [1960] 'Alpske poskočne pesmi v Sloveniji.' V: Marko Terseglav in Robert Vrčon, ur. *Valens Vodušek, Etnomuzikološki članki in razprave*. Folkloristika 1. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. Str. 49–71.

2003 [1977] 'O sodobnih nalogah folkloristike.' V: Marko Terseglav in Robert Vrčon, ur. *Valens Vodušek, Etnomuzikološki članki in razprave*. Folkloristika 1. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. Str. 23–25.

Vovk, Drago

2013 'Onemele so orglice Andreja Blumauerja. 11. 10. 2013.' <http://www.slovenskenovice.si/bulvar/glasba/onemele-so-orglice-andreja-blumauerja>, ogled 5. 6. 2015.

Warf, Barney in Santa Arias

2009 'Introduction: the reinsertion of space into the social sciences and humanities.' V: Warf Barney in Santa Arias, ur. *The Spatial Turn. Interdisciplinary perspectives*. London, New York: Routledge. Str. 1–10.

Wasserheilanstalt ...

1898 *Wasserheilanstalt »Bad Stein« in Krain, und Umgebung mit Plan und Illustrationen*. Stein: Verlag der Curanstalt.

Widdess, Richard

1992 'Historical Ethnomusicology.' V: Helen Myers, ur. *Ethnomusicology. An Introduction*. London, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan.

Windschnurer, Milan

2004 'Leta 1945'. V: Milan Šuštar, ur. *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik*. Kamnik: Občina Kamnik. Str. 108–121.

Zapisnik ...

1922 *Zapisnik 4. seje občinskega odbora v Nevljah*, 19. 2. 1922, Gradivo Občine Kamnik, Kam 8, ZALj.

Zapisnik ...

1923 *Zapisnik 11. seje občinskega odbora v Nevljah*, 11. 3. 1923, Gradivo Občine Kamnik, Kam 8, ZALj.

Zapisnik učiteljskih ...

1956 *Zapisniki učiteljskih konferenc od 14. XII. 1956*, Zapisnik 3. redne učiteljske konference, Osnovna šola Frana Albrehta Kamnik, Kam 112, ZALj.

1958 *Zapisniki učiteljskih konferenc od 14. XII. 1956*, Zapisnik 5. redne učiteljske konference, Osnovna šola Frana Albrehta Kamnik, Kam 112, ZALj.

Zgodovina ...

2006 'Zgodovina zbora.' <https://sites.google.com/site/odmevkamnik/zgodovina-zbora>, ogled 3. 4. 2013.

Zika, Ivan

1960 'Iz zgodovine kamniške keramike.' *Kamniški zbornik* 6: 222–225.

1977 'Prvi talci na Kamniškem.' *Kamniški občan* 16 (4): 4.

2011 [1971–1976] *750 let mesta Kamnika. Iz kamniške zgodovine*. France Malešič, ur. Kamnik: Studio Dataprint.

Zonabend, Françoise

1993 *Dolgi spomin. Časi in zgodovine v vasi*. Studia humanitatis. Ljubljana: ŠKUC, Filozofska fakulteta.

Žgajnar, Matija, France Hribar - Lovro in Mirko Podbevšek - Lado

1975 *Spominska obeležja NOB občine Kamnik*. Kamnik: Kulturna skupnost.

Žnidaršič Golec, Lilijana

2008 'Spori zaradi Velike planine po sodnem zapisniku iz leta 1540.' *Kamniški zbornik* 19: 121–133.

Žontar, Majda

1985 'Delovanje kulturnih društev v Kamniku od šestdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne!' V: Jože Žontar idr., ur. *Kamnik 1929–1979. Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Kamnik: Kulturna skupnost Kamnik, Sekcija za krajevno zgodovino Zgodovinskega društva za Slovenijo. Str. 75–88.

Župnija Motnik ...

1859–1911 *Župnija Motnik*, Kronika župnije Motnik 1859–1911, NŠALj.

Seznam pevcev in sogovornikov

Marija Baloh, Zgornji Tuhinj
Viola Barič, Kamnik
Ana Benkovič, Kamnik
Ivan Benkovič, Kamnik
Jože Berlec, Kamnik
Anica Berlic, Češnjice v Tuhinju
Danijel Bezek, Podgorje
Rudi Bič, Kamnik
Slavko Burja, Kamnik
Bernardka Cerar, Sidraž
Jernej Cimbas, Bistričica
Marija Cimbas, Bistričica
Ljudmila Čebulj, Kamnik
Pavla Fricelj, Laze v Tuhinju
Marica Ftičar, Mekinje
Jože Gajšek, Kamnik
Zlatka Grašič, Godič
Franci Grilc, Godič
Milan Grkman, Kamnik
Franc Grošelj, Buč
Ivan Hlade, Križ
Antonija Hribar, Kamnik
Ivan Hribar, Laze v Tuhinju
Jože Hribar, Laze v Tuhinju
Ivan Hribernik, Golice
France Humar, Vodice
Franc Hvale, Rožično
Angelca Jagodic, Kamnik
France Jeglič, Češnjice v Tuhinju
Katarina Jeglič, Češnjice v Tuhinju
Marija Jeglič, Češnjice v Tuhinju
Julijana Jerin, Križ
Peter Juhant, Kostanj
Rok Juhant, Kostanj
Jožica Kališnik, Vrhpolje
Minka Kališnik, Godič
Justin Klanšek, Tunjice
Mojca Kopač, Ljubljana
Vlasto Kopač, Ljubljana
Hela Kovač, Kamnik
Aleš Koželj, Kamnik
Andrej Kuhar, Klemenčevo
Janez Majcenovič, Kamnik
France Malešič, Kamnik
Božo Matičič, Kamnik
Majda Mihelič, Kamnik
Božena Možina, Kamnik
Roža Neřima, Kamnik
Ivan Nograšek, Tunjiška Mlaka
Janez Novak, Zgornji Tuhinj
Jože Ogrinec, Podgorje
Peter Osolnik, Podbreg
Silvo Osolnik, Snovik
Slavka Osojnik, Kamnik
Franc Pančur, Kostanj
Janez Pančur, Kostanj
Anda Peterlin, Kamnik
France Pibernik, Kranj
Albin Pirš, Loke
Ana Plahuta, Briše
Helena Plahuta, Kamnik
Franci Poljanšek, Mekinje
Albin Prešeren, Jeranovo
Dušan Rauter, Kamnik
Klaus Rechbach, Stockerau, Avstrija
Janez Repanšek, Kamnik
Jože Repnik, Vrhpolje
Anton Resnik, Kamnik
Vilko Rifel, Žaga
Valentin Romšak, Krivčevo
Demeter Sadnikar, Kamnik
Niko Sadnikar, Kamnik
Cirila Sitar, Godič
Tone Stele, Kamnik
Franc Svetelj, Kamnik
Matjaž Šporar, Šmarca
Marija Štefula, Kamnik
Ludvik Travnik, Kamnik
Fani Troger, Podgorje
Milan Troger, Podgorje
Polonca Učakar, Vrhpolje
Silvo Uršič, Vrhpolje
Franci Vengust, Kamnik
Milan Windschnurer, Mekinje
Valentin Zabavnik, Košiše
Jože Zalaznik, Velika Lašna
Jožefa Zore, Znojile
Terezija Zore, Buč
Ivanka Zupin, Sidraž
Anica Žagar, Kamniška Bistrica

V raziskavi so sodelovali tudi nekateri sogovorniki, ki so želeli ostati anonimni.

Pri delu sem uporabila zapiske, posnetke in fotografije, zbrane pri svojih prejšnjih raziskavah s kamniškega območja. Pri teh so mi dajali informacije ali fotografije Albert Čebulj, s. Alfreda, Meta Blatnik, Peter Klavčič, Mila Klemenčič, Pepca Kramar, Mara Pucelj, Linca Repanšek, Minka Sluga, Angela Vremšak, Gabriela Žegarac iz Kamnika, Drago Štefula iz Komende in Marija Ramovš in Justin Stanovnik iz Ljubljane.

Fotografije so poleg mojih sogovornikov prispevali Damjan Hančič, Kamnik, Franci Klobčar, Podgorje, Tadeja Voje Bergant, Kamnik, in družina Dolinšek, Sveti Lenart.

Raziskava je bila deloma opravljena v okviru raziskovalnega programa *Folkloristične in etnološke raziskave slovenske ljudske duhovne kulture*, ki ga vodi dr. Marjetka Golež Kaučič. Primerjalni študij v tujini mi je z medakademijsko izmenjavo omogočila Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Zaključevanje rokopisa sta z nasveti in pripombami spremljala recenzenta dr. Peter Vodopivec in dr. Jurij Fikfak, poleg njiju pa še Mirko Ramovš, upokojeni sodelavec GNI ZRC SAZU, in sodelavka dr. Marjeta Pisk. Rokopis je z veliko odgovornostjo in natančnostjo pregledala in uredila urednica te izdaje, dr. Urša Šivic. Skrb za korekture sta z menoj delila še France Malešič iz Kamnika in moj mož Franci Klobčar. Vsem iskrena hvala.

Stvarno in imensko kazalo

- ajdovska deklica 148, 225
ansambel 14, 214, 232, 233, 240, 246
apnenica 130, 166
bajtar, bajtarica, bajtarski 25, 61, 82, 85,
89, 90, 130, 141, 143, 154, 158, 165,
167, 168, 172, 175, 200, 220, 231, 234,
255, 259
bajtarska – značilna za najemnika pastir-
ske bajte 240
bal (hišni ples) 157, 158, 221, 223, 256,
260
bala, prevoz bale, bala 98, 135, 138, 141
bedenje pri mrliču 71, 100, 153, 155, 223,
234, 256, 257
Bela pri Motniku/Špitaliču 137, 138, 225
Belin 45, 46
berač, beračiti 18, 19, 61, 97, 108, 181, 200
berač – priprava za pobiranje darov 80
Berlec, Franjo 66, 67, 71, 101
Bistričica 49, 67, 94, 97, 128, 136, 146,
148, 220, 221, 223
bobljanje, bobljati 93, 94, 137
božič 29, 68, 72, 91, 93, 110, 113, 116, 136,
137
Brezje nad Kamnikom 169, 194, 225
Buč 125, 135, 167, 170, 172, 218, 219, 231
cerkovník 34, 52, 57, 71, 86, 94, 143, 225
Češnjice v Tuhinjski dolini 71, 85, 99,
108, 127, 128, 147, 155, 216, 220, 223
Črna 25, 50, 54, 71, 86, 121, 150, 151, 154,
184, 191
dan mladosti 212
dan žena 215, 224, 249
dedek Mráz 209, 249
dekla 47, 64, 82–84, 131, 166, 188
dekliško petje 123, 130, 134, 135, 155,
177, 159, 226, 257
delavci, delavke, delavski 12, 77, 79, 83,
107, 113, 114, 116, 124, 128, 130, 137,
155, 163, 166, 173–177, 181, 182, 185,
187, 192, 193, 197, 200, 211–213, 215,
223, 226, 229, 230–232, 235, 238, 245,
248–250, 255, 256, 259
delovne šege 222
divja jaga 147
domobranci 190, 192, 193, 195, 197, 198,
213
Domžale 44, 72, 166, 190, 191
dovji mož 148, 225
dnina, dninar, dninarica 82, 131, 146,
158, 165, 174, 175, 255
društva 53, 59, 60, 62, 63, 72, 78, 105–107,
113–115, 122, 135, 141, 158–160, 164,
177, 181, 202, 205, 207, 213, 215, 216,
221, 223, 230, 232, 236, 239, 240, 244,
246–248, 250, 253, 257, 259
Dunaj 18, 29, 50, 52, 118, 121, 182
Čehi 47, 48, 72, 118
čipkarstvo, klekljanje 33, 86, 130, 220
elektrika 88, 125, 177, 199, 219, 231, 233
evharistični križ 176–178, 209
fantovska skupnost 95, 101, 102, 106, 153,
154, 159, 160, 213, 217, 218, 239, 256,
257
fantovski pretepi 154, 217
fantovsko petje 154, 155, 159, 216, 251,
252, 257
folklor, folklorni 11, 13, 213, 242, 244,
261
folkloristika, folkloristični 9–15
Folklorna skupina Kamniška Bistrica
244
fonograf 88, 89, 119
furman, furmanski 12, 40, 124, 226, 245

- Glavni trg v Kamniku 112, 120, 181, 183, 184, 186, 254
- godec, godčevski 94, 98, 100, 129, 141, 209, 221, 223, 241, 250
- Godič 25, 70, 124, 163, 179, 186, 188
- gosli 71, 93, 100, 241
- gostač 82, 83
- gostilna, gostilniški 38, 40, 41, 45, 50, 51, 53, 54, 71, 77, 87, 88, 94, 97–99, 102, 103, 105, 107, 113, 115–118, 125, 150, 154, 155, 157–159, 168, 171, 182, 189, 211, 212, 215–217, 222, 224, 227, 233, 236, 239, 254, 256
- gostilničar, gostilničarka 70, 138, 152, 224, 233
- gospoda, gospod, gospa 18, 34, 38, 66, 169
- Gozd 70, 81, 233, 236
- Graben, Kamnik 41, 47, 49, 53, 54, 68, 69, 70, 76, 81, 97, 115, 116, 118, 182, 183, 186, 204
- gramofon, gramofonske plošče 68, 115, 116, 119, 212, 233, 241, 245
- graščine, graščinski 23, 29, 32, 33, 58, 59, 61, 71, 83–85, 88, 118, 119, 126, 157, 163, 165, 183, 184, 190, 193, 194, 198, 217, 228
- Grintovci 17, 31, 61, 67, 77, 79, 81, 82, 148
- gruntar, gruntarski 9, 12, 61, 82, 90, 127, 128, 131, 141, 163, 164, 168, 200, 209, 227, 259
- harmonika 53, 54, 71, 93, 100, 115, 117, 130, 141, 150, 153, 162, 196, 215, 217, 223, 225, 231, 233, 251, 259
- harmonikar 102, 130, 150, 222
- hlapec 47, 79, 82, 83, 85, 131, 166, 169, 174, 188
- Homec 31, 105, 106, 126, 147, 159, 210
- identiteta, identitetni 9–11, 13–15, 37, 62, 95, 156, 313, 230, 241, 253, 257, 258
- Kamnik navzoč skoraj v celotnem delu
- Kamniktiti 246, 261
- Kamniška Bistrica 17, 30, 31, 32, 33, 38, 46, 47, 49, 50, 54, 57, 59, 86, 107, 128, 130, 146, 147, 150, 152, 178, 194, 195, 205, 215, 225, 229, 240, 241, 244
- Kamniške planine 33, 77, 79, 149, 169, 171, 221, 227, 240, 256, 260
- kamniško jezero 21, 30, 31, 33–35, 47–49, 57–59, 61, 179
- Knežja miza, Firštova miza 33, 35, 57, 61
- koledovanje, koledniki, kolednice 68, 91–94, 110, 118, 137, 222, 255
- Komenda 29, 93, 105, 107, 137, 142, 160, 189, 190, 195, 217, 219, 226, 229
- komunizem, komunisti, komunistični 113, 163, 176, 177, 181, 182, 189, 191, 198, 204, 206, 207, 210, 218, 249, 250
- kontekst 9, 10, 12–14, 254, 255, 257, 258, 261
- Kopišča 81, 130, 195, 225
- Kramar, Franc 70
- kres, kresni, kresovanje 95, 139, 140
- Križ 23, 25, 29, 38, 61, 81, 83, 84, 86, 88, 118, 119, 154, 163, 184, 190, 194, 217
- Kurhaus 73–75, 113, 163
- lakota 90, 112, 136, 187, 201, 220, 256
- legenda, legendni 234, 251, 256
- Lira 62, 63, 114, 210, 213, 247, 253
- ljubezenska pesem 70, 130, 233, 234, 256
- Ljubljana 17, 23, 29, 35, 40, 52, 56, 59, 60, 86, 119, 120, 121, 122, 181, 190, 194, 197, 198, 218, 225, 226, 233, 245
- ljudske pesmi 9, 55, 62–64, 67, 70, 73, 77, 99, 103, 121, 123, 164, 215, 253, 255, 260
- Malenšek, Srečko 13, 64, 68, 93, 103, 254
- Mali grad 17, 30, 31, 54–59, 76, 95, 119, 177, 183, 243, 256
- Mekinje 25, 28, 29, 33, 38, 47, 70, 71, 78, 80, 81, 86, 105, 111, 159, 163, 183, 192, 204, 206, 211, 212, 220, 242
- Mengeš 30, 31, 48, 139, 190, 195, 217

- Menina planina 147, 154, 166, 169, 171, 225
- metev prosa 128, 129
- Meščanska korporacija 29, 53, 77, 78, 86, 121, 122, 147, 164, 172, 174, 178, 181, 204
- Miklavž, miklavževanje 91, 115, 131, 134, 171, 188, 209
- mitološki 57, 61, 230
- mlačev 127–129, 190
- Mlaka pri Komendi 25, 81, 82, 86
- môra 143, 146, 147, 198
- most, most 98, 99, 260
- Moste 82, 86, 139, 217, 219, 245
- Motnik 22, 24, 25, 29, 32, 54, 64, 93, 97, 105, 107, 158, 169, 170, 171, 211, 229, 260
- način petja 102, 158, 159, 257
- Narodna čitalnica 53, 60, 61–63, 78, 105, 118, 120, 177, 181, 183, 184, 197, 213, 230, 247
- Narodna pesem v Avstriji 12, 67, 70
- narodnozabavna glasba 231–133, 258, 261
- Nemci 35, 49, 50, 55, 56, 60, 177, 181–192, 194, 195, 197, 198, 212, 219, 221, 231
- Nevlje 31, 34, 35, 70, 91, 93, 94, 107, 121, 124, 127, 118, 132, 137, 153, 159, 163, 177–179, 199, 204, 209, 220
- nogomet 122, 134, 220, 229
- noša, oblačenje 19, 28, 61, 62, 77, 78, 88–90, 94, 12, 153, 242, 244, 245, 248, 253
- Novi trg v Kamniku 41, 47, 64, 76, 77, 116, 117, 121, 155, 156, 157, 182, 187, 204, 213, 218, 225, 226, 251, 252
- novo leto, novoletni 72, 207, 212, 215, 224
- oglje, kuhanje oglja 81, 85, 130, 141, 201
- opereta 115, 175, 212
- Orel, orlovski 72, 105, 107, 114, 115, 160
- Palovče 18, 81, 128, 130, 157, 163, 204
- partizan, partizanski 13, 182–184, 186–193, 195–199, 201, 209, 210, 212, 213, 215–217, 231, 236, 242, 243, 245, 256
- pastir, pastirica, pastirski 61, 68, 71, 82, 83, 85, 90, 95, 110, 126, 136, 139, 148, 150, 164, 166–168, 172, 173, 187, 211, 225, 243, 245, 248, 255
- paša 24, 79, 83, 90, 91, 97, 129, 132, 134, 136, 146–148, 150, 167–169, 187, 188, 192, 201, 211, 215, 243, 245
- pepelnica, pepelnični 70, 94, 215, 247–249
- Perovo 47, 66, 76, 86, 115, 119, 155, 204, 226
- petletka 204, 213
- pikalajevci, pikalajevski 68–70
- ples 41, 44–46, 49, 53, 54, 67, 71, 72, 94, 97–100, 106, 129, 130, 138, 140, 150, 153, 157, 158, 171, 201, 214, 215, 217, 221–223, 233, 234, 241, 244–246, 251, 254, 256, 258, 260, 261
- Podgora 41, 47, 77, 182, 251, 252
- Podgorje 18, 23, 24, 25, 80, 96, 154, 204, 217, 242
- poljski delavci 83, 169, 200
- poprtnik 91, 137
- potujoči pevec 13, 38, 40
- predpust 71, 93, 94, 115
- pripovedna pesem 14, 34, 40, 70, 83–85, 100, 130, 140, 234, 256
- prisilna cesta 22, 24, 60
- pritrkavanje, pritrkovalci 12, 54, 95, 97, 111, 112, 136, 150, 207, 208, 222, 225
- promet 15, 21–25, 27, 29, 32, 33, 93, 123, 124, 190, 239, 245, 249, 250–252, 256
- Pust, pustni, pustovanje 94, 115, 137, 138, 150, 57, 163, 215, 222, 247, 248
- radio, radijski 74, 118–120, 216, 231, 232, 233, 242, 261
- romanje, romarski 93, 150, 225

- samoupravljanje, samoupravni 229, 236, 250, 251
- Sela 34, 35, 86, 120, 113
- sindikati, sindikalni 113, 231, 238, 249, 251, 252
- smodnišnica 47, 48, 59, 61, 72, 85, 86, 112, 165, 174, 177, 192, 193, 199, 201, 207, 208, 211, 212, 213, 215, 226, 232, 238, 247, 248
- Sokol 52, 62, 72, 105, 114, 115, 160
- Solidarnost 113, 181, 205, 212, 213, 215, 225, 226, 230, 246
- soseka 91, 98, 100, 140, 177, 224, 232, 257
- Stahovica 21, 51, 59, 70, 71, 95, 98, 150, 151, 164, 166, 204, 234
- Stari grad 30, 31, 74, 157, 182, 186, 188, 201–203, 243, 249
- stavnica 91, 92, 137
- Stele, France (iz Tunjic) 44, 66, 68, 93, 103, 254
- Stele, France (iz Kamnika) 68–70, 72, 76, 254
- stereotip 14, 260
- Stranje 49, 57, 70, 91, 159, 173, 174, 224, 246
- Suhadole 81, 86, 137, 139, 178, 187, 220
- svatba, »ohcet« 71, 97–100, 141, 157, 158, 221, 223, 224, 228, 240, 241, 260
- sveti trije kralji 91–93, 118, 142, 222
- šege ob smrti 29, 100, 140, 223–225, 257, 259
- Šmarca 25, 70, 86, 89, 105, 110, 125, 139, 174
- Šmartno 65, 71, 105, 119, 125, 170, 177, 190, 209, 219
- Špitalič 22, 25, 32, 98, 99, 105, 155, 157, 160, 169, 184, 250, 260
- šport 122, 134, 202, 220
- štajeriš 44, 45, 72, 103, 150, 215, 244, 254
- Šutna 38, 40, 45, 47, 50, 53, 55, 59, 60, 77, 87, 114, 115, 119, 125, 138, 159, 182, 183, 184, 197, 199, 204
- taborni, taborniški 13, 239, 243
- »taborh« 82, 97, 128, 131, 136, 137, 146, 165, 167, 168, 255, 260
- tamburice 62, 131, 259
- tovarniški delavci, delo v tovarnah 113, 174, 213, 215, 226, 229, 236, 238, 247
- trstenke, »orglice« 54, 223, 259
- Tuhinjska dolina 21, 25, 27, 29, 32, 46, 49, 54, 71, 85, 86, 88, 93, 118, 128, 130, 137, 138, 165–167, 169, 170, 172, 181, 191, 193, 195, 200, 201, 204, 209, 211, 213, 218, 220, 222, 227, 229, 233, 234, 235, 236, 240, 241, 244, 245, 249, 259
- Tunjice 54, 61, 66, 68, 81, 103, 108, 159, 160, 162, 200, 204, 208, 217, 220, 221, 228, 254
- turizem, turistični 15, 49, 50, 56, 59, 60, 62, 108, 113, 121, 130, 148–150, 152, 164, 240
- vasovanje, vasovalci, vasovalski 67, 102, 120, 121, 153–157, 160, 162
- velika noč, velikonočni 29, 67, 91, 94, 95, 141, 158, 169, 171, 172, 181, 207, 220, 224, 236
- Velika Lašna 126, 130, 137, 157, 165, 166, 169
- Velika planina 24, 83, 149, 169, 172, 192, 205, 209, 240, 243, 245, 248
- vlak 110, 197, 218, 226, 228, 240
- Vodice nad Kamnikom 54, 111, 225
- vpeljevanje 135, 223
- Vranja Peč 56, 81, 128, 157
- Vrhpolje 21, 70, 81, 91, 93, 165, 199, 243
- vsi sveti 97, 136, 137, 169, 225
- zabavljica o kamniških purgarjih 14, 17–19, 21, 35, 41–46, 50, 54, 56, 66, 72, 81, 87, 88, 90, 103, 104, 121, 122, 174, 177, 179, 192, 227, 240, 254, 255, 257, 258

zabavljice, druge 79, 80, 81, 82, 108, 129,
237, 260

zadruga, zadružni 105, 126, 199, 200,
221, 222, 225, 231, 232

zagovor, zagovarjanje 67, 143–145, 147,
224, 236, 248

Zaprice 23, 47, 183, 185, 198

zbiranje ljudskih pesmi 12, 64–66, 73,
77, 160

Združenje svete Cecilije 37, 46

Zgornji Tuhinj 21, 64, 65, 93, 95, 118, 136,
168–170, 171, 188, 216, 217, 219, 220,
222, 225, 227, 231, 247, 260

zmaj 30, 31, 34, 58, 59, 78, 179

zmerljivke 97, 134

znamenje (kapelica) 51, 76, 77, 90, 155,
156, 157, 178, 184, 209, 224, 252

Zupan, Jakob Frančišek 45, 46

zvon, zvonjenje 12, 29, 34, 48, 54, 66, 71,
76, 94, 95, 97, 100, 108, 111–113, 129,
133, 138–140, 143, 147, 192, 207–209,
219, 222, 223, 225

zvonec, zvonček 97, 100, 108, 124, 137

zvonik 67, 94, 112, 207, 219, 233

Žale 85, 95, 113, 148, 182, 183, 201, 205,
207, 243

žegnanje, »smajna« 54, 95, 97, 136, 158,
171, 216, 222

On the Way to Kamnik: The Significance of Ethnological and Folklore Studies on Selected Geographical Areas

(Summary)

The volume *Na poti v Kamnik* (On the Way to Kamnik) sums up many years of research connected to the study of a diverse area in central Slovenia: Kamnik and its surroundings. It is the logical continuation of research on the life of the townspeople of Kamnik (Klobčar 1998), oriented toward the countryside and the interconnections between the town and villages. The folklore research focuses on the study of social relations, from those influenced by large-scale land ownership to various forms of the symbolic construction of the community (Cohen 1995) that shaped the everyday life of this area until Slovenian independence.

The decision to write this book developed from the need to include context in folklore studies. After being employed at the Institute of Ethnomusicology, I included issues of social relations in folksong studies, although I was aware that the meaning of context in studying song tradition could be comprehensively addressed by a study focusing on life in the selected area. With this awareness, I decided to undertake research in the Kamnik area, initially mostly oriented toward the agricultural Tuhinj Valley. At the same time, I addressed very diverse issues that gradually expanded my perspective on songs understood as folk songs, on their creation, on their testimony, and on the discrepancy between concepts and what one identifies as reality.

With these thoughts, which were also connected with various contemporary ethnomusicological investigations, I was increasingly aware of the opportunities that ethnology offers to folklore studies—that is, the opportunities to connect song creativity and heritage with life context, and less of the opportunities that folklore studies offered ethnology. Considering that I was interested in the area selected primarily because of the social differences that had exceptionally characterized it during the Second World War, I expected that studying songs and the attitudes toward them would also shed light on the background to these differences and show why the social conflict that marked the revolution had been so intense in this area in particular, and why it still had such resonance in the present.

The more deeply I investigated these issues, the clearer it became to me that studying the social differences in the Tuhinj Valley, which was rather homogenous in terms of people's professions, would not reveal the social processes that might explain these conflicts. I determined that my research framework would also have to include factors

that had their origin elsewhere and that influenced people's life in the area examined either by causing changes in it or preserving its distinctiveness and economic and social isolation. I needed a town with all of the differences created by contact with townspeople, and at the same time with the differences created by distance from it, or isolation. Simultaneously, including the town also offered observation of processes that were triggered by an interest in folk culture: by selecting a broader sample, I obtained the opportunity to study the relations between the town and the countryside that were marked by the discovery of song tradition. I decided to expand the research issues and area, and opted for a wider ethnological and folklore study of the Kamnik area—that is, the area that gravitated toward Kamnik.

With the expansion of the research framework, my observation shifted from the axis of social differentiation and folk song, and it obtained new areas of focus: I concentrated on observing cultural mingling between the countryside and the town and on recognition of identities, whereby I also started to observe the culture of the countryside from the perspective of the townspeople, who used it for confirmation of their national identity. At the same time, I was also interested in the creativity of the town and its suburbs—that is, something that folklore studies had neglected.

In and of itself, including the town in the study problematized the traditional folklore studies approach and the definition of what is folk. Expanding the area studied and the presence of the town in the study greatly complicated my observations, but at the same time made it possible to understand certain processes that, by simply labeling them folk, would have been robbed of their social testimony. My interest lay in what was distinctive for a particular social group and in what exceeded its boundaries; this meant observing the striving for a better life, observing confrontation between those that defended their privileges and those that wanted to acquire them, observing the collision of the townspeople's worlds with life in the countryside, where they sought retreat, studying contacts and separations, learning about the unknown, and becoming aware of one's own world. By observing these processes, attention to the image of folk culture also acquired a different meaning: I sought to include it in the interpretation of the various cultures sketched out through the recognition of songs and social relations. All of these relations and transitions are also pointed to by the title *On the Way to Kamnik*.

New questions were followed by various emphases on individual methods of work. Greater significance was given to the historical-analytical method, I expanded my archival research and study of other written sources, but nonetheless the ethnographic method remained fundamental, mostly based on semi-structured interviews and sometimes based on personal narratives. The fact that I come from the area facilitated access to a variety of perspectives, experiences, and insights. Participant observation, which included various degrees of distance, also enabled me to sense what was not overtly expressed. Considering that I was working in relatively well-known terrain, in many places I relied on my own memories from childhood and my own feeling of social differences. In the research, perception of the wealth of the songs was therefore subordinated to the issue of social relations and the issue of humiliation and seeking rights.

For studying social relations, in addition to newspaper material, the most valuable sources were minutes of municipal sessions or school and parish chronicles, with all of their informal commentary, which revealed social norms and their violation. An important part of the archive was also material from the Institute of Ethnomusicology, including old written and audio recordings from the area investigated. Also important were the insights from my own field recordings, and the insights from my own observations, conversations, and deciphering the images of heritage.

Based on insights on interpretations of cultures (Geertz 1973), I sought to trace the changing perspective on folk character through different periods, and at the same time to expand the perspective on treating the contrast between the town and the countryside and their “reciprocity of perspectives” (Braudel 1988 [1979]: 288). In doing so, I also paid attention to the social relations that trickled down into the many interconnections between the town and its suburbs and between the town and its rural surroundings. I did not include the examination of folk culture as something that existed in and of its own, but as a culture that also became of interest to townfolk at a certain point in history. My research thus examined only song heritage embedded in tradition understood in the broader sense and observation of this heritage (cf. Fikfak 2008; Pisk 2012, 2013). In doing so, I also wanted to establish whether the viewpoints of contextual folklore studies can be used to study the past (Ceribašič 2003: 10).

In addition, I was interested in what songs can tell us about experiences, given that “language is an inappropriate medium for evoking the non-linear organization of everyday cognition” (Bloch 1998: 23).

The volume is therefore conceived of as a study of culture and social relations in the Kamnik area through time, with a special emphasis on the image of folk culture and on the relationship of townspeople to it, while observing various manifestations of this culture and examining its creativity. From this perspective, the book examines the beginning of interest in folk culture among the townfolk and intellectuals of Kamnik that visited the countryside, and also traces the images of folk culture by observing how it changed. At the same time, it views the relation between the town and its surroundings as a power relation, in which the townspeople imposed their rules on those living in the surrounding countryside, who in turn strove to draw closer to the townfolk, at least at the symbolic level. The book also examines power relations in the relationship between individuals in the countryside, manifested in the differentiation between landowners and hired labor. It also observes these power relations during the Second World War and after it, all the way up to the manifestation of resistance and the social changes that led to Slovenian independence. For the period after the Second World War, it examines songs as a reflection of shaping identity, or as a way of helping shape it, including the emergence of folk-pop music.

Songs became the part of social memory that reveals life practices, a reflection of the internal world of my collocutors, and at the same time a reflection of the perception of the Other. Songs revealed peoples’ horizons, conceptions, and feelings, and ballads also portrayed the reality of everyday life. Through textual analysis, I was able to penetrate

into older periods, into a time where the memory of those I spoke to did not reach: understanding the songs' lyrics enabled me to adopt an emic perspective, a view from the inside.

Of greatest value for revealing social relations were mocking songs, and the most widespread such song in the area, the mocking song about the Kamnik burghers, could be found in various contexts in various periods. The inclusion of mocking songs made it easier to reveal the formation of identities or the definition of the Other, the presence of stereotypes, and their influence on mutual relations. I also traced the issue of stereotypes as "semantic markers" (Putnam 2003 [1975]: 269) in addressing conflicts, especially during the Second World War, in addressing fatal conflicts, and also in perspectives on them. I therefore approach these conflicts through the testimony of transmitted and experienced memory (Zonabend 1993: 11) and the juxtaposition of opposing worlds, exceptionally also addressed in song.

Even though I studied all of the songs transcribed or recorded from this area, and the knowledge gained from text analysis made the portrayal of the life in the Kamnik area through various time periods easier, I only directly included those songs in the volume that had the same effect as metaphors or signs and made it easier for me to approach this reality (Collins 1994; cited in Fikfak 2008: 27), or those that had the effect of symbolic representations. Similarly, due to the extensiveness of the research, I only included fragments of individuals' narrations (i.e., individual descriptions and statements) to present their experiences.

The title selected emphasizes a transcendence of the seeming permanence suggested by commitment to a place and tradition, also presented in this study, through the dynamic created by a path into otherness. The treatment of locality is thus not tackled as a treatment of an isolated community or as an exploration of primordial cultural elements (Hannerz 1996), but seeks to trace the dynamic conceptualization of space (Repič 2009: 47–48).

The study covers the geographically diverse Kamnik area, which encompasses the Kamnik–Savinja Alps, the relatively isolated Tuhinj Valley, through which an important route ran between the Littoral and the Danube Basin in the Middle Ages and brought great wealth to Kamnik, and the lowlands with Kamnik itself. The book's structure is both historical and problem-oriented, and the main research thread is a mocking song about the Kamnik burghers, which is used to portray the social relations and song tradition as a testifier of ethnic identity.

The individual chapters, presented in chronological order, follow the introductory presentation of the issue studied—illustrated by the mocking song about the Kamnik burghers as a popular song—and the geographical and historical presentation of the research area. This is followed by a presentation of the interest in the past of the Kamnik area in the period before the national awakening and the song creativity that influenced the town of Kamnik itself (i.e., the creativity of itinerate singers and the role of inns). Further chapters present the phenomenon of interest in folk culture at the end of the nineteenth century within the context of ethnic conflicts between ethnic Slovenians and

the Germans that lived in Kamnik or visited it. This is followed by a portrayal of folk culture from the perspective of social stratification. This presentation is positioned between various landmarks, primarily wars and administrative reorganizations that changed the relations between the town, its suburbs, and the countryside, and also takes into account the changes in these relations due to tourism. In addition, this study observes changes in the songs in the countryside and the creation of new songs, including those stimulated by contacts between the locals and visitors, as well as song creativity in the town.

Special parts or chapters deal with changes in singing practices in the countryside, in which the social aspects of these processes are primarily discussed, while also analyzing the social stratification of the countryside and the concept of perceiving the Other. It connects this stratification with an analysis of the Second World War, which was a time when national resistance turned into civil war. This period is also examined in terms of the role of song, and the study also extends into the postwar period, or the time of extrajudicial killings and the establishment of the new authorities. After this, it moves into the period of relaxed political tensions or the emergence of folk-pop music, which provided a new environment for folk creativity and shaping identities. Through the prism of these identifications, the study elucidates social changes and the relationship towards them. The study's timespan concludes with revolt against the Communist Party's arbitrary rule, which was also symbolically indicated by the occasional return of spontaneous singing in one of Kamnik's suburbs.

The ethnological and folklore study of the Kamnik area, which includes interactions between various areas and social groups observed over the past two centuries, is thus a study that complements the presentation of everyday life, the interconnections between the town and the countryside, and relations between other communities with insights obtained from the analysis of song tradition, interpretations of the role of singing, and changes brought about by interest in song tradition. In the book, all of this led to a variety of topics and diverse findings that have to do with both song tradition and song practices on the one hand, and the unveiling of social relations on the other.

The role of the town in the relationship to song tradition

With regard to the emergence of interest in folk heritage or the “nationalization of the past” (Jezernik 2013), the town in relation to song tradition must be observed in a double role: as a subject and as an overlooked object of observation.

The role of townsfolk as the subject or main actor in the nationalization of tradition simultaneously presents itself in the analysis with an internal opposition—that is, as contradictory. The townspeople found the symbols of their ethnic identity precisely in folk tradition and the song creativity of the countryside. They used the culture of their rural surroundings to meet their goals of ethnic manifestation, but not the culture they wished to distance themselves from. They accepted the culture of the countryside as a symbol of their identification, but they relied on ethnic symbol identifications that had

a pan-Slovenian character or special symbolic expressiveness. They did not transcribe, perform, or adapt songs that were characteristic of their immediate surroundings, just as they did not display the heritage of their surroundings at other levels, such as traditional clothing. For the purposes of choir music, musically educated townspeople did not adapt songs recorded in their immediate surroundings: the oldest choir in Kamnik, the Lira singing society, found the folk songs recorded in the “cradle of Slovenian identity,” Carinthia, the most appropriate for their performances. The townspeople of Kamnik would also go to Carinthia to buy “folk costumes.”

The process of discovering folk culture or the discovery of the song tradition of the countryside for ethnic identity purposes did not circumvent the existing social relations or differences between the town and the countryside, which were often conceptualized as an opposition between high culture and folk culture. This relation, characterized by various differences, governed the direct contacts between the townspeople and people from the surrounding countryside with specific rules; the rural folk that came to town had to obey the rules of the townsfolk: the town also defended its different nature with social norms that symbolically maintained the privileges of the townspeople. Singing in the street was one of the biggest violations. Such singing was only allowed when people from the countryside were serving the emperor or sovereign. Young men exercised this right during military recruitment, and the ban ceased to apply in the event of major threats, when they were enlisted: only when they defended their emperor and homeland were men from the countryside allowed to sing freely in Kamnik’s main square. In addition to its overt level (i.e., excitement over folk tradition), observing the process of folk tradition reception among the townspeople and intelligentsia also had a different side to it that reflected the everyday reality of relations between the town and the countryside—that is, their constant opposition.

On the other hand, creativity was also alive in the town (where specific patterns were passed on) alongside improvisations. This creativity was not perceived as folk and was not afforded any observation; however, it resonated among both the townspeople and the people living in the countryside. Namely, the town was a place of news, and songs also often had informative value. In addition to streets and squares, especially inns served as places for socializing and disseminating these songs. Despite their impact, the vitality of songs in the town was mostly short-lived or the songs were subject to greater variability because of the great dynamic of developments to which the town reacted through songs.

One of the songs that was created in the urban environment and influenced both the town and its countryside was a song mocking the Kamnik burghers. This song reveals the social stratification of the town, the contrast between the town and its surroundings, the view of the Other, and the performative context. A comparison of different variants, some of which were recorded in other parts of Slovenia, showed that this song referred to the *steirisch* dance: entertainment alongside singing was initially accompanied by dance, through which those that did not belong to the burghers embodied their opposition to the townspeople. I was able to determine what these oppositions specifically were by studying the relations between Kamnik and its surroundings through history, espe-

cially from the end of the eighteenth century onwards, when the mocking song about the Kamnik burghers was created.

The divestment of privileges that Kamnik had as a town along the once-important trade route and the strengthening of the power of surrounding settlements gradually significantly changed the relations between the town and the countryside. Over the previous centuries, the town's former wealth continued to decrease, which townspeople sought to compensate for through persistent preservation of privileges and symbolic expression of their power. At the end of the eighteenth century, the authorities more decisively interfered with the town's autonomy and the urban-rural relations, and the improvement of the farmers' status also came to the fore in the song mocking the Kamnik burghers. The song's content and context suggest that it was also connected with creativity in the town itself and that it thus also expresses conflicts between the townspeople themselves.

The creativity that ridiculed the Kamnik burgers in this mocking song thus lived in the town itself and spread to nearby towns; by spreading to the rural environment, it became an expression of folk character, and by discovering this folk character for ethnic identity purposes (i.e., as a folk song) it turned into local identification. In the study, tracing the role of this mocking song through various periods made it possible to observe the changes in the relations between the town and the countryside, and the perception of folk culture and its ethnic symbolic role.

In the observation used in this volume, which relied on the observation of song creativity and singing practices, the relation between the town and the villages disintegrated into a system of relations in which the suburbs also played a major role; in addition, relations also developed between individual villages and areas, which were influenced by the status of the settlement and its distance from the town. In some places, these relations were also reflected in mocking songs, but largely also in special designations for the settlements and their inhabitants (i.e., in the settlements' symbols).

What song tradition reveals about culture and the identification of context

The symbolic emphasis on the countryside's beauty—also evident in the works of the Slovenian painter Maksim Gaspari, who began his creative career in Kamnik—largely resulted from idealization. Paying great attention to social stratification, the ethnographic portrayal of everyday life in the countryside, which the townspeople perceived as the place where folk song “lived,” showed that the idyllic notion that often accompanied the publications of folk songs was also largely far from reality: it was not the life that created folk culture that was idyllic, but the view of it was idealized.

The presentation of folk culture in this book takes into account the social differentiation of the countryside, the changes in everyday life due to innovations that made work easier, and the importance of the sense of community. Everyday life, which can be gathered from the ethnographic presentation, only partially found its reflection in song tradition. The connection between singing and social stratification, which constituted one

of the basic research questions, proved to be much more complicated than it seemed at the research design stage. The majority of people did not want to show their poverty outwardly and hence they also did not reveal it in songs: by revealing their poverty, it would be even more difficult for them to marry off their children. For instance, if a song indicating poverty was sung to someone in the village, his or her family was greatly slighted.

On the other hand, singing clearly revealed the social status of the poorest, especially during caroling: carol singers were usually poor, especially those that only caroled a cappella. However, this was not the case with those carol singers that went caroling for the church: this was done by more respected members of the community, and it was mainly these that the designation *carol singers* referred to.

Nonetheless, singing was often connected with poverty: it provided bread for the poor, children used it to pass the time while their mother was preparing dinner for them after she came home from work, shepherds used it to stave off loneliness, and poor female cottagers that often made a living only through odd jobs used it to earn extra money, especially if they were widowed single mothers. Singing was often their only entertainment. In the poorest families, parents sang together with their children only until the children went away to work for others: among the poor, the entire family gathered only on rare occasions.

Singing was more common in the better-off families, where hired workers also sang in a more relaxed manner after work. Singing was also common in families where the father had a regular job, such as with the railroad. Even though good singers could also be found among the wealthiest, who sometimes also sang at home, such families were less common; hired workers in rich families also mostly did not dare sing. Singing as a means of fighting hunger also came to the fore in times of crisis, such as war (including among the Partisans).

The study showed that the diversity and vitality of song tradition in the countryside depended on several factors; nonetheless, in the Kamnik area a connection can be observed between song genres and lives in individual environments or the basic activities that characterized this environment: the songs typical of individual areas indirectly revealed contacts with the town or their wider environment, or isolation.

In the mid-nineteenth century, ballads (i.e., narrative songs) were popular around Kamnik—that is, the area of the greatest contacts and interconnections. During this time, singing was still used to convey information, which also highlights the role of the town. Songs brought news, which remained in the area and established itself in ballads as stories from the past. During the period of intense interest in song tradition, only a few individuals in the town itself and its suburbs were still familiar with these songs; in contrast, humorous and mocking songs, which were the most important in an area of major social contacts and differences, preserved their role, largely as simultaneous responses to current events in the form of pamphlets and often also graffiti on the walls of Little Castle (*Mali grad*).

The Tuhinj Valley, through which an important transport route ran, but had lost its importance over the years, was best known for ballads. Alongside transport, albeit mod-

est, information also flowed through the valley: people that stopped at inns or stayed there overnight brought news and songs with them that were preserved in this valley much longer than in the lowlands around Kamnik. Legendary ballads also played an important role, which also points to the role of the Church in the past. In addition to singing while keeping vigil over the body of a deceased person, in this area singing was also common after group labor: there were few other options to earn money; people worked together a lot and hence also often sang together.

Distinctive features are revealed by the remote region below the Kamnik–Savinja Alps. Because of its long isolation, this environment preserved many archaic elements, especially with regard to beliefs and certain customs. People looked for work primarily in their home environment, in which poaching and gathering food played a major role. Only a few ballads, including legendary ones, were introduced into this environment because the flow of information was weaker and because the Church had a minor role there. The smaller control of the Church is also reflected in the vitality of dances in people's homes ("balls") and partly also in the larger role of love songs.

Differences in the roles of individuals in the community were also evident throughout the area studied. With their songs, people concealed their social differences, but also clearly expressed their affiliation with the community. Singing was largely connected with identification, but not with all of the community members. Young men were the representatives of a village or community: they presented their community outwards, mainly through singing, while also defending it. Both were connected with serenading, which was intended for both the girls and for the evening entertainment of other villagers. Young men were set limits only by young men from other villages or the town constables, especially during recruitment, which at the same time largely represented the entry into the fellowship of young men. Bands of young men themselves directed the behavior of the young men in the local environment and mitigated social differences: even poorer men could gain importance in these groups; for instance, as good singers. The village community did not impose restrictions on these young men and did not supervise their behavior if it remained within the limits of what was allowed.

Girls' singing did not have the same importance, nor did the singing of older men and women. Girls' singing in particular was a less evident addition to and enrichment of everyday life and holidays. In villages, this singing was controlled, as was the girls' behavior: in villages that tried to come close to the social norms of a town, girls were no longer allowed to sing outdoors; this also applied to adult women.

Some villages also emphasized their identity, the bearers of which were young men, through songs that ridiculed others—that is, mocking songs targeted at other villages or individuals. In addition, the shaping of regional identities and group singing were also strongly influenced by people coming together for work as well as by death customs. This affected both the affiliation to a specific region and the song repertoire or song variants that people were familiar with. These communities were mostly shaped regionally, as neighborhoods: familiarity with specific songs linked neighborhoods together when they kept vigil over the deceased. Gathering for work did not take place following

a strictly regional principle because people looked for work where it was better paid; in contrast, communities that were established while keeping vigil over the deceased were more permanent. In addition to the regional aspect, some of these communities also included a social aspect: in some villages, the rich were only buried by the rich and the poor were only buried by the poor.

Changes in the sense of community and the song repertoire were strongly affected by societies, through which people in the countryside sought to come closer to the values of the town, and joining societies also changed singing practices. The establishment of societies in the countryside, especially choirs, was a reflection of national identity efforts and efforts to achieve progress. Through the singing societies and theatrical performances in the countryside, people accepted new modes of singing and new songs. Through this, the rules of outdoor singing in the villages also began to change. Married men could also join in the outdoor singing, which was not allowed in traditional young men's singing; in certain places, female members of choirs or societies were also allowed to join in. Thus in the countryside, choirs not only changed the singing practices and introduced new aesthetics, but also changed the social norms.

Where groups of young men did not experience these changes and people were only directed by the rules of traditionally organized communities, the sudden withdrawal of these rules after the Second World War (i.e., with the breakup of the bands of young men) led to major social problems, especially alcoholism. This change was primarily caused by rapid employment in industry, which changed the ratio between worktime and free time, and also yielded sufficient income.

Based on these findings, it is possible to answer whether the context of portrayal can also be observed in the past (cf. Ceribašić 2003: 10). The answer provided by the exploration of life, song, and singing practice presented in this book is affirmative. Revealing the performance context by memory took place the same ways as identification of revealing other aspects of life in the past: with interviewees that knew how and were able to convey their memories and feelings, this context came to the fore, but not simultaneously with the presentation of the songs themselves. When asked what they sang, the interviewees focused on listing songs, but if the conversation about singing was part of their memories related to their feelings, they also presented the singing itself through vivid stories, often simultaneously with memories of the reactions of those that accompanied the singing.

The performance context could also be determined from specific archival records or publications concerning rules of behavior (i.e., specific minutes of municipal sessions and newspaper news). A special way of identifying the context was provided by mocking songs, especially the one about the Kamnik burghers. Analysis of different variants offers insight into the singing of these songs itself because it shows that while singing the mocking songs the singers expressed themselves through dance.

In addition to all of the significance revealed by studying songs and singing practices in the past, this study also proves that the testimony of ritual practices can be even greater than the testimony of the song tradition. This testimony refers to the inhabitants of the eastern Tuhinjš Valley. In addition to certain linguistic evidence, a nineteenth-cen-

ture report claiming that the people of the valley were descended from people that had settled in the easternmost part of Slovenian ethnic territory is confirmed by elements of wedding customs and customs related to the harvest tradition. In these elements, especially the role of the symbolic bridge at weddings, one can recognize customs typical of the Slovenians that lived under Hungarian rule.

The influence of interest in song tradition on creativity in the countryside, and the role of symbolic identifications

From the end of the nineteenth century onwards, interest in folk heritage also changed the views of the people in the surrounding countryside regarding their own culture and, with the emergence of interest in folk songs, influence was also exerted on that culture. The transcribers, who came from elsewhere, mostly accepted the heritage of the countryside without preconceptions and, with their interest in the songs, creative individuals that worked with them as transcribers or intermediaries in transcribing and collecting heritage also received encouragement for their own creativity. Part of this heritage was also published, and villagers understood the interest in it as a special appreciation. Among the transcribers were also certain locals that mostly lived elsewhere while making the transcriptions, although for the most part folk heritage was of interest to people that moved there from elsewhere. Most of the locals did not appreciate the local transcribers' interest in folk culture.

Objective reception of heritage was also typical of the veterinarian Josip Nikolaj Sadnikar, who founded his own private museum collection in Kamnik. Sadnikar's museum simultaneously expanded the view on culture because his attention as a collector was not directed only to folk culture, which is precisely why considerable attention was also afforded to material culture, including imagery and idealization.

In terms of songs, the region below the Kamnik–Savinja Alps gained special importance with the development of tourism or mountain hiking: the coexistence of hikers and locals triggered the discovery of heritage, as well as new creativity marked by the aesthetics of the heritage. New songs created by the talented visitors to the mountains became part of the identity of both the region below the Alps and the wider region, from where the hikers came. Before the Second World War, this role was held by Janez Gregorin's song "Od Stahovce do Črne so ravbšic doma" (From Stahovica to Črna is Where Poachers Are at Home), and from the 1960s onwards by Andrej Blumauer's song "Veselo v Kamnik" (Merrily Off to Kamnik).

The song "Veselo v Kamnik," which belongs to folk-pop music, gained exceptional identification importance. With it, the need to identify with the mocking song about the Kamnik burghers also died out. At the same time, the impact of this song and folk-pop music in general is manifested as the continuation of the process that, a century before, established older song tradition and gave it folk value by transmitting the need for ethnic symbols.

However, connections between unveiling tradition and new creativity could also be felt elsewhere from the end of the nineteenth century to the period after the Second World War, when song tradition began to be discovered by researchers at the Institute of Ethnomusicology. New creativity connected with the aesthetics of the folk characterized some talented singers that functioned as intermediaries between educated collectors and singers in the field. Kati Turk, the most important creator and transmitter of such heritage, was dubbed a folk artist by the people. Contacts with these intermediaries in particular also provided insight into the creation of song tradition in the countryside during various periods.

In addition to identifying the ethnic representative importance of song tradition—as ethnic representations—complemented with some examples of modern creativity, this study also found changes in the instrumental music during the period studied. Written records show that in the early 1870s the accordion was still a great novelty in Kamnik and that the use of the panpipes predominated in the countryside. This finding points to a wider use of panpipes than has been considered to date; in addition, it explains the origin of the Slovenian term *orglice* (in the meaning ‘panpipes’) and draws attention to the fact that some researchers that focused on Slavic studies also sought connections between Slavic nations in folk instruments. The panpipes were replaced by the industrially produced harmonica and, around 1900, as part of societies promoting Slovenian ethnicity, this was followed by the introduction of the tamburitza and tamburitza ensembles, which alongside the songs of other Slavic nations expressed Slavic affiliation at these societies’ events.

Song practices and expressing social differences

The starting point of this research was the connection between song tradition or song practices and social stratification. I expected that, by studying everyday life and song practices, I would be able to demonstrate social stratification and also explain the reasons that led to the great social conflict during the Second World War. However, given the finding that people did not want to emphasize their poverty through song, the song tradition itself was unable to directly reveal the social relations and differences, even though this was the case in some of the songs.

In addition, the social stratification of the countryside, the town, and its suburbs largely affected the fates of individuals and families, and created unsurmountable differences for some; however, it did not fully determine people and the relations between them: even some large farmers or factory owners treated their business transactions and hired workers with respect or even acted as their sponsors, whereby they provided just rewards and established forms of assistance, especially as confirmation sponsors, thanks to which they were held in high esteem by the poor. Here differences could be found between individual regions: in some, these differences were very pronounced and large landowners’ attitude toward tenant farmers or workers was very demeaning; elsewhere, especially in urbanized areas, some employers showed great concern for their workers.

These differences also resulted from individuals' relationship to their subordinates as well as superiors.

There were also differences in the perception of otherness. In the Tuhinj Valley, the majority of people felt the social differences very strongly: strict segregation between the rich and the poor was one of the forms in which these differences were manifested. The differences between the rich and the poor were further aggravated by the lack of work: especially in the remotest part of the valley, in Zgornji Tuhinj, men mainly found local work as lumberjacks; they received their salary once a year and had no contact whatsoever with their employer. Considering that due to the close proximity of the market town of Motnik they also knew that things could be different, there was great dissatisfaction in this region before the Second World War. In addition, people's free time in this region was primarily directed by the Church and so people had no opportunity to relax. A possible reason for revolutionary resistance in the Tuhinj Valley is revealed in the research through a feature of the wedding ritual called "the bridge," which provides evidence that these people moved here from the area beyond the Mura River. Immigration could have deepened their sense of alienation, creating differences that were felt by the residents of the Tuhinj Valley, or disdain.

The situation was completely different in the remote villages below the Kamnik-Savinja Alps, where large farmers worked together with their hired workers; some of them even played to them after the work was finished, so that people could dance. Dances or "balls" were also held on Sunday afternoons. The relationship between the rich and the poor and the oppositions that gradually led to revolution were influenced by many other factors, from wider social ones to personal ones; nonetheless, the ties that were formed during work and the singing afterwards were often preserved even in times of crisis.

Based on these differences, it is possible to explain the revolutionary revolt during the Second World War. However, its ferocity and the number of extrajudicial killings also point to other reasons: namely, the revolt was directed at the holders of power and property, often without taking into account their relationship to the poor. The victims also included many that strove for social justice themselves. Through this, the same manner of accepting otherness as it was predominantly used in mocking songs came to the fore.

Mocking songs, such as the one about the Kamnik burghers, thus explained oppositions not only during the time in which they were created, but also during the period when they were already largely forgotten. Mocking songs, including the one ridiculing the Kamnik burghers, which were presented as a humorous part of song tradition in Slovenian folksong publications (SNP IV 1908–1923: 681–749), provided an extremely informative testimony of the perception of the Other in the study of life practices in the Kamnik area. Specifically, they reveal the stereotypical perception of the world. In the mocking songs, stereotypes as "semantic markers" (Putnam 2003 [1975]: 269) expressed the manner of accepting otherness; in turn, this manner of accepting others can explain many fatal outcomes of conflicts during the Second World War. The stereotypical perception also shaped the interpretation of the Second World War and postwar events, and thus also social memory.

In the research, the life stories that included the Second World War revealed major discrepancies between social memory and individual memory. Particularly in the treatment of the Second World War and the postwar period, selective memory as the interpretation of the world and the past based on contemporary experience and cultural frameworks (Vodopivec 2007: 184) proved to be fatal. It was often easier to reach these levels through folk song research: by sharing people's memories connected with song, people more easily talked about the conflicts that nobody dared to speak about in the past and the hidden stories, and sometimes they even drew attention to the need for a reevaluation of views. "That's why I'm saying history should be recorded the way it really happened and people should be asked about it. Of course they didn't want to ask people because then a completely different history would've come out." These reflections sometimes also left room for different kind of views. "I often get angry when I listen to these things, because that wasn't the way it happened! But everyone experienced it his own way."

Songs and instrumental music also had integrative significance, and after the Second World War, and partly even during it, the connection between musical creativity and social revolt again came to the fore. Especially from the 1950s onwards, music enabled covert expressions of revolt against the one-party social system. Orientation towards the West was officially prohibited, but music violated this rule by modeling itself on American music and dances. Music caused an even more pronounced revolt a decade later, especially in connection with the local band Kamnikiti and church music.

However, folk-pop music had the greatest integrative power during the social changes following the Second World War. It provided relaxation, a symbolic return to the safe environment of one's youth, and it also brought people together. Because of the lack of radios during the 1950s, it also brought people together in the town, not only in the countryside. However, listening to these songs and joining in creating them was not the only thing that brought people together: with their content, these songs also enabled the development of a new sense of place. The most important song in this regard was "Veselo v Kamnik,"

Thus, with its title alluding to the song "Veselo v Kamnik," the book *Na poti v Kamnik* provides an overview of a great number of interconnections and oppositions that affected life in the wider Kamnik area. By taking into account various expressions of affiliations and the perceptions of others, it draws attention to the background of the conflicts that led to fatal reckonings. By revealing the magnitude of these conflicts, it also calls for their reevaluation.

Through its findings about the role and information value of song tradition and creativity, and its findings about the changes in song practices and the changes in relations within individual communities, and by taking into account the role of individuals, this research shows that the past too can and should be studied from the perspective of contextual folklore studies. Embedded within a historical context and in addition to testifying to the song practices, the song is a distant social memory that shatters the colorful utopia of the unchangeable vitality of folklore through individuals' testimonies.

Research was carried out in cooperation with many individuals and institutions, and comparisons with related research abroad were made possible by interinstitutional exchanges. In this regard, I would like to thank the Austrian Academy of Sciences, the Royal Society of Edinburgh, the Slovak Academy of Sciences, the Croatian Academy of Sciences and Arts, the Latvian Academy of Sciences, and Academy of Sciences and Arts of Kosovo. In addition, I would like to thank the Slovenian Academy of Sciences and Arts for providing assistance in these exchanges.

V knjigi Na poti v Kamnik so svetovi mestnega in podeželskega prepleteni, so prostori družbenih in kulturnih razdalj in bližin, drobnih, velikokrat skritih ali prikritih razločkov in podobnosti, izročila in identitet, ki jih je Marija Klobčar tenkočutno izrisala s kontekstualno obravnavo večglasnosti pesemskega izročila in refleksijo samega raziskovanja.

V delu razbiramo sledi avtoričine etnološko-folkloristične raziskovalne poti, ki so jo v zadnjih desetletjih usmerjale paradigmatске spremembe v slovenski etnologiji in folkloristiki. Odmik od njune narodopisne tradicije zgoščeno povzema pozornost na kulturne procese in spremembe, ki se dogajajo na presečiščih časa, prostora in družbe in jih v etnologiji raziskujemo v neposrednih danostih vsakdanjega življenja.

Dr. Ingrid Slavec Gradišnik

Pesemsko izročilo je v delu Na poti v Kamnik osrednja os, okrog katere se pred nami razpira kompleksnost življenja v Kamniku in njegovi okolici vse od predindustrijskega časa do slovenske osamosvojitve. Delo razkriva kulturne procese in dinamike, tako oblikovanje zavesti o posebni, slovenski identiteti kot živahno in intenzivno razmerje med mestom in podeželjem.

Večglasnost izročila odzvanja tudi v samem upovedovanju številnih plasti raziskovane resničnosti, saj jih lahko beremo tako na ravni zgodbe kot analitskega opisa, z vso kontekstualizacijo, namenjeno strokovni javnosti.

Še posebej pa avtorico Marijo Klobčar odlikuje njena iskrena empatija do sogovornika, s katero pripovedovalcu omogoča, da se ubesedi.

Dr. Jurij Fikfak

ISSN 2232-3791

9 789612 548537

<http://zalozba.zrc-sazu.si>

25 €